

310374

45/2003

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XLV. ÉVFOLYAM

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. ☎ / FAX: 06(42)315-722

45
2003

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XLV. ÉVFOLYAM

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. ☎ /FAX: 06(42)315-722

NYÍREGYHÁZA, 2003

72/9
3003

A NYÍREGYHÁZI

JÓSA ANDRÁS MŰZÉUM

ÉVKÖNYVE

XIV. ÉVFOLYAM

JÓSA ANDRÁS MŰZÉUM

H-400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÜR TER 21. TEL: (46) 0645315-252

NYÍREGYHÁZA, 2003

**A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve**

Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza

Ivan Ivanovics Popovics (1941–2003) 9

In memoriam Csallány Dezső

Novák Péter: Csallány Dezső, a múzeumigazgató 13

Csallány Dezső (1903–1977) irodalmi munkássága 17
Összeállította: László Csallány

Rövidésszé

Molnár József

Összeállítás: Molnár József, a múzeumigazgató
Az évkönyv szerkesztése 19

József Molnár: A múzeum szerepe a nyíregyházi életben
The Museum's role in the life of Nyíregyháza 25

1960. évi katalógus

A könyv szerkesztése: Molnár József, a múzeumigazgató 65

Katalógus: Die Lage des Museums in Nyíregyháza 109
ISBN 963-7-0190

Évkönyv Zsebkönyv

Kiegészítő: Dévényi Ede, a múzeumigazgató
Kiegészítő: Dévényi Ede, a múzeumigazgató 111

Évkönyv Zsebkönyv: A nyíregyházi múzeum története
A nyíregyházi múzeum története 115

Tördelés: Földes István
Nyomda: Nyíregyházi Könyvnyomda Rt.
Földes István, a nyíregyházi múzeumigazgató

Szerkesztők:

Almássy Katalin – Istvánovits Eszter

Fotó:

Boros György

Készült

a Nemzeti Kulturális Alapprogram
anyagi támogatásával.

ISSN 0547-0196

Kiadja a nyíregyházi Jósza András Múzeum
(e-mail cím: jam@jam.nyirbone.hu).

Felelős kiadó: Dám László múzeumigazgató

Készült 500 példányban, A/4 formátumban, 17 ív terjedelemben.

Tördelte: Pristyák Erika

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom
Inhaltverzeichnis
Contents

Ivan Ivanovics Popovics (1941–2003) 9

In memoriam Csallány Dezső

Németh Péter: Csallány Dezső, a múzeumigazgató **11**

Csallány Dezső (1903–1977) irodalmi munkássága **17**

Összeállította *Laskayné Szőlősi Katalin*

Régészet

Makkay János

Ősrégészeti kutatások Magyarországon az utóbbi években

Az újkőkör és a rézkor **27**

János Makkay: Prehistoric archaeology in Hungary in recent years

The Neolithic and Copper Ages **61**

Tóth Katalin

A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon **65**

Katalin Tóth: Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn **109**

Székely Zsolt

Kiegészítés Délkelet-Erdély kora bronzkorának
relatív kronológiájához **113**

Zsolt Székely: Contribution to the Relative Chronology of the South-Eastern
Transylvanian Early Bronze Age **119**

Néprajz

Szabó Sarolta

A Sóstói Múzeumfalu népi kerámiagyűjteménye I.
Sárospataki kerámia **125**

Sarolta Szabó: Die Sammlung volkstümlicher Keramik im Museumsdorf von Sóstó I.
Keramiken aus Sárospatak **141**

Janó Ákos

A társasösszejövetel szokásai, élő néphagyományok Szatmárban
a XX. század közepén. A fonó **145**

Ákos Janó: Geselligkeitsbräuche, lebendige Folkloretraditionen Mitte des 20. Jahrhunderts
in Szatmár. Die Spinnstube **176**

Ratkó Lujza

Mennyiségi és minőségi szempontok a néptánc kutatásban **179**

Lujza Ratkó: Quantitative und qualitative Aspekte in der Volkstanzforschung **190**

Helytörténet

Ulrich Attila

A Rákóczi-szabadságharc monetáris problémái **191**

Attila Ulrich: Monetäre Probleme des Rákóczi-Freiheitskampfes **200**

Bene János

A nyíregyházi magyar királyi 4. honvéd huszárezred
parancsnokai (1920 – 1945) **201**

János Bene: Die Befehlshaber des 4. königlich-ungarischen
Honvéd-Husarenregiments von Nyíregyháza (1920 – 1945) **214**

Művészettörténet

Máriás József

Ötven éve hunyt el Barzó Endre **215**

József Máriás: Vor fünfzig Jahren starb Endre Barzó **234**

Természettudomány

László Szathmáry

A Neolithic Skeleton from Mezőcsát–Csemetekert (NE Hungary) **235**

Szathmáry László: Mezőcsát–Csemetekert neolitikus csontváza **243**

Könyvismertetés

Bakó Zsuzsanna

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye IV. Látképek I.

A Vay Ádám Múzeum kiadványa, Vaja 2003. ISBN 963 206 365 1 **247**

Vofkori Mária

Imreh István, Erdélyi eleink emlékezete (1550-1850) társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Teleki László Alapítvány, Budapest és Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999, 372 oldal ISBN 973 9257 56 4, ISSN 0865-3925 **251**

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága

munkatársainak 2002. évi publikációi **263**

Összeállította *Mobácsi Endre*

Rövidítések – Abkürzungen – Abbreviations **271**

Ivan Ivanovics Popovics (1941–2003)

Újra gyászol a kárpátaljai régészet. 2003 februárjában, három évvel Vaszilij Ivanovics Bidzilja halála után (lásd *NyJAMÉ*, XLI. 1999. 7–8.), 62 éves korában elhunyt az Ukrán Nemzeti Akadémia Ukranisztikai Intézetének tudományos főmunkatársa, a Kárpátaljai Honismereti Múzeum régészeti osztályának főmunkatársa, a felső-Tisza-vidéki vaskor egyik ismert kutatója, Ivan Ivanovics Popovics. Halála hirtelen jött. Előtte egy nappal még dolgozott a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban.

E sorok íróját többéves személyes, emberi és szakmai kapcsolat fűzte az elhunythoz. Ezért bizton állíthatom, hogy Ivan Popovics egyike volt azoknak, akik az 1980-as évek kezdetén szakmai fejlődésünk útját egyengették. Jellemző volt rá az egyszerűség, az elhivatottság, az őszinteség és a végtelen segítőkészség.

Ivan Popovics tanári családban született 1941. június 14-én a kárpátaljai Perecsenyben. A háború után Popovicsék az Ungvár tözsomszedságában fekvő Domonyán/Domaninci telepedtek le véglegesen. A majdani régész itt járt elemi iskolába; a középiskolát már Ungváron/Uzsgorod a 2. sz. iskolában fejezte be. Egyetemi tanulmányait 1958 és 1965 között az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán végezte. Néhány évi tanárkodás után (Körösmező/Jaszinja, Rahói járás) 1968-ban a Kárpátaljai Honismereti Múzeumba került, ahol először mint tudományos munkatárs, később pedig (1968–1969), mint igazgatóhelyettes működött. Nemsokára azonban – mindössze 28 évesen – kinevezték az ungvári skanzen igazgatójává. Ráhárult a múzeum befejezésének komoly feladata. A skanzen hivatalos megnyitója 1970-ben volt. E munka elvégzése után leváltották állásából, és ő visszatért a Kárpátaljai Honismereti Múzeumba. Két év múlva 1972-ben, amikor az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiájának Régészeti Intézete létrehozta ungvári fiókját, idekerült. A kutatócsoportot Sztepan Penyak vezette, tagja volt még Mihajlo Potusnyak. Ettől kezdve halála napjáig a közben többször nevet és alárendeltséget változtató intézet tudományos munkatársa, majd tudományos főmunkatársa volt.

A régészethez való kötődése az egyetemi évekre nyúlt vissza, s nagy mértékben a tragikus sorsú Fedir Potusnyaknak, az egyetem akkori régész tanárának volt köszönhető. Később a Kárpátaljai Honismereti Múzeumban ismerkedett a gazdag régészeti gyűjteménnyel. Tulajdonképpen régész karrierje 1973-ban kezdődött, amikor az említett csoport tagjaként részt vett az első régészeti ásatásokon. Az első ásatási szezon felfedezései (kustánfalvi település az ungvári járási Kisgejőcön/Mali Hejevci és kelta kori lakóházak a munkácsi járáshoz tartozó Dercenben/Drisyno) egész életére meghatározták szűkebb szakterületét, a vaskort. Nem véletlen, hogy 1974 és 1977 között aspiránsként a kora vaskori kustánfalvi kultúrát tette meg disszertációjának témájául (sajnos munkáját nem sikerült megvédenie,

viszont a kustánfalvi kultúráról szóló monográfia kéziratát halála előtt nyomdakész állapotba hozta). Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a kustánfalvi kultúra tanulmányozásában érte el a legnagyobb eredményeket. Különösen fontos volt, hogy a temetők mellett – elsőként – elkezdte kutatni a kultúra településeit (Kisgejőc) is. Ennek is köszönhető, hogy sikerült közelebb jutnia a kulturális jelenség kialakulásának forrásaihoz.

Szerencsés kezű és alapos régész volt. Így pl. a nagyszőlősi járáshoz tartozó Bökényben/Bobovo egy már – más régészek által korábban – „átkutatót” halomsírban rábukkant még 13 urnasírra, melyek rendkívül fontosak többek között a helyi alaplakosság és az idegen, La Tène kultúra kapcsolatainak a vizsgálatához (a lelőhely neve Koreladomb, közölve: *NyJAMÉ XXXVII–XXXVIII. 1995–1996. 87–90*). Hasonló körülmények közepette ásta meg a nyevickei/Nevicke (Ungvári járás), kustánfalvi kultúrához tartozó kurgánsírt, ahol a gazdag mellékletanyagban többek között több mint száz urnát és más edényt fedezett fel (közölve: *NyJAMÉ XXXVII–XXXVIII. 1995–1996. 84–86.*). A mellékletek között felkeltette figyelmét az ún. Tsenszovka típusú hajkarika, amelyik alapján a lengyelországi lausitzi kultúra tarnobzezi csoportjának erős hatását feltételezte az Ung völgyében. Természetesen számtalan más korszakhoz és régészeti kultúrához tartozó lelőhelyen is végzett ásatásokat, de életművében a vaskori tematika tekinthető dominánsnak (Husz–Csertizs – a kustánfalvi korszakot megelőző temetkezés; Ilosva/Ilseva–Bodulov és Sztremtura – kora vaskori erődített telepek; Ungvár/Uzsgorod–Gerény – többretegű, ezen belül kora vaskori település stb.)

Az 1990-es évek elején, amikor Ukrajnában a gazdasági nehézségek kihatottak a régészeti kutatásokra is, Ivan Popovics hozzáfogott az addig előkerült régészeti anyag feldolgozásához és publikációjához. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyvének korábbi kötetekben megjelent cikkei is erről tanúskodnak. Sajnos ennek a fontos munkának Ivan Popovics váratlan halála véget vetett.

Munkásságát a gazdag régészeti anyagon kívül, amely majd hat évtizedes ásatási tevékenység révén gyűlt össze, több mint ötven tudományos cikk, tanulmány alkotja. Életének fő művét, a kustánfalvi kultúráról írt összefoglaló dolgozatot már nem sikerült kiadnia.

Az igazi barátok nehéz szívvel vettek búcsút Ivan Popovicstól, aki a kárpátaljai régészetben kifejtett tevékenységével méltó helyet vívott ki magának az ukrán és a nemzetközi régész társadalomban.

Kobály József

Csallány Dezső, a múzeumigazgató

Németh Péter

1954. augusztus 13-án egy új névvel bővült a Jósza András Múzeum irattakaró lapokra indigóval másolt jelenléti íve: az első helyre Nyárády Mihály néprajzos–tudományos kutató helyett az augusztus 1-vel ide kinevezett Csallány Dezső múzeumvezető neve került. A négy főre gyarapodott múzeumi létszám harmadika Szentes Lajosné, született Risztics Emília régész–segédmuzeológus volt, s rajtuk kívül Magiera Józsefné hivataloság és az alkalmilag foglalkoztatott Novák Zoltán teremőr alkotta a „stábot”.

Az 51. évében járó Csallány Dezső bélistázása, 1945 ősze óta csak ekkor kapott újra lehetőséget a nyíregyházi kinevezés elfogadásával, hogy visszakerüljön a szakmába. Az örökség, amelyet elfogadott, lehangoló képet nyújtott, erről két héttel idekerülése után a miniszterhez (feltehetőleg az akkori népművelési miniszterhez, Darvas Józsefhez) írott levele tanúskodik. A múzeum őslénytani, szépművészeti, művelődés- és várostörténeti, természettudományi gyűjteményeit rendezetlenül, zár alatt tartják, „a régészeti raktáranyag heringszerűen, rekeszekbe préselve fekszik, szinte áttekinthetetlen tömkelegben. A néprajzi raktár zsúfolt. Régészeti anyagának legjava szépen és jól van rendezve, kiállítva egy nagy teremben, mellette a néprajzi gyűjtemény pedig 3 helyiségben.” De „ha belső időszaki kiállítást kívánunk tartani, le kell bontanunk az állandó kiállítás anyagát, hogy helyet adhassunk. Külső kiállítások megtartásához sem az időtartam, sem a kellő helyiség sincs mindig biztosítva.” Az intézménynek nincs saját telefonja, írógépe, konzerváló műhelye, fényképlaboratóriuma és sok egyéb felszerelése. A helyiek hozzáállása: „a múzeum kibővítése helyett patkányfészkes épületbe kellene a múzeumot kitelepíteni.” A panaszáradatot végül egy ma már nevetésre ingerlő javaslattal zárta: „a múzeumi gyűjtemények válogatott mintaanyagát a Tanácsok kulturális és kulturpropaganda szerveivel valamint a Természettudományi és Társadalmi Ismeretterjesztő Társulat szerveivel *teherautóra* rakva, ki kell vinni 230 községünkbe és a TSzCsk-be, ahol előadások, felolvasások, vetített képek, magyarázó szövegek kíséretében mutathatnánk be újabb és újabb csoportosításban a régészetet, a néprajzot, a szépművészeti és egyéb gyűjteményágakat is. Ezzel az összefogással nemcsak múzeumi kulturfeladatunkat teljesíthetjük, de népi demokráciánk kulturérdekeit is szolgálhatjuk.”

Mindezek ellenére a Jósza András Múzeum – amelynek a neve a jövőben megyei tanácsi határozatra „Szabolcs-Szatmár Megyei Jósza András Múzeum”-ra változik – adott Csallány Dezsőnek lehetőséget 9 évi szünet után a szakmába való visszatérésre, helyet a tudományos munka végzésére is, bár a feltételek kevéssé voltak kedvezőek. A már említett kiállítási helyiségek (1250 léghöbméter) mellett az Egyház utcai épületben volt még az előcsarnokon és a portásfülkén kívül egy irodahelyiség

(ebben tartózkodott mindenki – 114,66 léghőméter), egy régészeti–néprajzi raktár, alattuk egy pinceraktár, s a Megyeháza főbejárata mellett (a mai büfé helyén) a szépművészeti–néprajzi–várostörténeti raktár (a raktárak összesen 586 léghőméter). A Krisztus utáni régészeti anyag felügyelete mellett Csallány feladata volt az adminisztráció vezetése, a kapcsolattartás minden vonalon. Nyárády kezelte a házipénztárat, s a néprajzon kívül a földtani és várostörténeti gyűjtemény is hozzá tartozott. Szentesné felelt a Krisztus előtti régészeti gyűjteményért, a szép- és iparművészeti, őslénytani anyagért, a könyvtár kezeléséért. Magieráné takarított, bevásárolt, intézte a banki, postai, vasúti, szállítási ügyeket, raktározott, anyagkezelt és alkalmilag teremőrködött, mint a többiek.

A számba vett gyűjteményi anyag 1954 végén 21483 db, ebből 755 volt restaurálva. Leltározásra várt még 21361 tárgy. A könyvtár 1666 kötetből állt. A múzeum 1955-re tervezett költségvetése 104450 Ft, ebből az állományba tartozók béralapja 40488 Ft, a mellékfoglalkozásuké 9912, a napszámberék, egyéb díjak 10912 Ft-ot tettek ki, a munkabérek közterhei 300 Ft-ot! Szakmai felszerelésre és könyvvásárlásra 3000 + 1500 Ft-ot fordíthattak, a nyilvántartásra 33100 Ft-ot (bérleltározás!); a néprajzi gyűjtőutakra 1400 Ft, gyűjteménygyarapításra 2950 Ft jutott, kiállításrendezésre 1000 Ft. A leletmentéseket a Történeti Múzeum Adattárán keresztül finanszírozták. Régészeti kutatási témákra 1300 Ft volt tervezve, ez 6-6 napi távollét költségeire volt elegendő (útiköltség + napidíj). Nyíregyházán kívül még Kisvárdán és Nyírbátorban volt helyi gyűjtemény a Jósza András Múzeum letéti anyagával támogatva. Az előbbi helyen Éri István és munkacsoportja, az utóbbin Szalontai Barnabás szervezte a bemutatókat.

A ma embere nehezen tudja elképzelni az akkori viszonyokat. Az ország tervutasításos rendszer alapján dolgozott, így a múzeumok is. A negyedévekre lebontott munkatervek végrehajtásáról jelentéseket kellett készíteni, s magyarázni, ha egy-egy pontja a tervnek nem teljesült. Restaurátori kapacitás híján brigádok járták az országot. Nyíregyháza Debrecenhez tartozott, az 1955. év közepi beszámoló szerint 3281 fémtárgyat konzervált a debreceni brigád, amelyben Ughy Dezső és Szalay Sándor budapesti, Asztalos György békéscsabai, Ditrói Józsefné, Burján György debreceni restaurátorok dolgoztak, mellettük még Sőregi János is technikai segéderőként. A Nyíregyházára verbuvált brigádot Szarvas László budapesti, Forrai József hódmezővásárhelyi, Kátai József szentesi, Horváth János egri, s az említett Asztalos József alkották, a két csoport munkáját Bakó Győző főrestaurátor koordinálta. Az utóbbiak elsősorban a régészeti raktár részére készítettek állványzatot, de 1202 edényt is restauráltak a jelentés szerint. Hál' Istennek, a leltározó brigád nem érkezett meg, csak Béres András debreceni muzeológus segédkezett Nyárády Mihálynak 20 nap alatt 702 néprajzi tárgyat véve számba. A kiállításokra csak azért érdemes kitérnünk, mert a kort tükröző címek („Kelet-ázsiai fametszetek”, „Kínai festészet és papír kivágatok”, ismét „Kelet-ázsiai fametszetek”) mellett a felszabadulás 10. évfordulójára a Megyei Népművelési Osztállyal rendezett „Beregi hímzés- vagy kézimunka kiállítás” és a „Megyei képzőművészeti kiállítás” is szerepel, amelyeket Csallány, Nyárády és a júl. 16-val Risztics Emiliát váltó Kalicz Nándor is elszámolt. Ez utóbbi kiállítások kapcsán tűnik fel a papirokon a tulajdonképpen rendező, Koroknay Gyula neve, előadóként említve az 1955. évi jelentésben. Ugyancsak ez év május 1-én nyílt meg a Báthori István Múzeum, amelynek a patronálását a „körzeti anyamúzeum” vette át, s képviseltette magát előadással (Az avarok Szabolcsban), ahogyan tette azt a „Kisvárdai Történeti Napok” keretében megtartott „Múzeumi Hét”-en is. Még ennél is feltűnőbb, hogy a beregi hímzés Gacsó László osztályvezető, a keleti kiállításokat a két vb. elnökhelyettes, Gulyás Emilné és dr. Molnár Jenő nyitották meg. Azaz Csallány Dezsőnek alig egy év leforgása alatt sikerült a megyét maga mellé állítania, támogatásukat megszereznie. Ez tükröződik abban a megyei jelentésben is, amely az 1954. év téli kulturális munkájáról ad számot. Ebben az 5. pont foglalkozik kiadványi ügyekkel, megemlítve, hogy „rendelkezésünkre áll 2 népmese gyűjtemény, népdalok egész kincsesára, írók és költők művei”.

Hogy kiké, az nem derül ki, de fontosnak tartják a megyei monográfia, a diafilmek ügyét, Móricz Zsigmond, Esze Tamás és Bessenyei szobrok felállítását, lényeges lenne „valamint az irodalmi múzeum létesítése és múzeumunknak erősebb támogatása a vb. részéről.” A határozati javaslatban a 14. pont foglalkozik a múzeummal. Eszerint „Foglalkozzék a VB. a múzeum elhelyezésének a kérdésével, igazgatójának lakásügyével, és biztosítson a múzeumnak olyan helyet, hogy a Múzeumi Főosztály által tervbe vett fejlesztés megoldható legyen.” Gacsó László osztályvezető a 21. pontban javasolja, „hogy Osztályunk felé Dr. Merényi Oszkár által felvetett irodalmi múzeumot biztosítson a VB. és ebben felgyűjtött munkásmozgalmi anyag kiállítását is tegyék lehetővé. Végül a keltezés után még beszúrva 22. pontként: „Mondja ki a VB. a ‘Szabolcs-szatmári szemle’ c. folyóirat megindításának szükségességét...”

Ez utóbbi első száma 1956-ra, a forradalom utánra jelent meg, szerkesztő bizottságában ott találjuk Csallány Dezsőt, aki a régészeti rovatvezető is. A folyóirat főszerkesztője Merényi Oszkár volt. Ő – mint a közgazdasági technikum igazgatója – az 57 ezer lakosú Nyíregyházának egyik legműveltebb, de furcsa figurája volt. A megyei értekezletek egyikén ismerkedhetett meg vele a múzeumvezető, de szorosabb kapcsolatba 55 nyarán kerültek, mert a III. negyedévi beszámoló még nem, az éves beszámoló viszont már említi az októberben felállított irodalmi gyűjteményt. Ennek magva az egyébként irodalomtörténész Merényi saját gyűjteménye volt. Hogy mit takar a kb. 60 db-os évi gyarapodás, azt a taxatív felsorolás elmaradása miatt nem tudhatjuk. Mindenesetre a jelentésben felsorolt nevek (Péczeli József, Pap Endre, Horváth Ádám, Vörösmarty, Jászai Mari, Lévy József, Babits, Rippl-Rónai) kézírataiból ma egyet sem őrzünk a Jósa András Múzeumban, tudomásom szerint Merényi Nyíregyházáról való távozásával az ún. irodalmi gyűjteményt is magával vitte. Egy javaslata viszont zöld utat kapott: a Megyei Tanács már 54 decemberében határozattá emelte a Móricz Zsigmond Emlékmúzeum tervét 56-os megvalósítással.

Az első év még a II. ötéves terv készítése szempontjából izgalmas: ebből derül ki, mit is gondolt a jövőről Csallány Dezső. Először is költözést, felújítást, építkezést képzelt el, elsősorban az Egyház utcai épület földszintjén való terjeszkedést (D-i irányban, a volt pénzügyi osztály felé). E reményét az 56-os forradalom hiúsította meg, amely után – védelmi szempontok miatt – még a pártbizottsági épületben lévő tanácsi részlegeket is be kellett fogadnia az anyaépületnek. Lényegesnek tartotta a távolság miatt 1 motorkerékpár kiutalását, gázpalack és rezsó rendszeresítését, továbbá rádió beszerzését és beszerelését. A meglévők mellé 1 tiszteletdíjas irodalmi osztályvezetőt, 1 természet-tudományos gyakornokot vagy segédmuzeológust, 1 félnapos adminisztrátort, 1 restaurátort és 1 állandó teremőrt kívánt, ebből csak az adminisztrátort hagyták jóvá. Laboratóriumot teljes konzerválási és restaurálási felszereléssel, fotófelszereléssel, ásatási és gyűjtési felszereléssel kért, vitrineket és paravánokat az állandó és időszakos kiállításokhoz. A kiállítási program elsősorban az elvárásokat tükrözi, mint pl. a népi demokráciák fejlődése című, „hogy lakosságunk a szomszéd demokratikus országok fejlődését, eredményeit figyelemmel kísérhesse”, vagy munkásmozgalmi kiállítás felállítását. De a művészettörténeti programban is ilyen cím olvasható: „Új magyar festési irányok a demokratikus fejlődés tükrében”, mellettük Munkácsi, Szinyei, Székely Bertalan szerepel a kívánságlistán, ismerve a közönség tényleges igényét.

A tudományos gyűjtő- és feldolgozó munka a régészetben 35 pont alatt lett számba véve, mire Korek József, aki a főosztályvezető helyett a diafilmmel bírálta a tervezetet, kénytelen volt megjegyezni: „túlméretezett és kivihetőség szempontjából irreális.” Valóban mehökkentő olvasni például a tervezet 11. pontját: „Török emlékek gyűjtése, az eddigi anyag alapján biztató.” Vajon mire gondolt e pontnál Csallány igazgató úr? A jóváhagyott 8 téma közül a gepida és avar vonatkozású dolgozatok szinte valamennyije elkészült (kivéve a népvándorlás kori zsugorított helyzetű temetkezéseket), s támogatást kapott Kalicz Nándor is: ő B-témára 10000 Ft-t. Nyárády Mihály bácsi sem maradt le főnöke mögött:

ő „csak” 37 téma gyűjtését, feldolgozását vette tervbe: vele szemben elnézőbbek voltak, talán a korára való tekintettel, 10-re redukálták a témaköröket, megjegyezve, hogy „mindenekelőtt terjedjen ki a mezőgazdaság szocialista átalakulásával kapcsolatos vizsgálatokra és, hogy ha a felvett téma időben kiterjedhet a mai időkig, akkor a vizsgálatot feltétlenül vigye végig egész a mai napig és terjedjen ki a felszabadulással beállt változások vizsgálatára is.” Az egészből soha nem lett semmi, egyetlen tervben szereplő dolgozat címe nem köszön vissza a Nyárády-bibliográfiából.

Összességében elmondhatjuk, hogy a pálya szélén eltöltött 9 esztendő után Csallány Dezső korábbi vitalitása mit sem csökkent. 55 második felére a lakáskérdése is megoldódott, a család is Nyíregyházára költözhetett, az 1510 Ft-os múzeumvezetői fizetésből nem kellett már utazásra költeni. S a tervek is lassan beértek: 1959-ben kiállítási épülettel (Felszabadulás u. 6. sz.) bővült a múzeum, a két épület légköbmétere éppen hogy elérte a 6500 légköbmétert, de a 100. évfordulón is arról panaszkodik, hogy a helyszükséglet az országos norma szerint 42000 légköbméter lenne. Éppen az évfordulóra készült írása ad számot a gyűjtemények mennyiségéről: 15 évi működése alatt az állomány hétszeresére nőtt, a szakkönyvtár már 10299 darabból állt, volt a múzeumnak 2057 db-os történeti dokumentációs gyűjteménye is, az állandó kiállításokon kívül 120 időszaki és vándorkiállítás került megrendezésre, a nyíregyházi látogatók száma 30-43 ezer fő között mozgott. Ezzel egyenrangúnak tartja, hogy a nyíregyházi Jósa András Múzeum 1958-as évvel elindított Évkönyve mellett a Jósa András Múzeum Kiadványai és a Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek ad számot az intézmény, illetve a szervezet munkájáról. Valóban: 1962 – a tanácsi kezelésbe adás – után a nyírbátori múzeum is a szervezet költségvetési része lett, s időrendben haladva: a kisvárdai Vármúzeum, a vajai Vay Ádám Múzeum, a tiszavasvári Vasvári Pál Múzeum, a vásárosnaményi Beregi Múzeum tiszteletdíjas vezetőikkel bővítette a kört. Ugyancsak 1962 után létesültek az emlékházak, emlékszobák: a tiszacsécsi Móricz Zsigmond, a szatmárcsekei Kölcsey Ferenc, a tunyogmatolcsi Zalka Máté (először emlékkiállítás, 1971), a nagykállói Korányi Frigyes (1971), az aporligeti Fedics Mihály nevét viselő emlékkiállítások. Van, amelyik életképesnek bizonyult, van, amelyik nem vált időt állóvá, vagy már nem az Igazgatóság tartja fenn, de alapításuknál fogva Csallány Dezső idejéhez kötődnek. S ha (Nyírbátor miatt) sok túlzás is volt az 1968-as 192814 fős látogatói számban, annyi bizonyos, hogy ebben az időben kezdtek el az emberek, az iskolák múzeumba járni. Ma is sok olyan emberrel találkozom, akik iskolás (általános vagy közép) korukban voltak utoljára pl. a nyíregyházi múzeumban, zömmel ebben az időben.

Ehhez persze jó munkatársak is kellek. Kalicz Nándor 1957 végén aspirantúrája miatt távozott Nyíregyházáról, a helyébe ideiglenesen érkező Makkay János is hamarosan búcsút mondott az intézménynek, s 1965 októberéig a régész állás nem volt betöltve. Azonban a jogi alapképzettségű volt főispáni titkár, majd rajztanár Szalontai Barnabás, a történelmet és teológiát végzett szelíd Makay László Kisvárdáról, az állandóan cigarettázó volt levente-oktató, Gombás András Tiszavasváriból, a csak Rákócziiban–Vay Ádámban gondolkodó Molnár Mátyás Vajáról, a népeletet kiválóan ismerő református lelkész, Csiszár Árpád Gergelyiből a vidéki értelmiség azon régi képviselői voltak, akikben az elhivatottság dolgozott, akik mellékállásaikat nem kenyérkeresetnek vagy laza időtöltésnek vették. S a két 56-os (Gombással együtt három) sem volt akárki: Erdész Sándor a minisztériumi leépítés miatt került Jászberénybe, majd onnan eltávolítva Nyíregyházára, Balogh Istvánt pedig 56 vihara repítette át a debreceni Déri Múzeum igazgatói székéből a nyíregyházi múzeumba. Az utóbbiak – mint szakvégeztek – ha gondoltak is arra, hogy nyíregyházi alkalmazásuk csak egy ideiglenes megoldás lesz, tévedtek. Valami itt tartotta őket: Erdészt a kállósemjéni feleség (ott telepedett le, onnan is járt be), Baloghot pedig 1964-ben a levéltárigazgatói kinevezése. Persze ideológiailag erősíteni kellett ezt a kevésbé „megbízható” társaságot: a fél-, majd egész napos adminisztrátor a munkaügyi osztályvezető

felesége lett (ő nem volt párttag), akinek apósa a 19-es direktórium elnöke volt. Az 1962 utáni párttag gazdasági vezető mögött pedig BM-alezredes sógor, s így maga a pártapparátus állt. Ezért azután megtúrták, hogy az igazgató deklasszált elemekkel töltse be az 1962 után kapott fél napos állásokat a GH-ban (Szabóné, Huszár Pista bácsi), a könyvtár kezelésében (Debreceniné).

Csallány Dezsőt 1965-től már kevésbé érdekelte a múzeumvezetés: minden idejét és figyelmét lekötötte a beregsurányi ásatás, az anyag restaurálása, s az, hogy minél gyorsabban elkészüljön az erről szóló opus (amit nagydoktori értekezésnek szánt). Az adminisztrációt Erdész Sándor vezette (ő volt a belső ellenőr is), az új néprajzi és régészeti állandó kiállítás megvalósítását már ketten végeztük, no meg a ritka időszakokat is. Gacsó László elkerülésével a művelődési vonalat kézbe vevő „beregieket” nem nagyon érdekelte a múzeum, jellemző példaként említhetem a NOSZF-ra, az 50. évfordulóra központi anyagból, kartonlapokra ragasztott dokumentációból készített „tárlatunkat”, amelyet Erdésszel kettesben aggattunk fel és vártuk a nagyérdemű közönséget. A megnyitó személyén, Sánta János népművelési csoportvezetőn kívül csak Dezső bácsi ballagott át a kiállítási épületbe, s hogy ne essék hiba, mégis elmondatott a beszéd! Igazgatónk pozícióját a Tanácsköztársaság évfordulója mentette meg. Igaz, ehhez az kellett, hogy rávegyük: legyen kemény, s ragaszkodjon az új kiállítás megvalósításához szükséges pénzhez! Az egyik legjobb kiállításrendező-csapat, a Molnár Szilárdé rendezte, és a Munkásmozgalmi Múzeum, személy szerint Szikossy Ferenc menedzselte kiállítást maga az Agitprop., újabb nevén PMO vezetője, Horváth Gabriella zsúrizte abból a szempontból, hogy elég nivós-e ahhoz, hogy maga a párt első embere megnyithassa. A kiállítás előzetesen jónak találtatott, s ez elég volt mindkét ház embereinek, hogy teljes létszámban megjelenjenek. Akkor tömeggel később is csak egyszer, a JAM épületének 1974. március 4-én történt megnyitásakor találkoztam. A siker, a kapott gratulációk és elismerések elsöpörték az időközben lábra kelt találgatásokat, s tudtuk, hogy még néhány évig együtt fogunk dolgozni egyre magányosabb főnökünkkel.

Magányának oka pedig nem nyíregyházi, még nem is megyei volt, hanem az életkorból fakadt. Ugyanis Csallány Dezső mellől kikopott mindenki: Szentestről Csalog József, Miskolcra Komáromy József, Szekszárdról Mészáros Gyula, Szegedről Bálint Alajos, s folytathatnám a megyei múzeumigazgatók sorát. De vonatkozott ez az egyetemre is, Banner Jánosra, Oroszlán Zoltánra. A helyükre lépők jóval fiatalabbak voltak nála, más nyelven beszéltek, más stílust, életfelfogást képviseltek, más gondoltak a múzeumok jövőjéről is. Ami még ennél is rosszabb volt: igazgatónk kiszorult a tudományos életből is. A tehetséges fiatalok, akik a tudomány irányításában egyre fontosabb szerepet kaptak, Csallányt az avítottként német archaeológiai iskola követőjének könyvelték el, akit nem érdemes pénzzel támogatni, munkáit kiadni, a tudományok doktora cím megszerzésében támogatni. A hozzá legközelebb álló László Gyulával is megszakadt a kapcsolata „a kettős honfoglalás” elsőbbségének kérdése miatt, s igazgatónk azon aggodalmaskodott, vajon ki él vissza bizalmával? Ez a befelé húzódás, a kapcsolatok lassú sorvadása tükröződik pl. az utolsó Évkönyv szerkesztésének csúszásában, a JAM Kiadványai sorozat 1965 óta tartó szüneteltetésében is. A múzeum fennállásának 100. évfordulóját még jó hangulatban ünneplő múzeumban lassan megsavanyodott a levegő: az állandó kiállításról történt lopás után lábra kapott gyanúsítgatások légkörében nehezebben ment már a munka, s a gazdasági vezető – mint egyetlen párttag – is megpróbálta az első számú ember szerepét átvenni. 1972-re ugyanis már nem a kezdeti négy ember dolgozott a múzeumi területen; az Igazgatóság részére 16 fő- és 22 részfoglalkozású státus volt engedélyezett (s ezenfelül 5 tiszteletdíjas gondnok az emlékszobánál) 1571 E/Ft kiadási és 25 E/Ft bevételi tervvel, ebből 608 E/Ft volt a bér. Az új feladatokra (pl. a nyírbátori múzeum, a vajai gondnoki lakás átalakítása) 376 + 18 E/Ft-t, az új múzeumépület beruházási költségeire 1550 E/Ft-t, a Múzeumfalva hasonló munkáira még 1969-ben 600 E/Ft-t, majd 1972-ben újabb 600 E/Ft-ot biztosított a Megyei Tanács VB.

Ezek a számok mutatják, hogy 68 után az új gazdasági mechanizmus hatására megpezdült a megyei közélet: új arcok kerültek a megyei vezetésbe, akik bizonyítani akartak, ígértek, de pénzt is adtak, ha kellett, ha muszáj volt. Igazgatónk még részese lehetett annak, hogy elkészült az 1964. évi ötlet után a Sóstói Múzeumfalú beépítési terve, beruházási programja; még múzeumigazgató volt, amikor 1972 elején megszületett az általa oly várva várt döntés: a JAM új épületbe költözhet! Az már viszont a sors fintora, hogy annak az embernek, Dienes Istvánnak, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezető-helyettesének kellett átadnia a megyei múzeumi szervezetet 1972 végén, akivel 1956 óta kölcsönösen nem tudtak dülőre jutni a megyei honfoglalás kori emléktárgy átadásában és közzétételében. De ennek taglalása már a múzeumtörténet egy újabb fejezete lehet.

Irodalom

A JAM Irattára, 495/1954 /IX. 3/; 27/1955 /I. 10/; 162/1955 /III. 10/; 520/1955 /VII.24/; 826/1955 /XII.20/. A JAM munkajelentése 1955-ről (házi példány), 1971-ről és 1972-ről.

CSALLÁNY 1968.

Csallány Dezső: A száz év méltatása. *NyJAMÉ* XI. 1968. 7–11.

NÉMETH Péter

Jósa András Múzeum

Nyíregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: nemethp@jam.nyirbone.hu

Csallány Dezső (1903–1977) irodalmi munkássága

Összeállította Laskayné Szőlősi Katalin

1933

A kunszentmártoni avarkori ötvössír. [Goldschmiedegrab aus der Awarenzeit von Kunszentmárton (Ungarn).] Kn., Szentes 1933. 54 p., 9 t.

1934

A Szentés–lapistói népvándorláskori sírlelet. [Der Grabfund von Szentés–Lapistó aus der Völkerwanderungszeit.] *Dolg.* IX–X. 1933–1934. 206–214.

1937

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1936. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1937. 16 p. (litogr.)

1938

A szegedi városi múzeumról. In: Csongrád megye. *Vármegyei Szociográfiák I.* Budapest 1938. 92–93.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1937. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1938. (litogr.)

1939

Kora-avarkori sírleletek. [Grabfunde der Frühawarenzeit.] *FA* I–II. 1939. 121–180.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1938. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1939. (litogr.)

1940

Kora-avarkori edények Magyarországon. [Frühawarische Gefässe in Ungarn.] *Dolg.* 16. 1940. 118–14 4.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1939. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1940. (litogr.)

1941

Népvándorláskori leletek Szentés–Berekhátról. [Funde aus der Völkerwanderungszeit in Szentés–Berekhát.] *ArchÉrt* 68. 1941. 119–126.

A Szeged–őthalmi avarkori arcvédőlemezdísz. [Backenschutzschmuck aus der Awarenzeit von Szeged–Őthalom.] *Dolg.* XVII. 1941. 165–168., Taf. XXXVII.

A Szentes–nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai. [Grabfund der Gepidenzeit von Szentes–Nagyhegy und seine archäologischen Beziehungen.] *ArchÉrt* 68. 1941. 127–161.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1940. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1941. (litogr.)

1942

Gyöngycsüngődíszes gepida fibulák. [Gepidische Fibeln mit Perlengehängen.] *ArchÉrt* 69. 1942. 329–333.

A szeged–öthalmi preszkíta íjrészlet. [Le fragment d'arc préscythique de Szeged–Öthalom.] *ArchÉrt* 69. 1942. 151–154.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1941. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1942. (litogr.)

1943

Az avar halotti torok üstje. [Die awarischen Leichenschmauskessel.] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 22–26.

Az avarok varkocsfésűje. [Der Zopfamm der Awaren.] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 3–8.

A bizánci csatörögzőfülek legkorábbi előfordulása és jelentősége a gepidák emlékanyagában. [Die ersten Spuren von byzantinischen Befestigungsplättchen an Gürtelschnallen und ihre Bedeutung für das Fundmaterial der Gepiden.] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 9–21.

A Deszk D.-számú temető avar sírjai. [Les tombes avars du cimetière de "Deszk D".] *ArchÉrt* 70. 1943. 160–173.

Húnkori sír Klárafalváról. [Ein hunnisches Grab aus Klárafalva.] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 42–45.

Jegyzetek Gepidia régészeti lelőhelyeihez (Kr. u. 454–568.) [Anmerkungen zu den archäologischen Fundorten der Gepiden (454–568 n. Chr.).] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 27–37.

A klárafalvai gepida temető. [Das Gepidengräberfeld von Klárafalva.] *Szegedi Városi Múzeum Kiadványai* II. 4. 1943. 38–41.

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1942. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1943. (litogr.)

1944

A Szegedi Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum 1943. évi állapotáról és működéséről jelentés. Szeged 1944. (litogr.)

1948

Szegedi avarkori sírleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. [Rapports archéologiques entre les trouvailles tombales de l'époque avar de Szeged et des cors à boire Hunno-Bulgares.] *ArchÉrt* 7–9. 1946–1948. 350–361.

1952

Византийские монеты в аварских находках. [L'importance de la circulation monétaire byzantine pour le legs archéologique des Avars.] *ActaArchHung* 2. 1952. 235–250.

1953

A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához. [Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avar à Bácsújfalu. Contributions à l'étude des rites funéraires et au legs archéologique de Koutourgours-Bulgares (Huns).] *ArchÉrt* 80. 1953. 133–141.

1954

A bizánci fémművesség emlékei I. [Памятники византийского искусства обработки металлов. Quelques spécimens de l'art byzantin des métaux.] *ATI*. 1954. 101–128.

Памятники византийского металлообрабатывающего искусства I. [Les monuments de l'industrie byzantine des métaux I.] *ActaAntHung* II. 1954. 311–348.

1955

A gepidák Magyarországon. Kn., Nyíregyháza 1955. 15 p. (kézirat, JAM) Rovásírásos gyűrűk Magyarországon. [Кольца с руническим письмом.] *ArchÉrt* 82. 1955. 79–85.

1956

A X. századi avar továbbélés problémája. *SzSzSze* 1956: 1–4. 39–48.

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1956. 244 p.

Egyedülálló honfoglaláskori sírlelet. *Szabolcs-Szatmári Néplap* 13. 1956. 118. (V. 20.) 1.

Egyedülálló honfoglaláskori magyar sírlelet Rakamazon. *Szabolcs-Szatmári Néplap* 13. 1956. 119. (V. 22.) 4.

Magyarország népvándorlás- és honfoglaláskori emlékei, különös tekintettel a Nyírségre.

In: Nyírbátor története, Bátorliget élővilága. *Báthori István Múzeum füzetek* I. Szerk.

Szalontai Barnabás. Báthori István Múzeum, Nyírbátor 1956. 37–55.

A paradicsomi bünbeesés ábrázolása VIII. századi avar bronzsziójégen. *ArchÉrt* 83. 1956. 225–227.

A vencesellői figurális bronzlap. *SzSzSze* 1956: 1–4. 49–51.

Памятники византийского металлообрабатывающего искусства 2. [Les monuments de l'industrie byzantine des métaux 2.] *ActaAntHung* IV. 1956. 261–291.

1957

Az átokháza–bilisicsi avarkori sírleletek. [Grabfunde aus der Awarenzeit von Átokháza–Bilisics.] *MFME* 1957. 109–132.

Balmazújváros. *ArchÉrt* 84. 1957. 88.

A bizánci fémművesség emlékei II. Bizánci csatok, csatveretek. *ATIV*. 1957. 250–274.

Mesterségesen torzított koponyájú hun vitéz. *KMo* 14. 1957. 270. (XI. 17.) 4.

Nyírbátor. *ArchÉrt* 84. 1957. 90.

Újfehértó. *ArchÉrt* 84. 1957. 87.

Újszentmargita. *ArchÉrt* 84. 1957. 85.

1958

- Ibrány – Nagytanya. *ArchÉrt* 85. 1958. 211.
 Jósa András (1834–1918) irodalmi munkássága. JAMK 1. Múzeumok Kp. Prop. Irod., Budapest 1958. 116 p.
 Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei (1889–1900). JAMK 2. Múzeumok Kp. Prop. Irod., Budapest 1958. 184 p.
 Meteorithullások Szabolcs megyében. *KMo* 15. 1958. (II. 14.)¹
 Nyíregyháza–Sarkantyú-Gasse 17. *ArchÉrt* 85. 1958. 207.
 Rakamaz – Gyepiföld. *RégFüz.* I. 9. (1956) 1958. 39.
 Tiszadob – Ókenéz. *ArchÉrt* 85. 1958. 202., 207.
 Tiszadob – Reje. *ArchÉrt* 85. 1958. 205.
 Tiszavasvári – Koldusdomb. *RégFüz.* I. 9. (1956) 1958. 37.
 Tiszavasvári – Koldusdomb. *ArchÉrt* 85. 1958. 90.
 Újszentmargita – Koponyahalom. *ArchÉrt* 85. 1958. 211.

1959

- Adatok a mártélyi avar szíjvég figurális ábrázolásának magyarázatához. *ArchÉrt* 86. 1959. 179–182.
 Bojt. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 42.
 Dombrád. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 17.
 Dombrád. *ArchÉrt* 86. 1959. 200.
 A megye eddig legnagyobb avar temetőjét tárják fel Tiszavasváriban. *KMo* 16. 1959. 78. (IV. 3.)³.
 Mi az igazság Attila sírja körül? *Csongrádmegyei Hírlap* 1959. (III. 11.)
 Nyírbátor. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 75.
 Nyírbátor. *ArchÉrt* 86. 1959. 214.
 Nyíregyháza – Központi Morgó temető. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 20.
 Nyíregyháza–Zentral (Morgó) Friedhof. *ArchÉrt* 86. 1959. 211.
 Nyíribrony. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 20–21.
 Nyíribrony. *ArchÉrt* 86. 1959. 211.
 Nyírtass. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 21.
 Nyírtass. *ArchÉrt* 86. 1959. 211.
 Tiszavasvári – Paptelehát. *RégFüz.* I. 11. (1958) 1959. 23.
 Tiszavasvári – Paptelehát. *ArchÉrt* 86. 1959. 211.
 Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *ActaArchHung.* X. 1959. 281–325.

1960

- Beköszöntő. [Vorwort. Предисловие.] *Ny:JAMÉ* I. (1958) 1960. 5–8.
 A gepidák régészeti emlékei a Kárpát-medencében. *Kandidátusi értekezés tézisei.* Kn., Budapest 1960. 17 p.
 A hajdúdorogi avar mellpáncél. [Der awarische Brustpanzer von Hajdúdorog.] *DMÉ* (1958–1959) 1960. 17–23.
 Hamvasztásos és csontvázás hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén. [Die hunnenzeitlichen Brand- und Skelettgräber in den Gebieten am oberen Lauf der Theiss.] *HOMÉ* 2. (1958.) 1960. 83–95.
 Nyírbátor. *RégFüz.* I. 13. (1959) 1960. 112.

¹ Az adat Csallány Dezső saját készítésű (1972-ig) bibliográfiájából származik (JAM, Adattár). Valójában a KMo.-nak ebben a számában ilyen cikk nem jelent meg.

- Ópályi. *RégFüz.* I. 13. (1959) 1960. 28.
 Rakamaz – Gyepiföld. *ArchÉrt* 87. 1960. 239.
 Rakamaz – Gyepiföld. *RégFüz.* I. 13. (1959) 1960. 81.
 Rétközberencs – Paromdomb. *ArchÉrt* 87. 1960. 239.
 Rétközberencs – Paromdomb. *RégFüz.* I. 13. (1959) 1960. 81–82.
 Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. [Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár.]
 [Аварские находки в комитате Саболч-Сатмар.] *NyJAMÉ* I. (1958) 1960. 31–87.
 Tiszavasvári – Petőfi Gasse 49. *ArchÉrt* 87. 1960. 239.
 Tiszavasvári – Petőfi u. 49. *RégFüz.* I. 13. (1959) 1960. 77.

1961

- Adatok Attila székhelyének kérdéséhez. [Angaben zur Frage der städigen Residenz
 Attilas.] *NyJAMÉ* II. (1959) 1961. 19–31.
 Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.) *ArchHung*
 38. 1961. 406 p. 282 t., 28 ill.
 Jósa András csodálatos élete. *KMo* 18. 1961. 82. (IV. 9.) 7.
 Újtikos. *ArchÉrt* 88. 1961. 298.
 Újtikos. *RégFüz.* I. 14. (1960) 1961. 45., 87.

1962

- Der awarische Gürtel. *ActaArchHung* 14. (1962) 445–480.
 Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. *ActaAnthung* X. 1962. 55–77.
 Jánkmajtis – Jugendbaulager. *ArchÉrt* 89. 1962. 258.
 Jánkmajtis – KISZ-építőtábor. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 13.
 Kallódó irodalmi emlékek. *KMo* 19. 1962. 294. (XII. 16.) 4.
 Kincsek a Tisza fenekén. *KMo* 19. 1962. 270. (XI. 19.) 4.
 Nyírbátor – a gimnázium udvara. *RégFüz.* I. 15. (1961) Bp. 1962. 89.
 Nyírbátor – Hof des Gymnasiums. *ArchÉrt* 89. 1962. 272.
 A nyíregyházi Jósa András Múzeum a statisztikai számok tükrében. *KMo* 19. 1962. 47. (II. 25.) 6.
 Tiszabecs – „Új Élet”. *ArchÉrt* 89. 1962. 259.
 Tiszabecs – „Új Élet” TSz telepe mellett. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 18–19.
 Tiszaeszlár – Vörösmarty u. 67. Hof von János Farkas. *ArchÉrt* 89. 1962. 267.
 Tiszaeszlár – Vörösmarty u 67. Farkas Sándor udvara. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 63.
 Tiszalök – gimnázium kertje. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 62–63.
 Tiszavasvári – Béke TSz telepe (Város földje). *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 53–54.
 Tiszavasvári – Siedlung der LPG „Béke” *ArchÉrt* 89. 1962. 265.
 Tiszavasvári – Siedlung der „Zöld Mező” LPG. *ArchÉrt* 89. 1962. 265.
 Tiszavasvári – Zöld Mező TSz telepe. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 54.
 Tiszavasvári – Vöröshadsereg útja 8., Eszenyi Miklós telke. *RégFüz.* I. 15. (1961) 1962. 54.

1963

- Aporliget – Köztemető. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 13.
- Attila aranyai. *KMo* 20. 1963. 269. (XI. 17.) 5.
- Attila aranyai. Feltételezhetően Konstantinápolyból küldték a hun fejedelemnek a Hódmezővásárhelyen megtalált aranypénzeket. *Kanadai Magyar Munkás* I. 1963. 2.
- A kuturgur-bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása. [Die Bestimmung der archäologischen Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren (Hunnen).] *ArchÉrt* 90. 1963. 21–38.
- Nyíregyháza – Központi temető. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 16.
- Nyíregyháza – Moszkva u. 9. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 51.
- Szabolcs. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 18.
- Szabolcs – Vontatópart. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 18.
- Székely – Nyírtéti út. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 18.
- A székely–magyar rovásírás emlékei. [Die Denkmäler der szeklerisch-ungarischen Kerbschrift.] *NyJAMÉ* III. (1960) 1963. 39–135.
- Születő múzeumok megyénkben. *KMo* 20. 1963. 115. (V. 19.) 7.
- Tiszabездéd – Servápa. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 19. Társszerző: Futaky László
- Tiszavasvári – Büdi kenderföld, „Vasvári Tsz” telepe. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 52.
Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Előhát. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 20. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Fejértói út, I. dűlő. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 20. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Keresztfal. *ArchÉrt* 90. 1963. 299. Társszerzők: Makkay János – Gombás András
- Tiszavasvári – Keresztfal. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 20–21. Társszerzők: Makkay János – Gombás András
- Tiszavasvári – Kisasszonydűlő. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 45. Társszerző: Gombás András.
- Tiszavasvári – Nyíregyházi út I. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 21. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Városkertje. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 21. Társszerző: Gombás András
- Újabb honfoglaláskori sírra bukkantak Rakamazon. *KMo* 20. 1963. 134. (VI. 11.) 6.
- Vencsellő – Rákóczi u. *RégFüz.* I. 16. (1962) 1963. 85.

1964

- Háromezer éves aranykincsek Nyíregyházán. *KMo* 21. 1964. 286. (XII. 6.) 8.
- Szkíta íjmaradványok. [Остатки скитских луков. Fragments d’arcs Scythes.] *NyJAMÉ* IV–V. (1961–1962) 1964. 7–16.

1965

- Balsa – Fecskepart. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 6. Társszerző: Gombás András
- Beregsurány – Magyar-Szovjet Barátság Kert. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 36. Társszerző: Csiszár Árpád
- Buj – „Táncsics Mihály MTSz”. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 43–44. Társszerző: Gombás András
- „Húsz szabad év”. A Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok. *KMo* 21. 1965. 251. (X. 25.) 7.
- Kisvárdá – Rétközberencs. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 12.
- Napkor – Piripuc. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 15. Társszerző: Gombás András
- Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink. [Unsere byzantinischen archäologischen Beziehungen aus der Zeit der Völkerwanderung und Landnahme.] *JAMK* 4. 1965. 22 p.

- Népvándorláskori fazekasközpont Beregsurányban. *KMo* 22. 1965. 174. (VII. 25.) 6.
- Nyírpazony – Cserebokorpart (Cserebogárpart) *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 15. Társszerző:
Gombás András
- Nyírtelek – Pénzesdűlő. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 76. Társszerző: Gombás András
- Das Problem der archäologischen Denkmäler der Gepiden im V. Jahrhundert. *MFME*
(1964–1965) II. 1965. 57–60.
- Tarpa – Sósomb. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 21.
- Tiszadada – Kálvinháza. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 18. Társszerző: Gombás András
- Tiszadob. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 41.
- Tiszadob – Sziget. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 41. Társszerző: Gombás András
- Tiszadob – Sziget. *ArchÉrt* 92. 1965. 238. Társszerző: Gombás András
- Tiszalök – Kisfástanya, Bereczki dűlő. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 23. Társszerző:
Gombás András
- Tiszavasvári. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 42. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Eszlári út. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 24. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Eszlári u. *ArchÉrt* 92. 1965. 233–234. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Gyepárospart. *RégFüz.* I. 18. (1964) Bp. 1965. 24. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Keresztfal. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 24. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Muszkadomb. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 19. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Téglagyár. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 46. Társszerző: Gombás András
- Tiszavasvári – Vasvári Pál u. 134. *RégFüz.* I. 18. (1964) 1965. 82. Társszerző: Gombás András
- Vámosatya. *RégFüz.* I. 19. (1965) 1965. 82. Társszerző: Csiszár Árpád

1966

- Die Bereg-Kultur. *Acta Antiqua et Archaeologica* 10. 1966. 87–88.
- Beregsurány – „Magyar-Szovjet Barátság Kert”. *ArchÉrt* 93. 1966. 297. Társszerző: Csiszár Árpád.
- Beregsurány – „Magyar-Szovjet Barátság kert”. *RégFüz.* I. 20. (1966) 1966. 47. Társszerzők:
Csiszár Árpád – Németh Péter
- Buj – LPG „Táncsics Mihály” *ArchÉrt* 93. 1966. 298. Társszerző: Gombás András
- Kék – Telek dűlő. *RégFüz.* I. 20. (1966) 1966. 66.
- A székely-magyar rovásírás történetéhez. [К истории секейско венгерского
рунического письма. Zur Geschichte der székler-ungarischen Kerbschrift.]
ArchÉrt 93. 1966. 36–46.
- Tiszavasvári. *ArchÉrt* 93. 1966. 298. Társszerző: Gombás András

1967

- Az avar törzsszervezet. [Die awarische Stammesordnung.] *NyJAMÉ* VIII–IX. (1965–1966)
1967. 35–56.
- Sámánészköz volt-e az avar kori „ír-tartó csonttégely”? [War „der Knochentiegel als
Salbenbehälter” ein Schamangerät in der Awarenzeit?] *MFME* (1966–67) 1967. 61–72.
- Székely-magyar rovásjelek Bonyháról. [Рунические секейско венгерские знаки из Боньхи.
Signes runiques siculo-hongrois trouvés à Bonyha.] *ArchÉrt* 94. 1967. 198–9.

1968

- Beregsurány. *RégFüz.* I. 21. (1967) 1968. 33. Társ szerzők: Németh Péter – Csiszár Árpád
 A Jósa András Múzeum ma 100 éves működésének áttekintése. *SzSzSze* 3. 1968. 3. 42–44.
 Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei II. (1901–1907) *JAMK* 5.
 1968. 225 p.
 A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratainak megfejtése és történeti háttere. [Die
 Entzifferung der Kerbinschriften des Goldschatzes von Nagyszentmiklós und sein
 geschichtlicher Hintergrund. Исторический план и расшифровка рунических
 надписей золотого клада из Надьсентмиклоша.] *NyJAMÉ* X. (1967) 1968. 31–84.
 Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn. In: Symposium über
 die Besiedlung des Karpatenbeckens im VII–VIII. Jahrhundert. *Studijné Zvesti* (AU
 SAV) Nitra 16. 1968. 59–70.

1969

- Beregsurány. *ArchÉrt* 96. 1969. 257–8.
 Beregsurány. *RégFüz.* I. 22. (1968) 1969. 38.
 A magyar és az avar rovásírás. [Die ungarische und awarische Kerbschrift.] *NyJAMÉ* XI.
 (1968) 1969. 281–307.
 A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűrű kapcsolatai.
 [Zusammenhänge der Runeninschriften von Nagyszentmiklós und der Arpaden-
 zeitlichen Runeninschrift des Battonyaer Ringes.] *NyJAMÉ* XI. (1968) 1969. 89–95.
 Der Schatz der Csanáden. *MFME* 1969:2. 201–205.
 A száz év méltatása (1868–1968). [Die Würdigung der 100 Jahre (1868–1968).] *NyJAMÉ* XI.
 (1968) 1969. 7–14.

1970

- Székely rovásírásos szövegek megfejtése. *Korunk* 29. 1970. 604–13.
 Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit
 im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22. 1970. 261–99.

1971

- Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. *Acta Antiqua et Archaeologica* 14.
 1971. 129–135.
 Die Gepiden im IV–V. Jahrhundert. In: *Actes du VIIe CISPP II.* (1966) Ed. Jan Filip. Prague
 1971. 1008–1009.

1972

- Avar kori páncélok a Kárpát-medencében I. [Die Panzer der Awarenzeit im
 Karpatenbecken.] *NyJAMÉ* XII–XIV. (1969–1971) 1972. 7–44.
 Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében. [Kerbschriftendenkmäler im
 Karpatenbecken.] *NyJAMÉ* XII–XIV. (1969–1971) 1972. 135–160.

1973

Das Land der Wandalen im Karpatenbecken. In: Actes du VIIIe CISPP III. (1971). Rédact. Grga Novak. Beograd 1973. 295–298.

Die Sprache der europäischen Awaren auf Grund von Kerbschрифte aus Grabfunden. In: Actes du VIIIe CISPP III. (1971). Rédact. Grga Novak. Beograd 1973. 344–346.

1982

Avar kori páncélok a Kárpát-medencében 2. [Die Panzer der Awarenzeit im Karpatenbecken.] *Ny. JAMÉ XV–XVII.* (1972–1974) 1982. 5–35.

Szerkesztés

A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai I–II. Szeged 1937–1944.

A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve I–XIV. Nyíregyháza 1958–1972.

Ősrégészeti kutatások Magyarországon az utóbbi években Az újkőkor és a rézkor¹

Makkay János

Néhány általános megjegyzés
a magyar régészeti és ősrégészeti kutatásokról

Számunkra közismert az a hajdani tény, hogy egészen 1920-ig Magyarország területe földrajzilag azonos volt a Kárpát-medence egységes tömbjével. Voltak tehát olyan, már akkoriban elkülönített régészeti kultúrák, amelyeknek elterjedési területe nem nyúlt át más, akkor (is) szomszédos országok területére. 1920, majd 1947 után viszont a mai állapotok szerint számolva hét, megcsonkított hazánkkal együtt nyolc ország osztozik a királyi Magyarország hajdani területén, mindenütt jelentékeny, szétszórt és azóta elnyomatásban élő magyar kisebbséggel. Alig akad tehát olyan régészeti kultúránk, amelynek elterjedési területe kizárólag a mai Magyarországra esne. Ebből az is következik, hogy a kutatásnak mindig figyelembe kell vennie a szomszédok eredményeit.

Ez a földrajzi megoszlás lehet az oka a párhuzamos régészeti névadásnak is. Ugyanannak a régészeti kultúrának – tekintet nélkül immáron arra, hogy hol különítették el először (legtöbbször a nemzetközileg is közismert névadással hazánkban) – újabban minden egyes országban általában új elnevezést adnak. Példának okáért a középső újkőkori Alföldi Vonaldíszes Kerámiának (a továbbiakban AVK) Romániában Nyugat-romániai Vonaldíszes Kerámia a neve. Egy 1976-os kiadványban azt olvassuk, hogy a vonaldíszes kerámiák kultúrája Közép-Európában alakult ki, és a címszóban szerepel Belgium, Franciaország, Moldova, Munténia, Erdély, a Bug–Dnyeszter-vidék. Magyarország viszont – amelynek két térségén a vonaldíszes kerámiák mindkét fajtája kialakult – nem említetik (PIPPIDI 1976. 156–157.). Másutt a kelet-szlovákiai vonaldíszes kerámiáról esik szó (= AVK: PREDA 1994–2000. I. 287.). A legérdekesebb az, amikor a mai magyar–román határtól néhány tucat méternyire fekvő Csomaköz–Bere (Ciumești–Berea) lelőhelyet tárgyalják, ahol a vonaldíszes kerámia kelet-szlovákiai fajtája került elő (PREDA 1994–2000. III. 214.: ceramică lineară de tip „est-slovac”). Így esik szó másutt Cultura Româneștiről (a tiszapolgári kultúra), vagy Cultura Gorneștiről (a bodrogkeresztúri kultúra). A késő neolitikus lengyeli kultúrát Ausztriában manapság már a Középső Neolitikus Festett Kerámiának nevezik (O. Menghin idejében még jó volt a lengyeli kultúra), Csehországban Morva Festett Kerámiának, Szlovákiában viszont Lengyel kultúrának. Természetesen Lengyel kultúrának nevezik Lengyelországban is azt az anyagot, amely már nem is egészen lengyeli kultúra. A burjánzó kisantant-nevezéktan folytatható a bronzkorban is: az 1968-ban Nyírség és Makó leletanyag néven először elkülönített (KALICZ 1968.)

¹ Ez a tanulmány Makkay 2003c. bevezetésének, valamint az újkőkorral és rézkorral foglalkozó részeinek néhány helyen bővített magyar nyelvű változata.

kerámia mai neve Makó–Kosihy–Čaka: két magyar névből egy maradt, társult viszont hozzá két szlovákiai. (A történelem különös fintora, hogy mindkettő régi magyar eredetű név: *Keszi* és *Cseke*.²)

Az egyre újabb és újabb kultúrák, csoportok, időszakok esetenként ilyesféle, nacionalista felhangú elkülönítésével a terminológia fokozatosan még bonyolultabbá válik. Amikor e sorok írója 1952-ben régészkedni kezdett, jó, ha 10 újkőkori és rézkori művelődés szerepelt önálló névvel az egész országban. Számuk ma bizonyára elérte, sőt meghaladja a két tucatot.³

A második világháború végét követően, az ország megszállását követő négy évtizedben a megbukott kommunista rezsim 1990–1991 közötti összeomlásáig a magyarországi régészetet elsősorban a szórványos szondázó ásatások jellemezték: részben leletmentések, részben kutatóásatások, alkalmanként pedig nagyobb feltárásokat megelőző előzetes tájékozódások keretében. Csak ritkán kerültek sorra nagy felületeket érintő tervásatások, még ritkábban teljes feltárások. Az okok egészen egyszerűek:

A szomszédos 'szocialista' országokban az ősrégészet, a népvándorlás kori régészet és a középkori régészet egyaránt a régi vagy a frissen alakult állam (utóállam) öntudatának egyik tartópillére lett, volt és maradt azóta is. Együtt azt bizonyítandó, hogy ezek az országok és mostani fő államalkotó népük ősidők óta mai területükön éltek és fejlődtek egészen máig (a dáko-román és a trák teóriák). De legalábbis ilyesféle volt az etnikai-történeti helyzet a nagyon korai középkor – lényegében a népvándorlás kora, például a hibásan a Kr. u. I–II. századra keltezett szláv bevándorlások⁴ – óta. Ezt a fajta régészetet nevezte nagyon találó kifejezéssel Bóna István „államnemzeti archaeológiá”-nak (BÓNA 1998. 16.). Ezzel szemben nálunk az ősrégészetet – vagy akár őstörténetünket és a későbbi régészeti korokat – sokan (de nem mindenki!) pusztán a marxi történelem-koncepció részének tekintették, inkább ideológiai feltevésekre, semmint tényekre építve. Ezt a történetietlen eszmét támogatni látszott az a kétségtelen tény, hogy magyar nyelven beszélő népek valóban csak a VI–IX. században érkeztek tömegesen a Kárpát-medencébe, hozva magukkal kevert – iráni-türk-finnugor – kultúrájukat és azt az – iráni, türk és talán már korai szláv jövevényszavakkal teli – finnugor eredetű nyelvet, amely a maga nyelvi elszigeteltségében (szigetnyelvként) azóta is itt él és fejlődik. Kétségen kívül áll tehát, hogy a Kárpát-medence egész – a Kr. e. VI. századot megelőző – őstörténetének és korai történetének *semmi köze sem lehetett* a magyar nyelv és etnikum eredetéhez.⁵ Legfeljebb mint az ősvilágból tovább élő népcsoportok és nyelveik szubsztrátumainak a *magyar* azt követő fejlődéséhez. Az említett – ősszláv vagy dáko-román – helyi nacionalista etnogenezis-tételek éppen itt nyernek jelentőséget: jóllehet végül (kevés kivétellel) senki sem tagadja, hogy a nyugati szlávok is bevándorlók mai területükön, de a pánszláv modell szerint ez a bevándorlás hosszú évszázadokkal megelőzte a magyar honfoglalást, néptömegeiben sokkal jelentősebb lett volna annál, és érintette a Kárpát-medence nagy részét. A tétel mindhárom része ellen igen komoly kifogások emelhetők, jóllehet régészeti és őstörténeti kutatásunk nem nagyon igyekszik meg is tenni őket (a részletekre Makkay 2003., Makkay 2003a.). Ugyanilyen megelőző relatív időrendre és létszámtúlsúlyra törekszik a dáko-román kontinuitás vagy egyszerűen csak ősiség tétele is. A szlávtól eltérően még azzal a többlettel is, hogy az őshonos trák segítségével még egy korai dáko-román bevándorlás feltételezésére se lenne szükség.

A Kárpát-medence Kr. u. a VI–VIII. század között megtörtént etnikai váltása és magyarrá válása – a magyarság bevándorlásával – lehet tehát az egyetlen komoly tudományos következtetés, amelyet

² A törzsnévi *Keszit* nem is kell külön elemezni. A Nagysalló mellett fekvő *Cseke* (első ismert említése 1287-ből *Cheke*) pusztai személynéves magyar névadással keletkezett, és ugyanaz a személynév fedezhető fel benne, mint Szatmárcseke nevében: Kiss 1988. s.v.

³ Egy legújabb – leegyszerűsített – időrendi táblázatban húsz nevet számláltam össze (beleértve a rézkort is): Horváth-Simon 2003. Abb. 55.

⁴ Jazdewski 1949. Part I, Maps, map 9: szlávok foglalják el a Tisza völgyét egészen a Dunáig, sőt Eszékig Kr. u. 200-ig.

⁵ Felesleges lenne itt foglalkoznom olyan amatőr nézetekkel, hogy a magyar nyelv beszélői időtlen idők – a paleolitikum – óta őslakói a Kárpát-medencének, a sumerekkel együtt.

csak követett az, amikor Árpád fejedelem hét (vagy nyolc) türk törzse a IX. század végén meghódította a Kárpát-medencét. Ennél tehát korábbi esemény volt a magyar nyelv bejövetele – honfoglalása – a türk nyelvű korai és onogur avarok hatalmi hódításához köthetően. A IX. század végi árpádi honfoglalás pedig a magyar állam és királyság megalapításához vezetett el 1000-ben: jelképes és tényleges kifejezése volt az első magyar király, Szent István megkoronázása 1000 Karácsonyán, Nagy Károly római megkoronázásának kétszázadik évfordulóján. István felesége, Gizella köztudottan a Karoling uralkodóház egyik kései oldalági leszármazottja volt.

Hatodik királyunkat azonban, Adelheid lengyel királyi hercegnő elsőszülött fiát, I. Gézát (1074–1077) a jól értesült és végeredményben rokon VII. Mikháél bizánci császár (1071–1078) még 'Turkia hívó királyának' (ΓΕΩΒΙΤΖÁC ΚΡΑΛΕC ΠΙCΤΟC ΤΟΥΡΚΙΑC) nevezte. Apjának, I. Bélának (1015 körül – 1063) pedig az egyik mellékneve, apai ágának türk eredetéhez híven a türk *Bölény* volt. Ezek a türk-török előzmények, a magyar történettudomány és őstörténet-kutatás évtizedek, sőt másfél évszázad óta érvényesülő ama – egyébként téves – felfogásával együtt, hogy az Árpád-kori és azt követő magyar etnogenezisben és nyelvtörténetben a tömeges szlávság meghatározó szerepet játszott, lehetlenné tette és teszi is, hogy történeti és régészeti kutatásunkban bármiféle nacionalista szempont akárcsak jelentéktelen szerepet is kaphasson és játszhasson.

Az egész most röviden összefoglalt eseménysorban azonban súlyos ellentmondások bújnak meg, amelyek közül most csak egyre utalok: éppen a mai Szlovákia területén karddal felövezett Szent István nevéként (*Sanctus Stephanus ... ad amnem Goron primitus accinctus est gladio*: SRH 1937. I. 313.; Szent István kétségen kívül a mai Szlovákia területének és mindenféle népeinek is uralkodója volt) a szlovákiai tudományosságban egy, az amerikai angolban valóban használt *Steve*, a *Stephanus* amolyan beceneve szerepel: *Steve I.* (SLOVAKS 2000. 5, 100.). A nagyapa *Takshon*, az apa *Gejza*, az egyik utód I. *Ondrej*.

A valóságos magyar történeti tudat, történeti hagyomány és tudományos álláspont valójában tehát teljes egészében ellentétben állt és áll a főleg szlávság iránt elfogult marxista ideológiával (további részletekre lásd MAKKAY 2003., MAKKAY 2003A.), amelynek bázisán a szovjetizált magyar bábállam (amely 1949-ben többek között államosított – vagy bezárt és megszüntetett – minden magyarországi múzeumot és régészeti gyűjteményt) például Szlovákiához viszonyítva csak komolytalan összegeket fordított régészeti feltárásokra vagy éppen a magyar őstörténet szovjetföldi kutatásaira.⁶ Maradtak a mentőátsátások. Jól megfigyelhető a látszat-tudományosság és a hübelebalázs 'tervezés' az 1950–1954-re összeállított régészeti ötéves terv esetében (FÜLEP 1951.). A szocializmusra jellemző csacska vagy inkább vad ötletek közül korszakainkat illetően nem valósult meg semmi, el sem kezdődött semmi: a nyugat-magyarországi lápok kutatása (1950–1952), a kelet-magyarországi mezolitikum települései és embertani anyaga (1952–1954), ásatások a Tiszántúlon a Körös kultúra, a bánáti kultúra és a tiszai kultúra keleti kapcsolatainak vizsgálatához (1952–1954), a borsodi neolitikus telep feltárása (1952–1954), vagy egy lengyeli kultúrához tartozó település teljes feltárása és feldolgozása együtt egy kelet-magyarországi, alföldi aeneolitikus telep feltárásával (1950–1952). Sőt, a kitűzött célok nemhogy 1954-ig, de máig sem valósultak meg, és több mint valószínű, hogy ilyen méretű feltárások a belátható jövőben sem történhetnek meg. A nyugat-magyarországi lappvilág – bizonyára a Hanság – régészeti kutatása⁷ helyett viszont néhány éven belül elkezdődött a Hany 'csatornázása': mai szemmel nézve bizony környezeti katasztrófa.

⁶ Példának idézem Diószegi Vilmos csip-csup pénzügyi nehézségeit sámányújtó útjain (DIÓSZEGI 1960. 68–69.), vagy Bereczki Gábor szovjet beutazási engedélyének kiadását 1966-ban (BERECZKI 1994. 75.).

⁷ Ma már nem tudni, mi adta a Fülep Ferenchez itt is méltó tervhez az ötletet. Talán a magyar régészeti irodalom egyik furcsasága, gróf SZÉCHENYI BÉLA (Széchenyi István fia, 1837–1918) kis füzet: *Kőkori lelet a Fertő-tava medrében. Néhány közleménnyel multjáról. Az őskori és embertani nemzetközi congressus emlékeül. Budapest, 1876. szeptember havában. A Hanság alatt akkoriban a Sarród és Pomogy között fekvő részt értették, amely a Fertő tó feltöltődött délkeleti szöglete.*

A magyarországi kommunista világrend 1990 májusában bekövetkezett hirtelen (de mint azóta kiderült, közel sem teljes) összeomlása drasztikus változásokkal járt a régészetben is. Mind az új demokratikus, mind a hatalomhoz visszatérő posztkommunista kormányok egyik fő célkitűzése az útépités lett, hogy Magyarország közeledjék a modern Európa mai realitásaihoz. Az új demokrácia hajnalán Antall József kormánya egymilliárd forintot (akkori árfolyamon 10 milliárd dollárt) biztosított régészeti célokra, az autópályákkal kapcsolatos nagyszabású ásásokra. Ekkora összegekről korábban mégcsak szó sem eshetett.

Szemponctunkból nézve az autópálya-ásatok eltérő eredményekkel jártak, jóllehet a nagy leletmentéseknek megfelelő feltárások nagy felületek megismerését tették lehetővé. Az eredmények a helyek földrajzi fekvésének megfelelően különböznek egymástól. Különösen gazdagok az újkőkori–rézkori leletek az M3 autópálya harmadik szakasza mentén, beleértve Füzesabony–Gubakútnak és más lelőhelyeknek az AVK klasszikus szakaszába tartozó anyagát, mellettük a korai AVK Mezőkövesd–Mocsolyáson és más lelőhelyeken talált emlékeivel (DOMBORÓCZKI 1997. 19–27.⁸, KALICZ–KOÓS 2000. Abb. 10,5., Koós 2003.⁹). A gazdag kerámia-anyag, kispasztika (I. tábla 4.) és csontvázas sírok mellett fontos a vonaldíszes kerámia nyugati világára jellemző, 5–6 méter széles, 14–16 méter hosszú 'hosszúházak' feltárása. Mindezekhez járultak a Polgár–Csőszhalmon és közvetlen környékén már korábbról folytatott ásások 1989–2000 között. A Csőszhalmon a róla elnevezett kései neolitikus festett kerámia lelőhelye. Bizonyára egy szakrális központ volt, amelyet életének egy – utolsó – szakaszában 5 körkörös árok vett körül (RACZKY ET AL. 1997. 34–36., MAKKAY 2001A, 52., legújabban RACZKY ET AL. 2002. 834. fig. 2.). A szakrális jelleget erősíti az az áldozati gödör, amelyet a tell közelében a telepen tártak fel, benne legalább 86 rekonstruálható edénnyel (RACZKY ET AL. 1997. 27. kép). A földrajzi helyzetnek megfelelően a készülőben lévő M5 autópálya vonalán inkább a bronzkor (TÓTH 2003., valamint TÓTH 2003A.), továbbá még későbbi korok telepei és temetői kerültek feltárásra. Az M7 autópálya Balaton környéki munkálatai az elmúlt néhány évben szerencsésen folytatják a Kis-Balaton környezetvédelmi rekonstrukciója keretében végzett ásásokat. A dunántúli feltárások során az ottani Körös kultúra érdekes leletei mellett (GAÁL 2001., KALICZ ET AL. 2002.) rábukkantak a vonaldíszes kerámia gazdag anyagára is. Később szóba kerül még a badeni kultúra egyedülállóan számító lelete: egy szakrális körülmények között talált agyagmaszk fele része is (II. tábla 2.; HORVÁTH 2002., HORVÁTH 2002A.).

A kisebb útépitési munkák során történt ásások között meg kell említenem a Budapestet megkerülő autópályát miatt végzett feltárásokat, a szekszárdi új Duna-híd építése okán történt leletmentéseket, továbbá az új vagy újraépített határállomások térségében folytatott tevékenységet. 2002 második felében került például sorra a keleti határszélen Vállajban az a munka, amely a középső neolitikus szatmári festett kerámia nagy telepének felfedezéséhez és jelentős részének feltárásához vezetett el, feltehetően hosszú és ovális alakú gödörházakkal, bennük és a megtalált hulladékgödörökben gazdag, világosbarna agyagalapra fényes feketével festett mintákkal díszített edénytöredékek sokaságával, bizonyára sok kiegészíthető edénnyel (I. tábla 3.; MAKKAY 2002A.).

Sorra kerültek természetesen az elmúlt években olyan, helyi kezdeményezésre indított feltárások is, amelyek korábban tervezett munkákat folytattak vagy fejeztek be. Ilyen volt például a Túrkeve–Terehalmon nemrégiben befejezett ásás a nevezetes korai–középső bronzkori tellen,¹⁰ vagy a már említett autópálya-programba tartozó feltárások Polgár–Kenderföldek tell-telepén és temetőjében (DANI 2003. 509., további irodalommal). Százhalombattán 1996-ban fejezték be a korai vaskori halomsírok feltárásának munkáit (BRONZE AND IRON 1996.), jelenleg pedig a bronzkori tell munkálatai folynak nagy arányokban Poroszlai Ildikó vezetésével, svéd együttműködéssel.

⁸ Ennek mintájára jelent meg az M5 autópálya régészeti feltárásairól kiadott ÚTON ÚTFÉLEN 2003.

⁹ Koós 2003. esetében – a tanulmány címétől eltérően – nem edényekről, hanem kispasztikákról van szó.

¹⁰ Csányi Marietta és Tárnoki Judit feltárásai. Szíves szóbeli közlésük szerint tervbe vették a tell körüli település megkutatását is. A részletes publikáció megjelenésre vár. Előzetes tájékoztatásra lásd CSÁNYI–TÁRNOKI 1994. 159–165.

A közelmúltig két olyan nemzetközi ásatás volt hazánkban, mely az itt vizsgált őskori korszakok lelőhelyein folyt: mindkettő Békés megyében, a volt szeghalmi járás területén. Az egyik a tiszapolgári kultúra Vésztő határában lévő lelőhelyén (a Régészeti Topográfia 6. szeghalmi kötetében a 12/20. számon), a másik Ecsegfalván 1999–2001 között a Körös kultúra 4/23-as lelőhelyén (WHITTLE ET AL. 2002. 74–75.). Az utóbbi néhány száz vagy néhány ezer további edénytöredéket és egypár edényt tett hozzá a Körös kultúra mindmáig publikálásra váró hatalmas mennyiségű anyagához (erről lásd lentebb!), a másik több sikerrel járt. Az eredeti terv a tiszapolgári kultúra településének (házainak) feltárása volt. A 2003 nyarán végzett utolsó ásatási évad utolsó napjaiban azonban kiderült, hogy a William Parkinson vezette feltárások egy körárkos rondella középső részét találták meg. Ilyet például Szarvasról vagy Füzesabonyból jól ismerünk. Alaprajzában föltöbbtbb hasonlít a Szarvas 38-as lelőhelyen megismert rondellához¹¹ azzal a különbséggel, hogy a körárkos-paliszados rendszer belsejében sikerült megtalálni egy hatalmas méretű, téglalap alakú (átépített és megnagyobbított?) épület alapárkait a déli oldalán rengeteg darabokra törött edény cserépeivel. Ezekből már az ásatás végéig 80-90 korai tiszapolgári korú edényt sikerült rekonstruálni. Nyilvánvalóan valamilyen szertartás/szertartások során „cserépcsinálással” szándékosan törték össze őket.

A fentebb már említett pénzügyi korlátok miatt hazánkban – főleg korábban – csak igen ritkán került sor nemzetközi tanácskozásokra. Ezek sorában az 1955. október 3–6. napjain, mintegy jóvátételként az 1949-ben Rákosiék által betiltott nagy nemzetközi kongresszusért, néhány külföldi meghívott jelenlétében rendezett konferencia sokáig az egyetlen volt.¹² Ezt folytatta az 1970-ben a vonaldíszes kerámia kérdéseiről Székesfehérvárott rendezett tanácskozás.¹³ Ezt az MTA Régészeti Intézete és a szolnoki Damjanich János Múzeum kiállítással egybekötött nemzetközi tanácskozása követte 1987-ben Szolnokon és Szegeden (THE LATE NEOLITHIC 1987., valamint EASTERN CONNECTIONS 1989.). 1993 novemberében a nyíregyházi Jósa András Múzeum rendezett egy nemzetközi megbeszélést az újkőrőről (*Ny. JAMÉ XXXVI.*), majd Szolnokon került sor konferenciára a mezolitikumról, illetve a mezolit–neolit átmenetről (FRINGES 1996., illetve PROCEEDINGS 2001.) Veszprémben 1999-ben a lengyeli kultúra kérdéseiről folyt megbeszélés (SITES AND STONES 2001.). Az MTA Régészeti Intézete 2002-ben „A neolitikum aktuális problémái”-ról rendezett nemzetközi kerekasztal-ülésszakot, 2003 november végén pedig tudományos ülést „Environmental changes under the Neolithiation process in Central Europe; before and after” címmel.¹⁴

A hazánkban részben párhuzamosan, részben önállóan rendezett kiállítások sora 1987-ben a kései újkőrőrrel indult Szolnokon („The Late Neolithic of the Tisza region”, Szegeden folytatódó nemzetközi tanácskozással összekötve: a már fentebb említett EASTERN CONNECTIONS 1989., illetve a kiállítási katalógus: THE LATE NEOLITHIC 1987.), amelyet egy frankfurti (ALLTAG UND RELIGION 1990.) és egy dijoni kiállítás (LES AGRICULTEURS 1991.) követett. A következő kiállítás-sorozat a magyar bronzkort mutatta be 1991-ben hazánkban (BRONZEZEIT IN UNGARN [1992]), 1993-ban német földön, majd 1994-ben Franciaországban, Dijonban (a bővített francia katalógus: LE BEL AGE 1994.). Kelta leleteinket Franciaországban 1996-ban és 1998-ban mutatta be tárlat a Mont-Beuvray-i Európai Régészeti Központban

¹¹ William Parkinson szíves szóbeli közlése. Vö. MAKKAY 2001A. Abb.34! Legutóbb MAKKAY–SÉFÉRIADÉS 2002., az alaprajz részlete a 60. oldalon.

¹² Mindössze száz példányban (MAKKAY 1991B. 146. Anm. 28 tévesen 50 példányt említ) stencilként kiadott aktája ma már ritkaságnak számít: CONFARCH 1955. A konferencia megrendezésének körülményeihez lásd MAKKAY 1991A. 111–112., valamint MAKKAY 1991B. 145–146. Négy külföldi résztvevő (P.P. Efimenko, V.G. Childe, D. Popescu és M.I. Artamonov) előadásai az *ActaArchHung* 7. 1956. kötetében jelentek meg: 281–341.

¹³ Pannónia Konferenciák I. Tanácskozás a vonaldíszes kerámia időszerű kérdéseiről. Székesfehérvár, 1970. május 20–22. Aktáira lásd *Alba Regia* 12. 1972 [1974]. 7–235. Külön kötetként: Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. A vonaldíszes kerámia időszerű kérdései. István Király Múzeum, Székesfehérvár 1972. (1974). Váratlan meglepetésre kiderült, hogy az akkor éppen száz éve folyó vonaldíszes kutatások során ez volt a legelső nemzetközi konferencia a témakörben, mintegy 25 külföldi résztvevővel.

¹⁴ Ez utóbbi különössége az volt, hogy a neolitizáció folyamatait a régészeti anyag ismerete és ismerői nélkül tárgyalták meg. Ez a módszer bizonyára része a 'modern', természettudományos kutatások elveinek vagy gyakorlatának.

(BIBRACTE 1998.), Németországban pedig 1998–1999-ben a nevezetes hallstatti sír őrzési helyén, Hochdorfban (HOCHDORF 1998.). Ezeket a magyarországi őskor aranyleleteinek szemléje követte Budapesten 1999-ben, Frankfurtban 1999–2000-ben és Saint-Germain-en-Laye-ben 2001–2002-ben.¹⁵ Mintegy előfutárként magyar, majd német nyelven megjelent a Jósa András Múzeum gazdag aranyleletgyűjteményének teljes katalógusa is (JÓSA – GOLD 1997., illetve JÓSA – ARANYAK 1997.).

A hazai, régészeti tanulmányokat vagy olyanokat is közlő folyóiratokat illetően az 1868. november 15-én indított *Archaeologiai Értesítő* kiadása több mint egy évtized óta akadozik, cikkeinek színvonala hihetetlen alacsonyra süllyedt, primitív helyesírási hibák vannak a szövegekben,¹⁶ 1990 óta mindössze nyolc halovány füzet jelent meg, sok jelentéktelen tanulmánnyal, szinte szerkesztetlen állapotban. Talán ennek a csökevényesedő folyamatnak a tükröződése, hogy a régész kollégák egyre gyakrabban le sem tudják helyesen írni a folyóiratnak a XIX. század közepe óta legalább nyolc – jórészt fölösleges – tipográfiai átalakítás során mindvégig gondosan megőrzött nevét. Az ötvenedik évfolyamát elhagyott *Acta Archaeologica* megjelenése viszont folyamatos, mindössze árának növekedése haladta meg többszörösen a tartalom minőségének gyarapodását. A megyei múzeumok szorgalmasan folytatják értékes régészeti cikkeket tartalmazó évkönyveik, folyóirataik, katalógusaik, különkiadványaik megjelentetését. Kiemelkedik közülük a Lőrinczy Gábor kiváló szerkesztésében bámulatos rendszerességgel és bőséges tartalommal napvilágot látó szegedi MFMÉ *Studia Archaeologica* (2003-ig kilenc vastag kötet). Előbb-utóbb bizonyára a német és angol kivonatok is kitűnőek lesznek.

A *Communicationes Archaeologicae Hungariae* megjelenése rendszeres, gyakoriak benne az ősrégészeti írások, lehetne viszont emelni az illusztrációk minőségét. Örvedetes dolog a jól szerkesztett *Ősrégészeti Levelek* egyre bőségesebb és jobb tartalommal (pl. a 4. füzet). A sorozatok közül a pesti *Studia Archaeologica* mintha haldokolna, az *Archaeologia Hungarica* pedig alighanem ki is múlt néhány évtizedre, hacsak valamelyik komoly intézményünk nem kelti új életre a világ valaha volt egyik legjobb régészeti sorozatát (1984 óta nem jelent meg kötete¹⁷). A magam részéről nem is értem, hogy az érte felelős nagy intézmények miért hagyták abba a sorozat folytatását, egyébként közvetlenül Fülep Ferenc és Kemenczei Tibor vastag köteteinek megjelenése után. Mi akadályozhatja ma a folytatást?

Az egyéb, elsősorban korszakokhoz (de csak ritkán ősrégészeti témákhoz) kötött szériáknak szépen gyarapszik a száma,¹⁸ így az eléggé igénytelen külsejű, de fontos *Inventaria Praehistorica Hungariae*-nak is (IPH) a maga eddig megjelent nyolc kötetével, melyek a tervezett módon kizárólag csak ősrégészeti témákat tárgyalnak.¹⁹ Szerencsésen megújult a *Régészeti Füzetek* ásatásokat bemutató sorozata *Régészeti Kutatások Magyarországon* címmel.²⁰ Se szeri, se száma a kiállítási katalógusoknak, megemlítem közöttük a Gyulai Katalógusokat, amelyeknek 10. száma ritka és nem is gyenge kivitelű csemege: az Alföld szkíta kora (HATALMASOK VIADALOKBAN 2001.). Persze az európai és amerikai érdeklődő és a szakember manapság el van kényeztetve a szkíta leleteket bemutató fényűző katalógusok minőségével.

¹⁵ Budapest 1999, katalógusa ARANYKINCSEK 2000.; Frankfurt 1999–2000, katalógusa: GOLDSCHÄTZE 1999.; Saint-Germain-en-Laye 2001–2002, katalógusa TRÉSORS PRÉHISTORIQUES 2001.

¹⁶ Elrettentő példaként említem a 126. kötet (2001.) 35–74. közötti cikkét, amelynek olvastán felvetődik, hogy szerzője tud-e egyáltalában magyarul írni. A szégyellni való példákat szándékosan nem idézem.

¹⁷ Az 51. kötet KEMENCZEI 1984.

¹⁸ *Varia Archaeologica Hungarica*, Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei, a *Monumenta Avarorum Archaeologica*, egy ideig a maga szolnoki riválisával: *Avar corpus* füzetek – *Das awarische Corpus*.

¹⁹ A legutóbbi kötet, HORVÁTH–SIMON 2003. számozása téves, mert a 8. Szabó József battonyai munkálatait tartalmazza. Valószínűleg az IPH IX. jelent meg 2003 novemberében.

²⁰ Harmadik száma a 2000. év kutatásairól 2003-ban jelent meg. Szerencsés döntés volt, hogy az egyre szaporodó számú (2000-ben 426 címszóval) feltárás rövid ismertetése előtt mindig van néhány részletesebben megírt és két nyelven közölt beszámoló.

Örvendetes, hogy a korábbi évtizedekhez képest immáron a hazai kiadók és szerkesztők is mintha rájöttek volna arra, hogy manapság a nemzetközi szinten a kongresszusi kötetek mellett az egyik leggyakoribb fórum az önálló (és nem egy folyóirat számaként kiadott) *Festschrift*, és így hazánkban is megindult a megjelentetésük.²¹ Reménykedhetünk még abban, hogy doyenünk, Patay Pál jó egészségben megéri a Patay-Festschrift megjelenését?

Rendkívül sajnálatos tényként kell megállapítanunk, hogy a magyar régészet mindeddig legnagyobb vállalkozása, a Magyarország Régészeti Topográfiaja a rendszerváltást követő bűnös akadémiai privatizációnak, az Akadémiai Kiadó magánvállalkozásba adásának áldozata lett. Vele párhuzamosan válságba került a topográfia további köteteinek szakmai előkészítése is. Jómagam alig tudok olyan megyéről, ahol ez a munka komolyan folya tovább. Ez a kettős krízis éppen akkoriban köszöntött be, amikor az eddig megjelent 10 kötet alapján az egész világon felfigyeltek rá, rendkívül magasra értékelik, és sajnálják, hogy a munka és a sorozat nem folytatódik. A jellegzetes magyar történetet a hajdani, háromszor újra indított és végül mégis hamvába holt Régészeti Kézikönyv sorsához lehetne talán hasonlítani.²² A nagy sorozatok megszűnésével és kudarcaival (ArchHung, DissPann²³, MRT) szemben csak némi pozitív gyarapodást jelentenek az Archaeolingua érthető módon csak részben hazai régészettel, viszont több esetben őskorral foglalkozó kötetei.

* * *

Egyik korábbi munkámban (MAKKAY 1996. 36. 5. jegyzet) összeállítottam annak a 15 régészeti ásatásnak (sőt részben ásatás-sorozatnak) a listáját, amelyek az elmúlt négy évtizedben a Körös kultúra lelőhelyein kerültek sorra. Legalább hét nagy vagy nagyobb feltárás folyt a hatvanas évek óta a kései neolitikum telljein vagy nagyméretű lapos telepein is (Aszód, Herpály, Öcsöd, Gorzsa, Csőszhalom, Mórág, Csapdi). E legalább 22 lelőhely (esetenként két, három, sőt már négy évtizedes: Aszód) feltárásai közül mindmáig egyetlen egyről sem jelent meg végleges tudományos közlemény (és a jelen helyzet állása szerint ilyenre a jelen pillanatban csak Mórág esetében látszik komoly remény: ZALAI-GAÁL 2002.). Némileg hasonló (volt) a helyzet a bronzkori tell-programról szóló beszámolókkal is (BATS I, 1988.), de a legutóbbi IPH-kötet már kilátásba helyezte a BATS II. megjelenését.

Ilyenformán legjobb tudomásom szerint a Bicske–Galagonyás-dűlőben 1965–1977 között végzett ásatásaimról megjelent két végleges beszámoló a mindmáig egyetlen teljes publikáció valamilyen magyarországi nagyobb lélegzetű újkőkori feltárásról, mondjuk Dombay János második kötete óta (DOMBAY 1960., MAKKAY 1976., valamint MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996.). Szándékom szerint rövidesen napvilágot lát a Körös kultúra Körös menti lelőhelyein végzett ásatásaimról szóló részletes és végleges összefoglalásom is (MAKKAY SAJTÓ ALATT²⁴), amelyet a kerámiáról és az egyéb leletekről szóló két további kötet követ majd (MAKKAY–STARNINI ELŐKÉSZÜLETBEN). A rossz előjelek ellenére maradjon talán némi remény arra is, hogy a fentebb, illetve az irodalomjegyzékben felsorolt, és a további, nem említett nagyobb újkőkori és rézkori ásatásokról a feltárók egyszer azért mégis elkészítik és megjelentetik a végleges publikációkat. E nélkül ugyanis a régészeti kutatásnak nincs sok értelme.

²¹ Sorukat 1994-ben a Trogmayer-kötet nyitotta meg (A KÖKORTŐL A KÖZÉPKORIG 1994.), 1996-ban a Mozsolics-Festschrift folytatta (STUDIEN ZUR METALLINDUSTRIE 1996.). Következett a B. Kutzián Ida halála után megjelent PREHISTORIC STUDIES 2002., és nem sokkal utána jött a Schreiber- és Kalicz-Festschrift (IN MEMORIAM SCHREIBER 2002.; MORGENROT 2003.).

²² Tudománypolitikánk irányítóinak a figyelmét felhívhatnám arra, hogy talán még mindig érkeznek a külföldi nagy könyvtárakból érdeklődő levelek, mikor jelennek meg a háromszor újraindított sorozat következő kötetei.

²³ A botladozó új *Dissertationes Pannonicae*-t érdemtelen lenne Alföldi András zseniális sorozatához hasonlítani.

²⁴ A 150 táblát, 5 appendixet tartalmazó, mintegy 300 oldal terjedelmű összefoglalás angol nyelvű szövege kiadásra készen áll.

A magyarországi ősrégészkedésről valamely nagyobb európai nyelven Hillebrand Jenő és Tompa Ferenc nagyszerű 1937-es összefoglalása óta (HILLEBRAND 1934–1935., TOMPA 1934–1935., a legelső ilyen összefoglalásra lásd MÁRTON 1912.) nem jelent meg beszámoló.²⁵ Nem könnyű versenyre kelni velük, sőt, ha figyelmesen olvassuk munkáikat, akár azt is megállapíthatjuk, hogy az elmúlt háromnegyed század azért nagyon sokat nem tett hozzá eredményeikhez. A Körös kultúra kutatásának fő kérdéseiben (eredet, időrend, társadalom) például egy jöttányi előmozdulás sem történt Bökönyi Sándor véget nem érő csont-statisztikai alapján. Remélem viszont, hogy nem kell újabb hetven évet várni egy következő összefoglalásra.

Az újkőkor és a rézkor

Az újkőkor

Az olvasó nyilván ismeri Kertész Róbert írásából a közép-európai–balkáni agroökológiai barrier-modellt (KERTÉSZ–SÜMEGI 1999. 17–19.) (a továbbiakban CEB–AEB).²⁶ A CEB–AEB szerepe abban állt, hogy egy ideig (akár kerek egyezer évig is; erre az időtartamra nincsen semmiféle adat) feltartóztatta a balkáni típusú vagy inkább a Balkán egy részére is jellemző neolitizációt, amely elindította és meghatározta az egész Kárpát-medence rá következő neolitizációját. Mégpedig úgy, hogy elkövetkezett egy *substitutional phase* (ha jól értem a tudományos elgondolást és fordítom az angol kifejezést, akkor eljött egy fokozatos átadási–átvételi szakasz). Tehát a Körös kultúra által *substitutio* nélkül mégis gyorsan elért északi elterjedési vonal mentén, attól északra élő, egyelőre nem neolitizálódott, tehát ősbárbar és gyűjtögető, még mezolit életformájú népek fokozatosan egy fajta kapcsolatrendszerbe kerültek a már mezőgazdasági termelést is folytató délebbi Körös-csoportokkal. Mind az Alföld, mind a Dunántúl középső területein kialakult egy alkalmazkodási vagy más szóval átvételi zóna, amelyben kétirányú kulturális és környezeti folyamatok indultak meg és játszódtak le. Ennek során a (még túlnyomóan) vadászatot–gyűjtögetést folytató északi mezolitikus törzsek a CEB–AEB határtól délre élő Körös-közösségektől átvettek (adaptáltak, meghonosítottak) bizonyos kulturális, gazdasági és technológiai újításokat.

Ezzel párhuzamosan (valójában már korábban elkezdődve) a Körös kultúra is alkalmazkodott a saját maga új – alföldi – környezeti világának a feltételeihez. E kétirányú alkalmazkodások–honosítások–honosítások eredményeként a neolitizáció elterjedt a CEB–AEB-től északra is, és ezzel egyidejűleg létrejött a vonaldíszes kerámia [valójában kétfajta vonaldíszes kerámia], amely a maga kulturális hagyományaival olyan új fejlődési folyamatokat indított el Közép-Európában, amelyek eltérnek a Körös kultúra sajátosságaitól (a kérdésre legutóbb KERTÉSZ 2002.).

²⁵ Lásd még azonban MÁRTON 1930. A XIX. század végi kutatási helyzetre – hogy az újkőkor időkeretein belül maradjunk – jellemző, amit Márton Lajos a vonaldíszes kerámia vonatkozásában megemlítet (MÁRTON 1930. 178.): a báró Nyáry Jenő által 1881-ben közreadott nevezetes könyv (*Az aggteleki barlang mint őskori temető*. Budapest) 180–227. ábráin szereplő leleteket a tatárjáráskor, 1241-ben a barlangba menekült lakosság tárgyainak tartotta (hullámvonaldíszes cserepek). Kiderült, hogy a bükki kultúra finom kerámiájának a darabjai (vonaldíszes cserepek). Báró Nyáry mentségére szolgáljon, hogy Alfred Götze-nek Németországban is csak 1891-ben sikerült elkülönítenie a vonaldíszes kerámiát a Schnurkeramiktól abban a munkájában, amely (*Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit – Gefäßformen der neolithischen schnurverzierten Keramik*. Jena 1891.) egyébként az első őskori anyagról írott disszertáció egész Németországban. A *Bandkeramik* név pedig Friedrich Klopffleisch munkásságával csak 1901–1903 között született meg.

²⁶ Angolul CEB–AEB, vagyis *Central European–Balkan agroecological barrier* (magyarosabb fordítása lehet a közép-európai–balkáni mezőgazdasági–környezeti akadályzóna: KEB–MEKA?)

A Körös kultúra és a kétféle vonaldíszes kerámia genetikai kérdései, és maga a három fajta Kárpát-medencei neolitikus folyamat, melyeknek részletei másképpen is értelmezhetőek, mint azt a nagy koncepciójú és jól átgondolt CEB–AEB elmélet teszi, melyet én minden értéke mellett részben bonyolultnak, részben régészetiennek (vagy talán magyarosabb kifejezéssel élve kevésbé régészeti jellegűnek) tartok.²⁷ Most azonban nem célom ennek a kítűnő elgondolásnak a megvitatása, és csak röviden utalok arra, hogy máris emeltek ellene kifogásokat. Például azt, hogy a szinte kizárólag a környezet meghatározó szerepére utaló felfogás ('environmental determinism') szerint az őslakók teljesen passzív szerepre lettek volna kényszerítve, amikor a későbbi határvonalról délre teljesen asszimilálódtak volna az újkőkori életmódba. Attól északra viszont (egy ideig még) mezolitikus életformát vittek (CHAPMAN 2003. 91–92.). Megemlíthető Méhtekek és a hozzá hasonló Körös-lelőhelyek²⁸ geográfiai helyzete is, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy a talajok milyenségén és az időjárási adottságokon kívül (MAKKAY 2003B.) számos más tényezőt is figyelembe kell vennünk az újkőkori változások, genézisek, népmozgások, diffúziók, asszimilációk, adaptálások, adaptálódások és egyebek vizsgálatakor.

Amint azt másutt részletesebben kifejtettem – egyáltalán nem lebecsülve, sőt fontosnak tartva az agroökológiai adottságokat (MAKKAY 2001B. 59–60., 61–62., és rövidebben MAKKAY 2001C. 18–20., sőt már Makkay in: MRT 1989.) –, sem Szolnok és Tiszabura, sem Kötelek és Tisasüly között nincs, nem is volt, nem is lehetett agroökológiai barrier. A Körös kultúra mégsem telepedett meg közülük az északabbiakon. Volt (és van is) viszont agroökológiai (talaj- és időjárás-) barrier a Bácsai torok és Zápszony között (bizonyára nem is egy, sőt ráadásul ott volt még a Tisza is), vagy a Körös-völgy és Méhtekek között, de ez mégsem akadályozta meg a Körös kultúra eljutását a Felső-Tisza mellékeire. Ismét más kérdés, hogy nem a neolitikus torpant meg (egy időre) a CEB–AEB mentén valahol, hanem csak egy sajátos megjelenési formája ért el határvidékére, *a neolitikus valamelyes késéssel folytatódott*. Az történt ugyanis, ami korábban már nem is egy határvidéken lejátszódott, például Nyugat-Ázsia és Európa között, Irán és India között, Közép-Ázsia és a tőle északra fekvő vidékek között: az *eredeti neolitikus* nyilván több (vagy számos) agroökológiai és időjárási határt (barriert) átlépett, mialatt egyre későbbi időkben és eredeti kialakulási területeihez viszonyítva többször – vagy akár sokszor – átalakult formáiban elért egyelőre *végleges* peremvidékeihez.

A Kárpát-medence közepén azonban nem pusztán ez történt: a korai földművelők nyugat-kis-ázsiai–balkáni térségére jellemző sajátságok (köztük a régészeti leletek jellegét is meghatározó dolgok) *véglegesen megálltak* ugyan, de *a neolitikus folytatódott*.

Melyek azok a jellemzők, amelyek véglegesen megálltak a Körös kultúrával? Egy hajdani tanulmányomban 18–20 olyan sajátságot határoztam meg (a kerámia formái és díszítései, az apró leletek és egyebek köréből), amelyek mindegyike megvan az anatóliai–balkáni újkőkori térségben, de amelyek teljességgel hiányoznak mind a két vonaldíszes kerámia leletanyagából (MAKKAY 1974.). Legjellemzőbb példaként talán az agyagpecsételőket²⁹ hozhatom fel: a Körös kultúra pintaderáinak részben formái, részben díszítései a délieknek tökéletes párhuzamai. Ezzel szemben a vonaldíszes kerámiák

²⁷ Ezzel kapcsolatos felfogásomra lásd MAKKAY 2001B., MAKKAY 2001C.

²⁸ Köztük Zápszony/Zastavne–Kishegy Körös-leletei a Kárpátalján, melyek a Körös-ásatások sorsának megfelelően még közöletlenek: lásd POTUSNYAK 1985. 140–141. A lelőhely légvonalban 55–60 km-nyire van Méhtekektől északnyugatra, de már a Tisza jobb partján, Beregszásztól szintén északnyugatra. Tudomásom szerint ez a Körös kultúra legészakabbra fekvő települése a Kárpát-medencében (lehet, hogy a legészakibb fekvésű korai neolitikus lelőhely egész Kelet-Európában). Közvetlen környezetének talajfajtaíait és más agroökonómiai adottságait nem ismerem. Azonban a Kárpátok közvetlen közelében (Munkácsról 25 km-re) azok aligha lehetnek hasonlóak a Közép-Tisza-völgy vagy a Körös-völgy adottságaihoz. Ennek ellenére az általam 1995-ben látott leletanyag – már amennyire egy rövid látogatás alapján meg tudtam ítélni – lényegében nem különbözik a Körös kultúra törzanyagától, de a méhtekektől sem. Potusnyak kolléga nagy szolgálatot tenne a kutatásnak, ha közölné a leleteit.

²⁹ Egyetlen kivételt leszámítva nincsenek köből készített pecsétnyomóink.

teljes leletanyagából mindmáig egyetlenegy agyagpecsételőt sem ismerünk (MAKKAY 1984.).³⁰ Az ilyesféle szoros rokonságok és hasonlóságok (a vonaldíszes kerámiák szempontjából lényeges különbségek és teljes hiányok) sora tovább folytatható. Ide tartoznak például a geometrikus díszítéssel ellátott furcsa agyaglapok vagy a kerámia újabban felderített típusai (MAKKAY 1984. Fig. 1.).³¹ E hiányzó Körös-típusokkal (vagy tágabban mediterrán–balkáni Körös-típusokkal) szemben viszont *minden délről jött neolitikumi invenció* (földművelés, állattenyésztés, kerámia-készítés, kőbalta-készítés, bizonyára a sarló és sokféle csonteszköz, például a sajátságos csontkanalak,³² egyebek) *meghonosodott az északi őslakók körében is*, jóllehet az agroökológiai barrierék nyilván továbbra is megmaradtak és működtek. A dolog természetének megfelelően ez a meghonosodás a sajátos Körös-típusok esetében (pl. a csontkanalak, a kerámia plasztikus díszítései) ideiglenes volt. *A típussterjedés tehát véglegesen megállt, az invenciók viszont továbbterjedtek.* A régészet pedig elsősorban mégiscsak típusokkal – régészeti leletekkel és jelenségekkel – foglalkozik.

Felfogásom cáfolatához ki kellene mutatni, hogy a Körös kultúra korai és azt követő szakasza között az agroökológiai barrier természeti feltételei – és azokkal együtt maga a barrier is – megváltozott. Ehhez azonban tudnunk kellene azt is, melyek a Körös kultúra korai és azt követő típusai, korai és középső időszakának sajátságai. Ilyesféle adatokat azonban nem ismerünk (legalábbis én nem ismerek), sőt sajnálattal kell látnunk, hogy a Kárpát-medence legkorábbi újkőkoraival (a neolitikummal) elvontan foglalkozó kutatók egy része magáról a Körös kultúráról sem elég alaposan tájékozott. A kultúra agroökológiailag esetenként tárgyalt egy-két lelőhelyéről így nemcsak azt nem tudni, hogy milyen leletanyaguk van, hanem még az sem derül ki, hol találhatóak (SÜMEGI 2003.³³). Jómagam ilyesféle, régészeti leletek nélküli ősrégészeti kutatást nem vagyok képes üzni, bár a modern tudományosságban bizonyára lehetséges.

Mindezeknek az érdekes tényeknek a magyarázata szerintem az, hogy az akadályozónától északra élő késő mezolitikus népesség a Körös kultúrának mint *entitásnak* (etnikumnak + anyagi-szellemi kultúrának + hozzá szorosan társuló invenciók sajátságoknak, de nem maguknak az invencióknak) még északabbi elterjedésével szemben valóban akadályt képezett (lásd KERTÉSZ 2003. 493–494. további irodalommal³⁴). Nem jelentett viszont semmiféle akadályt abban, hogy – bár némi késéssel³⁵ – maguk

³⁰ A kérdés ilyen voltában – miközben a balkáni neolitikus és a Körös-pecsételők szépen szaporodtak (például LICHARDUS-ITTEN ET AL. 2002. 126., Pl. 21. 18–29.: harminc pecsételő a bulgáriai Kovačevoról; MAKKAY 2001c. Fig. 1, 2–3.) – húsz év alatt semmiféle (!!!) változás nem történt. Ez úgy fogható fel, hogy a Körös kultúrával és a vonaldíszes kerámiákkal kapcsolatos ilyen következtetések érvénye, ha nem is véglegesnek, de tartósan tekintendő.

³¹ Akad viszont egy-két típus, amely délebbre megvan, a magyarországi Körös-anyagból pedig egyelőre ismeretlen. A legérdekesebb ebből a szempontból a földugók teljes hiánya, amelyek például Donja Branjevinán szép számmal kerültek elő: 23 agyagból és kettő kőből. Lásd KARMANSKI 2000. Pl. XXII., CHAPMAN 2003. 99.: a Körös csoport anyagából nem ismeretesek számára kő buzogányfejek, pecsételők, gyöngyök, tűk, csüngők, földugók. A kő buzogányfej valójában nem hiányzik a Körös kultúra leletanyagából, sőt két példányról is tudunk két különböző lelőhelyről: STARNINI-SZAKMÁNY 1998. Fig. 8: 4 (Endrőd 3/119), Fig. 18: 2 (Endrőd 3/39). Méhtelektről azonban – egyelőre – tényleg nem ismerjük ezt a típust (STARNINI 1994.), ami azért nem ugyanaz, mintha a teljes Körös-anyagból hiányozna. Vannak viszont – ritkán – kőgyöngyök is a Körös-völgyi ásatásokból, egy darabot az Endrőd 3/119. vizes szűrése során találtunk (közöletlen).

³² A Körös kultúra csontkanalaira lásd MAKKAY 1991c. 27., 31. Abb. 1–5. Tiszacsege–Homokbánya korai szatmári leletanyagából MAKKAY SAJTÓ ALATT Fig. 140. 5–7., KALICZ–KOÓS 2000. 67–68. 11. kép 4–15. Ezek a csontkanalak nyilvánvalóan Körös-hatásokat mutatnak. Az AVK fejlettebb szakaszaiban már ismeretlenek voltak.

³³ SÜMEGI 2003. Fig. 3. ábrájának az 5. lelőhelye feltehetően azonos Békésszentandrás 1/22-vel; MRT 8. 1989. 69–70. Nem derül ki, honnan származik SÜMEGI 2003. békésszentandrás információja (például saját terepbejárásból?). A lelőhely Körös-anyaga egyébként nagyon szórványos volt, a közvetlen közelében viszont van egy jóval gazdagabb lelőhely. A Fig. 1 Berettyó-völgyi lelőhelyét nem ismerem, és egy tudományos célú tanulmányban pontosan meg kellett volna adni.

³⁴ Kertész Róbert 2003. nyarán végzett ásatásai során egy újabb késői mezolitikus lelőhelyet talált Heves megye déli részén (szíves szóbeli közlése).

³⁵ Ezt a késést a vonaldíszes kerámiák kialakulásához és további fejlődéséhez viszonyítva munkásságom korábbi évtizedeiben jelentősnek tartottam, manapság már csak egy rövid időszaknak vélem. Erre vonatkozólag megjelenés előtt álló kőteterem időrendi táblázataira hivatkozom: MAKKAY SAJTÓ ALATT.

az invenciók továbbterjedjenek: kialakultak a vonaldíszes kerámiák. Ez a késés alkalmasint jóval rövidebb volt, mint a legkorábbi európai újkőkor (a görögországi) lemaradása vagy késése a kelet-anatóliai – vagy még inkább a levantei³⁶ – kezdeti állapotokhoz képest: radiokarbon-időben mérve Halan (vagy Hallam) Çemi Tepesi Kr. e. 8500 körüli keltezéséhez (ROSENBERG 1999. 25.) viszonyítva a görögföldi Final Mesolithic-ra kalibrált adatok 6700 körüliek (PERLÈS 2001. 29). Ezzel szemben a Körös–AVK közötti lemaradást egy-két – vagy legfeljebb néhány – évszázaddal mérhetjük. Ráadásul a kulcstérség, a boszporuszi tengeri barrier vidékéről egyelőre nem került elő olyan rokon emlékmű, amely időben olyan régi lenne, mint a görögországi korai neolitikum. A tengeri barrier tehát hosszabb tartamú volt – és talán szigorúbb is –, mint itt fenn északon az agroökonómiai, és utána jött még a Balkán-hegység és az Al-Duna is. Ezekhez képest az Alföld teljes neolitizációja gyorsabban és nagyobb zökkenők nélkül ment végbe. Ez az alföldi 'barrier' tehát – egy rövid ideig – csak a neolitikumnak a balkáni–alföldi Körös-csoportok sajátos anyagi és szellemi kultúrájához szorosan társuló formáit tartóztatta fel, a földművelést és állattenyésztést, tehát magát a neolitizációt nem. *A barrier tehát valójában nem agroökológiai volt, hiszen a földművelés (agro-) terjedését egyáltalában nem állította meg.*

Kimutatható így, hogy (a Méhtelek környéki lelőhelyek esetében biztosan, másutt – pl. a Középtisza völgyében – nagy valószínűséggel) a Körös kultúra terjedése, illetve megtorpanása az emberi csoportok és a környezet valamilyen sajátos és meghatározó viszonyának (talaj, ökológia, hőmérséklet) nem volt függvénye. Hiszen a Starčevo–Körös kultúra legalább 500–600 km-en át (Makedóniától) zavartalanul és gyorsan lezajló terjeszkedése változatlan ökológiai feltételekkel tovább folytatódó kistérségeken belül (a Középtisza völgye) hirtelen állt meg. A Starčevo–Körös kultúrán belül a szerb és más kutatás hosszú évtizedek óta a legnagyobb erőfeszítéssel, de kevéske leletanyaggal – és lényegében siker nélkül – iparkodik területi tipológiai eltéréseket kimutatni, és a kevés eltérést – például a fül-dugók hiánya vagy az edényfestés ritkasága – minden eredmény nélkül akarja lényeges időrendi különbségekké transzponálni. E régtől eredő kísérletek szerb nacionalista jellegét lassan-lassan már a külföld is elismeri.³⁷

A rövid ideig tartó és nem teljes megtorpanás tehát olyan tényezők miatt következett be, amelyek a Körös-csoportok és az őslakosok mindenféle etnikai vonásainak eltéréseivel voltak kapcsolatban. Ilyen irányban fogalmaztam meg fentebb már említett felfogásomat (MAKKAY 2001b., MAKKAY 2001c.). Az északi térség (mint azt Kertész kutatásainak köszönhetően ma már tudjuk) nem volt lakatlan, de népessége nem volt közeli rokona – és így készsége átvevője sem – a Körös-típusoknak és az azokhoz társuló sajátságoknak. A hasznos neolit invencióknak azonban – némi érthető tartózkodás után – igen! Mint köztudott, a jól használható csiszolt kőbalták terjedését semmiféle praktika vagy varázsló nem tudja sokáig hátráltatni.

³⁶ Lásd CAUVIN 2000. passim, és a xviii. oldalon lévő radiokarbon időtáblázat: Jericho 'Protoneolithic' Kr. e. 9000 előtt.

³⁷ CHAPMAN 2003. 90: „Ignoring her [I. Kutzián's] work, Milojčić relegated the Körös culture to the end of the Early Neolithic development in an attempt to highlight 'Slavic' cultural achievements (i.e. those of Starčevo to the South)”. Tehát Milojčić a Körös kultúrát a korai neolitikum végére keltezte, hogy megkíséreljen fényt vetni a 'szláv' kulturális teljesítményekre. A Chapman által idézett MAKKAY 1965. és MAKKAY 1969. tanulmányok éppen ezt a 'pánszláv neolitizálást' igyekeztek megvilágítani. Mint arra másutt rámutattam (Makkay in: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. 264–265.), északi szomszédunknál szintén a (náluk magyarországi) déllel szemben igyekeznek elsőbbséget adni a szlovákiai korai neolitikus emlékműnek. J. Pavúk egészen addig ment el, hogy az általa 1980-ban közölt 88 kisbényi/biñai töredék és az általam 1978-ban közölt 304 bicskei töredék számszerű viszonyát a következőképpen határozta meg: „Nach der Quantität und Qualität der Fundstellen der ältesten Linearkeramik im Karpatenbecken steht die Südwestslowakei an erster Stelle. Ungarische und österreichische Funde dieser Keramik sind nur im geringen Umfang publiziert.” A kvantitásról (vagy Umfang-ról) egyértelműen tanúskodik a 88:304 arány Bicske javára. A kvalitásról annyit, hogy a kisbényi leletek szórványos emlékek, és a Bicskéről ismert típusok – egyben a legfinomabb darabok – zöme hiányzik közülük. Például a grafitfestéses vagy grafitos anyagú, kannelúras csótalpas bicskei kehely. Ami az 1978 és 1980 közötti két évet illeti, tanulmányomat J. Pavúk szándékosan mellőzte és hallgatta el, hiszen nyilvántartásaim szerint különnyomatot még 1978-ban elküldtem neki.

Az agroökológiai barrier helyett és mellett én tehát a népi akadály-zóna ('population barrier') kifejezés bevezetését javasoltam és javaslom továbbra is. Ezt nagyon jelentősnek tartom a Körös kultúra további életének, valamint az AVK kialakulásának a szempontjából, jelentős részben az etnikai eltéréseket illetően. Az agroökológiai modell kidolgozói egy olyan kérdésre igyekeztek választ adni, hogy a Körös kultúra terjedése miért állt meg jelenleg ismert – bizonyára véglegesnek vehető – északi elterjedési határánál. Az én kérdésem viszont úgy hangzik, hogy miért éppen a ma ismert határnál állapodott meg, és miért nincsenek további Körös-lelőhelyek valamivel északabbra a Tisza völgyében ugyanolyan geográfiai (éghajlati, agroökológiai etc.) környezetben, mint amilyenek közvetlenül a határvonaltól délre uralkodnak. Esetleges – de ki nem mutatott – talajbeli eltérések nem adhatnak magyarázatot: az általában a könnyen művelhető laza és termékeny talajokat kedvelő Körös-csoportok megtelepedtek a Túr folyócska völgyében is (Méhtelek), ahol igen gyenge minőségű talajok voltak és vannak. Ugyanakkor nagy meglepetésre a kultúra népsége nem terjeszkedett tovább északra a Közép-Tisza völgyében egyetlen kilométert sem, egyáltalán nem sarkallva a kiváló minőségű talajok jelenlététől, nem törődve a még egy darabig azonos időjárással. Nincsenek Körös-lelőhelyek a Maros törmelékűpjának északi sávján sem, ahol alkalmasint akadnak 37 aranykoronás földek, szemben a manapság 3 aranykoronát érő vésztői határral, ahol viszont szép számban vannak.³⁸ Ráadásul a Méhtelekre jellemző Körös-csoport – amely bizonyára jelentős szerepet játszott a tokaji obszidiánnak Erdély belseje és a Körös-völgy felé való továbbításában³⁹ – észak felé nem lépte át a Tiszát (sőt még csak meg sem közelítette: Tiszabездé kerámiája és agyagszobrocskája nem a Körös kultúra hagyatéka!), hogy megszerezze az obszidiánforrásokat Tokajnál a Tisza jobb partján. Ugyanakkor átkelt a Tiszán kelet felé, a folyót kísérő síkságra. A folyó és a bizonyára megváltozó agroökonómiai állapot eszerint semmiféle akadályt nem jelentett.

A Körös kultúra elterjedési határát északon általában tehát mindenütt egy másfajta tényező határozta meg: az őslakosság jelenléte vagy éppen ellenállása. Az ellenállás az ellenállhatatlan neolitikus terjedésével párhuzamosan idővel átalakult az invenciók átvételévé. A jelenlét maradt: a hagyományok párhuzamos megőrzésével, sőt az átvett vívmányokra való alkalmazásukkal. Ezt a legjobban az AVK jellegzetes, lépcsőzetes, egyre inkább vonaldíszessé váló kialakulása mutatja. Egy új neolitikus anyagi kultúra jött létre az őslakosság népi-nyelvi bázisán az Alföld északi részén.

Fontos leletekről és különös új hipotézisekről tudósított legutóbb Domboróczi László, aki fantasztikus, de egyben dekoratívan elhelyezett szelvényeivel az AVK korai és klasszikus szakaszának gazdag leletanyagát tárta fel Heves megye síksági részein az M3-as autópálya munkálataival kapcsolatban (DOMBORÓCZI 1997., DOMBORÓCZI 1999., DOMBORÓCZI 2001. 3–4., 6–7., 9–12. táblák szelvényei és települési sorai, DOMBORÓCZI 2003. mapp 1–8.). Két megállapítását emelném ki, az egyikkel egyetértek, a másikkal viszont nem.

Amelyikkel teljesen egyetértek az az, hogy (az én fordításomban) a több Körös-telepen előkerülő AVK-importok esetében kritikusan kell kezelnünk ezeket a kevert leleteket, merthogy mindenki tudja, hogy a rágcálók mozgása és az esetleges felderítetlen felülrétegződések zavaró tényezők lehetnek. Valóban fölöttébb szükséges a kritikus szem. Az általa említett AVK-importok esetében is (MAKKAY 2001. 68., 64. lábjegyzet, itt MAKKAY 2001b.). Mivel azonban a hivatkozott lelőhelyeken AVK-objektumok

³⁸ Komáromy Gábor szíves szóbeli közlése. Itt természetesen figyelembe kell vennünk a XIX. századi folyószabályozások eredményeként bekövetkezett talajpusztulásokat és hasonló körülményeket is.

³⁹ Amint azt például a Szarvas 8/23. lelőhelyen a 3/3.1988. és a 4/2.1988. objektumokban talált obszidiáneszközök és -szilánkok is mutatják: KACZANOWSKA-KOZŁOWSKI SAJTÓ ALATT.

nem kerültek elő és nagy valószínűséggel nincsenek⁴⁰, a rágcsálók (rodents) tevékenységét kritikus szemmel csakis úgy tudom elképzelni, hogy a legközelebb fekvő AVK-telepekről azok szállítottak importokat az Endrőd 3/39-en, 3/119-en és Szarvas 8/23-on feltárt Körös-objektumokba.

Nem értek viszont egyet azzal, hogy Tiszafüred nyugati részén (hajdanában Tiszaövrény) a Domaháza pusztán, mintegy 30 km-nyire északra a feltett – és általam véglegesnek tekintett – északi Körös-határtól a legutóbbi időben egy kisméretű Körös-települést sikerült felfedeznie (és részben feltárnia), ami szükségessé tenné (az ásató szerint) a kialakított modellek újragondolását (DOMBORÓCZKI 2003. 30–31., 97. jegyzet). A hulladékgyűjtésről annyit lehet egyelőre tudni, hogy abban a Körös kultúra klasszikus szakaszának elemei mellett a késői Körös-típusok dominálnak. Fura módon az AVK formái és motívumai a gödör alsó részében voltak. Nos, éppen ez a sajátossága a korai Szatmár- (tehát legkorábbi AVK-) együtteseknek, akár például Kőteleknek is. Az ásató feltehetően azért bizonytalan annak a megítélésében, hogy mi számít Körös-anyagnak, és mi már Szatmárnak, mert a Körös kultúrára vonatkozó ismereteit kizárólag Kutzián nevezetes kötetéből veszi.⁴¹ Sajnálom, de a fentebb ismertetett tucatnyi Körös-feltárás – közöletlen – leletanyaga miatt az ásató nem szerezhette világos képet (clear idea) a Körös kultúra mivoltáról. Fejtegetéseit tehát érdekes spekulációknak tartom.

A Kárpát-medencében tehát a Körös kultúra volt az egyetlen korai neolitikus művelődés az Alföld déli-keleti részében, illetve az ehhez csatlakozó Erdélyben a neki megfelelő Criș, a Vajdaságban és a Dunántúl déli felén pedig a Starčevo anyaggal együtt. Kulturális sajátosságai, fejlődésének menete, kronológiai helyzete megfelel a kis-ázsiai kőzkor (Haçilar IX–II) szakaszainak és a tesszáliai Protoszklo-fázisnak. Leletanyaga (főleg kerámiája, kispasztikája, agyagpecsételői) a szó valódi értelmében nem a korai neolitikumot képviseli. Nincsen például egyetlen kőből faragott pecsételőnk sem,⁴² és a kőből készített kispasztika is ritka mint a fehér holló az egyébként roppant gazdag és tipológiaiailag változatos anyagban.⁴³

A Körös kultúra eredetét ma még nem ismerjük részleteiben. Az általa elfoglalt térségek alföldi részéről, tehát a Kárpát-medence közepéről egyetlen kései mezolitikus telephely – sőt egyetlen köpenge – sincs. A későbbi vonaldíszes térségek kőszköz-anyaga pedig kevés kapcsolatot mutat a Körös-típusokkal. Ami szinte biztosra vehető, az mindössze annyi, hogy tárgyi és szellemi kultúrája szinte készen érkezett az Alföld legdélibb részeiről (a Bácskából és a Bánátból), illetve az Észak-Balkánról (MAKKAY 1996.). A már említett szép számú tipológiai összefüggés mellett (Görögország és a Körös kultúra leletanyaga között) vannak más, általános hasonlóságok is. Ilyen például, hogy az újonnan berendezkedő korai neolitikus csoportok mind Tesszáliában, mind nálunk különösen kedvelték

⁴⁰ NB., a Domboróczki által idézett publikációkban csak az Endrőd 3/6. lelőhelyről esett szó, mint ahol a Körös kultúra objektumaiban (hulladékgyűjtésben) AVK-importok kerültek volna elő. Ez a VIII. szelvény 4c. gödör, a maga igen késői Körös-leleteivel. A lelőhelyen – amint az világosan kiderülhetett volna MAKKAY 1987. időrendi táblázatából – vannak AVK-objektumok, továbbá vannak Protovinča kori gödrök. Ez az a lelőhely a szarvasi–endrődi térségben, ahol nem találtuk meg a Körös kultúra korai szakaszának emlékanyagát. Négy további lelőhelyen (Szarvas 8/8, Szarvas 8/23, Endrőd 3/39 és Endrőd 3/119) két évtized alatt az AVK egyetlen objektumát sem találtuk meg és felszíni töredékeket is csak a Szarvas 8/8. lelőhelyen találtunk cca. 300 méterre a Körös-objektumoktól. Lásd az MRT megfelelő címszavát (MAKKAY 1989. 384.)! A térkép szerint a lelőhely 500 méter hosszú. Az importokra részletesen lásd MAKKAY SAJTÓ ALATT Plates 141–142.!

⁴¹ DOMBORÓCZKI 2003. 28.: „From the work of I. Kutzián, we are given a clear idea what the characteristics of the Körös Culture ceramics are.” Hasonlóan ítélem meg az AVK (egészen pontosan a szlovákiai keleti vonaldíszes kerámia) nemrég elhunyt érdemes kutatójának, S. Šiškának az összehasonlításait a Körös kultúra és Méhtelek leleteivel. Soha egyetlen Körös-edényt vagy -töredéket nem látott és ezért gondolta úgy, hogy három, Kassa/Košice mellett (Červený rak) talált töredék Méhtelek (és általában a Körös kultúra) csipett díszű töredékeire emlékeztet (ŠIŠKA 1989. 59., 13. ábra 1–3., valamint a 4. tábla 2., 4., 6). Nem! A töredékeknek távolról sincs semmi közük sem Méhtelekhez, sem a Körös kultúra bármelyik típusához.

⁴² Az egyetlen kőből készített darab, amelyről leltári bejegyzésből tudunk, elveszett. Lásd MAKKAY 1984. No. 240., 56.

⁴³ Az eddig ismert egyetlen darabra lásd MAKKAY 1993. Fig. 2: 2, valamint MAKKAY SAJTÓ ALATT Fig. 11: 2.

megtelepedésükkor a jól megművelhető, könnyű, áradmányos talajokat a folyómedrek kiemelkedő partjain. Ezzel szemben elkerülték a lekoptott pleisztocén felszíneket és az (esetenként homokos, kavicsos) törmelékű kúpokokat (MAKKAY 1996. 39. további irodalommal⁴⁴).

Egy másik ilyen – meglepő – közös sajátosság a mezolitikus lelőhelyek látszólagos hiánya (PERLCS 2001. 3–4.) vagy egyelőre láthatatlan jelenléte (CHAPMAN 2003. 102.).⁴⁵ Valójában arról van szó, hogy Görögországban a korai neolitikum által legsűrűbben lakott területeken – tökéletesen hasonlóan a Körös kultúra esetéhez – egyszerűen nincsenek mezolit lelőhelyek. Ezt a tényt – elméleti következtetések és magyarázatok ide vagy oda – komolyan kell venni. Ez a tény – együtt az egy korábbi, mezolit korszak feltételezett hagyatékára utaló tipológiai leszármazás hiányával vagy rendkívüli ritkaságával – a Körös kultúra népcsoportjainak, valamint anyagi és szellemi kultúrájának külső eredete mellett szól (MAKKAY 1996. 39–40.).

A mezőgazdaság és vele az invenciók terjedése általában együtt járt valamilyen népi terjeszkedéssel, vagy éppen annak a következménye volt. A rendkívül erős rokonvonások alapján ítélve az új formák és technológiák átadása nagyon gyorsan történt meg, különösen azokon a területeken, ahol nem volt lényeges számú őslakosság, tehát ezeket készen hozták be. Bizonyára így volt ez a kerámiaművesség, a sarlópengék használata, a házépítés módszerei, a textilkészítés (MAKKAY 2001.), a jellegzetes emberábrázolások és más egyebek esetében. Eszerint nem volt jelentős időbeli késés az Észak-Balkánon élő közvetlen elődök és a Körös kultúra korai szakasza között. Nem úgy, mint a kis-ázsiai és a görögországi korai formák között. Ilyen körülmények mellett nehezen értelmezhetőek azonban a fentebb már említett eltérések. Például a földugók hiánya, a festés viszonylagos ritkasága,⁴⁶ hiszen mindkettőt a feltárt hazai leletanyag bőségéhez kell viszonyítanunk. Lehetnek további különbségek is, de ilyeneket – néhány kutató sorozatban megismételt általános utalásai ellenére – mindmáig nem mutatott ki a rendszeres összehasonlítás.⁴⁷ Mindenesetre a kerámia és az egyéb tárgyak nagy többsége általában a legapróbb részletekig azonos sajátosságokat mutat a trianoni határoktól – és időnként a Dunától – északra és délre.

Vannak továbbá olyan eltérések is, amelyek feltétlenül más jellegű magyarázatot kívánnak. Ilyen például a Körös- és Starčevo-típusként elkönyvelt anyagok meglepő különbsége a begyűjtött állatcsont-anyagban, röviden a szarvasmarha látszólagos nagy többsége a Starčevóban (kivéve éppen Donja Branjevinát), illetve valóságos aránya a Körös-lelőhelyeken.⁴⁸ Egészen sajátosság a textilnyomatos edénytöredékek fölöttébb gyakori volta a Körös kultúrában, és teljes hiányuk a déli, tehát Starčevonak tartott anyagban. Májig legalább 40 ilyen töredék került napvilágra a Körös völgyében fekvő lelőhelyeken végzett ásatásaim során. Részben a még kiégetetlen edények agyagába nyomódtak bele hajdan a textilek az edényformálás és szárítás közben, részben negatív lenyomatként maradtak meg a hulladékgödrök hamus közegében a cserepekre lerakódó szinterrétegben (MAKKAY 2001.). Ezek a legkorábbi neolitikus textilemlékek egész Európában (rajtuk kívül felső őskőkori mécesbeleket etc., illetve későbbi, középső neolitikus lenyomatokat ismer a kutatás). Sem a Balkán, sem Görögország korai neolitikumában nincs még párhuzamuk. Ezt a furcsa helyzetet értékelve elképzelhetetlennek tartom,

⁴⁴ Mások szerint (CHAPMAN 2003. 95.) Görögországban a neolitikus csoportok a vizet jól megőrző talajokat kedvelték magas vízállással, míg a Körös kultúra emberei a jó vízháztartású talajokat kedvelték alacsony vízállással.

⁴⁵ A *quasi-absence*: PERLCS 2001. 3–4., az *invisible Mesolithic*: CHAPMAN 2003. 102.

⁴⁶ A festett kerámiára lásd MAKKAY 1996. 9–11. táblák.

⁴⁷ Csak nagyon röviden: Donja Branjevinának a Körös-típusokkal azonos anyaga a Starčevo feltett területén a Duna mellett van, míg a Starčevo-jellegű típusokat mutató Versec-At a Tiszától keletre a Bánátban. A területek és a jellegek tehát X-hez hasonlóan keresztezik egymást.

⁴⁸ Ezeknek az árulkodó adatoknak (tehát a nagyméretű marhacsontok szerbiai többségére az apró juh- és kecskesontokkal szemben) a valós hátterére lásd MAKKAY SAJTÓ ALATT.

– hogy egész Délkelet-Európában és a Balkánon kizárólag csak a Körös-völgy Körös-lelőhelyein ismerték volna a textilek készítését, a szövés-fonást és az ilyesféle termékek használatát a korai neolitikumban;

– hogy csak a Körös-csoportok használták a kerámia-készítés során textileket;

– és végül, hogy a hulladékgödörökben vizes-hamus környezetbe került cserepek felületén a mészkőretegen kialakuló textillenyomatokra vezető kémiai folyamatok csak és kizárólag a Körösök völgyének egy részén működtek volna a helyi újkőkor elején.

Az egyetlen logikusan levonható következtetés az, hogy a korai neolitikum lelőhelyeinek százain dolgozó és azokon edénytöredékek millióit feltáró őskorászok nem tanulmányozták leleteiket aprólékos gondossággal sem a megtisztítás előtt (amikor az ilyen lenyomatok egy része, mégpedig a szinterben megőrződötték, a legjobban észrevehető), sem azt követően (amikor a szám szerint kevesebb agyagbalenyomat láthatóvá válik). Azt szintén nehéz lenne feltételeznem, hogy az aprólékos tanulmányozások során kizárólag csak a textillenyomatok kerültek volna el a kollégák gondos figyelmét.

Immáron másfél évtizede került sor a Körös kultúra dunántúli változatához tartozó leletanyag közlésére (KALICZ 1990.). Rövidesen megjelenik a Körös-völgy nyolc lelőhelyén 1974–1989 között végzett ásatás-sorozat összefoglaló közleménye (MAKKAY SAJTÓ ALATT, MAKKAY–STARNINI ELŐKÉSZÜLETBEN).

Évtizedek óta ismert, hogy a Körös kultúra nemcsak az újkőkori invenciók legelső meghonosítója és elterjesztője volt a Kárpát-medencében, hanem egyúttal azok továbbítója is (a később véglegesen kialakult északi Körös-határtól) északra, mind az Alföld északi részére, mind a Dunántúl területére, az ott akkor még késői mezolitikus életformában élő benszülött népcsoportokhoz. A neolitizáló hatások az Alföldön az Alföldi Vonaldíszes Kerámia (AVK), a Dunántúlon pedig a Korai Dunántúli vagy Közép-Európai Vonaldíszes Kerámia (DVK), tehát hazánk két nagy középső neolitikus kultúrájának kialakulásához vezettek el. A harmadik jelentős térség a Körös kultúra közvetlen utóda, a csak a keleti országrész legdélibb sávján honos Vinča A–B művelődés lett.

Az AVK mindvégig elszigetelt maradt a vonaldíszes kerámiák nagy rendszerén belül, illetve attól némileg mind területileg, mind kulturálisan független, és elterjedési területe nem sokat változott hosszú élete folyamán. Mindössze dél felé terjeszkedett jelentősen, lépcsőzetesen foglalva el a kései Körös kultúra, illetve a Protovinča-szakasz területeit a Körös völgyében, a Körös és a Maros között, sőt talán még a Maros völgyében is (HORVÁTH 1994.), párhuzamosan saját belső fejlődésével a Szatmár – korai AVK – klasszikus AVK fokozatokon át. Viszont soha és sehol sem érte el a Kárpátokat. Ezzel szemben a DVK már legkorábbi fejlődési szakaszában szinte viharos gyorsasággal terjedt a Duna völgyében nyugat felé, északnyugaton a Kárpátokig és azokon túl tovább. Ez a neolitizációt frissen átvett népesség honosította meg ezt a kerámiát a Rajna és a Visztula völgyéig, viszont terjedése mindenütt megállt az Észak-német–Lengyel síkság déli peremén. Az is kétségtelen viszont, hogy az e határtól még északabbra élő kései mezolitikus népek a meghonosított vonaldíszes kerámiák hatására kezdtek neolitizálódni. Ezeket a területeket rendkívül összetett, fokozatosan érvényesülő kulturális és kis csoportokra támaszkodó népi diffúzióval kell számolnunk, amely a mezőgazdaságot és az új technológiákat a Duna völgyébe, és azon keresztül északra és északnyugatra eljuttatta.

Az AVK-ról immáron több mint negyed százada megjelent monográfia (KALICZ–MAKKAY 1977.) idestova elavulttá válik, viszont az újabb ásatási beszámolók és más tanulmányok lényegében nem tettek hozzá sokat és lényegeset. Akár a kerámia rendszerezését és az annak megfelelő belső időrendet nézzük (a Szatmár mint kialakuló szakasz, a korai, a klasszikus és a kései fázisok), akár a kései időszakokban kialakuló területi és tipológiai csoportokat, például északon a tiszadobi és a bükki kultúrák az AVK törzsterületén, a szakálhádi csoport a hajdanában a Körös kultúra által lakott délebbi részeken vagy

a középső neolitikus festett kerámiák az Alföld keleti részén és a Partiumban (a Marostól északra⁴⁹). Ez utóbbiak a Marostól északra is két hagyományt testesítenek meg: Békés és Bihar megyékben, valamint Szabolcs délibb részén (a határtól keletre eső széles sávot is beleértve) az esztári festett kerámia alakult ki az AVK klasszikus időszakában.⁵⁰ Északabba a Szamos völgyében és attól északra a Tiszába jobbról ömlő folyók völgyeiben mélyen be a hegyvidékegig a szatmári festett kerámia alakult ki, az esztárral pontosan azonos időben. A nemrég jelentős mértékben feltárt vállaji település ehhez a szatmári fajtához tartozik (I. tábla 3.; MAKKAY 2002A.), nagyon közeli rokonával a kelet-szlovákiai Nagyráska / Velke Raškovce lelőhelyről (VIZDAL 1995–1996.).

A dunántúli vonaldíszes kerámiáról évekkel ezelőtt R. Gläser (Heidelberg) készített monográfiát. Több mint 500 lelőhelyet gyűjtött össze, értékelésüket jellegzetes germán észjárással végezte el. A három kötetes kézirat nem került közlésre és remélhetőleg nem is fog soha.

Szeretném hangsúlyozni, hogy sem az AVK, sem a DVK nem egyszerűen a Körös kultúrából alakult ki, amint azt nem is egy külföldi munka feltételezi.⁵¹ A valóság az, hogy kialakulásuk népi és kulturális alapját (jóllehet a Jászság kivételével mindmáig ismeretlenek) helyi hagyományok képezték. Az itt élők átvették és a maguk életére alkalmazták a Körös kultúra által hozott-megjelenített-átalakított és észak-északnyugat felé továbbított neolit invenciókat. Mindennek a tipológiai jelei jól láthatók mindkét térség legkorábbi vonaldíszes anyagában, keleten a Szatmár-, nyugaton a Bicske-kerámiában.

Annyi feltehető, hogy az AVK és a Körös kultúra további, a kialakuló szakasz utáni kapcsolatai nem lehettek mindig békések: erről tanúskodhatnak a Körösök völgyében feltárt Körös-kori – nem a kultúra korai szakaszába tartozó! – tömegsírok (MAKKAY 2000. 23. és a 14. jegyzet⁵²) a Szarvas 8/8 és az Endrőd 3/6. lelőhelyekről (a további részletekre lásd MAKKAY SAJTÓ ALATT). Egyelőre nem lehet igazolni, de ezek a tömegsírok talán kapcsolatban vannak az AVK délre irányuló terjeszkedésével a Szatmár fázis korai idejétől kezdve. Másrészt tény, hogy az AVK és a DVK mind kulturálisan, mind népi eredetükben jelentősen különböztek egymástól, és elterjedési területüket is elválasztotta egy szinte véglegesnek tekinthető, akkoriban bizonyára lakatlan, mintegy 30 kilométer széles sáv a Tápió és a Galga völgyében, Budapesttől és a Gödöllői dombvidéktől keletre (MAKKAY 2001c. 22., 24. további irodalommal). Eltérő sajátságai egyre jobban kiütözköztek azzal párhuzamosan, ahogyan dél felé terjedésük közben déli visszavonulásra kényszerítették a Körös kultúrát a Maros és a Dráva völgyéig, sőt nyugaton még tovább is. Ebben az időszakban alakult ki a Körös kultúra, illetve legkésőbbi szakasza, a Protovinča kerámia központi területein – Szerbia és a Vajdaság síkságain, kizárólag a Marostól délre – a Vinča kultúra. A fejlődés előzményei a Körösök völgye és a Maros között is megfigyelhetők, de ott a folyamatokat megállította az AVK terjeszkedése. (Erdélyben ennek a Vinča-kialakulásnak egyelőre nincs

⁴⁹ A Marostól délre az Alföld bánáti peremén szintén festett kerámiák jelentek meg ebben az időben, ezek azonban tipológiailag eltérőek az északabbiktól, mint például az F. Draşovean által a volt Torontál megyei Fényben (Foeni) talált leletanyag a maga Erdély belseje és a Dél-Balkán felé mutató kerámiájával (F. Draşovean kedves barátom szóbeli közlése, előadása és 2001-ben tett temesvári látogatásom tapasztalatai alapján).

⁵⁰ A partiumi és nyugat-erdélyi megfelelője a 'ceramica pictata din V. Transilvaniei, Crişana', Erdély belsejében pedig a Lumea Noua kerámia.

⁵¹ KIPFER 2000. 313. szerint 'it is most possible that the [Linear Pottery] culture derived from the Körös culture of the northern Balkans'. DARVILL 2002. 230.: 'It is thought that the LBK developed initially from the KÖRÖS CULTURE of the Northern Balkans'. Darvill egyébként kitűnő lexikonában Magyarország – amelynek területén mindkét vonaldíszes kerámia kialakult – nem kerül említésre. Körös kultúra az északi Balkánon!? Lehet, hogy az angol lexikonok V. Milojević korszaka után most így kompenzálnak? Nem minden lexikon azonban, mert SHAW–JAMESON 1999. 359–360. nagyjából a tényeknek megfelelően ír.

⁵² J.-P. Farruggia nemrég jelent tanulmányában egy különös kései válsághelyzetet tétélezett fel a gyakorivá váló tömegsírok alapján a vonaldíszes kerámiák életét közvetlenül követő késő neolitikus kultúrák idejében: FARRUGGIA 2002. 59–60. Ez a két tömegsír azonban jóval régiebb, mint a vonaldíszes kerámiák életének legvége. Sőt még az esztergályhorváti tömegsír is megelőzi a nyugatibb tömegsírokat. Lásd MAKKAY 2000.

nyoma.) Magának a Vinča kultúrának, ennek a nevezetes észak-balkáni emlékműnek csak a legkorábbi – 'A' – szakaszából rendelkezünk magyarországi lelőhelyekkel a Maros ősi völgyében, például Ószentiván–Tiszaszigeten, de emlékműjének további feltárására évtizedek óta még csak kísérlet sem történt (lásd még MAKKAY 1996., MAKKAY 2001c.), sőt B. Kutzián Ida 1960-as ásatásának a leletei is mind a mai napig közöletlenek.⁵³

Kétségtelen ténynek tekinthető, hogy a kései neolitikum magyarországi – vagy részben magyarországi – művelődései, hasonlóan az egész Közép-Európára érvényes helyzettel, a középső neolitikum helyi kultúráiból, következésképpen a kétféle vonaldíszes kerámiából alakultak ki folyamatos fejlődés útján. Nem került sorra a Körös kultúrához hasonló külső bevándorlás, szerepet kaptak azonban főleg délről érkező hatások, különösen azok, amelyek a két korszak, a középső és a késői neolitikum átmenetének idején a kezdeti impulzust adták. Nyugaton, tehát Alsó-Ausztriában, Nyugat-Szlovákiában és természetesen a Dunántúlon a helyi csoportok (köztük a zselizi északkeleten vagy a Keszthely-csoport délnyugaton – HORVÁTH–SIMON 2003. Abb. 55.) kivétel nélkül – még legdélebbre, a régvolt Körös–Starčevo területeken is – a kottafejes emlékmű kortársai vagy inkább leszármazottai voltak (kivéve talán a legdélnyugati részt, ahol tipológiailag a korai DVK élt tovább).

A vonaldíszes átalakulások biztosan bizonyos 'szabályok' szerint történtek (amelyek ma még persze jórészt ismeretlenek), akár csak a nyelvi változások, és ennek megfelelően szabályszerűek az ezekhez kapcsolódó régészeti jelenségek is. Ez a szabályszerűség a legjobban talán a kottafejes kerámia példájával szemléltethető. Ennek elterjedési területe hatalmas: megvan a Kárpát-medence teljes nyugati tartományában, Ausztria legkeletibb részén, Morvaországban a Morva folyótól keletre, továbbá a Nyugati Kárpátok és a Morva folyó közöttől kezdve a Kárpátok egész hatalmas íve mentén Csehországon, Lengyelországon, Moldván és Nyugat-Ukrajnán át a Dnyeperig, sőt az Al-Dunáig. A keleti ág még Erdélyben is megjelent, a Székelyföldön, ahol korábban a romániai ősrégészetnek – I. Nestornak, D. Berciuinak, V. Dumitrescunak – oly sok megértési nehézséget okozott időrendjének a megállapítása.⁵⁴ Ezeken a területeken a kottafejes kerámia bázisán mindenütt és kizárólag a megőrzött szoros rokonságról tanúskodó festett kerámia alakult ki. Hangsúlyosan megismételve: a szabályszerűségnek megfelelően csakis azon a területen, ahol előtte kottafejes kerámia volt használatban. E késő neolitikus festett kerámia neve területenként eltérő, de ez az ősi hagyaték szempontjából semmit nem jelent, jelentős részben pusztán az említett megosztó terminológia ügye: lengyeli kultúra (országokénti említett megfelelőivel vagy fordításaival), Cucuteni-, Tripolje-, Erősd-kerámia (a részletekre lásd Makkay 1999. passim.). A bonyolult azonosságok és (főleg ukrán és román tudósok tollán felvázolt) sokfázisos és még több alfázisos időrendi beosztások megértése külön disszertációkat kívánna (főleg ha a bulgáriai festett ágakat is bevonná valaki a disputába), így azok részleteivel most nem foglalkozom. Az tény, hogy a kottafejes → festett kerámiák folytonosság rendkívül fontos alapot jelenthet etnogenetikai következtetések levonásához.

Az egyik területi egység, a *lengyeli kultúra* kialakulásában végső soron bizonyára szerepet kaptak az Észak-Balkán emberei, elsősorban tehát a Vinča C, de – mint 1965-ben tartott kisvezekényi előadásomhoz A. Benac megjegyezte – a Butmir-kultúra is. A kimutatható átmenet a kései vonaldíszes kerámia (DVK) és a lengyeli kultúra között a Dunántúl nagy részén a Sopot–Bicske emlékmű volt (részleteire lásd Makkay in: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996. 272–275.). Az egyik ilyen átmeneti kori (vagy nagyon korai lengyeli) dunántúli lelőhely (Esztergályhorváti) került elő az a nevezetes (de még csak részben feltárt) tömegsír, amelyben legalább 35 férfi (kis részben fiúgyermek) csontvázát

⁵³ Kutzián Ida: Tiszasziget. *RégFüz.* I. 14. 1960. 19–20.

⁵⁴ Évtizedekig azt vélték, hogy a kottafejes kerámia közvetett vagy közvetlen folytatója volt az ottani Körös–Criş – kultúrának, ami nyilvánvalóan lehetetlenség.

találta meg P. Barna Judit (lásd MAKKAY 2000., további hivatkozásokkal az ásató tanulmányaira). Az együttes nem utal békés körülményekre a középső neolitikum legvégén, tehát a karcolt díszű kottafejes kerámia és a festett mintájú lengyeli kultúra átmenetének idején.

A lengyeli kultúra több mint 300 ma ismert lelőhelye közül (ZALAI-GAÁL 2002. 43.) általában a kevés nagy település néhányán kerültek sorra tervszerű feltárások. Tudnunk kell ehhez, hogy a lengyeli kultúrában még a nagy vagy legnagyobb települések sem tartoztak a tell-kategóriába. Egyelőre ezekről a kutatásokról is csak nagyon részletes tematikus közlemények állnak rendelkezésünkre. A felhalmozódott és közöletlen leletanyag rendkívüli bősége a további nagy ásatások felfüggesztéséhez vezetett (kivéve Zalai-Gaál István tolnai és baranyai kutatásait: ZALAI-GAÁL 2002.; I. tábla 2.). Az említett délkelet-dunántúli területen a kultúrának 111 lelőhelye ismeretes, közöttük 12 lelőhelyen 628 temetkezést tártak fel (ZALAI-GAÁL 2002.). Az égetéses temetkezés éppen a lengyeli kultúra idején jelent meg mind urnás, mind szórt hamvas formájában. A hazánkban eddig felfedezett, rondellának is nevezett körárkos, szakrális helyek nagy része – vannak közöttük ásatással felderített helyek szintűgy, mint csak légifelvételekkel jelzettek – szintén ehhez a művelődéshez tartozik (MAKKAY 2001A.). Előfordulnak azonban korábbi esetek is, az Alföldről pedig egyre inkább gyarapodik a korai és középső rézkori, hasonlóan körárkos-paliszádos kerek szent helyek száma. Legutóbb Vésztőn a Bikeri nevű lelőhelyen (MRT 1982. 188. – Vésztő 12/20.) a tiszapolgári kultúra első felének idejéből tártak fel egy körárkos szentély egy részét, belül nagyméretű szögletes ház alapárkaival, azok déli oldalán szándékosan összetört edények halmával (legalább 85 edényt sikerült máris összeállítani).⁵⁵ A Dunántúlon viszont néhány hasonló jellegű kerek körzet részleteit tártak fel a középső bronzkor idejéből (MAKKAY 2001A. 52–57.).

Mint már említettem, az Alföldön az AVK kései csoportjai jelentették a késői neolitikum genetikai alapjait. A szabályos megfelelések 'törvénye' szerint a díszítéseikhez ugyancsak elsősorban karcolt vonaltechnikát (de alkalmanként festést is) alkalmazó tiszai kultúra a szakálhátiból alakult ki, jórészt fedi egymást az elterjedési területük is, némi tiszai terjeszkedéssel délen és a Tiszakanyar irányában. Azokon a területeken viszont – tehát keleten és északkeleten –, ahol az AVK életének második felében és végén festett kerámiát készítő csoportok éltek erős erdélyi kapcsolatokkal, festett kerámia-művészek voltak a jellemzőek a kései neolitikumban is, technikájukban és mintakincsükben megváltozva, de megőrizve, sőt – ha lehet – tovább erősítve az erdélyi rokon vonásaikat. Jó példa erre a kései neolitikus herpályi kerámia nagyrészt – vagy teljesen? – a megelőző esztári típus területén, és rokonsága az észak-mezőségi Nagyiklód/Iclod leletanyagának korábbi részével. A bükki kultúrát is festett kerámia követte a területén (karcolt–festett átmenettel), inkább a Dunántúl, mint Szatmár vagy Erdély felé mutató összefüggésekkel: ez volt a lengyeli kultúrát egy rövid szakasszal megelőző Csőszhalom csoport (természetesen ennek is kreáltak ottani kollégák szlovákiai nevet: Oborin).

Ezeknek – a felvázoltnál jóval bonyolultabb – csoportoknak és csoportosulásoknak lényeges szempontja az, hogy mind a Dunántúlon, mind az Alföldön megőrizték a középső neolitikus genetikai elődeiket elválasztó határokat, természetesen mindenütt több-kevesebb, de mindig indokolható és értelmezhető változással. Ez a törvényszerű jelenség kimutatható a következő időszak, a korai és a középső rézkor kulturális csoportosulásában is. Nagyjából azt lehet róla mondani, hogy a hajdani, a keleti (AVK) és a nyugati (DVK) vonaldiszes tömböt elválasztó határ egészen a középső rézkor végéig fennmaradt, időnként kissé rejtve, de mindig világosan kivehetően. Csak utalok a középső rézkorban a keleti bodrogkeresztúri körre (az AVK kitágult elterjedési területén), illetve a nyugati Lasinja-térségre (a hajdani kottafejes kerámia, és az azt követő lengyeli kultúra egy meghatározott térségének a helyén). Északi kollégáink itt sem mulasztották el, hogy a bodrogkeresztúri kultúrától éppen hogy csak megkülönböztethető anyagukat Ludanicenek kereszteljük át.

⁵⁵ A 2003 augusztusában felfedezett rondellára vonatkozóan William Parkinson szíves szóbeli közlése alapján.

Minden genetikai, és néhány strukturális hasonlóság ellenére voltak viszont nagyon lényeges különbségek is a keleti és nyugati kései neolitikus emlékanyagok között. Az egyik ilyen a festés általános volta a lengyeli kultúrában, illetve esetlegessége a tiszaiában. A karcolt díszítés (eltekintve talán a korai lengyeliben a még korábbi karcolt technika hagyományozódásától) viszont éppen ellenkezőleg jelentkezik. Másik eltérés a települési formák egyik sajátosságában látható: mind a tiszai, mind a lengyeli kultúrában voltak nagy központi települések, de igazi – sőt kúpos igazi – tell csak a tiszaiában jött létre (egy tucattal alig valamivel több), a lengyeli művelődés nagy központjai lapos telepek. Ebben a kérdéskörben rendkívüli jelenség – és egyben csaknem minden 'szabály' alóli kivétel – Európa legészakibb tellje, a Csöszhalom.

Fontos a két térség relatív időrendje közötti eltérés, mégpedig a Dunántúl lemaradása. A magyar őskorkutatás régi vitatémája az a tény, hogy a lengyeli kultúra kialakulása egy fázissal később indult meg és fejlődése egy fázissal később fejeződött be, mint keleti kortársáé és rokonáé, a tiszai kultúráé (részletesen lásd Makkay in: MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996 130–131., 25. táblázat a 271. oldalon). Ennek a 'késés'-nek az oka egyszerű: a tiszai kultúra területileg közelebb volt a kulturális ösztönzéseket szolgáltató Észak-Balkánhoz, elsősorban a Vinča kultúrához. Így tehát az sem a véletlen eredménye volt, hogy a tell települési forma éppen a szakálhái csoport kései időszakában kezdett kialakulni az Alföldön (ahol sem a korai, sem a középső neolitikumban nem jöttek még létre teltek; a kérdés részletes elemzésére lásd MAKKAY 1982.). A Dunántúlon viszont ugyanez nem történt meg, és tell-települések majd csak a korai bronzkor végén alakultak ki, főleg a Dunához közeli síkságokon, például a Mezőföldön.

Részleteiben még magyarázatra vár az az összetett folyamatsor, amely létrehozta a tiszai kultúra tell-települési rendszerét, a letelepült falusi életforma koncentrációját a késői neolitikum idején. Két évtizeddel ezelőtt a tiszai kultúra gazdasági növekedéséhez és ilyesféle társadalmi folyamataihoz lökést adó indítástokat a keleti mediterrán világon át érkező közvetett távoli hatásokra vezettem vissza, amelyek – amennyiben minden fontos tényezőjüket figyelembe vesszük – végső soron Mezopotámiából indultak ki. Mégpedig azokból a sajátos és egyedül ott elindult koncentrációs folyamatokból, amelyek ott a várossá fejlődés bevezető lépcsőfokai voltak. A tiszai fellendülés közvetve az ebből, az Uruk-korszakot megelőző civilizációs folyamatból kiindul és hullámszerűen háromnegyed körben terjedő hatássorozatnak volt az egyik közvetett – és itt be is végződő – hullámverése (MAKKAY 1982. 142–163.). Az akkor rendelkezésre álló ásatási anyagból (a települések méretében és számában megfigyelhető koncentrációs folyamat, a teltek mint alapfokú központok létrejötte, majorságok-tanyák a nagy telepek vonzáskörzetében, az ekés szántás bevezetése, és mások; NB., a rendelkezésre álló adatok azóta sem bővültek jelentősen) a figurális ábrázolások gyakorlati rendeltetéssel alig-alig rendelkező, viszont fejlett és kifejező erejű fajtája szolgált az egyik fő bizonyítékomul.

A Körös kultúra, a vonaldíszes kerámiák és a késői neolitikum (tehát a tiszai és lengyeli kultúrák) agyag kisplasztikája főleg nőket ábrázol, nemük határozott vagy gyanítható jelölésével. Esetenként, sőt ritkán előfordulnak azonban általában igen egyszerű férfiábrázolások is (MAKKAY 1968., MAKKAY 1993.). Ezek a leggyakrabban kisméretű szobrocskák. A tiszai kultúra fellendülésének idejéből azonban a gazdag anyagú és rendkívül fontos Szegvár-tűzkövesi nagy telep⁵⁶ leletei között váratlanul egy finoman kidolgozott férfiszobor került elő egy épületből, amely talán szentély volt. Feltételezhető volt, hogy ez a 'férfiú' a jobb kezében tartott sarlóval tényleg egy istenábrázolás: a Sarlós Isten, az Aratás és a Termékenység férfi istene.

⁵⁶ Amelyet Korek József engedékeny közreműködésével a hatvanas–hetvenes években különböző földmunkákkal megtizedeltek, sőt gyakorlatilag elpusztítottak.

Egész Európában egyetlenegy korabeli vagy akár későbbi őskori párhuzama sincs ennek a trónon ülve ábrázolt istenfigurának! Alakját annak idején a görögök előtti ősvilág jól ismert *Kronos* istenéhez, és *Kronos* keleti mitológiai párhuzamain (elsősorban a hettita–hurrita *Kumarbi* istenalakon) keresztül a Nippurban a pantheon fejeként uralkodó *Enlil* isten ábrázolásaihoz és mitológiai szerepéhez hasonlítottam (MAKKAY 1963., MAKKAY 1964., MAKKAY 1965., MAKKAY 1978B., MAKKAY 1979.⁵⁷). Az *Enlil*t ábrázoló, főleg a Kr. e. II. évezred első feléből származó kis szobrocskákön és apró domborműveken az isten nemcsak sarlót, hanem egy baltát is tart a (másik) kezében, mindkettő a hatalom és a termékenység korai szimbóluma volt, legalább a IV. évezred közepén élt Obéid művelődés óta. A „Földnek az Égtől való elválasztása” elnevezésű mitikus cselekmény a Teremtés szimbolikus aktusa volt, amelyet a legrégebb időkre utaló források szerint mind *Kronos*, mind *Enlil* (vagy egy neki megfelelő korai istenalak) egy sarlóval hajtott végre: egy éles rézeszközzel *Enlil*, és egy egészen ősi, újkőkori kőpengés sarlóval *Kronos*. Az ilyen sarlók fa-, csont- vagy agancstestbe, esetenként állati alsó állkapocsba rögzített kőpengékkel vágta, és a tiszai kultúra rokonának, a lengyelinek az anyagából ismerünk is egy kőpengetéses alsó állkapocsot (DOMBAY 1960. 205., LXXXII. tábla 4.).

Az elmúlt három vagy négy évtizedben nem került elő egyetlen olyan régészeti lelet sem, nem bukkant fel olyan forrás vagy forrásértelmezés, amely most szükségessé tenné akkori felfogásom és megoldásom akár csekélyke módosítását is. Sőt! Van olyan új adat, amely megerősíti azt. Szegvár–Tüzkövesen ugyanis időközben egy másik férfiábrázolás is előkerült, sajnos az engedélyezett lelőhelypusztítás miatt bolygatott helyzetben: ez a trónuson ülő Baltás Istent ábrázolja: jobb vállán egy felnyelezett kőbalta agyagból készült utánzatát hordja (II. tábla 1.; TROGMAYER 1990.). Ezen az új férfiszobron tehát *Enlil* főisten másik attribútuma látható: a balta, mégpedig nyilvánvalóan egy kései neolitikus férfi főisten kezében. *Enlil* az egész mezopotámiai panteon ura volt egészen *Marduk* óbabilóni kori tiszteletéig. Mediterrán és délkelet-európai társa és kortársa pedig az aratás és a termékenység főistene (egyik megjelenési formájában *Kronos*) volt, egyben a Kárpát-medence és az Észak-Balkán kései neolitikumának legfőbb férfiistene, attribútumaival: az aratósarlóval és a lassan-lassan fegyverré alakuló baltával (buzogánnyal, jogarral).

A sarló a Teremtést jelenítette meg, a balta az égi (és földi) hatalmat. *Uranos*-nak *Kronos* által való megférfitlanítása (mint a Föld és az Ég elválasztása) jól ismert *Hésiodostól* (*Θεογονία* 154–206). A hettita–hurri párhuzamok két hurri mítoszban maradtak fenn: a *Kumarbi*-történetben és az *Ullikummi*-énekben (mindkettőben számos mezopotámiai örökséggel). Nagyon röviden: az ősidőkben *Alalu* volt az égi istenek királya. Kilenc évnyi uralkodás után *Anu* megfosztotta hatalmától. Újabb kilenc év után azonban *Kumarbi* – *Alalu* leszármazottja – őt is megfosztotta hatalmától. Leharapta nemi szervét és lenyelte. *Anu* férfiasága azonban megtermékenyítette *Kumarbit*, és magjából született *Tesub/Tessub*, a *Viharisten*, aki – akárcsak *Zeus Kronos* – majd *Kumarbit* taszítja le a trónról (ez a *Kumarbi*-történet I. HOFFNER 1990. 40–43.!). *Kumarbi* bosszúra készül és megteremti *Ullikummit*, a bazalthegy méretű szörnyet a többi isten és *Tesub* ellen. Az istenek (egészen pontosan *Ubelluri*) a bölcs *Ea*-hoz, a mezopotámiai *Eridu* város istenéhez mennek tanácsért. *Ea* az alábbi szavakkal fordul a Teremtés utáni első istenekhez:

„Halljátok szavam, ó ősi Égiek, akik ismeritek az ősi igéket. Nyissátok ki az atyáktól, nagyatyáktól ránkmaradt raktárakat. ... Hozzátok elő a legelső réz vágóeszközt, amellyel az első istenek elválasztották (elvágták) az eget a földtől. Ezzel fogjuk *Ullikummi* talpát elvágni a [földtől], akit *Kumarbi*

⁵⁷ MAKKAY 1963., MAKKAY 1964., MAKKAY 1965. – eredetileg összefoglaló tanulmányom fejezetei voltak, amelyet 1961-ben írtam. Az *Acta Archaeologica* akkori főszerkesztője, Harmatta János önkényesen három részre bontotta a tanulmányt és külön cikkeként közölte őket, a mezopotámiai és hettita–hurrita összefüggéseket tárgyaló részeket csak magyar nyelven (MAKKAY 1963., MAKKAY 1965.). Ez nem akadályozta meg abban, hogy néhány év múlva tanulmányt közöljön a korai görög és hettita–hurri mitológiai összefüggésekről: HARMATTA 1968.

növesztett fel az istenek ellen mint Tessub utódját.”⁵⁸ Más szövegek és régészeti leletek azt is meghatározzák, hogy ez a „régí réz vágóeszköz” egyszerűen egy sarló.⁵⁹ Az egész cselekményben és egyes részleteiben könnyű felismerni a Hésiodos által leírt mitikus teremtéstörténetet. A kérdés részletes kifejtését illetően továbbra is 1964-ben megjelent tanulmányomat tartom mérvadónak az 1978-ban és 1979-ben megjelent további kommentárokkal, illetve Komoróczy Géza kákán is csomót kereső, tévedésekkel teli és helyenként rosszindulatú kritikájának elutasításával együtt (KOMORÓCZY 1973., MAKKAY 1978B., MAKKAY 1979.). Úgy látom, hogy az elmúlt évtizedek kutatása az általam képviselt felfogással azonos irányba halad.⁶⁰

A rézkor

Ámbátor a rézkor kialakulása mind az Alföldön, mind a Dunántúlon a kontinuitás jegyében történt meg, a folyamatok mégis jelentős változásokat hoztak magukkal, és ez akkor is így van, ha ma még csak keveset tudunk a miértekről és a hogyanokról. Keleten a tellek és a nagy lapos telepek teljesen eltűntek. Hasonló folyamatok zajlottak le a lengyeli kultúrában is, és az eredményeik csak azért kevésbé látványosak, mert arrafelé nem voltak igazi, kúpos tellek. A folyamatok lényege mindkét területen a települési szerkezet koncentrációjának megszűnése. A tiszai kultúra vidékén a tellek lakói széttelepültek, és a következő – már rézkori – időszakban, a tiszapolgári, majd a bodrogkeresztúri kultúrák idején a kisebb méretű és kevésbé sűrűn lakott települések lettek az általánosak. Sajnos mindmáig nem ismerjük a közvetlenül a széttelepülés időpontjára keltezhető leletanyagot, elsősorban a tiszai kultúrából a tiszapolgáriba átvezető kerámiát.

A széttelepülő közösségek azonban megőrizték korábbi, már nem kizárólag vérségi (törzsi-nemzetségi-nagycsaládi) kapcsolataikat, és egy-egy térségen (tétélezzük fel, hogy egy-egy tell vagy nagy telep hajdani vonzaskörzetében) közös temetőket hoztak létre. A települések dekoncentrációjával párhuzamosan tehát a temetők koncentrációja és a teleptől elválasztott önálló temetőhely kialakulása történt meg: a Kárpát-medence történetében először és véglegesen kialakult a telepektől véglegesen elkülönülő, tehát kis telepekhez viszonyítva semleges helyen nyitott temető. Éppen a kis telepek méreteinek és a korai és középső rézkor rövid időtartamának megfelelően általában csak néhány tucat, legfeljebb 200–250 betemetett sír volt bennük (pl. Tiszapolgár–Basatanyán 215–220). Nyilván hasonló folyamatok zajlottak le a lengyeli kultúra területén is. Nem ismerjük, hogy milyen gazdasági, társadalmi folyamatok, feltehetően még más – pl. klimatikus változások és kívülről jövő hatások (ellenséges támadás?) – játszhattak szerepet e szerkezeti változások hátterében, azok okaiként. Nézetem szerint a mezőgazdasági termelés természetes irányú és déli hatások által is kiváltott fejlődése, amely az ekés művelés meghonosodását is jelentette, egyszerűen szólva összeomlott. Mégpedig az előbb felsorolt okok mellett azért is, mert az elért fejlődés adott fokán a megindult fellendülés (például az öntözés meghonosításával) az Alföld adottságai miatt nem volt folytatható (részletesen lásd MAKKAY 1982).

⁵⁸ Az Ullikummi-ének: HOFFNER 1990. 52–61. Az idézett rész a 3. tábla 63. bekezdésének A iii. 48–55. sorai után. Közvetlenül e sorok előtt (a 61–62. bekezdések A iii. 40–47. soraiban) Ubelluri arról panaszkodik Eanak, hogy észre sem vette, amikor az ősi istenek az ő vállára építették az eget és a földet. Mióta pedig levágták onnan, azóta valami sérti a jobb vállát, aminek nem érti egészen az okát ('something makes my right shoulder hurt, and I don't know who this god is'). A mítoszban összefüggéstelenül szereplő részt illetően csak arra utalok, hogy Enlil és későbbi mezopotámiai istenek, például Marduk ábrázolásain – éppen úgy, mint a szegvári szobornál – a sarló (később a sarlókard) élével befelé, csaknem mindig a jobb vállon van.

⁵⁹ A kérdés részletes kifejtéséhez lásd MAKKAY 1978B. 171–173.

⁶⁰ Az egyik legutóbbi összefoglalás (PENGLASE 1994.) nem foglalkozik ugyan részleteiben a Kronos–Kumarbi összefüggésekkel (PENGLASE 1994. 168.), apnál inkább Zeus–Kronos küzdelmének mezopotámiai és hettita–hurri eredőivel (PENGLASE 1994. 188–189.) nagyjából ugyanazokra a következtetésekre jutva, mint jómagam három évtizeddel korábban. Nem tudok viszont arról, hogy a nemzetközi kutatás felismerte volna a szegvári szobor (immáron szobrok) jelentőségét.

111–161.). Csak röviden jegyzem meg, hogy – a fentebb említett tanulmányaim érveivel szinte egyezően – mennyire hasonló okokat és körülményeket feltételezett O. Dickinson az égei bronzkor végén, tehát 1200 táján bekövetkező mükénéi összeomlásra (system collapse). Lehetek közöttük természetiek és ember-okozták egyaránt: ellenséges támadások, rossz aratások, járványok, áradások, belső társadalmi feszültségek, földéhség (a megnövekedett szükségletekhez kevés rendelkezésre álló termőföld), külső bizonytalanság (DICKINSON 1994. 308–309.).

A koncentrált tell-településforma és a hozzá társuló gazdasági szerkezet hirtelen és meglepő összeomlása ellenére az alföldi korai rézkor (és egyelőre még nem kimutatott csoportjai) a helyi kései neolitikum művelődéseinek genetikusan leszármazottja volt. Ez még akkor is tény, ha a folyamatosság és a csoportosulások folytatódása (például önálló csoportok a tiszai, a herpályi és a csöszhalmi típusok területén) nem is mindig állapítható meg a kerámia-művesség fajtái alapján. A késő neolitikus – korai rézkori tipológiai folyamatosságnak így még a Dunántúlon is több a ma látható jele, mint az Alföldön. Egy másik különbség a két térség között abban a tényben látható, hogy az Alföldön és tőle északra, a Középhegységben a kései neolitikus kulturák külső határvonalai egyelőre nem azonosíthatók pontosan az őket közvetlenül követő tiszapolgári időszak elterjedési határával. A Dunántúlon a magyarországi lengyeli kultúrát általában (elterjedésének nagy részén) fokozatos átalakulás során a Lasinja művelődés követte. Világosan érezhető, hogy ez utóbbi még erőteljesebb kapcsolatokat tartott fenn a Középső- és az Észak-Balkánnal, mint területi elődje, a lengyeli. Ez a tény feltehetően közvetlen összefüggésben volt a Lasinja csoport származásával, hiszen kialakulásában délről jövő hatások játszottak szerepet a lengyeli kultúra utolsó időszakában (MAKKAY 1974., KALICZ 1982., KALICZ 1991.).

Feltétlenül említést érdemel, hogy Magyarországon a rézkort önálló őskori fejlődési szakasznak tekintjük, amely mint rendszer eltér a térség más országaiban használatos időrendektől. Ennek az okát Pulszky Ferencnek az 1876-os VIII. Nemzetközi Őstörténeti és Kora-középkori Kongresszuson szeptember 7-én elmondott előadásából tudhatjuk meg. Ebben fejtette ki, hogy hazánkban, hasonlóan Írországhoz és Portugáliához, a tiszta (termés-) rézből készített eszközök nagy száma jogossá tett bennünket egy önálló rézkor elkülönítésére és beiktatására az újkőkor és a bronzkor között (PULSZKY 1897. 64–71.). Tompa Ferenc (TOMPA 1934–1935. 50–59.) és később B. Kutzián Ida (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963., BOGNÁR-KUTZIÁN 1972.) követte és továbbfejlesztette Pulszky rendszerét, jóllehet Európa nagy része – a környező országok – mindmáig más időbeosztást követ. Manapság tehát a magyarországi rézkor más európai területek legkésőbbi neolitikumának és kalkolitikumának felel meg, az Égei vidékeken pedig a korai bronzkor (EH) szakaszainak.

Pusztán technikai vagy elvont tipológiai szempontok miatt a magyar kutatók a rézkort (miután az ötvenes–hatvanas évekre sikerült tisztázniuk néhány bizonytalanságot a badeni kultúra relatív időrendi helyzetét illetően⁶¹) három időszakra bontják, alighanem a hagyományos három periódusos rendszer (vagy akár az Arthur Evans által bevezetett hármas alosztások) hatása alatt: a korai (tiszapolgári kultúra), a középső (bodrogkeresztúri kultúra) és késői (badeni kultúra) rézkor. A két nagy – tehát keleti és nyugati országrészen –, a kerámiában szinte teljesen eltérő tipológiai irányt vett helyi fejlődést strukturális különbségek kísérték. Keleten a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrákat majdnem kizárólag korhasztásos („csontvázas”) temetkezésekből álló, általában kis sírszámú temetők jellemzik. Ezzel szemben kevés, sőt nagyon kevés a felfedezett (feltárt) telepmaradvány, jóllehet számuk újabban kicsit emelkedett. Az ismert telepmaradványok ilyen szegényes voltának az lehet az egyik magyarázata, hogy e két időszak az akkori felszínre emelte házait és más építményeit; a mélyebben a talajba ásott (és így inkább ránk maradó) szerkezetek száma kevés volt.

⁶¹ Hogy tí. a badeni – vagy akkor esetenként péceli – kultúra a tiszapolgári és a bodrogkeresztúri közé ékelődött volna be. Köztudott, hogy nemrégiben az új vinçai ásatások némely megfigyelésének hibás értelmezése miatt egyes szerb kutatók visszatértek ehhez az immáron lassan évszázados félreértéshez.

Ezzel szemben a Dunántúlon a Lasinja és a Furchenstich-kerámiáknál inkább település-maradványokat találni, a temetkezések rendkívül ritkák. Ennek a különbségnek az okai teljességgel ismeretlenek.

Az Alföldön elég ritka (és ráadásul kis sírszámú) temetők és sírok – és szinte általános hiányuk a Dunántúlon – lehetővé teszi, hogy érdekes és fontos következtetéseket vonhassunk le az éppen szóban forgó kultúrák fennállásának időtartamát, következőképpen abszolút keltezését illetően.

A kezdetektől egészen 1972-ig a tiszapolgári kultúra 41 megismert magyarországi temetőjéből összesen 231 ilyen kori temetkezést tártak fel. Ha a bodrograkeresztúri kultúra síradataiból indulunk ki, akkor egy kizárólag csak a tiszapolgári időszakban használt temető legfeljebb 150 körüli sírt rejthet magában. Kelet-Szlovákiában a tiszapolgári kultúra két – nem kis részükben feltárt – temetőjében 44, illetve 39 sírt találtak (Nagyráska/Velke Raškovce, illetve Tiba/Tibava). Azonban nincs olyan lelőhely, ahonnan legalább 150 tiszapolgári sírt tartanának nyilván, és jogosan fel is tehető, hogy ilyen magas sírszámú tiszapolgári kori temető egyáltalában nem is létezik, vagy csak kivételes eset lehet.⁶² Különböző megközelítő becsléseket alkalmazva, és a ma regisztrált sírszámokból indulva ki, egy-egy tiszapolgári temető feltehetően egy-egy település (vagy település-csoport) két–öt generációjának, tehát 50–150 esztendőnek a halottait fogadta be. Ha a legmagasabb elképzelhető temetőbeli sírszámmal (temetőnként 150 sírral) számolunk, akkor generációnként legfeljebb 75 halotthoz jutunk (egy olyan temető esetében, amelybe 150 sírt temettek el két generáció során). A temetőt használó közösség vagy kis közösségek lélekszáma tehát nem lehetett nagyobb vagy lényegesen nagyobb, mint 75. De mivel a ma ismert (nem teljesen feltárt!) tiszapolgári temetők mindegyikében kevesebb vagy jóval kevesebb mint 150 sírt találtak, élettartamukat viszont lényegesen hosszabbnak vélik két generációnál, az egy-egy temetőbe temetkező társadalmi csoport lélekszáma jóval alatta kellett, hogy legyen a 75 főnek.

Amennyiben viszont kis létszámú földművelő–állattenyésztő társadalmi csoportokkal számolunk, akkor egy-egy önfenntartó gazdálkodást űző közösségnek legalább két nagycsaládból kellett állnia, ami az elképzelhető legkisebb létszám esetében $2 \times 30 = 60$. Az őstársadalmak történetében átlag 30 főnél kisebb lélekszámú nagycsaládi egységek egyszerűen nem léteztek, mert az ilyen kisebb alapegységek (egy-két kiscsalád) egyedül életképtelenek lettek volna mind az őskőkor, mind a korai élelemtermelési rendszerek körülményei között, különösen pedig az önfenntartó gazdálkodás kizárólagos rendszereiben. Következőképpen a jelenleg feltételezhető legnagyobb lélekszámú, tehát talán 150 sírt befogadó tiszapolgári korú temetőben legfeljebb három, de inkább csak két generáció halottait temethették el. Ha feltételezzük, hogy egy-egy közösség egy-egy ma elgondolt időszakon (például a kései tiszapolgárnak megfelelő kisértparti fázison⁶³) belül akár két temetőt is nyitott (egészen pontosan: kétszer nyitott temetőt), akkor arra kell következtetnünk, hogy a tiszapolgári kultúra teljes élettartama maximum 150–200 évnyi volt. Ezt az elgondolásomat először 1991-ben fogalmaztam meg (MAKKAY 1991. 326–327.) és nem látok lehetőséget következtetésem megváltoztatására mindaddig, amíg a tiszapolgári kultúra temetőinek számában és sírszámaikban nem történik lényeges változás.

A tiszapolgári kultúrával nagyjából és egészében egykorú németországi kései neolitikus temetők egyikének-másikának részletes elemzése hasonló jellegű következtetésekre vezette J. Lichardust. A Rössen-I időszak egyik temetőjének 93 sírja négy külön fázisba tartozik, idősorban 22, 16, 10 és 29 sír.

⁶² Vésztőn a mágori tellen az 1986-ig feltárt és megfelelően regisztrált késői tiszapolgári korú temetkezések/sírok száma 19–20 (MAKKAY SAJTÓ ALATT 2004. 80–82.). Ebben nem szerepelnek azok a nyilvánvalóan hasonló korú – ún. kisértparti típusú – sírok, amelyeket 1812–1816 között, majd ismételtelen az 1930-as években találtak. Az akkori ásások alkalmával, illetve a feltárt szelvényekben előkerült ilyen sírok egymástól való jelentős távolsága arra utal, hogy – ha egyenletesen oszlanak el a sírok a területen – számuk elérheti, sőt jóval meg is haladhatja a százat.

⁶³ Ez a szélsőséges eset azt jelentené, hogy a mágori száz körüli – vagy akár még több – sír a kisértparti időszak egyik feléből származna (arra nem tudok választ adni, hogy egy feltételezett első vagy második feléből). A teljes kisértparti szakaszt (a tiszapolgári kultúra második fázisát) Vésztőn tehát 200 sír képviselné, a teljes tiszapolgári időszaknak ilyenformán egyszerű, de nem feltétlenül helyes extrapoláció szerint 400 temetkezés felelne meg.

E négy fázis közül egyik sem tarthatott tehát hosszabb ideig, mint két vagy három generáció (50–75 év). A 91 sír által jelzett temető teljes 'élettartama' tehát legfeljebb 200 év lehetett. Hasonló hosszúságú időtartamot tétéleztem és tétélezek ma is fel a tiszapolgári és a bodrogkeresztúri kultúrák időszakára (külön-külön; MAKKAY 1991. 326–327.).

Mindez természetesen teljes ellentétben van a radiokarbon kronológia adataival és mindenféle következtetéseivel, amely ellentétnek pontosan tudatában vagyok. A mesterséges radiokarbon időszámítás legalább ezer, sőt még több esztendő szán a tiszapolgári és bodrogkeresztúri időszakokra, amelyben a tiszapolgári kezdetét Kr. e. 4910 körülre teszi. Más, a tiszapolgári korszakra vonatkozó adatok viszont 4795–3962 között vannak (calibrated, 1 ó range, cal years BC). Ez 833 év. A bodrogkeresztúri kultúrára elfogadott keltezés Kr. e. 4327–3757. Ez 570 év. Együtt 1403 év. Másfél évezred! Megállapíthatom, hogy a tiszapolgári és bodrogkeresztúri temetők száma és sírszámaik soha nem fognak – a régészeti feltárások akármilyen teljességi fokán – olyan adatokat szolgáltatni, amelyek ilyen hosszú élettartamot igazolhatnának. A rézkor harmadik szakaszára, tehát a badeni kultúrára ugyancsak radiokarbon mérések alapján kalibráltan Kr. e. 4000–3000, kalibrálatlanul még több (legalább 1557 év) adódik (az adatokra PARKINSON 1999. 139–157.). Rézkorunk tehát 2403 évig tartott volna. Talán mindössze 1000–1500 feltárt sír esne két és fél évezredre? Hihetetlen lenne!

Igen, a badeni kultúra kosztoláci legvége egyben a korai bronzkor kezdetét jelenti Magyarországon, amely legvég a Kárpát-medencében nem lehetett korábban, mint Kr. e. 2000, vagy ha a radikálisabb bronzkori keltezési rendszert vesszük alapul, ez az átmenet akkor sem előzhette meg a Kr. e. 2220/2100 körüli éveket.

A temetők és temetkezések ilyesféle adatai és a józan ész alapján ítélve a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák együttes élettartama nem lehetett 1400 év hosszúságú, és a badeni kultúra sem élhetett 1000 vagy éppen 1557 évig (Kr. e. 3757-től 2200-ig⁶⁴). Véleményem szerint tehát a radiokarbon időrend minden megfontolás nélküli és kizárólagos keltezési alkalmazása értelmetlen és történetietlen eredményekhez vezet. Jómagam nem hiszek a radiokarbon időrend pontosságában és megbízhatóságában, és ezért kerülöm is alkalmazását az újkőkor és a rézkor viszonylatában.

Minden rendelkezésünkre álló adat arra mutat, hogy az Alföldön jelentős változások következtek be a bodrogkeresztúri kultúra életének második felében. Az északi Balkánról (Salcuța kultúra) és a sztyeppről (gödörsíros kultúra) származó erős, sőt rendkívül erős hatások nyilvánvalóak. Ezek természetesen nem érződtek a Dunántúlon, ahol a Lasinja- és Furchenstich-leletanyagot (főleg az előbbit) ma még részletesen ki nem mutatott átmenettel folytatta a badeni kultúra korai szakasza, a bolerázi. Ezzel párhuzamosan az Alföldön elérkezett a bodrogkeresztúri kultúra késői szakasza, a Hunyadi halom csoport (RACZKY 1991.). Ekkor következett be, hogy a gödörsíros kultúra keletről behatoló csoportjai (amelyek lélekszámáról mit sem tudunk) elfoglalták Erdélyt, a Partiumot és az Alföldet a Tisza völgyéig, a folyón viszont lényegében sohasem léptek át tovább Nyugat felé (ECSEDY 1979.).

A gödörsíros emlékműanyag időrendi helyzete az Alföldön egyértelmű. Az ilyen népcsoportok legelső érkezése a síkságra a bolerázi anyag korai idejére vagy valamivel az előttre tehető. Az egyik déli lelőhelyen (Kétegyháza) a kurgán kezdeti magját a Boleráz–Cernavodă III időszak telepjelenségei fölé dombolták fel. Ezek minden jel szerint rituális szerkezetek voltak, elhelyezésük a legelső, központi sírral volt kapcsolatban, amelyet rögtön követett a kurgán földjének felhalmozása (ECSEDY 1979. 29–30.). Ebből is arra lehet következtetni, hogy a gödörsírokba temetkező népeknek a Kárpát-medencébe való bejövetele, diffúziója vagy éppen inváziója nem egyetlen esemény keretében történt. Viszont kétségen kívül radikális változásokat okozott nemcsak a bodrogkeresztúri kultúra, hanem a Lasinja életének végén is. Változásokat, amelyek a badeni kulturális csoportosulás kialakulásához vezettek el.

⁶⁴ Ráadásul azt a fölöttebb valószínűtlen lehetőséget feltételezve, hogy a hazai korai bronzkor 2200 körül kezdődött. Ennek a lehetetlen feltevésnek a 'tudományos' háttérére lásd MAKKAY 1997.: olyan tipológiai rendszereket kreáltak hozzá, amelyek hamisak.

Aki részleteiben is tanulmányozza a Kárpát-medence őstörténetét, megfigyelheti, hogy a térség időtlen idők óta mindig is legalább három, de időnként ennél több kulturális tartományra oszlott. A megoszlásokról a nagy kulturális egységek közötti időnként éles, máskor inkább rejtőzködő határok árulkodnak.⁶⁵ A kései bodrogkeresztúri és a badeni kultúra közötti átható változások egyszerűen azt jelentik, hogy a Kárpát-medence korábban folyamatos kulturális megoszlása ideiglenesen megszakadt, és a bolerázi időszaktól kezdve az egész térség kulturális képe egységessé vagy majdnem egységessé vált, 'uniformizálódott': eltűnt a Dunántúl és az Alföld, e két térség és az Északi Hegyvidék, sőt az Alföld és Erdély számos különbsége. Az önálló kultúrák korábbi térségeinek, csoportjainak és tárgytipusainak a helyét most a badeni kultúrának és közeli erdélyi rokonának, a Coșofeninek a települései, temetői és tárgyi anyaga foglalták el. Az utóbbi Erdélyben bizonyára némileg a badeniétől eltérő alapokon jött létre, mivel a bodrogkeresztúri és Cernavodă III–Boleráz szakaszok nem fedték le Erdély egész területét.

Őszintén bevallva ma még nem adható megfelelő válasz egy olyan kérdésre, miért következett be a Kárpát-medence őstörténetében (most először?) ez a radikális és párhuzamos kulturális egységesülés a rézkor második és harmadik szakasza között. Meglehetősen biztosra vehető viszont az, hogy az egységesülés takarója alatt a korábbi (neolitikus és rézkori) csoportosulások és megoszlások lappangva ugyan, de megmaradtak, és túléltek a badeni kultúra évszázadait, hogy majd a korai bronzkor idején újra érvényre kerüljenek. Gondolok itt például a kissé megváltozott határokkal bár, de létező különbségekre a Dunántúl és az Alföld vagy a Közép-Alföld és a Dél-Alföld között.

A Banner János monográfiáját (BANNER 1956.) és Kalicz Nándornak a kultúra gyanított anatóliai kapcsolatait vizsgáló könyvét (KALICZ 1963.) követő csaknem fél évszázadban szinte megszűntek a badeni kultúra lelőhelyein (főleg temetőiben, mint Alsónémedi, Budakalász: mindmáig a legnagyobb sírszámú temető és Európa legkorábbi kocsiábrázolásának a felfedezése) folytatott nagyobb arányú kutatások. Főleg szórványos leletek és kisebb leletmentések bővítették a tárgy- és ismeretanyagot (II. tábla 3). Az autópálya-átsátások ebben is kedvező fordulatot hoztak, amint azt a Balatonöszödön rituális környezetben talált remek lelet, egy agyagmaszk fele része (II. tábla 2.) bizonyítja. A tárgy kétségen kívül unikum az európai őskor leletanyagában (HORVÁTH 2002., HORVÁTH 2002A.). Kár, hogy a lelet közlője nem vonta be vizsgálatába a korai elő-ázsiai maszkokat, amelyek között korai neolitikus, köből készült darabok vannak Izraelből (BAR-YOSEF 2003.). Ezek egy része több mint két évtizede ismert. A tárgy közlője első, még magyar nyelvű közleményében a badeni kultúra egész élettartamát a Kr. e. 3500 és 3000 közötti fél évezredre keltezte.

Az a néhány – kerek nyolc – évszázad, amely megmarad 3000 (a badeni kultúra elképzelt vége) és az egyébként nehezen elképzelhető 2200 körüli legkorábbi bronzkor között aligha fogható fel másként, mint a teljesen elnéptelenedett Kárpát-medence fekete lyukja. Jó példa arra, hová vezet, ha valaki teljes mértékben kiszolgáltatja az őstörténeti kutatást a radiokarbon időrend alkalmazásának. Mint azt – immáron visszatérve e rövid beszámoló elejéhez – a neolitikum kezdetéről nemrégén hosszán értekező kiváló szerzők (WHITTLE ET AL. 2002.), vagy a már említett, 2003. november 28–29-én Budapesten rendezett tanácskozás előadói is tették.⁶⁶ A rendezvényen – amely a témaköréből kiindulva kizárólag csak a Körös kultúrával és a vonaldíszes kerámiákkal foglalkozott – az ezeket a korokat és régészeti kultúrákat hazánkban akár csak valamennyire is ismerő egyetlen szakember sem vett részt. Furcsa irányokat látszik venni az őstörténet-kutatás egyik-másik területe vagy korszaka: úgy is lehet értekezni róluk, hogy magát a leletanyagot és a kérdést nem is kell ismerni?

⁶⁵ A Kárpát-medence területi megoszlásainak több évezredes hátterére és a Szücs Jenő-féle három európai történeti régióval való kapcsolataikra lásd MAKKAY 2000A. passim.

⁶⁶ Environmental changes under the Neolitization Process in Central Europe: Before and After.

Irodalom

- LES AGRICULTEURS 1991.
Lásd THE LATE NEOLITHIC 1987.!
- ALLTAG UND RELIGION 1990.
Lásd THE LATE NEOLITHIC 1987.!
- ARANYKINCS 2000.
A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Szerk. Raczyk Pál – Kovács Tibor. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2000.
- BAR-YOSEF 2003.
Ofer Bar-Yosef: Early Neolithic stone masks. In: Köyden Kente. From Village to Cities: Early Villages in the Near East Ed. Mehmet Özdoğan – Harald Hauptmann – Neziha Başgelen. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.
- BANNER 1956.
János Banner: Die Pécelér Kultur. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956.
- BATSI, 1988.
Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain, I. Eds. Tibor Kovács – Ilona Stanczik. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1988.
- LE BEL AGE 1994.
Le Bel Age du Bronze en Hongrie. Direction scientifique et conception: István Bóna. Budapest. Édition S.A.E.M.N., Mont Beuvray. – A némileg eltérő és rövidebb német kiadás: Bronzezeit in Ungarn. Hrsg. von W. Meier-Arendt. Frankfurt am Main – Budapest év nélkül [1992]. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1994.
- BERECZKI 1994.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Uralisztikai Tanszék, Szombathely 1994.
- BIBRACTE 1998.
A la frontière entre l'est et l'ouest. (Exposition à Bibracte 21 mars – 27 septembre 1998). Edition of the Centre archéologique européen du Mont Beuvray, Bibracte 1998.
- BOGNÁR-KUTZIÁN 1963.
Ida Bognár-Kutzián: The Copper Age cemetery of Tiszapolgár–Basatanya. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.
- BOGNÁR-KUTZIÁN 1972.
Ida Bognár-Kutzián: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
- BÓNA 1998.
Bóna István: Az Árpádok korai várai. Ethnica kiadás, Debrecen 1998.
- BRONZE AND IRON 1996.
Archaeology of the Bronze and Iron Age. (Conference at Százhalombatta, 3–7. October 1996.). Eds. Erzsébet Jerem – Ildikó Poroszlai. Matrica Museum, Százhalombatta 1996.
- BRONZEZEIT IN UNGARN [1992].
Lásd a bővített francia változatot: LE BEL AGE 1994.
- CAUVIN 2000.
Jacques Cauvin: The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture. Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- CHAPMAN 2003.
John Chapman: From Franchthi to the Tiszaszig: two Early Neolithic worlds. In: MORGENROT 2003. 89–108.
- CONFARCH 1955.
Programme et Discours des chercheurs hongrois à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Budapest 3–6. Octobre 1955. MNM. Budapest 1955. Kézirat, 374 p.
- CSÁNYI-TÁRNOKI 1994.
Marietta Csányi – Judit Tárnoki: Túrkeve–Terehalom. In: LE BEL AGE 1994. 159–165.
- DANI 2003.
János Dani: The Middle Bronze Age. In: RRPB 2003. 509–512.

- DARVILL 2002.
Timothy Darvill: The concise Oxford dictionary of archaeology. Oxford University Press, Oxford 2002.
- DICKINSON 1994.
Oliver Dickinson: The Aegean Bronze Age. Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- DIÓSZEGI 1960.
Diószegi Vilmos: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Magvető, Budapest 1960.
- DOMBAY 1960.
János Dombay: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. ArchHung 37. 1960.
- DOMBORÓCZKI 1997.
Domboróczki László: Füzesabony–Gubakút. Újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. [Neolithic village from the 6th millennium B.C.] In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest 1997. 19–27.
- DOMBORÓCZKI 1999.
Domboróczki László: Az újkőkor idősebb szakasza ÉK-Magyarországon, a Heves megyei régészeti leletek fényében. [The older phase of the Neolithic in North-eastern Hungary in the light of archaeological finds from Heves County.] In: Early farmers in Europe. / A korai földművelők Európában. / Los primeros agricultores de Europa. / De eerste boeren in Noord-Nederland. Eds. Enriqueta Vento – Pierre Guérin. National Hunebedden Informatie Centrum – Borger, Valencia 1999. 15–47.
- DOMBORÓCZKI 2001.
Domboróczki László: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából, Heves megye területéről. In: ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal őskoros kutatók” I. összejövételének konferenciakötete, Debrecen 1997. november 10–13., Szerk. Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér – Selmeczi László. Déri Múzeum, Debrecen 2001. 67–93.
- DOMBORÓCZKI 2003.
László Domboróczki: Radiocarbon data from Neolithic archaeological sites in Heves county (North-Eastern Hungary). *Agria* 39. 2003. 5–76.
- ECSEDY 1979.
István Ecsedy: The people of the Pit-grave kurgans in Eastern Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- EASTERN CONNECTIONS 1989.
Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. International Conference 1987, Szolnok–Szeged. Ed. Sándor Bökönyi. VAH 2. 1989.
- FARRUGIA 2002.
Jean-Paul Farrugia: Une crise majeure de la civilisation du Néolithique Danubien des années 5100 avant notre ère. [A major crisis of the Danubian Neolithic at the end of the 6th millennium B.C.] *Arheologicke Rozhledy* 54: 1. 2002. 44–95.
- FRINGES 1996.
At the Fringes of Three Worlds. Hunter-Gatherers and Farmers in the Middle Tisza Valley. Eds. Róbert Kertész – János Makkay. Damjanich János Museum, Szolnok 1996.
- FÜLEP 1951.
Ferenc Fülepi: The five-year-plan of Hungarian archaeology. *ActaArchHung* 1. 1951. 10–14.
- GAÁL 2001.
Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. Szerk. Gaál Attila. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd 2001.
- GOLDSCHÄTZE 1999.
Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Ausstellung im Museum für Vor- und Frühgeschichte Archäologisches Museum Frankfurt am Main 16. 10. 1999–9. 1. 2000. Hrsg. Tibor Kovács – Pál Raczky. MNM – Institut für Archäologie der Eötvös-Loránd-Universität, Budapest 2000. Lásd még ARANYKINC 2000., TRÉSORS PRÉHISTORIQUES 2001.

- HARMATTA 1968.
Harmatta János: Zu den kleinasiatischen Beziehungen der griechischen Mythologie. *ActaAntHung.* 16. 1968. 57–76.
- HATALMASOK VIADALOKBAN 2001.
Hatalmasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. Gyulai katalogusok 10. Szerk. Havassy Péter. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula 2001.
- HILLEBRAND 1934–1935.
Jenő Hillebrand: Der Stand der Erforschung der älteren Steinzeit in Ungarn. *BRGK* 1934–1935. (1937) 16–26.
- HOCHDORF 1998.
Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn (Sonderausstellung November 1998 – Mai 1999 in Keltenmuseum Hochdorf). Keltenmuseum Hochdorf, Eberdingen 1998.
- HOFFNER 1990.
Harry A. Hoffner, Jr.: Hittite Myths. Scholars Press – Society of Biblical Literature, Atlanta 1990.
- HORVÁTH 1994.
Horváth Ferenc: Az Alföldi Vonaldiszes Kerámia első önálló települése a Tisza–Maros szögében: Hódmezővásárhely–Térefok. [The first independent settlement of the Alföld Linear Pottery Culture in the Tisza–Maros Region: Hódmezővásárhely–Térefok.] In: *A KŐKORTÓL A KÖZÉPKORIG* 1994. 95–124.
- HORVÁTH 2002.
Tünde Horváth: A unique anthropomorph representation of the Baden culture. *Antaeus* 25. 2000. 423–426.
- HORVÁTH 2002A.
Horváth Tünde: Késő rézkori agyagmaszk Balatonöszödről. *Ősrégészeti Levelek* 4. 2002. 31–39.
- HORVÁTH–SIMON 2003.
László A. Horváth – Katalin H. Simon: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. *IPH IX.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2003.
- IN MEMORIAM SCHREIBER 2002.
In Memoriam Rózsa Kalicz-Schreiber (1929–2001). *BudRég* 36:1. 2002.
- JAŹDŹEWSKI 1949.
Konrad Jażdżewski: Atlas to the prehistory of the Slavs. I–II. *Acta Praehistorica Universitatis Lodziensis* 1–2. Societatis Scientiarum Lodziensis, Łódź 1948–1949.
- JÓSA – ARANYAK 1997.
Aranyak a Jósa András Múzeumban. (Aranytárgyakat tartalmazó régészeti leletgyűjtemények a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében). Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter – Kurucz Katalin. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 1. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza 1997.
- JÓSA – GOLD 1997.
Das Gold von Nyíregyháza. Archäologische Fundkomplexe mit Goldgegenständen in der Sammlung des Jósa-András-Museums Nyíregyháza. Hrsg. Katalin Almássy – Eszter Istvánovits – Katalin Kurucz. Archäologische Sammlungen in Nyíregyháza 1. Jósa András Museum, Nyíregyháza 1997.
- KACZANOWSKA–KOZŁOWSKI SAJTÓ ALATT
Malgorzata Kaczanowska – Janusz K. Kozłowski: The stone assemblages of the Szarvas 23, 3/3 and 4/2 features. In: *MAKKAY SAJTÓ ALATT.*
- KALICZ 1963.
Nándor Kalicz: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.
- KALICZ 1968.
Nándor Kalicz: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. *ArchHung* 45. 1968.
- KALICZ 1982.
Kalicz Nándor: A Balaton–Lásinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. [The historical problems of the Balaton–Lásinja culture and its metal finds.] *ArchÉrt* 109. 1982. 3–17.
- KALICZ 1990.
Nándor Kalicz: Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. *IPH IV.* 1990.

- KALICZ 1991.
Nándor Kalicz: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien.
In: KUPFERZEIT 1991. I. 347–387.
- KALICZ–KOÓS 2000.
Kalicz Nándor – S. Koós Judit: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Északkelet-Magyarországról. [Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn.]
HOMÉ 39. 2000. 45–76.
- KALICZ–MAKKAY 1977.
Nándor Kalicz – János Makkay: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
- KALICZ ET AL. 2002.
Kalicz Nándor – T. Bíró Katalin – M. Virág Zsuzsanna: Vörs, Máriaasszony-sziget. [Vörs, Máriaasszony sziget – in English.] *Archaeological Investigations in Hungary 1999*. (2002.) 16–17.
- KARMANSKI 2000.
Sergej Karmanski: Donja Branjevina. Arheološka Monografija. Manuscript. Odzaci 2000. CD-ROM.
- KEMENCZEI 1984.
Kemenczei Tibor: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. *ArchHung* 51. 1984.
- KERTÉSZ–SÜMEGI 1999.
Kertész Róbert – Sümegi Pál: Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös–Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? [Theories, critiques and a model: Why did the expansion of the Körös–Starčevo Culture stop in the centre of the Carpathian Basin?] *Tisicum* 11. 1999. 9–23.
- KERTÉSZ 2002.
Róbert Kertész: Mesolithic hunter-gatherers in the northwestern part of the Great Hungarian Plain. *Prehistoria* 3. Miskolc 2002. 281–306.
- KERTÉSZ 2003.
Róbert Kertész: The Palaeolithikum and the Mesolithikum. In: RRPB 2003. 490–494.
- KIPFER 2000.
Barbara Ann Kipfer: Encyclopedic dictionary of archaeology. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow 2000.
- KISS 1988.
Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- KOMORÓCZY 1973.
Géza Komoróczy: “The separation of sky and earth”: the cycle of Kumarbi and the myths of cosmogony in Mesopotamia. *ActaAnt* 21. 1973. 21–45.
- KOÓS 2003.
Judit Koós: Further data on Middle Neolithic clay pottery in Eastern Hungary. In: MORGENROT 2003. 145–153.
- A KŐKORTÓL A KÖZÉPKORIG 1994.
A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy Gábor. A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged 1994.
- KUPFERZEIT 1991.
Die Kupferzeit als historische Epoche, I–II. Hrsg. Jan Lichardus. Habelt Verlag, Bonn 1991.
- THE LATE NEOLITHIC 1987.
The Late Neolithic of the Tisza region. Ed. László Tóth. Directorate of the Szolnok County Museums, Budapest–Szolnok 1987. – A német kiadás: Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Hrsg. Walter Meier-Arendt. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Arch. Museum, Frankfurt 1990. – A bővített francia kiadás: Les agriculteurs de la Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Éd. Musée Archéologique Dijon, Dijon 1991.

- LICHARDUS-ITTEN ET AL. 2002.
 Marion Lichardus-Itten – Jean-Paul Demoule – L. Perniceva – Malgojata Grebska-Kulova – Ilija Kulov: The site of Kovačevo and the beginnings of the Neolithic period in Southwestern Bulgaria. In: Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Hrsg. Marion Lichardus-Itten – Jan Lichardus – Vassil Nikolov. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 74. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2002. 99–158.
- MAKKAY 1963.
 Makkay János: A Kronos-Kumarbi-Enlil probléma. *AntTan* 10. 1963. 252–262.
- MAKKAY 1964.
 János Makkay: Early Near Eastern and South East European gods. *ActaArchHung* 16. 1964. 3–64.
- MAKKAY 1965.
 Makkay János: A mezopotámiai őskor istenalakjai. *AntTan* 12. 1965. 67–76.
- MAKKAY 1968.
 János Makkay: The Chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in South-East Europe. *JPMÉ* 13. 1968. (1971). 39–62.
- MAKKAY 1969.
 János Makkay: Zur Geschichte der Erforschung der Körös-Starčevo-Kultur und einigen ihrer wichtigsten Probleme. *ActaArchHung* 21. 1969. 13–31., 3 Abb.
- MAKKAY 1974.
 János Makkay: „Das frühe Neolithikum auf der Otzaki Magula” und die Körös-Starčevo-Kultur. *ActaArchHung* 26. 1974. 131–154.
- MAKKAY 1976.
 János Makkay: Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin. Copper Age gold pendants and gold discs in Central and South-East Europe. *ActaArchHung* 28. 1976. 251–300.
- MAKKAY 1978B.
 Makkay János: A Szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „Föld és ég elválasztásának” ősi mítosza. *ArchÉrt* 103. 2. 1978. 164–183.
- MAKKAY 1979.
 János Makkay: The Late Neolithic male statuette of Szegvár and the ancient myth of the Separation of Heaven and Earth. *ActaAnt* 27. 1979. 1–38.
- MAKKAY 1982.
 Makkay János: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
- MAKKAY 1984.
 János Makkay: Early stamp seals in South-East Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
- MAKKAY 1987.
 János Makkay: Kontakte zwischen der Körös-Starčevo-Kultur und der Linienbandkeramik. *CommArchHung* 1987. 15–24
- MAKKAY 1991.
 János Makkay: Entstehung, Blüte und Ende der Theiß-Kultur. In: KUPFERZEIT 1991. I. 319–328.
- MAKKAY 1991A.
 János Makkay: Gordon Childe (1892–1957) and Hungary. A Centenary tribute. *The New Hungarian Quarterly* 32: 124. 1991. 107–114.
- MAKKAY 1991B.
 János Makkay: Ein unveröffentlicht gebliebener Aufsatz von V. G. Childe. *PZ* 66: 2. 1991. 137–148.
- MAKKAY 1991C.
 János Makkay: Knochen-, Geweich- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur. *CommArchHung* 1990. 23–58.

MAKKAY 1993.

János Makkay: Eine prachtvolle Frauenfigur der Körös–Starčevo-Kultur. In: Prähistorische Funde und Forschungen, Festschrift zum Gedenken an Prof. Georgi I. Georgiev. Ed. Vassil Nikolov. Bulgarische Akademie der Wissenschaften, Sofia 1993. 73–78.

MAKKAY 1996.

János Makkay: Theories about the origin, the distribution and the end of the Körös culture. In: FRINGES 1996. 35–49.

MAKKAY 1997.

János Makkay: C-14 chronology: Eastern Europe. AcAr Supplementa, vol. I.: Absolute chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC. Munksgaard, Kfbenhavn 1996. (1997.) 219–225.

MAKKAY 1999.

Makkay János: Néhány őstörténeti kérdés Torma Zsófia és H. Schliemann levélváltása kapcsán. A módosított Dimini-vándorlás elmélete. In: Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére. TM 17. A szerző kiadása, Budapest 1999. 81–133.

MAKKAY 2000.

János Makkay: An early war. The Late Neolithic mass grave from Esztergályhorváti. TM 19. A szerző kiadása, Budapest 2000.

MAKKAY 2000A.

Makkay János: Magyarország Európa közepén. Tények Európa három történeti régiójáról. TM 23. A szerző kiadása, Budapest 2000.

MAKKAY 2001.

János Makkay: Textile impressions and related finds of the Early Neolithic Körös culture in Hungary. TM 27. A szerző kiadása, Budapest 2001.

MAKKAY 2001A.

János Makkay: Die Grabenanlagen im indogermanischen Raum. A szerző kiadása, Budapest 2001.

MAKKAY 2001B.

Makkay János: A Jászság-határ és az indoeurópai őstörténet. *Tisicum* 12. 2001. 57–77. Rövidített angol változata = MAKKAY 2001C.

MAKKAY 2001C.

János Makkay: Neolithic prelude to the Indo-Europeanization of Italy. TM 26. A szerző kiadása, Budapest 2001.

MAKKAY 2002A.

Makkay János (Almássy Katalin és Istvánovits Eszter közreműködésével): Kőkori régiségek a vállaji határban. *Vállaj* 2002. / Néhány apróbb változtatással: JAMK 50. 2003.

MAKKAY 2003.

Makkay János: Magyarok – avarok – szlávok. TM 31. A szerző kiadása, Budapest 2003.

MAKKAY 2003A.

Makkay János: Árpád vezér győzelme és Pannónia földje. TM 33. A szerző kiadása, Budapest 2003.

MAKKAY 2003B.

Makkay János: Méhteleki kutatások. JAMK 51. 2003.

MAKKAY 2003C.

János Makkay: Prehistoric archaeology in Hungary in recent years (with contributions by Katalin Almássy – János Dani – Róbert Kertész – Katalin Tóth). In: RRPB 2003. 487–537.

MAKKAY SAJTÓ ALATT 2004.

Makkay János: Vésztő–Mágor. Ásatás a szülőföldön. Békés megyei Múzeumok Igazgatósága, Vésztő–Békéscsaba 2004.

MAKKAY SAJTÓ ALATT

János Makkay: Excavations on Early Neolithic sites of the Körös culture in the Körös valley, vol. I.

- MAKKAY–SÉFÉRIADÉS 2002.
 János Makkay – Michel Séfériadès: Une enceinte de l'âge du Cuivre. L'enclos sacré de Szarvas. *Archéologie* no. 390. 2002. Juin 56–65.
- MAKKAY–STARNINI ELŐKÉSZÜLETBEN
 János Makkay – Elisabetta Starnini: Excavations on Early Neolithic sites of the Körös culture in the Körös valley, vols. II–III.
- MAKKAY–STARNINI–TULOK 1996.
 János Makkay – Elisabetta Starnini – Magdolna Tulok: Excavations at Bicske–Galagonyás. Part III. Edizioni Svevo, Trieste 1996.
- MÁRTON 1912.
 Lajos von Márton: Die wichtigsten Resultate vor- und frühgeschichtlicher Forschung in Ungarn (1911). *PZ* 4: 1–2. 1912. 175–191.
- MÁRTON 1930.
 Márton Lajos: Ősrégészeti kutatásunk feladata. *Magyar Szemle* 8: 3. 1930. március. 1–8.
- MORGENROT 2003.
 Morgenrot der Kulturen, Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Hrsg. Erzsébet Jerem – Pál Raczky. *Archaeolingua* Alapítvány, Budapest 2003.
- MRT 1982.
 Magyarország Régészeti Topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája, a Szeghalmi járás IV/1. Szerk. Torma István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.
- MRT 1989.
 Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája, a Szarvasi járás IV/2. Szerk. Makkay János. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- NyJAMÉ XXXVI.
 Actes of the International Symposium, held at Nyíregyháza, Nov. 1993, on the Neolithic of Central Europe. *NyJAMÉ* XXXVI. 1994.
- PARKINSON 1999.
 William A. Parkinson: The social organization of Early Copper Age tribes on the Great Hungarian Plain. Doctoral dissertation, the University of Michigan, Ann Arbor 1999. Still unpublished manuscript.
- PENGLASE 1994.
 Charles Penglase: Greek myths and Mesopotamia. Parallels and influence in the Homeric Hymns and Hesiod. Routledge, London – New York 1994.
- PERLÈS 2001.
 Catherine Perlès: The Early Neolithic in Greece. Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- PIPPIDI 1976.
 D. M. Pippidi: Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X). Editura științifică și enciclopedică, București 1976.
- POTUSNYAK 1985.
 М.Ф. Потушник: Неолит Закарпатья: культуры Криш и расписной керамики. Полгарская и баденская культуры Закарпатья. In: Археология Украинской ССР. Наукова Думка, Киев 1985. 140–141.
- PREDA 1994–2000.
 Constantin PREDA: Enciclopedia arheologiei și României I–III. Editura enciclopedică, București 1994–2000.
- PREHISTORIC STUDIES 2002.
 Prehistoric Studies im memoriam Ida Bognár-Kutzián. Ed. Eszter Bánffy. *Antaeus* 25. 2002.
- PROCEEDINGS 2001.
 From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, 1996. Eds. Róbert Kertész – János Makkay. *Archaeolingua* Main Series 11. 2001.

- PULSZKY 1897.
Pulszky Ferencz: Magyarország archaeológiája I–II. kötet. Pallas Könyvkiadó, Budapest 1897–1898.
- RACZKY 1991.
Pál Raczky: New data on the Southern connections and relative chronology of the "Bodrogkeresztúr–Hunyadi halom" complex. In: KUPFERZEIT 1991. I. 329–346.
- RACZKY ET AL. 1997.
Raczky Pál – Anders Alexandra – Nagy Emese – Kurucz Katalin – Hajdú Zsigmond – Walter Meier-Arendt: Polgár–Csősshalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a Kr.e. V. évezredből. [Late Neolithic settlement and graves from the 5th millennium B.C.] In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest 1997. 34–43.
- RACZKY ET AL. 2002.
Pál Raczky et al.: Polgár–Csősshalom (1989–2000): summary of the Hungarian–German excavations on a Neolithic settlement in Eastern Hungary. In: Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann. Hrsg. Rüstem Aslan – Stephan Blum – Gabriele Kastl – Frank Schweizer – Diane Thumm. Verlag Bernhard Albert, Remschalden–Grumbach 2002. Band 2. 833–860.
- ROSENBERG 1999.
Michael Rosenberg: Hallan Çemi. In: Neolithic in Turkey. The cradle in civilization I–II. Eds. Mehmet Özdoğan – Nezihe Başgelen. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul 1999.
- RRPB 2003.
Recent research in the prehistory of the Balkans. Ed. D.V. Grammenos. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3, Thessaloniki 2003.
- SHAW–JAMESON 1999.
A dictionary of archaeology. Ed. Ian Shaw – Robert Jameson Blackwell Publishers, Oxford 1999.
- ŠIŠKA 1989.
Stanislav Šiška: Kultúra s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava 1989.
- SITES AND STONES 2001.
Sites and Stones. Lengyel culture in Western Hungary and beyond. A review of the current research. Ed. Judit Regénye. County Museums Directorate, Veszprém 2001.
- SLOVAKS 2000
Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century. Ed. Beata Egyházy–Jurovská. Slovenské národné múzeum, Bratislava 2000.
- SRH 1937.
Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, Ed. Emerico Szentpétery. Volumen I. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Budapestini MCMXXXVII.
- STARNINI 1994.
Elisabetta Starnini: Typological and technological analyses of the Körös culture chipped, polished and ground stone assemblages of Méhtelek–Nádas (North-Eastern Hungary). *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia* 8. Trieste 1993. 29–96.
- STARNINI–SZAKMÁNY 1998.
Elisabetta Starnini – György Szakmány: The Lithic industry of the Neolithic sites of Szarvas and Endrőd (South-Eastern Hungary): techno-typological and archaeometrical aspects. *ActaArchHung* 50. 1998. 279–342.
- STUDIEN ZUR METALLINDUSTRIE 1996.
Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Hrsg. Tibor Kovács. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996.

- SÜMEGI 2003.
Pál Sümegi: Early Neolithic man and riparian environment in the Carpathian Basin.
In: MORGENROT 2003. 53–60.
- TOMPA 1934–1935.
Ferenc von Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BRGK* 24–25.
1934–1935. (1937) 27–127.
- TÓTH 2003.
Katalin Tóth: The Early Bronze Age. In: RRPB 2003. 503–508.
- TÓTH 2003A.
Tóth Katalin: A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon. [Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn.] *NyJAMÉ* XLV. 2003. 65–111.
- TRÉSORS PRÉHISTORIQUES 2001.
Trésors préhistoriques de Hongrie. Collection du Musée National Hongrois. Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye 10 Octobre 2001 – 7 Janvier 2002. La réunion des musées nationaux, Paris 2001.
- TROGMAYER 1990.
Ottó Trogmayer: Der Gott mit Axt. In: Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Hrsg. Walter Meier-Arendt. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Arch. Museum, Frankfurt 1990. 66–69.
- ÚTAK A MÚLTBA 1997.
Útak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. MNM – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest 1997.
- ÚTON ÚTFÉLEN 2003.
Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk. Szalontai Csaba. Móra Ferenc Múzeum, Csongrád megyei önkormányzat múzeuma, Szeged 2003.
- VIZDAL 1995–1996.
Márián Vizdal: Die ältere östliche Linearbandkeramik in Malé Raškovce. Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 4–5. Saarbrücken 1995–1996. 101–141.
- WHITTLE ET AL. 2002.
Alasdair Whittle – László Bartosiewicz – Dušan Borić – Paul Pettitt – Michael Richards: In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in Northern Serbia and South-east Hungary. *Antaeus* 25. 2002. 63–117.
- ZALAI-GAÁL 2002.
István Zalai-Gaál: Die neolithische Gräbergruppe-B₁ von Mórágý–Tüzködomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd – Saarbrücken 2002.

MAKKAY János

Magyar Tudományos Akadémiai
Régészeti Intézete
Budapest
H-1250 Pf. 14.
e-mail: makkay@uze.net

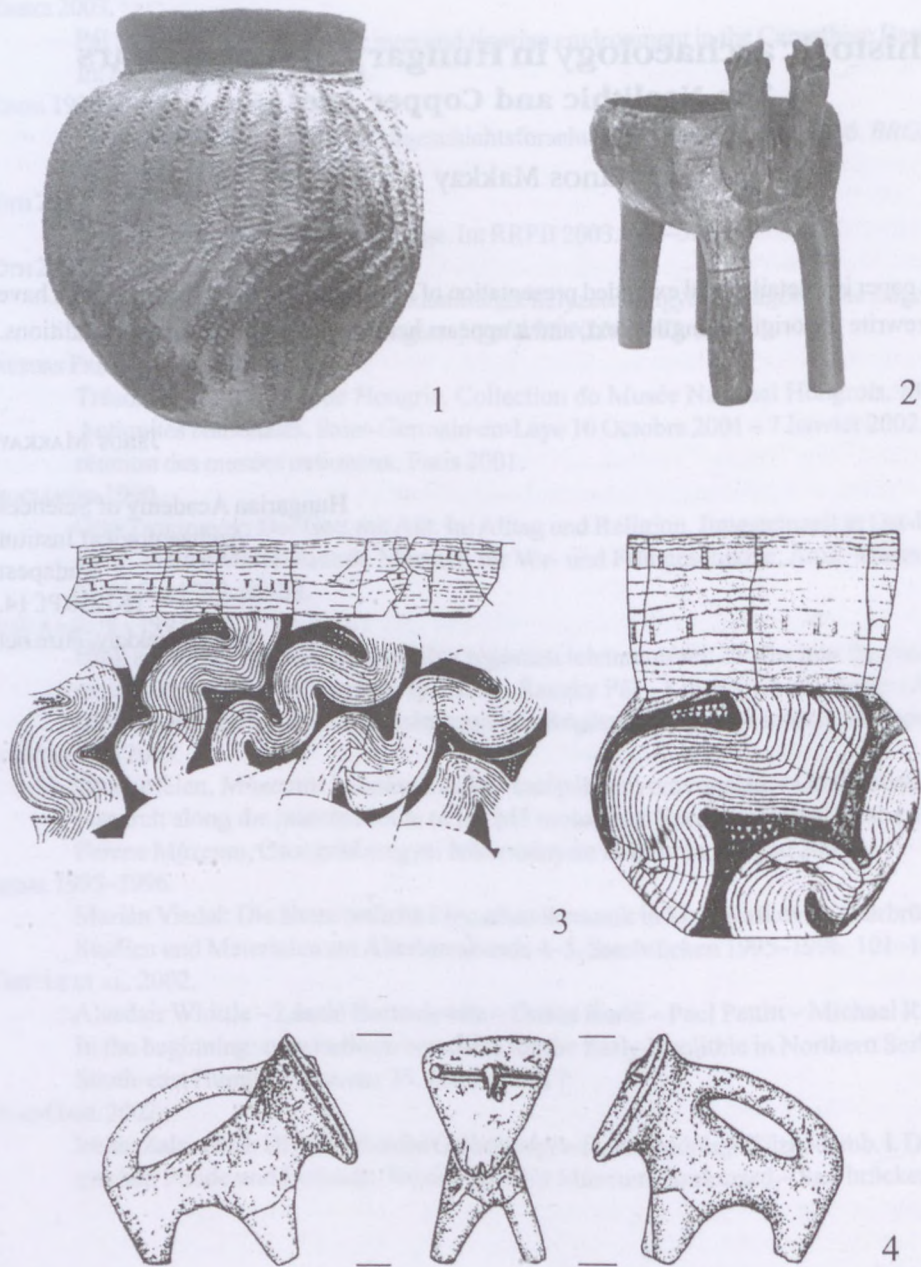
Prehistoric archaeology in Hungary in recent years The Neolithic and Copper Ages

János Makkay

This paper is a detailed and extended presentation of my paper in MAKKAY ET AL. 2003. I have attempted to rewrite the original English text, and it appears here with new references and additions.

János MAKKAY

Hungarian Academy of Sciences
Archaeological Institut
Budapest
H-1250 Pf. 14.
e-mail: makkay@uze.net

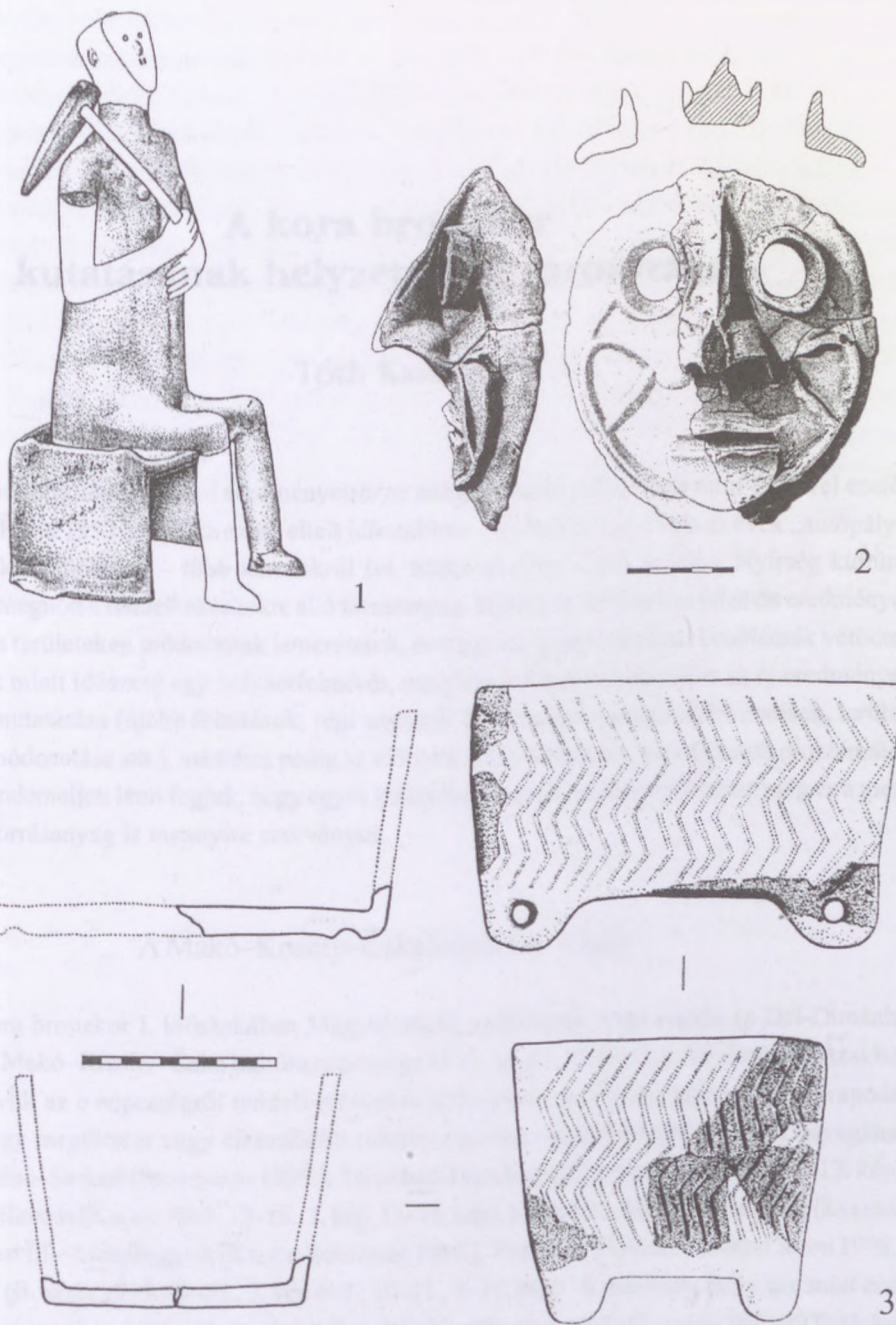

I. tábla

1. A Körös kultúra nagyméretű tárolóedénye az Őcsény–soványtelki rituális együttesből (HORVÁTH–SIMON 2003.)
2. Állatfejes lábas edény a lengyeli kultúra hamvasztásos sírjából Györe–Bocok lelőhelyről (ZALAI–GAÁL 2002.)
3. A szatmári festett kerámia kultúrájának edénye fekete, festett díszítéssel; Vállaj, 155a objektum (MAKKAY 2002A. címlap)
4. „Emberfejű”, négy lábú figura Mezőkövesd–Mocsolyásról. Legkorábbi AVK (KALICZ–KOÓS 2000. 10. kép)

Table I

1. Large container of the Körös culture from a ritual deposit at Őcsény–Soványtelek (HORVÁTH–SIMON 2003.)
2. Animal headed footed vessel of the Lengyel culture from a cremation grave at Györe–Bocok (ZALAI–GAÁL 2002.)
3. Black painted vessel of the Szatmár Painted Ware; Vállaj, feature 155a (MAKKAY 2002A. frontpage)
4. "Human headed" quadruped figurine of the earliest ALP from Mezőkövesd–Mocsolyás (KALICZ–KOÓS 2000. 10. kép)

II. tábla

1. A késő neolitikus tiszai kultúra férfi figurája Szegvár–Tűzkövesről (TROGMAYER 1990.)
2. A badeni kultúra agyagmaszkja Balatonőszödről (HORVÁTH 2002.)
3. Agyagkocsimodell rekonstrukciója. Badeni kultúra bolerázi fázisa, Balatonberény (HORVÁTH–SIMON 2003.)

Table II

1. Male statuette of the Late Neolithic Tisza culture from Szegvár–Tűzköves (TROGMAYER 1990.)
2. Clay mask of the Baden culture from Balatonőszöd (HORVÁTH 2002.)
3. Reconstructed clay wagon model of the Boleráz-Phase of the Baden culture from Balatonberény (HORVÁTH–SIMON 2003.)

A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon

Tóth Katalin

A kora bronzkor kutatási eredményeiről az utolsó összefoglalást több mint 10 évvel ezelőtt Bóna István (BÓNA 1992.) írta. Az azóta eltelt időszakban – elsősorban az 1990-es évek „autópályáztatásainak” köszönhetően – több korszakról (pl. Makó–Kosihy–Čaka kultúra, Nyírség kultúra) ugrásszerűen megnőtt a rendelkezésünkre álló forrásanyag. Bizonyos területeken jelentős eredmények születtek, más területeken módosultak ismereteink, esetleg eddig nem érzékelt problémák vetődtek fel. Mindezek miatt időszerű egy helyzetfelmérés, melyben a hangsúlyt egyrészt az új eredmények tényszerű bemutatására (újabb feltárások, régi anyagok közlése, kronológiai felismerések, területi elterjedések módosulása stb.), másrészt pedig az előttünk álló feladatokra, megoldandó problémákra helyezem. Mindemellett látni fogjuk, hogy egyes kultúrákra, csoportokra vonatkozóan még ez a megszaportott forrásanyag is mennyire szórványos.

A Makó–Kosihy–Čaka kultúra (1–4. kép)

A kora bronzkor I. időszakában Magyarország területének nagy részén (a Dél-Dunántúl kivételével) a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népessége élt (1. kép 1., 7. kép 1.). Az elmúlt időszakban jelentősen bővült az e népestről rendelkezésünkre álló ismeretanyag. Az információgyarapodás egyik oka, hogy megtörtént vagy elkezdődött néhány régebben feltárt településrészlet anyagának közlése: Tiszalúc–Sarkad (SZATHMÁRI 1999.), Tarnabod–Berekalja (KALICZ 1998. 5–13., 1–12. kép), Boldog–Vasútállomás (KALICZ 1998. 13–16., 1. kép, 13–16. kép), Hódmezővásárhely–Barci-rét (KULCSÁR 1997.), Budapest III.–Aranyhegyi út (KALICZ–SCHREIBER 1994.), Tiszakürt–Homoki szőlők (CSÁNYI 1996.), Gyomaendrőd (BONDÁR 1999. 49–52., 3. kép 6–8., 10–11., 4–10. kép).¹ A másik ok, hogy az elmúlt évek – túlnyomórészt nagyberuházásokhoz, elsősorban útépitésekhez kapcsolódó – nagy felületű feltárásai tovább gyarapították a népesség településrészleteinek számát. Figler András Táp–Borbapusztán egy avar temető évtizedek óta folyó ásatai során 13 gödröt (FIGLER 1994. 21., 25–26., Abb. 4–5., Abb. 6: 1–13., 16–19.), Abda–Hármasok lelőhelyen 1990–92-ben az M1 autópálya nyomvonalán végzett leletmentések során néhány gödröt és egy – a kultúrában jelenleg egyedülálló – észak–déli tájolású, lekerekített sarkú téglalap alakú, 15x5 méteres, földbe mélyített, cölöpszerkezetes, bejáratos, döngölt agyagpadlós épületet tárt fel (FIGLER 1996. 9–10., 15., 17., 1. ábra, I. t. 2–7., II. t. 1–7.). Az M3 autópálya nyomvonalán 1996–97-ben Koós Judit leletmentésén Oszlár–Nyárfaszögön egy 20 gödörből álló településrészlet (KOÓS 1998., KOÓS 1999.), Mezőkeresztes és Gelej között Wolf Mária leletmentésén

¹ A Tiszalúc–Sarkadon Patay Pál által 1974 és 1990 között feltárt, Szathmári Ildikó által közölt 20 gödörből álló településrészlet jelenleg a népesség legnagyobb közölt településrészlete (SZATHMÁRI 1999.).

8–10 gödör került elő.² Vecsés 56. lelőhelyen (Ferihegy-dűlő) 1998-ban Dinnyés István leletmentésén egy vízvezető csatorna építése során 30 gödröt találtak, melyek többsége az ásató szerint a Makó–Kosihy–Čaka kultúra egykori településéhez tartozik (DINNYÉS 2001. 77.). Csongrád–Sertéstelepen 1998-ban két új sertésól építésének földmunkáihoz kapcsolódóan V. Szabó Gáborral egy 9 gödörből álló településrészletet tártunk fel (2. kép). Az egyik gödörben előkerült gyermekcsontváz jelenleg analógia nélkül áll a kultúrában (TÓTH 2001., TÓTH 2001A.). Kiszombor–Nagyszentmiklósi út lelőhelyen 2000-ben Kürti Béla feltárásán néhány objektumból álló településrészlet, köztük 2 külső kemence került elő.³ Az M5 autópálya nyomvonalán Szalontai Csabával 1999-ben Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhelyen (3. kép) egy 8 gödörből álló településrészletet (SZALONTAI–TÓTH 2003. 63–64.), 1998-ban és 2000-ben Szeged–Kiskundorozsma–Subasán (4. kép) 24 gödröt és egy külső kemencét tártunk föl a hozzá csatlakozó előtér-gödörrel (SZALONTAI–TÓTH 2003A. 83–91.).

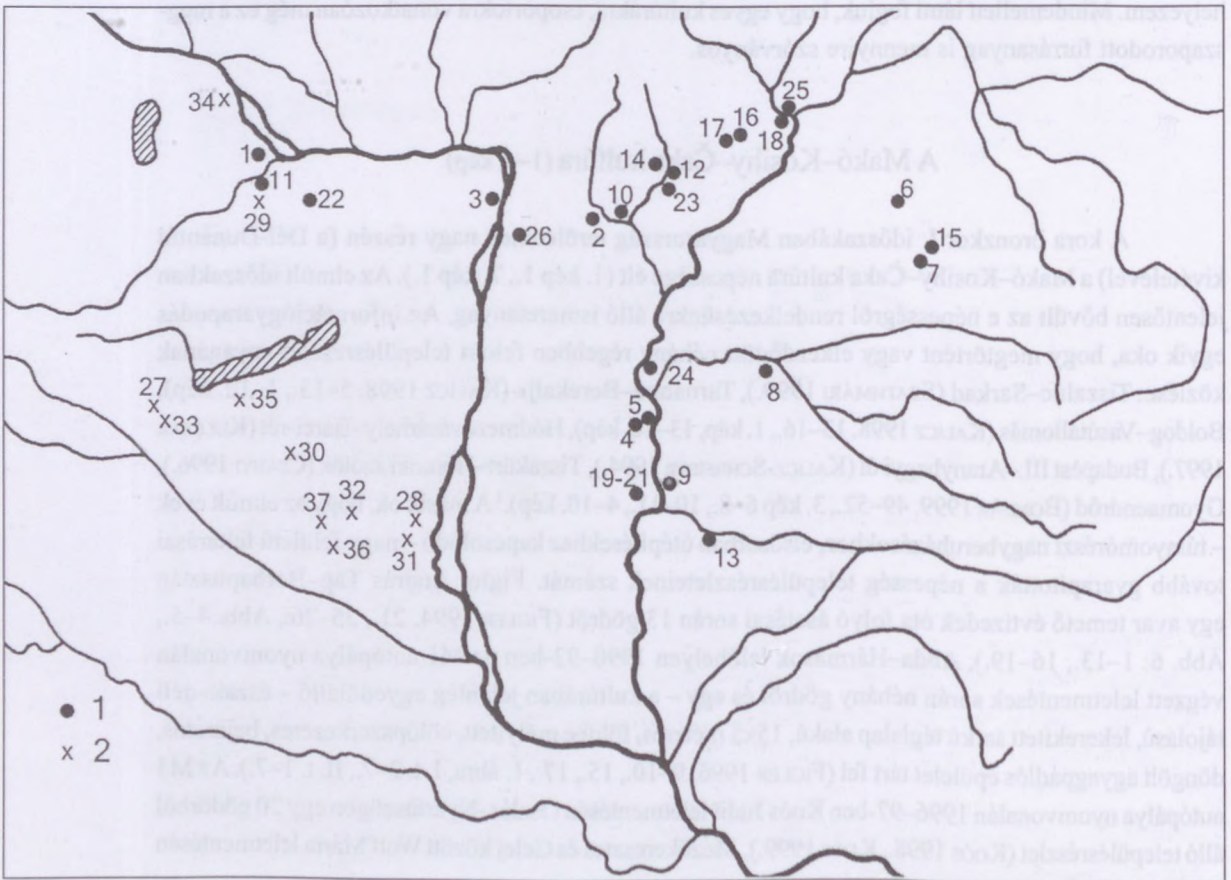
Noha ezen újabb feltárások eredményeinek feldolgozása jórészt még folyamatban van, zömüket csak előzetes jelentésekből vagy rövid leírásokból ismerjük, már eddig is fontos – elsősorban a települések méretére és szerkezetére vonatkozó – új információkat eredményeztek. Igazolták, hogy a

1. kép

A Makó–Kosihy–Čaka és a Somogyvár–Vinkovci kultúra tanulmányban említett fontosabb lelőhelyei
1: Makó–Kosihy–Čaka kultúra; 2: Somogyvár–Vinkovci kultúra

Abb. 1.

Die wichtigeren Fundorte der in der Studie erwähnten Makó–Kosihy–Čaka-Kultur und Somogyvár–Vinkovci-Kultur
1: Makó–Kosihy–Čaka-Kultur, 2: Somogyvár–Vinkovci-Kultur

² Az adatot Szathmári Ildikó közölte, az ásató szóbeli információjára hivatkozva (SZATHMÁRI 1999. 69.).

³ Kürti Béla szíves szóbeli közlését köszönöm.

nagyállattartó életmóddal összefüggésbe hozható, gyakori és gyors helyváltoztatásra utaló, mindössze néhány gödörből álló átmeneti, alkalmi szálláshelyek (ECSEDY 1995. 18., CSÁNYI 1996. 53., 56., SZATHMÁRI 1999. 69.) mellett a Makó–Kosihy–Čaka kultúrában is előfordulnak olyan települések, melyeken a feltárt településjelenségek száma magasabb. A népesség helyenként – valószínűleg a kedvező földrajzi környezet hatására – hosszabb ideig tartó egy helyben tartózkodásra rendezkedett be (SZATHMÁRI 1999A.). A Csongrád–Sertéstelepen, Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhelyen és Szeged–Kiskundorozsma–Subasán feltárt településrészletek vizsgálata azt mutatta, hogy a viszonylag nagyobb számú objektumból álló településrészletekre a laza, hosszan elnyúló településszerkezet jellemző. A gödrök kisebb-nagyobb csoportokat alkottak, az egymástól 20–50 méterre lévő gödör csoportok között jókora „üres” felületek jelentkeztek. Az egymástól meglehetősen jól elkülönülő gödör csoportok valószínűleg olyan lakóházakhoz vagy egyéb funkciójú épületekhez tartoztak, melyek a gödör csoportok közötti felületeken álltak, és melyeknek a nyomát nem találjuk meg a feltárásokon. Ezen épületek szerkezetét illetően egyelőre csak találgathatunk: könnyűszerkezetes, fából, nádból, ágakból felépíthető kunyhók vagy olyan cölöpszerkezetű épületek, melyek cölöplyukai nem mélyedtek le az altalajig, a szántott humuszban pedig nem megfoghatóak, esetleg talpas házak lehettek.⁴ Valószínűnek tarthatjuk, hogy ezen több objektumcsoportból álló, nagy felületen elhelyezkedő települések esetében – a Nyírség kultúra nagyobb homokdombokon hosszan elnyúló, magasabb folyóteraszokon elhelyezkedő településeihez hasonlóan (DANI 1999. 64.) – egymás mellett létrehozott kisebb gazdasági egységekről (tanyákról?) lehet szó, melyek kihasználták a kedvező földrajzi környezet adottságait. Ez a fajta hosszan elnyúló településszerkezet jelentősen megnehezíti a telepek teljes feltárását, hiszen mind a tervásatásoknál, mind a nagy, de meghatározott felületű leletmentéseknél ritkán van mód arra, hogy 20–50 méteres „üres” felületet megkutatva próbáljuk megkeresni az objektumcsoportok folytatódását. Mindez magyarázatul szolgálhat arra vonatkozóan, hogy miért ennyire hézagosak és szórványosak az ismereteink a népesség településeiről (TÓTH 2000.).

Szintén elsősorban a már említett „autópálya-ásatásoknak” köszönhetően jelentősen megszorodott a kultúra temetkezéseinek száma is. Kál–Legelő–III. lelőhelyen az M3 autópálya nyomvonalán Szabó János József feltárásán került elő a népesség eddig ismert legnagyobb magyarországi temetőrészlete, 6 urnás temetkezés (KULCSÁR–SZABÓ 2000., KULCSÁR 2002A.). Szintén az M3 autópálya nyomvonalán, Oszlár–Nyárfaszögön Koós Judit ásatásán 1996–97-ben 4 urnás sírból álló temetőrészletet (KOÓS 1998. 11. Abb. 3: 1–3., KOÓS 1999. 105–106., 4. kép 1–3.), Kompolt–Kistéren pedig egy urnás és egy szórthamvas temetkezést tártak fel. Ez utóbbi különlegessége, hogy feltárásánál – a kultúrában jelenleg egyedülálló módon – fa sírépítményre utaló jeleket, a kör alakú sírgödör széleinél 4 cölöplyukat figyeltek meg (BÁNYFY–GOGÁLTAN–HORVÁTH–NAGY–VADAY 1999. 20., 66. 4. ábra, 23. ábra, GOGÁLTAN 1999. 171., VI. t. 1–2., VII. t. 1–2., VIII. t. 5., 17. t. 1–5., 7–8.). Az M5 autópálya nyomvonalán Szalontai Csabával végzett feltárásainkon Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék II. lelőhelyen egy 3 urnás sírból álló kis temetőrészlet (valószínűleg egy családi sírcsoport: egy felnőtt nő és 2 gyermek sírja), Szeged–Kiskundorozsma–Subasán pedig egy urnás temetkezés került elő (TÓTH 2002.). Néhány kisebb leletmentésen is feltárták a népesség temetkezéseit: Kajárpéc–Pokolfadomb (FIGLER 1994. 22–23., 28., Abb. 10., FIGLER 1996. 10., III. t. 1–8.), Mezőkövesd–Mocsolyás (KOÓS 1998. 8., Abb. 1: 1–3., KOÓS 1999. 3. kép 1–3.), Debrecen–Köntöskert, Bezerédj utca 30. (NÉMETHI–DANI 2001. 103–110., 8. kép 1–3., 9. kép), Budapest III.–Aranyhegyi út (KALICZ–SCHREIBER 1994.). A két utóbbi sír érdekessége, hogy mindkettőben előkerült egy-egy, a szakrális szférába tartozó, a kultúrában jelenleg analógia nélkül álló edény. A Debrecen–Köntöskert, Bezerédj utcai urnás temetkezésben egy

⁴ Kérdéses, hogy a népesség magyarországi elterjedési területén feltárt 2 nagyméretű épület – Abda–Hármasok, Csongrád–Vidresziget – lakóház volt-e, vagy inkább valamiféle közösségi épület. Kalicz Nándor a Csongrád–vidreszigeti cölöpszerkezetes, 37x7 m-es épületről feltételezi, hogy közösségi ház lehetett (KALICZ 1984. 95. Taf. XXIII: 1.).

2. kép

Kora bronzkori leletek a Makó-Kosihy-Čaka kultúra Csongrád-Sertéstelepen feltárt településrészletéről

Abb. 2.

Frühbronzezeitliche Funde von dem am Fundort Csongrád-Sertéstelep freigelegten Siedlungsdetail der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur

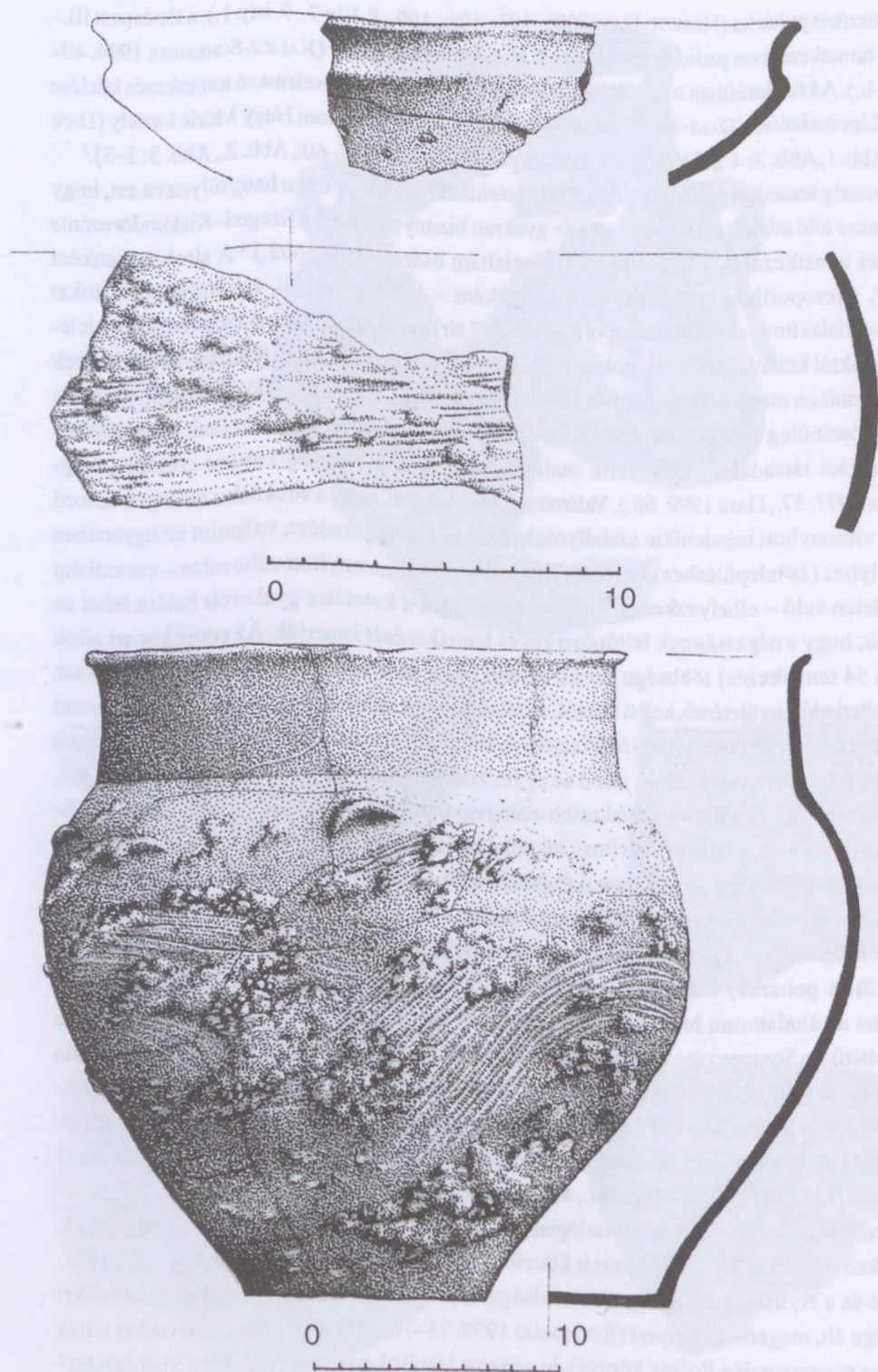
emberi arccal díszített pohárka (NÉMETI–DANI 2001. 103., 105., 109., 8. kép 3., 9. kép 1.), a Budapest III.–Aranyhegyi úti temetkezésben pedig egy stilizált női alakot mintázó edény (KALICZ-SCHREIBER 1994. 40–41., Abb. 2: 4a–b.). A közelmúltban megtörtént néhány régebbi feltárásból származó temetkezés közlése is: Jászdózsa–Kápolnahalom (DANI–KULCSÁR 2000.), Létavértes–Peremartoni Nagy Móric kastély (DANI 1998. 55–57., Abb. 1, Abb. 3: 4.), Gáborján–Csapszékpart (DANI 1998. 57–60., Abb. 2., Abb. 3: 1–3).⁵

A népesség temetkezéseiről jelenlegi ismereteinket – természetesen hangsúlyozva azt, hogy a rendelkezésünkre álló adatok igen hézagosak és gyakran bizonytalanok – a Szeged–Kiskundorozsma határában feltárt temetkezések közlése kapcsán foglaltam össze (TÓTH 2002.).⁶ A sírok esetenként „magányosan”, sírcsoporthoz nem tartozóan, esetenként – talán a családi, rokoni kapcsolatokat figyelembe véve kialakított – kisebb sírcsoportokban (2–7 sír) helyezkednek el. A temetkezések a települések körül, azoktól különböző távolságokra, lazán, rendkívül elszórtan, nagy felületen helyezkednek el, némiképp hasonlóan maguknak a településeknek a szerkezetéhez. A különálló temetkezések és kis sírcsoportok valószínűleg egy-egy kis gazdasági-társadalmi egység (tanya) lakóinak temetkezései lehetnek. Kiscsaládi társadalm szerkezetre utalnak, hasonlóan a Nyírség kultúra esetében megfigyelthez (DANI 1997. 57., DANI 1999. 66.). Valószínűnek tarthatjuk, hogy a síroknak a hozzájuk tartozó településekhez viszonyított mindenféle szabályosság nélküli elhelyezkedése, valamint az ugyanazon temetkezési helyhez (és településhez) tartozó sírok egymáshoz viszonyított változatos – esetenként igen nagy felületen való – elhelyezkedése, illetve mindennek a kutatásra gyakorolt hatása lehet az egyik oka annak, hogy a népességnek feltűnően kevés temetkezését ismerjük. Az eddig ismert sírok (32 lelőhelyről 54 temetkezés) többsége urnás, kisebb része szórthamvas. Az urnás temetkezések zöme a kultúra elterjedési területének keleti feléről, ezzel szemben a szórthamvas temetkezések túlnyomó többsége az elterjedési terület nyugati feléről ismert. A temetkezésekben előkerült edények vizsgálata igazolta, hogy mind az edények számát, mind az egyes edénytípusok előfordulásának gyakoriságát, mind a temetkezésekben előforduló leggyakoribb edényegyütteseket tekintve jól érzékelhető különbségek vannak az urnás és a szórthamvas rítusú temetkezések között. A jellemzően eltérő elterjedési területen előforduló különböző rítusú temetkezésekhez tehát különböző mellékletadási szokások társultak. Figyelemre méltó, hogy az eddig ismert szórthamvas temetkezések zömét a kultúra késői időszakába sorolhatjuk a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatásait tükröző edénymellékleteik (egyfülű kis korsók és füles poharak) alapján (TÓTH 2002. 232–243., 11–13. kép). Mivel az urnasírok edénymellékletei az általánosan használt típusok, a szórthamvas temetkezések viszont gyakran az alaptípusoktól eltérő – a Somogyvár–Vinkovci kultúrával és a morvaországi késői zsinédíszes kerámia kultúrájával kapcsolatba hozható – edénymellékletekkel jelennek meg, valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy a Makó–Kosihy–Čaka kultúrához az urnás rítus kapcsolódott szorosan, ez lehetett a klaszrikus temetkezési mód, a szórthamvas rítus pedig a késői időszakban, idegen elemek hatására jelent meg a népességnél (KULCSÁR 2002A. 449., 454., 456.).

Az elmúlt időszakban a kultúra kronológiai helyzetét illetően is születtek jelentős eredmények. A Tiszalúc–sarkadi leletek teljes feldolgozását követően Kalicz Nándor megállapítása (KALICZ 1981. 71–73.) a Makó és a Nyírség kultúra egymásutániságáról azokon a területeken, melyeken mindkét kultúra népessége élt, megerősítést nyert (SZATHMÁRI 1999. 75–76.). Hasonló megfigyeléseket tettek az M3 autópálya nyomvonalán Polgár környékén végzett ásatásokon is (MÁTHÉ–CSÁNYI–TÁRNOKI–DANI–HAJDÚ–RACKY 1997. 60.). Ezt a kronológiai képet árnyalataiban módosította az Oszlár–

⁵ A kultúra elterjedési területének a szomszédos országokra eső részéről Romániából Foieni–Fântâna Pășunii/Mezőfőny–Legelőkut lelőhelyről (KACSO 1997. 428., Fig. 3: 5–8.), Ausztriából pedig Schwechat–„Braueri” lelőhelyről tettek közzé 1-1 temetkezést (RUTTKAY 1995.).

⁶ A közelmúltban Kulcsár Gabriella is megvizsgálta a korszak temetkezéseit a Kál–Legelő-III. lelőhelyen feltárt sírok elemzéséből kiindulva (KULCSÁR 2002A.).

3. kép

Kora bronzkori leletek a Makó–Kosihy–Čaka kultúra Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhelyen feltárt településéről

Abb. 3.

Frühbronzezeitliche Funde aus der am Fundort Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I freigelegten Siedlung der Makó–Kosihy–Čaka-Kultur

Nyárfaszögön feltárt településrészlet egyik zárt, Makó kultúrához sorolható gödrében előkerült jellegzetes nyírségi kis import korsó. Jelenléte igazolja, hogy Északkelet-Magyarország nyugati területeinek egy részén – ott, ahol a kora bronzkor II. fázisában sem a Nyírség kultúra, sem a korai Nagyrév kultúra nem terjedt el – a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népsége továbbélt a kora bronzkor II. fázisában is, tehát a Nyírség kultúrával egyidőben (KOÓS 1998. 10., Abb. 13: 1.). Szlovákiában valószínűleg szintén hasonló helyzettel számolhatunk (KALICZ-SCHREIBER 1994. 42.). Figler András kutatásai igazolták, hogy a Makó–Kosihy–Čaka kultúra és a Somogyvár–Vinkovci kultúra az Északnyugat-Dunántúlon ugyanazon a területen terjedt el, ez pedig kizárja azt, hogy egyidősek legyenek. A Somogyvár–Vinkovci kultúra ebben a régióban részben a Makó–Kosihy–Čaka kultúrát közvetlenül követve, részben azzal érintkezve jelent meg. A makói jegyeket mutató Somogyvár–Vinkovci leletegyüttesek azt mutatják, hogy a Makó–Kosihy–Čaka kultúra tradíciói nem tűntek el nyomtalanul, egy ideig a Somogyvár–Vinkovci kultúrában fennmaradtak (FIGLER 1994. 23–25., Abb. 1–3.).

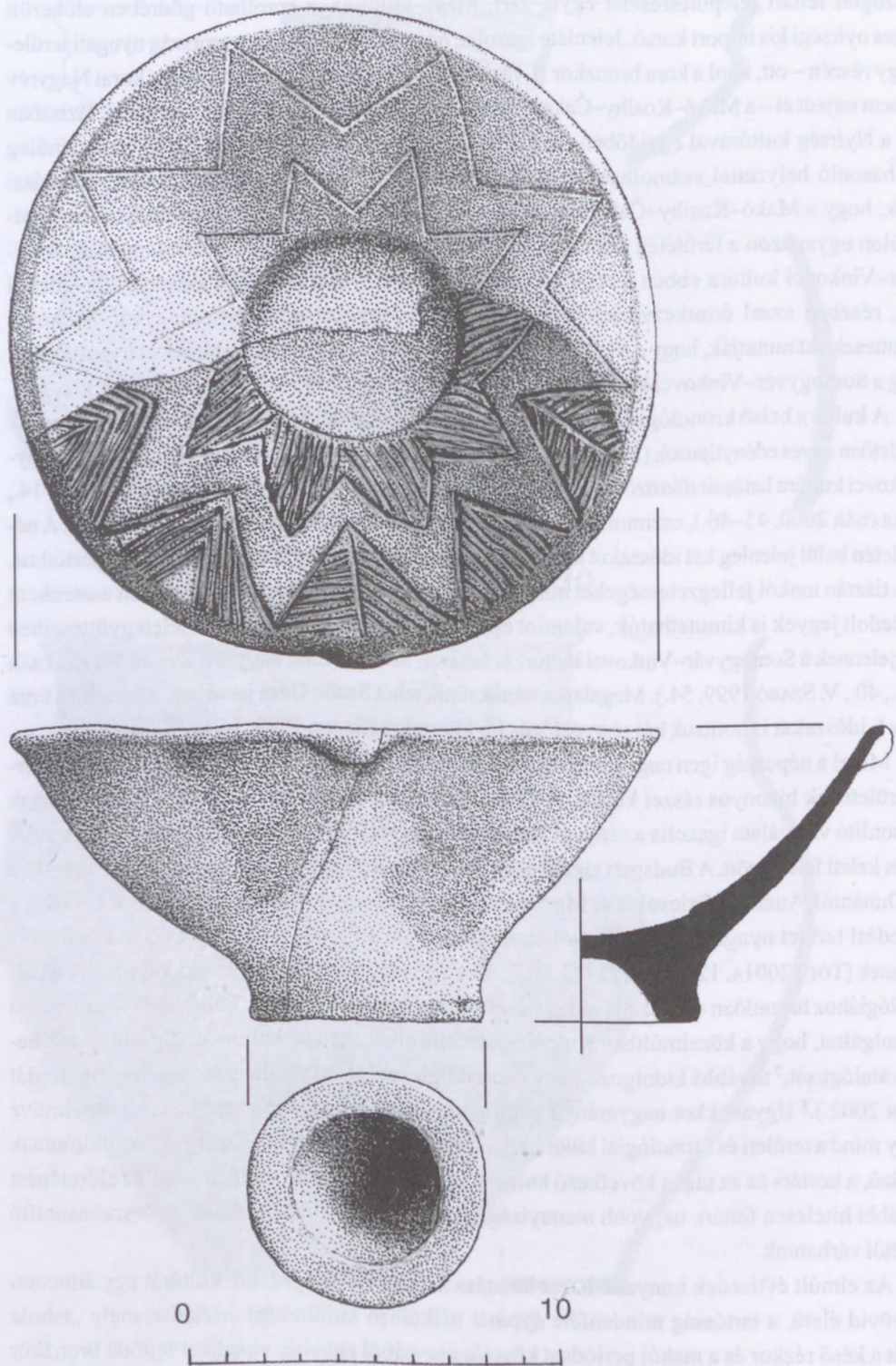
A kultúra belső kronológiája ma még jórészt kidolgozatlan, mindössze néhány támpontunk van ezt illetően egyes edénytípusok (2–4. kép) – borsdíszes, talpas tálak (KULCSÁR 1999. 122.), a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatásait tükröző kis füles korsók és füles poharak (KALICZ-SCHREIBER 1991. 13–14., DANI–KULCSÁR 2000. 45–46.), aszimmetrikus fülű edények (KALICZ-SCHREIBER 1991.) – alapján. A népesség életén belül jelenleg két időszakot különíthetünk el. Egy a rézkort közvetlenül követő periódust, melyre a tisztán makói jellegzetességeket mutató leletegyüttesek jellemzőek, melyekben esetenként késő vučedoli jegyek is kimutathatók, valamint egy fiatalabb időszakot, melynek leletegyütteseiben már megjelennek a Somogyvár–Vinkovci kultúrkör hatásai, illetve a korai nagyrévi elemek is (KULCSÁR 1998. 38., 40., V. SZABÓ 1999. 54.). Megalapozottnak tűnik tehát Szabó Géza javaslata, miszerint a kora bronzkor I. időszakát is bontsuk két részre: I/a és I/b időszakra (SZABÓ 1999. 16.).

Mivel a népesség igen nagy kiterjedésű területen élt, számolnunk kell különbségekkel elterjedési területének bizonyos részei között. A Csongrád–sertéstelepi településrészlet leletanyagának összehasonlító vizsgálata igazolta az anyagi kultúrában meglévő különbségeket az elterjedési terület nyugati és keleti fele között. A Budapest tágabb környékén előkerült leletanyagok a nyugati területekhez (Észak-Dunántúl, Ausztria, Szlovákia és Morvaország) kapcsolódnak. Azok az edénytípusok, melyek az elterjedési terület nyugati felén jellemzőek, a Dunántúlon a Somogyvár–Vinkovci kultúrában is megjelennek (TÓTH 2001a. 126–129., 21–23. kép). A területi különbségek részletes kidolgozása – a belső kronológiához hasonlóan – a közeljövő kutatásainak egyik fontos feladata. Ehhez igen jó kiindulási alapot szolgáltat, hogy a közelmúltban Kulcsár Gabriella elkészítette a kultúra eddig ismert lelőhelyeinek katalógusát,⁷ továbbá kidolgozott egy – az eddigieknél jóval részletesebb – edénytípológiát (KULCSÁR 2002.).⁸ Ugyanakkor nagyarányú gyűjtőmunkájának eredményeként az is egyértelművé vált, hogy mind a területi és kronológiai különbségeket, mind pedig a Makó–Kosihy–Čaka kultúrának a megelőző, a kortárs és az utána következő kultúrákhoz való viszonyát illetően jelentős előrelépést csak további hitelesen feltárt, nagyobb mennyiségű leletanyagok feldolgozásától és összehasonlító elemzésétől várhatunk.

Az elmúlt évtizedek irányadó hazai kutatása a Makó–Kosihy–Čaka kultúrát egy átmeneti jellegű, rövid életű, a tartósság mindenféle nyomát nélkülöző kultúraként értékelte, mely „tabula rasa” volt a késő rézkor és a makói periódust követő, nagyjából egyenes vonalban fejlődő bronzkor között. E nézet szerint a kultúra régészeti értelemben „felszívódott”, hatásai – mint felismerhető kultúrelem – egyik rákövetkező bronzkori kultúrában sem láthatók viszont (BÓNA 1992. 11–12.).

⁷ A népesség emlékanyaga Magyarország területéről jelenleg 262 lelőhelyről, a teljes elterjedési területről pedig 357 lelőhelyről ismert (KULCSÁR 2002.).

⁸ Ezúton is köszönöm Kulcsár Gabriellának, hogy doktori dolgozatának adatait megismerhettem.

4. kép

Belsődíszes tál a Makó–Kosihy–Čaka kultúra Szeged–Kiskundorozsma–Subasán feltárt településrészletéről

Abb. 4.

Innen verzierte Schüssel von dem in Szeged–Kiskundorozsma–Subasa erschlossenen Siedlungsdetail der Makó–Kosihy–Čaka-Kultur

Néhányan a kultúra szinte egyedüli/ritka észlelhető utóhatásának azt tartják, hogy a kora bronzkor II. fázisának végén és a kora bronzkor III. fázisának elején Közép-Magyarországon a hamvasztásos rítus öröksége bizonyult tartósabbnak (KULCSÁR–SZABÓ 2000. 39., DANI–KULCSÁR 2000. 45.). Az elmúlt időszakban a Nagyrév kultúra kialakulásának kérdésében állást foglalók többsége úgy vélte, hogy a makói népesség – elsősorban az áthidalhatatlannak tartott életmódbeli különbségek miatt – semmilyen szerepet nem játszott a tell-alkotó Nagyrév kultúra kialakításában (BÓNA 1991. 78., BÓNA 1992. 12., CSÁNYI 1996. 56., SZABÓ 1999. 15.).

Az előbbieken elmondottak jelzik, hogy a kultúráról az utóbbi időben kialakult képet előbb-utóbb kissé át kell értékelnünk. Úgy tűnik, hogy a népesség településeiről és temetkezéseiről való igen szórványos ismereteink egyik oka azok hosszan elnyúló, nagy felületen való elhelyezkedésében, illetve mindennek a korszak kutatására gyakorolt hatásában rejlik. Az elmúlt időszak nagy felületű feltárásai során több helyen előkerültek a népesség több objektumcsoportból álló településrészelei, megjelentek a viszonylag hosszabb ideig tartó egy helyben tartózkodásra utaló településjelenségek: nagyméretű, földbe mélyített épület (Abda–Hármasok), kemencék (Szeged–Kiskundorozsma–Subasa, Kiszombor–Nagyszentmiklósi út). A népesség életmódjáról igazán hiteles képet csak a különféle természetudományos vizsgálatok eredményeinek (állatcsontanyag, növényi maradványok, kőanyag elemzése, paleoökológiai kutatások) felhasználása révén nyerhetünk. Ezek napjainkban még szinte teljesen hiányoznak. Véleményem szerint a makói népesség szerepét a Nagyrév kultúra kialakításában nem vethetjük el. A kora bronzkor I. fázisának második felétől, végétől a Somogyvár–Vinkovci kultúra területéről kiinduló hatások – és esetleg bizonyos déli eredetű népelemek megjelenése (?) – mellett számolnunk kell a Makó–Kosihy–Čaka kultúra helyben maradó lakosságával is.

A Somogyvár–Vinkovci kultúra (1. kép)

A Dunántúl kora bronzkorát alapvetően meghatározó régészeti leletanyagot Bóna István különítette el „Somogyvár–Gönyű csoport” (BÓNA 1960A. 49–50., BÓNA 1961. 7–8.), majd Somogyvár csoport néven (BÓNA 1965.). Ecsedy István ismerte fel, hogy ez a leletanyag és a jugoszláviai kutatók által a Vinkovci kultúrához sorolt leletek (TASIĆ 1971.) – melyek különválasztását és a Vučedol kultúra utánra való keltezését a Vinkovci–Trnica lelőhelyen feltárt és közölt stratigráfia tette lehetővé (DIMITRIJEVIĆ 1966.) – ugyanazon régészeti kultúra emlékegyet alkotják (ECSEDY 1979. 102.). A kultúra a Dráva–Száva közén és Dél-Baranyában élt Vučedol kultúra alaplakosságán alakult ki és elterjedt a Dunántúl nagyobb részén (BÁNDI 1980. 83.) (1. kép 2., 7. kép 2.). Leggazdagabb emlékegyetát a Délkelet-Dunántúlról ismerjük – Szava (ECSEDY 1979.), Lánycsók–Égettmalom (ECSEDY 1978., ECSEDY 1980.), Zók–Várhegy (ECSEDY 1983.), Nagypárad (BÁNDI 1984.), Dunaszekcső–Várhegy (ECSEDY 1985.) – Ecsedy István és Bándi Gábor ásatásai révén. Sajnos a nagypáradai településrészlet teljes közlése máig nem történt meg annak ellenére, hogy jelenleg ez az egyetlen olyan dunántúli település, mely határozott, hosszabb ideig tartó megtelepülésre utal egy utca két oldalán elhelyezkedő, földbe mélyített, agyagfalú, sátozott házaival, szabadtéri tűzhelyeivel és 2, feltehetően közösségi épülettel (BÁNDI 1984. 127.). A délkelet-dunántúli leletanyagok tipológiáját Ecsedy István dolgozta ki a Szaván feltárt település-leletek közlésekor (ECSEDY 1979.). A népesség telepei egyrétegűek (BÁNDI 1984. 126.). Településrendszerük vázát a magaslati, erődített települések jelentik, részben a késő vučedoli időszak korábbi települési helyein (Döbrököz–Tűzköves, Dunaszekcső–Várhegy, Gyulaj–Banyahegy, Pécs–Nagypárad (?), Somogyvár–Kupavárhegy, Zók–Várhegy), részben új, saját alapítású településeken (Galambok, Nagypárad–Várhegy, Oltárc–Márkihegy). E központok mellett számos kisebb (néhány gödrös) és nagyobb (18–30 gödrös) nyílt színi, egyrétegű településük figyelhető meg (KULCSÁR 2002.).

A népesség temetkezéseiről való ismereteinket legutóbb Kulcsár Gabriella foglalta össze. Erre vonatkozóan nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre, és ezek között is különösen ritka a régészeti hitelesen feltárt sír. A magányosan, illetve kisebb (1–4 síros) sírcsoportokban előkerülő temetkezésekre a sokszínűség jellemző. Megjelennek köztük a halomsírok alatti kőládás, kőpakolásos, általában nyújtott, ritkábban zsugorított helyzetű csontvázak, a halomba ástott utólagos halotti áldozatok, a halomhoz nem köthető zsugorított helyzetű csontvázak, valamint a hamvasztásos temetkezések (KULCSÁR 2002.). Hitelesen feltárt, közölt sírt a Dunántúlról továbbra sem ismerünk. Mindössze egy lelőhelyről van tudomásunk hitelesen feltárt településrészleten előkerült csontvázakról, ezeket azonban nem tekinthetjük szabályos temetkezéseknek. A Kaposvárt elkerülő 61. számú autótú nyomvonalába eső 29. lelőhelyen, Kaposújlakon 2002-ben Somogyi Krisztina és Gallina Zsolt által feltárt településrészlet egyik árkanak aljából lemélyített gödörben egy bal oldalán, zsugorított helyzetben eltemetett, 17–19 éves férfi melléklet nélküli csontváza, egy másik településgödörben pedig egy valószínűleg a gödörbe bedobott, 37–41 éves nő hason fekvő, szintén melléklet nélküli csontváza került elő (SOMOGYI 2002.).

Az 1980–90-es években a kutatás súlypontja áttevődött a Nyugat-Dunántúltra. Figler András az Északnyugat-Dunántúlon összegyűjtötte a kultúra lelőhelyeit, közölte néhány kisebb leletegyüttesét (Győrszemere–Tóth tag, Rajka–Modrovich puszta) és – mint a Makó–Kosihy–Čaka kultúra tárgyalásánál már említettem – tisztázta az adott területre vonatkozó relatív kronológiai helyzetét. Az észak- és dél-dunántúli anyagban mutatkozó kisebb különbségeket területi sajátosságokként értékelte (FIGLER 1996.). A Dunántúl DNy-i részén (Zala és Somogy megyében) a Kis–Balaton rekonstrukciójához kapcsolódó, 1979-ben elkezdődött terepbejárások és leletmentések adtak erőteljes lendületet a kutatásnak (BONDÁR 1989., BONDÁR 1996., BONDÁR 1998.). Ezek során (Nagykanizsa környékéhez hasonlóan) sem a Vučedol kultúrához, sem a Makó–Kosihy–Čaka kultúrához sorolható lelőhely nem került elő, így bizonyíthatóvá vált, hogy ezen a területen a kora bronzkor a Somogyvár–Vinkovci kultúrával kezdődött (BONDÁR 1998. 20–21.). Ebben a régióban Nagykanizsa–Inkey sírkápolna lelőhelyen 1979 és 1981 között Horváth László (HORVÁTH L. 1983.), Börzönce–Temetői-dűlő lelőhelyen pedig 1988 és 1993 között Bondár Mária tárta fel jelentősebb településeiket.⁹ Az utóbbi lelőhelyen kiemelkedően gazdag leletanyag került elő, köztük egy agyag kocsimodell töredéke, mely jelenleg a legkorábbi kora bronzkori példány Magyarországon (BONDÁR 1990.). Bondár Mária a településrészlet teljes közlésekor összegyűjtötte a népesség addig ismert lelőhelyeit (BONDÁR 1995.). Elterjedésük alapján 4 centrumot (Vinkovci környéke, Pécs környéke, Zala megye DNy-i része és Győr környéke) körvonalazott, melyekre a néhány (1–3) nagyobb lélekszámú központ körül kialakított kisebb, néhány gödörös, feltehetően az állattartással összefüggő, átmenetileg használt szálláshelyek jellemzőek (BONDÁR 1995. 230., Fig. 19.). A gazdag leletanyag a kultúra edénykészletét újabb típusokkal gyarapította és lehetőséget nyújtott az addigiaknál részletesebb tipológia kidolgozására (BONDÁR 1995. 200–213., Fig. 13–18.). A közelmúltban Somogy megyében a Kaposvárt elkerülő 61. számú autótú nyomvonalán, valamint az M7 autópálya nyomvonalán az 1990-es évek közepétől elkezdett megelőző régészeti feltárások során több lelőhelyen is előkerült a kultúra emlékényaga (BONDÁR–HONTI–KISS 2000. 96., BÁRDOS 2000. 259–260.). Ezek közül kiemelkedik a temetkezések kapcsán már említett Kaposújlak, ahol a népesség eddigi legnagyobb, erődített településrészletét tárták fel (SOMOGYI 2002.). Ezen újonnan feltárt lelőhelyek anyagainak feldolgozásaitól további jelentős információkat várhatunk.

A kultúra belső kronológiája ma még jórészt kidolgozatlan. Elsőként Ecsedy István figyelt fel kronológiai különbségekre a hazai leletanyagban. Véleménye szerint azok a lelőhelyek, melyeket

⁹ Börzönce–Temetői-dűlő lelőhely feltárására a „Kapcsolatok Pannónia, Illirikum és Észak-Itália között az őskortól a középkorig. Mikroregionális kutatások a Hahóti medencében” program keretében nyílt lehetőség (BONDÁR 1994. 9.).

Bóna István a Dunántúl északi és északnyugati részéről a Somogyvár csoporthoz sorolt, kissé különböznek a dél-dunántúli anyagoktól, már a „késő makói, korai nagyrévi” periódushoz tartoznak (ECSEDY 1979. 109–110.). Kalicz-Schreiber Rózsa és Kalicz Nándor szintén a kultúra korai fázisához (kora bronzkor I.) tartozónak vélte a délkelet-dunántúli anyagokat: Zók, Somogyvár, Szava, Nagypárad (KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998. 325.). Kalicz-Schreiber Rózsa kísérletet tett arra, hogy meghatározza a Somogyvár–Vinkovci kultúra fiatalabb, a korai Nagyrev kultúrával egyidős leleteinek tipológiai kritériumait, de sajnos csak néhány edénytípus – kettős kónikus testű, magas nyakú, füles korsók, aszimmetrikus fülű edények – alapján (KALICZ-SCHREIBER 1991. 10–14.). A magyarországi elterjedési zónán belül jelentkező területi különbségek kidolgozását illetően szintén Kalicz-Schreiber Rózsa tette meg az első, kezdeti lépéseket. Három, más-más kulturális hatások befolyási övezetében fekvő területi egységet különített el, melyek között tipológiai különbségek is jelentkeznek: 1. az Alpok előterében fekvő csoport, 2. délnyugat-dunántúli csoport, 3. északnyugat-dunántúli csoport (KALICZ-SCHREIBER 1991. 9.).

A továbbiakban mind a területi, mind a belső kronológiai különbségek részletes kidolgozásához alapvető kiindulópont lehet Kulcsár Gabriella összefoglaló munkája. Feldolgozta az egyik névadó lelőhelyen, Somogyvár–Kupavárhegyen 1972–1986 között Bakay Kornél által folytatott feltárásokon előkerült – sajnos zömében szórvány – leletanyagot. Elkészítette a napjainkig ismert lelőhelyek katalógusát,¹⁰ továbbá kidolgozott egy – az eddigieknél még részletesebb – edénytípológiát. Részletesen elemezte az egyes edénytípusok jellemzőit, kapcsolatait, eredetét és elterjedését (KULCSÁR 2002.).

A kultúra relatív kronológiai helyzetét illetően igen megosztott – tulajdonképpen „két táborra szakadt” – a hazai kutatás. Egyes vélemények szerint a Somogyvár–Vinkovci kultúra egy korai és egy késői fázisra osztható. Korai fázisa a Dél-Dunántúlon kitöltötte a kora bronzkor I. fázisát (tehát párhuzamos a Makó–Kosihy–Čaka kultúrával), majd folyamatosan észak–északnyugati irányban terjeszkedve a népesség továbbélt a kora bronzkor II. fázisában is a Dunántúl teljes területén, a korai Nagyrev kultúrával párhuzamosan (ECSEDY 1979. 110., BÁNDI 1984. 128., KALICZ-SCHREIBER 1991. 10.) (8. kép 2.). Bondár Mária legutóbb megjelent tanulmányában – Bóna Istvánhoz (BÓNA 1992. 13–15., 40.) hasonlóan – úgy véli, hogy a Somogyvár–Vinkovci kultúra rövid életű volt, nincs két fázisa. Leletanyaga nagyon egységes, tipológiai törés vagy átfejlődés nélküli.¹¹ Véleménye szerint a kora bronzkor I. időszakában a Dunántúl déli felében a Vučedol kultúra, északnyugati részén ezzel párhuzamosan a Makó kultúra települt meg. Ezt követte a kora bronzkor II. időszakában a Somogyvár–Vinkovci kultúra, mely rövid idő alatt, nagyjából egyidőben települt meg a Dunántúl déli és északi felében. Az északi és déli területek közötti különbségek az eltérő alaplakosságból (délen Vučedol, északon Makó) adódnak, tehát nem kronológiai, hanem területi eltérések (BONDÁR 2001.).

A kultúra relatív kronológiai helyzete tehát – elsősorban a kis számú hitelesen feltárt dunántúli, a kora bronzkor I–II. időszakra keltezhető lelőhely miatt – nem teljesen megnyugtatóan tisztázott. Láthatjuk, hogy a relatív kronológiai helyzet eltérő megítélése nemcsak a kultúra élettartamának és datálásának különböző megítélését jelenti, hanem egymástól alapvetően eltérő véleményt az alaplakosságot, területi elterjedést, belső kronológiát, a leletanyagok tipológiáját – tulajdonképpen a kultúra egészét – illetően. Tovább lépést csak újabb, hitelesen feltárt leletgyűtesek elemzésétől, valamint a Délkelet-Dunántúlon, Délnyugat-Dunántúlon és Észak-Dunántúlon előkerült, illetve előkerülő leletanyagok összehasonlításától és annak egyértelmű eldöntésétől várhatunk, hogy a különböző területekről származó leletanyagok közötti különbségek területi vagy kronológiai különbségekként értékelhetők-e.

¹⁰ A népesség emlékmánya Magyarország területéről jelenleg 230 lelőhelyről, a teljes elterjedési területről pedig 261 lelőhelyről ismert (KULCSÁR 2002.).

¹¹ A börzöncei és a baranyai települések anyaga között megfigyelhető különbségeket (pl. a belsődíszes tálak kis száma, a cilindrikus edények minimális száma) korábban még kronológiai különbségként értékelte. Úgy gondolta, hogy Börzöncén egy késői településmaradványt tártak fel, mely emlékeztet a korai telepekre (pl. Szava) anyagára, de már sok új jegyet is hordoz (BONDÁR 1994. 12.).

A harangedény kultúra (5. kép)

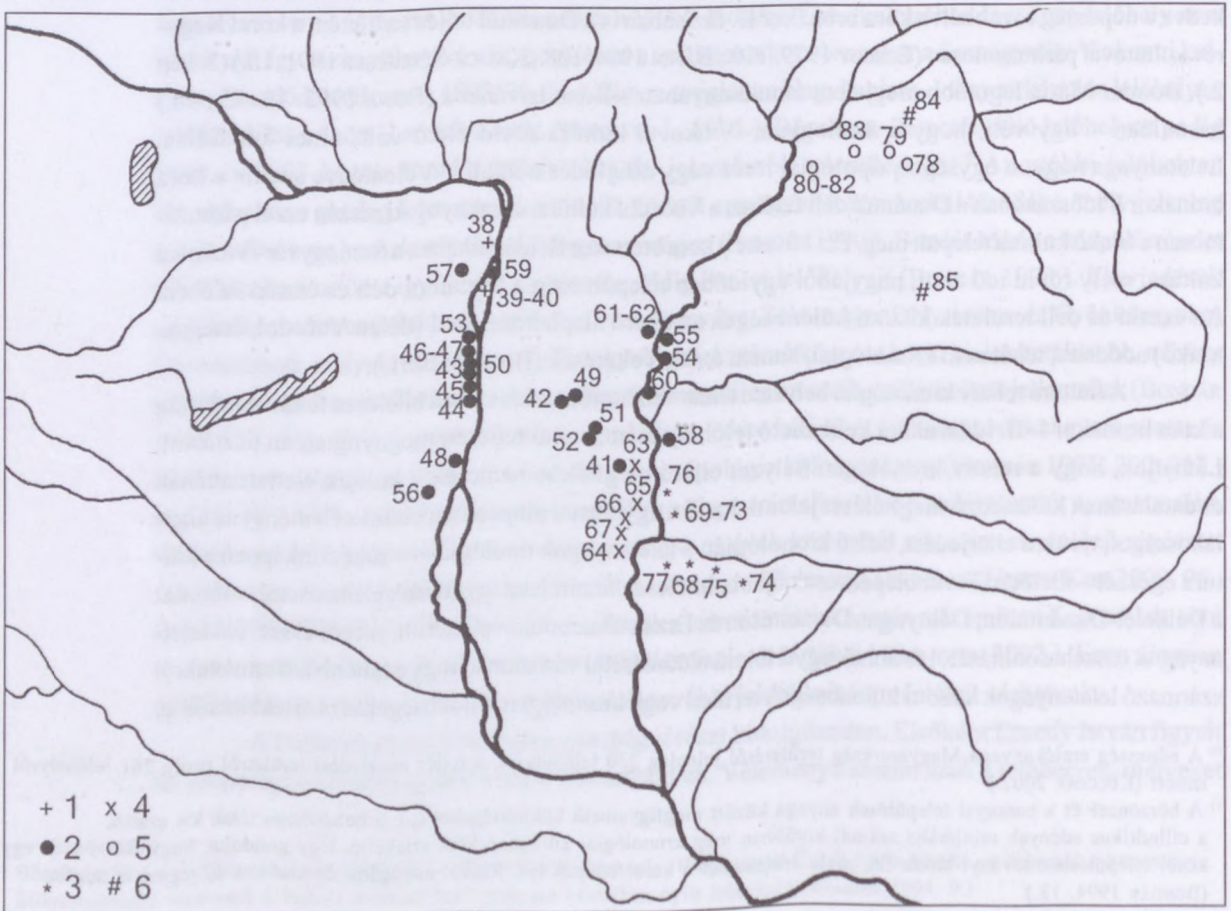
A harangedényeket és jellegzetes kísérőleleteiket (réztőrök, árák, csuklóvédő kölemezek, „V” átfúrású csontgombok, csontamulették) tartalmazó együttesek megítélését, valamint a harangedényes népességnek a hazai kora bronzkor fejlődésére gyakorolt hatását illetően hosszú ideig Kalicz-Schreiber Rózsa véleménye volt mérvadó a hazai kutatásban. Ő számos tanulmányában foglalkozott e kérdésekkel (többek között: SCHREIBER 1968., SCHREIBER 1972., KALICZ-SCHREIBER 1975., KALICZ-SCHREIBER 1981., SCHREIBER 1984.). Eszerint a harangedényes népességgel összefüggésbe hozható leletanyag önállóan nem jelenik meg, hanem olyan leletanyaggal keveredve, amelyben jellegzetes korai nagyrévi típusok fordulnak elő. Ezért a „korai Nagyrév kultúra Harangedény–Csepel csoportja” elnevezést vezette be annak a kulturális komplexumnak az elkülönítésére, mely a kora bronzkor II. szakaszában a Duna-könyöktől a Csepel-sziget közepéig a Duna mentén egy hosszú, keskeny sávban létezett (5. kép 1., 8. kép 3.). A Nagyrév kultúra létrejöttében a makói alaplakosság és

5. kép

A harangedény, a Nagyrév, a Perjámos és a Nyírség kultúra, valamint az Óbéba–Pitvaros és a Szaniszló csoport tanulmányban említett fontosabb lelőhelyei: 1: harangedény kultúra; 2: Nagyrév kultúra; 3: Óbéba–Pitvaros csoport; 4: Perjámos kultúra; 5: Nyírség kultúra; 6: Szaniszló csoport

Abb. 5.

Die wichtigeren Fundorte der in der Studie erwähnten Glockengefäß-, Nagyrév-, Perjámos- und Nyírség-Kultur sowie der Óbéba–Pitvaros- und der Szaniszló-Gruppe; 1: Glockengefäßkultur, 2: Nagyrév-Kultur, 3: Óbéba–Pitvaros-Gruppe, 4: Perjámos-Kultur, 5: Nyírség-Kultur, 6: Szaniszló-Gruppe

déli hatások vagy népelemek mellett a harangedényes népességnek is jelentős szerepet tulajdonított. A Budapest környéki kora bronzkor időrendjének részletes kidolgozásakor (KALICZ-SCHREIBER 1981.) a „Harangedény–Csepel csoportot” egy idősebb (kora bronzkor II/a) és egy fiatalabb (kora bronzkor II/b) fejlődési fázisra tagolta. A kora bronzkor II/b fázisába sorolt leletegyütteseket (pl. Budatétény, Csepel–Háros) tartotta az összekötő láncszemnek a „Harangedény–Csepel csoport” és a Nagyrév kultúra klasszikus vagy késői szakasza között. Az utóbbi évek egyik legjelentősebb anyagközlése is Kalicz-Schreiber Rózsa nevéhez fűződik, közzétette a népességnek a Csepel-sziget keleti partjáról ismert temetkezéseit (KALICZ-SCHREIBER 1997.). Megállapította, hogy a lelőhelyek szorosan a Duna partsávjához kötődtek, a telepek közvetlenül a partszegélyen találhatóak, a temetkezések a parttól kicsit távolabb, 200–300 méterre. A települési egységek a szűk települési terület miatt nem különülnek el egymástól, így több km hosszú, megszakítás nélküli vagy csak ritkán megszakított települési jelenségek jöttek létre, valamint velük párhuzamosan hasonlóan hosszán elnyúló temetkezési helyek. Ez a települési és temetkezési rendszer a népesség teljes elterjedési területén megfigyelhető (KALICZ-SCHREIBER 1997. 183–184.). A közelmúltban Kalicz Nándorral közösen írt tanulmányukban hangsúlyozták a „Harangedény–Csepel csoport” kerámia-típusainak közeli rokonságát a Somogyvár–Vinkovci kultúra, valamint a Duna menti protonagyrévi–korai nagyrévi tell-telepek kerámiajával. A Somogyvár–Vinkovci kultúra területéről érkező hatásokat döntőnek tekintették a korai Nagyrév kultúra és a „Harangedény–Csepel csoport” kialakulásában és fejlődésében. Véleményük szerint a „Harangedény–Csepel csoport” csontvázas temetkezései nem hozhatók közvetlen összefüggésbe az északnyugati harangedényesekkel, sokkal inkább a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatására terjedhettek el (KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998. 336–342.).

Csányi Marietta, Ecsedy István, Bóna István és Endrődi Anna kutatásai mára egyértelműen igazolták, hogy a harangedényes telepek és temetők területileg is jól körülhatárolható összességét önálló kulturális egységként, nem pedig a Nagyrév kultúra részeként kell interpretálnunk. Csányi Marietta a Közép-Tisza-vidék általa összegyűjtött és közölt nagyrévi leletegyütteseit összehasonlította a Budapest környéki egykorúnak tartott sírleletekkel, elsősorban a tököli, alsónémedi, budakalászi és békásmegyéri temetők anyagával. A leletanyagok összehasonlító tipológiai elemzése révén arra a következtetésre jutott, hogy a Budapest környéki harangedényeket tartalmazó együtteseknek („Nagyrév kultúra Harangedény–Csepel csoportja”) a Nagyrév kultúrával való bárminemű azonosítása kétségbe vonható. Míg a közép-alföldi késő nagyrévi időszak anyagi kultúrája egyenes továbbfejlődése az ugyanezen a területen korábban meglévő ún. ökrhalmi típusú leletegyütteseknek, addig a Budapest környéki késő nagyrévi és a „Harangedény–Csepel csoportba” tartozó anyag között alig van tipológiai összefüggés, így utóbbi nem lehet előzménye a klasszikus Nagyrév kultúrának (CSÁNYI 1983. 58.). Ecsedy István a Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyen feltárt településrészlet leletanyagának elemzése során megállapította, hogy a jellegzetes harangedényeket tartalmazó együttesek a kísérőleleteik alapján is jól meghatározhatóak és tipológiailag elkülöníthetőek a makói, nagyrévi és Somogyvár–Vinkovci típusú leletegyüttesektől, még akkor is, ha mindegyikben megtalálhatóak a kora bronzkor kezdetén az egész Kárpát-medencében és annak periferiáján elterjedt általános típusok (ECSEDY 1988.). Ugyanakkor a harangedény kultúra leleteinek jelenléte ezekben az együttesekben megkülönböztető jelentőséggel bír. Emiatt nem indokolt a Nagyrév kultúra és a harangedény kultúra fogalmi összekapcsolása (ECSEDY 1988. 16–17.). Bóna István szintén a harangedényes telepek és temetők önálló kulturális egységként való értelmezése mellett foglalt állást. A Nagyrév kultúra eredetkérdésében a harangedény kultúra szerepét – még összetevőként is – egyértelműen elvetette. Mivel a harangedény kultúra keleti csoportjának magja a mai (nagy) Budapest területére esik, a Budapest csoport elnevezést javasolta (BÓNA 1991. 73., 78., BÓNA 1992. 12.).

6. kép

Edények a Nagyrév kultúra Kecskemét–Csukáséren feltárt településrészletéről

Abb. 6.

Gefäße aus dem in Kecskemét–Csukásér freigelegten Siedlungsdetail der Nagyrév-Kultur

A népesség eddig ismert legnagyobb magyarországi településrészletét 1988–89-ben az M0 autópálya nyomvonalán végzett leletmentések során tárták fel Szigetszentmiklós–Üdülősoron (ENDRŐDI 1992.). A lelőhelyen közel 150 objektum (hulladékgyödrök, agyagkitermelő gödrök, egy áldozati gödör, egy szabadtéri tűzhely, egy gerendavázás ház és 15 sír) került elő. A feltárás igazi meglepetését egy DK–ÉNy-i tengelyű, 16x6 m-es, csónak alakú, keleti oldalán apszisos, oszlopvázás, nyeregvetős, paticsfalú, többosztású, déli oldalon nyíló bejáratú ház feltárása jelentette. A belsejében, a bejárat közelében egy tárolóverem és egy áldozati gödör helyezkedett el. A megközelítőleg 90 m²-es alapterületű épület, mely kb. 30–40 ember befogadását tette lehetővé, valószínűleg közösségi ház lehetett. A harangedény kultúra keleti csoportjában az apszisos épület analógia nélkül áll. A balkáni, égeikumi építési móddal való összefüggését, déli eredetét valószínűsíthetjük (ENDRŐDI 1992. 89., 96–98., 3. kép, 10–13. kép). A lelőhelyen előkerült kerámia formai elemeinek nagy része (a harangedények és a harangedényes technikával készült és díszített kerámia kivételével) nem „kultúrspecifikus”, hanem a kora bronzkori kultúrák területén általánosan fellelhető, feltűnése a kultúrák közötti kapcsolatokra vezethető vissza. A leletek egy része még a Makó–Kosihy–Čaka kultúrával és a Somogyvár–Vinkovci kultúrával mutat szorosabb összefüggést, azonban néhány lelet már előrevetíti a Nagyrév kultúrába való asszimilációs folyamatot. A feltárt telep- és temetőrészlet egyértelműen igazolta, hogy a késő makói korszak végén (kora bronzkor I/a vége) nyugatról érkező, a kora bronzkor II/a periódusára datálható harangedény kultúra eredetét és kulturális sajátosságait figyelembe véve önálló kulturális egység. Feltehetően már a kora bronzkor II/a periódusának a végén megindult, majd a II/b periódusban egyre erőteljesebbé vált a harangedény kultúrának a Nagyrév kultúrába történő asszimilációs folyamata. A kora bronzkor II/b periódust Budapest környékén harangedényes reminiscenciákat mutató korai nagyrévi korszaknak nevezhetjük (ENDRŐDI 1992. 99–100.).

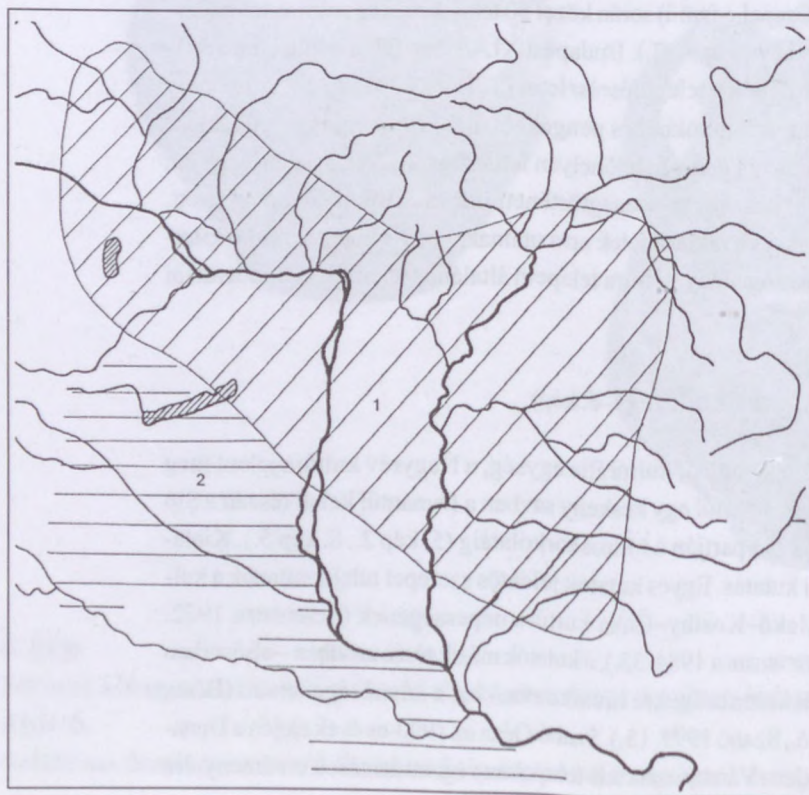
A közelmúltban a népességnek újabb jelentős település- és sírleletei kerültek napvilágra, melyeket egyelőre egy rövid előzetes jelentésből és egy részpublicációból ismerünk. A Csepel-szigeten 1999-ben egy gázvezeték nyomvonalán folytatott leletmentés (Szigetszentmiklós–vízmű II., Budapest–Csepel, II. Rákóczi Ferenc út, Budapest–Csepel, vízmű) során közel 50 temetkezés és számos településobjektum került elő (ENDRŐDI 2002. 117–119., Fig. 4–7.). Budapest XI.–Albertfalva lelőhelyen 2001-ben Endrődi Anna tárt fel egy figyelemre méltó településrészletet (T. BÍRÓ 2002. 132.). A lelőhely anyagából egy budai szarukőből készített, szilánkokból és pengékből álló kisebb raktárlelet közlése történt meg, egy Budapest–Csepel, II. Rákóczi Ferenc út lelőhelyen feltárt hasonló raktárlelettel együtt. A leletegyüttesek feldolgozása rendkívül hasznos gazdaságtörténeti információkat eredményezett. A telepek kőanyagának előzetes vizsgálata és a raktárleletek arra utalnak, hogy a budai szarukő kitermelése, megmunkálása és feljavítása a harangedény kultúra telepein általános jelenség, a mindennapi tevékenység része volt (T. BÍRÓ 2002.).

A Nagyrév kultúra (5–6. kép)

A kora bronzkor II. fázisának elején egy új kulturális egység, a Nagyrév kultúra jelent meg Magyarország középső területein, a Dunakanyartól egy keskeny sávban a Dunántúl keleti részén a Sió torkolatig, a Duna–Tisza közén és a Tisza bal partján a Maros torkolatáig (5. kép 2., 8. kép 5.). Kialakulásának kérdésében megosztott a hazai kutatás. Egyes kutatók jelentős szerepet tulajdonítanak a kultúra létrejöttében a helyi előzmény, a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népességének (SCHREIBER 1972. 152., KÖRIT 1974. 38., HORVÁTH 1983. 81., SCHREIBER 1984. 33.), a kutatók másik része azonban – elsősorban az áthidalhatatlannak tartott életmódbeli különbségekre hivatkozva – ezt a lehetőséget elveti (BÓNA 1991. 78., BÓNA 1992. 12., CsÁNYI 1996. 56., SZABÓ 1999. 15.). Szabó Géza az 1990-es évek elején a Duna-földvár–Kálvária, Sióagárd–Gencs és Gerjen–Váradpuszta tell-telepeken végzett ásások eredményeire

támaszkodva egy új elméletet dolgozott ki a kultúra kialakulásáról (SZABÓ 1992., SZABÓ 1994.). Véleménye szerint a kora bronzkor I. fázisában megjelent egy déli eredetű, a Szerémség Dunához közel eső lelőhelyeiről (Belegiš–Gradac, Ilok/Újlak–Várhegy, Opatovac–Gradac, Sotin–Gradac, Vukovar–Gradac) a Duna mentén északra húzódó népesség a magyarországi Duna-szakasz középső és déli részén, a somogyvári és makói településterület között. Ezt a –Proto-Nagyrévnek elnevezett– leletanyagot a nagyrévi leletek szerves előzményének tartja. Úgy véli, hogy a népesség eredete és életmódja révén birtokában volt azoknak az ismereteknek, melyek lehetővé tették a jellegzetes nagyrévi telkek kialakulását, már a kora bronzkor II/a időszakától (SZABÓ 1992. 82–84.). Véleménye szerint a késő makói korban a Duna mentén lezajló folyamatokkal párhuzamosan már biztosan számolhatunk a proto-nagyrévinek elnevezett leletanyaggal a Tisza mentén is. Feltételezi, hogy a nagyrévi népességgel rokonságban álló kisebb népcsoportok itt is megjelenhettek a makói korszak 2. felében. Úgy véli, hogy ezekkel a dél-északi irányú vándorlásokkal párhuzamosan a kora bronzkor I/b időszakától megindult a makói népesség északra szorulása, melynek következményeként a kora bronzkor II/a időszakában a Somogyvár–Vinkovci, Nagyrév és Nyírség kultúra által elfoglalt területekről kiszorulva a makói népesség már csak Északkelet-Magyarország egyes területein élt tovább (SZABÓ 1999. 15–16.). Tehát a kora bronzkor I. és II. időszakában is igen jelentős népmozgásokat feltételez a történeti változások háttérében.

Bóna István – elfogadva a Proto-Nagyrév elméletet – nemcsak a kultúra kialakulása, hanem területi térhódítása kapcsán is számottevő népmozgásokkal számolt. Véleménye szerint a Duna jobb partját kísérő löszterületen kialakult kultúra népessége a Csepel-sziget északi részénél átkelt a Dunán, majd a Budapest környékéről induló ÉNy–DK-i irányú folyóölgyeket követve Tószeg térségében érte el a Tiszát. Itt a Tószeg–laposhalmi bázisból kiindulva a kisebb nagyrévi csoportok elfoglalták a Tisza jobb partját a Zagyva és a Maros torkolata, azaz a mai Szolnok és Szeged között. A Tiszán átkelő csoportjaik részben letelepedtek a Tisza és a Körös közötti Tiszazugban (Tiszaug, Nagyrév), részben előőrseik dél felé átkeltek a Körösön és eljutottak a Százázér vonaláig, a mai Hódmezővásárhely–Orosháza vonalig. A Százázér túlsó partján az Óbéba–Pitvaros csoport állta útjukat (BÓNA 1992. 18.).

7. kép

Kora bronzkor I.

- 1: Makó–Kosihy–Čaka kultúra;
2: korai Somogyvár–Vinkovci kultúra

Abb. 7.

Frühbronzezeit I

- 1: Makó–Kosihy–Čaka-Kultur,
2: frühe Somogyvár–Vinkovci-Kultur

A migrációs elméletekkel szemben a kutatók másik része egy hatalmas területen szétszágázó, a Somogyvár–Vinkovci kultúra területéről kiinduló kulturális expanzió hatásaiban véli felfedezni – többek között – a Nagyrév kultúra kialakulásának okát is (ECSÉDY 1979. 110., KALICZ-SCHREIBER 1991. 14.). Legutóbb Kalicz Nándor és Kalicz-Schreiber Rózsa vázolta fel ezen kulturális expanzió fő vonásait. Eszerint a kora bronzkor II. fázisának kezdetén a kerámiaanyagban egy világos tipológiai változás ismerhető fel, mely óriási területeket érint, nemcsak Magyarországot, hanem a Kárpátoktól nyugatra és keletre lévő területeket is. Ezzel a változással több régészeti kultúra – így a Somogyvár–Vinkovci kultúra 2. fázisa, a Harangedény–Csepel csoport, a Pitvaros, Nyírség, Roşia, fiatalabb Schneckenberg–Glina III., Jigodin és Edinetz kultúra – kezdetét is párhuzamosíthatjuk (KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998.).

V. Szabó Gábor szerint a Nagyrév kultúra a Tisza mentén is helyben alakult ki a késői Makó–Somogyvár–Vinkovci alapokon létrejövő Ada csoportból. Az átalakulás okai között egy, egyelőre pontosan nem megfogható, déli, etnikus migrációt is gyanít, de a fő hajtóerőt elsősorban egy új fajta – nagy területekre intenzíven kiterjedő – kapcsolatrendszer létrejöttének tulajdonítja (V. SZABÓ 1999. 55.).

Úgy gondolom, hogy a kultúra kialakulása megnyugtatóan máig nem tisztázott. A kérdésben a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népeességét, mint alaplakosságot nem lehet figyelmen kívül hagynunk.

Az elmúlt időszakban egyértelművé vált, hogy – a korábbi véleményekkel (BÓNA 1992. 18.) ellentétben¹² – a Duna–Tisza közén nemcsak a nagy folyók, a Duna és a Tisza mentén, hanem a középső területeken is számolnunk kell a kora bronzkor mindhárom fázisának leleteivel, tehát a nagyrévi népeesség jelenlétével is (TÓTH 1998.). Ezt a megállapítást az 1990-es években Bács-Kiskun megyében az M5 autópálya nyomvonalán és a Kecskemétet elkerülő 44-es út építéséhez kitermelt egyik földnyerőhelyen végzett leletmentések során előkerült kora bronzkori településrészletek – Ballószög (HORVÁTH 1995., HORVÁTH M. 1995.), Kiskunfélegyháza–Kővágóér (TÓTH 1997.), Kiskunfélegyháza–

8. kép

Kora bronzkor II.

1: továbbélő

Makó–Kosihy–Čaka kultúra;

2: késői Somogyvár–Vinkovci kultúra;

3: Harangedény kultúra;

4: Óbéba–Pitvaros csoport;

5: korai Nagyrév kultúra;

6: Nyírség kultúra

Abb. 8.

Frühbronzezeit II

1: weiterlebende

Makó–Kosihy–Čaka-Kultur,

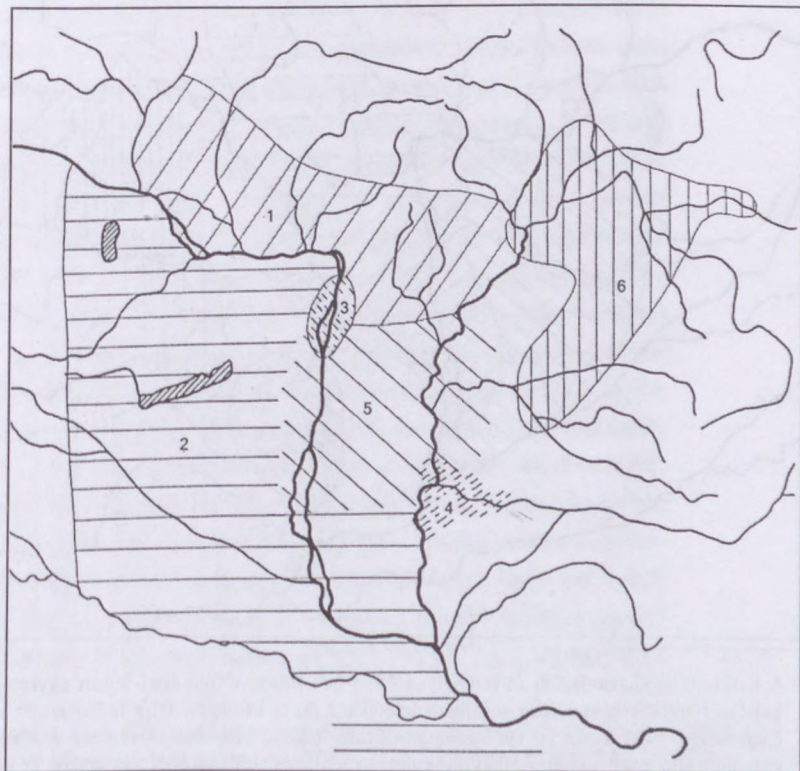
2: späte Somogyvár–Vinkovci-Kultur,

3: Glockengefäßkultur,

4: Óbéba–Pitvaros-Gruppe,

5: frühe Nagyrév-Kultur,

6: Nyírség-Kultur

¹² Bóna István szerint a népeesség elkerülte a Duna–Tisza köze középső, az Alsónémedi–Kakucs–Nagykörös vonaltól délre lévő homokos, mocsaras területeit, tévedés a Duna–Tisza köze középső területeit nagyrévi területnek tartani (BÓNA 1992. 18.).

Izsáki út (BALOGH 1997.), Kecskemét–Csukásér (TÓTH 1999.) (6. kép) – hitelt érdemlően alátámasztották.¹³ Jelenlétük egyértelműen cáfolja azt a – már említett – feltételezést, melyet Bóna István vázolt fel a népesség magyarországi elterjedéséről (BÓNA 1992. 18.). Igazolják, hogy a Duna–Tisza köze középső és déli része is „átjárható” volt, sőt megtelepedésre alkalmas természeti viszonyokkal rendelkező területei is voltak már a kora bronzkorban – és valószínűleg még előbb – is. Természetesen további kutatások feladata a Duna–Tisza közén áthaladó bronzkori útvonalak körvonalazása, azt azonban valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy a fontosabb útvonalak már a kora bronzkorban is a Duna és a Tisza – hosszú időszakokon keresztül változatlan – átkelőhelyeihez kellett, hogy igazodjanak (TÓTH 2001. 132.).

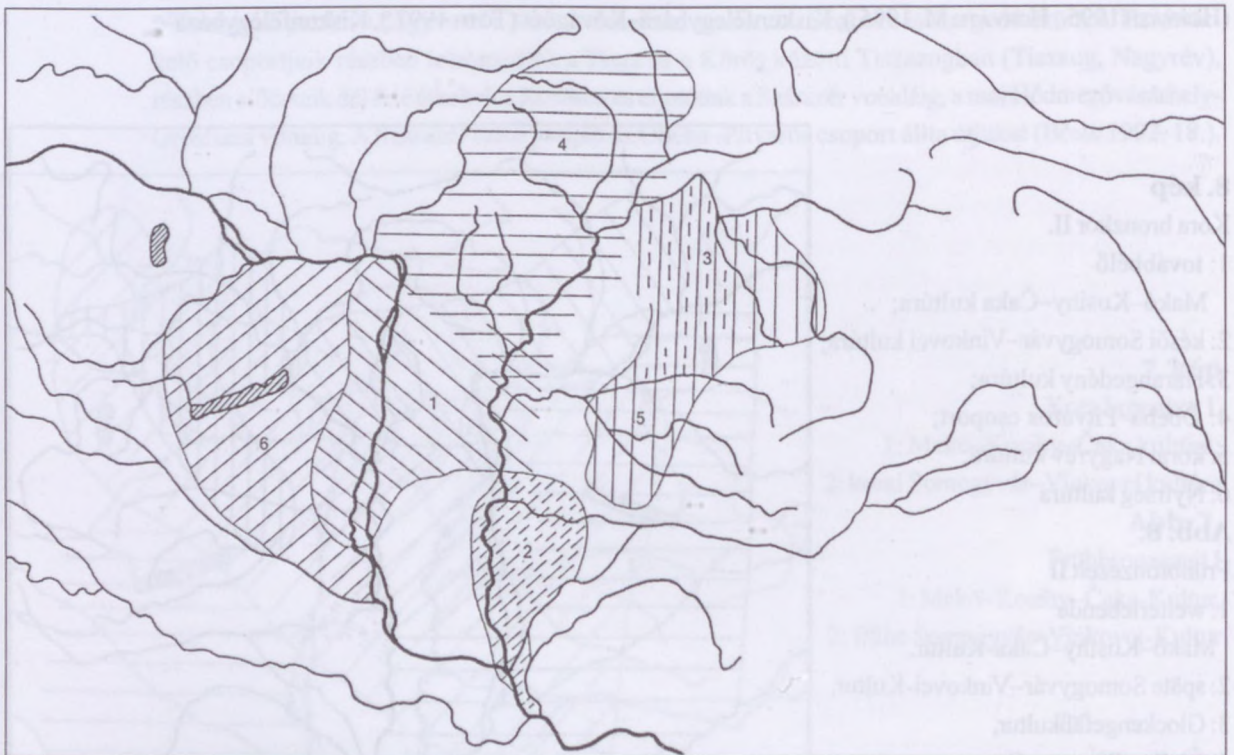
A régészetileg megfogható azonos anyagi kultúra mögött életmódját tekintve vegyes népességgel van dolgunk (SZABÓ 1999. 15.), mely az eltérő földrajzi környezethez alkalmazkodva két, egymástól alapvetően eltérő települési módot alakított ki, melyekhez eltérő életmód és gazdálkodás kapcsolódott. A Duna és a Tisza mentén egy keskeny sávban (a Dunánál a Dunaföldvár és a Sió/Sárvíz közötti szakaszon, a Tiszának pedig a középső szakaszán) többretegű tell-telepeket hoztak létre. A telteken végzett nagyszabású kutatásokról az 1980-as években – Tószeg–Laposhalom (BÓNA 1980., STANCZIK 1980.), Tiszaug–Kéménytető (CSÁNYI–STANCZIK 1982.) – és 1992-ben igen sokat ígérő, impozáns előzetes

9. kép

Kora bronzkor III. 1: késői Nagyrév kultúra; 2: Perjámos kultúra; 3: Szaniszló csoport;
4: korai Hatvan kultúra; 5: korai Ottomány kultúra; 6: Kisapostag kultúra

Abb. 9.

Frühbronzezeit III; 1: späte Nagyrév-Kultur, 2: Perjámos-Kultur, 3: Szaniszló-Gruppe,
4: frühe Hatvan-Kultur, 5: frühe Ottomány-Kultur, 6: Kisapostag-Kultur

¹³ A Kiskunfélegyháza–Izsáki út lelőhelyen 1995-ben Balog Csilla által feltárt egyrétegű településrészlet leletanyaga a Nagyrév kultúra fiatalabb időszakába sorolható leletekkel (kora bronzkor III/a fázis) mutat rokonságot (BALOGH 1997.). A Kecskemét–Csukáséren 1995 őszen és 1996 tavaszán Pintér László vezetésével végzett leletmentésen előkerült 22 kisméretű, egyfűlű kis korsóból álló edénydepot a Nagyrév kultúra igen korai időszakából származik. A kialakult korai nagyrévi formák mellett olyan edénytípusok is előfordulnak benne, melyek még magukon viselik a kultúra kialakulási időszakának jegyeit, érződnek rajtuk azok a hatások, melyek a Somogyvár–Vinkovci kultúra területéről érkeztek (TÓTH 1999. 36.).

jelentések, illetve összefoglalások készültek: Baracs–Földvár (VICZE 1992.), Bölcse–Vörösgyűrű (Vörösgyír) (POROSZLAI 1992.), Dunapentele–Dunaújváros–Kosziderpadlás (BÓNA 1992A.), Százhalombatta–Földvár (POROSZLAI 1992A.), Tiszaug–Kéménytető (CSÁNYI–STANCZIK 1992.), Tószeg–Laposhalom (BÓNA 1992b.). A Százhalombatta–Téglagyár (vagy Földvár) lelőhelyen 1989 és 1993 között végzett kutatások legfontosabb eredményeit előzetesen Poroszlai Ildikó ismertette (POROSZLAI 1993/94. 2–3., POROSZLAI 1996.). Sajnos a tell-ásatások eredményeinek teljes feldolgozása és közzlése – Dunaföldvár–Kálvária, Sióagárd–Gencs, Gerjen–Váradpuszta (SZABÓ 1992.) és Bölcse–Vörösgyűrű (Vörösgyír) (POROSZLAI 1992B.) kivételével – még nem történt meg, nyilvánvalóan a rendkívül nagy mennyiségű leletanyag feldolgozásának nehézségei miatt. A népesség elterjedési területének jelentős, tulajdonképpen nagyobbik részén (Budapest tágabb környékén, a Duna–Tisza közén és a Tisza mentén a Tiszaug déli széle és a Hódmezővásárhely közötti szakaszon) egyrétegű településeikkel találkozhatunk. Ezekről hosszú ideig csak Budapest környékéről voltak jelentősebb közölt ismereteink: Diósd (PATAY–PATAY 1965., SCHREIBER 1981.), Budafok (SCHREIBER 1963.), Budapest–Soroksár, Botanikus kert (KALICZ–SCHREIBER 1981A.), Budapest–Várhegy (MAROSI–SOÓS 1991., H. HANNY 1997.). Újabban – a már említett Duna–Tisza közeli lelőhelyek mellett – két dél-alföldi egyrétegű településrészletet is megismerhettünk. Szentés–Várostanya lelőhelyen, a 451. számú út Szentest délről elkerülő szakaszának építését megelőzően 1998-ban Szabó Géza tárt fel egy kisebb, egyrétegű településrészletet, amelyet egy nagyobb közösségből kirajzó vadászcsapat ideiglenes táborhelyeként értelmezett (SZABÓ 1999. 12.). Kulcsár Gabriella közölte a Baks-Homokbánya lelőhelyen 1966-ban Trogmayer Ottó által feltárt településrészletet (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999.), melynek érdekessége, hogy leletanyaga ugyan meghatározóan korai nagyrévi jellegű, de erőteljes korai perjámosi hatások színezik, jelezve az igen szoros kapcsolatokat a Nagyrév és a Perjámos kultúra között (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999. 99.).

A népesség temetkezéseit az újabb adatok alapján – a legfontosabbak: Rákóczi-falva–Kastélydomb (CSÁNYI 1983. 34., 40., 53–57., 3–8. kép, 9. kép 1–4.), Nagyrév–Zsidóhalom (CSÁNYI 1992.), Szigetszentmiklós (KALICZ–SCHREIBER 1995.), Kisapostag (PÁSZTOR 1997.), Tószeg–Ökörhalom (CSÁNYI 1999.) – Csányi Marietta elemezte (CSÁNYI 1992., CSÁNYI 1999.).¹⁴ Megállapította, hogy a kultúra korai (Ökörhalom fázis) és klasszikus időszakának temetői a Tisza-vidéken a szórthamvas rítus dominanciája mellett vegyes rítusúak. A zsugorított helyzetű csontvázas temetkezéseket a szomszédos dél-alföldi populációk (Óbéba–Pitvaros, korai Perjámos) hatásaként értékelhetjük. Konkrét bizonyítékot szolgáltat erre a Nagy-rév–Zsidóhalmon feltárt 54. sír, melyben egy zsugorított helyzetű csontváz mellett jellegzetes pitvarosi edényeket – egy kétfülű, gömbös korsót és egy mély, hasas, négyfülű tálat – találtak (CSÁNYI 1992. 84.). A – főként a Tisza vidékéről ismert, nagy felületeken elhelyezkedő – temetőrészletekre a csekély sír-sűrűség jellemző. A sírok egymástól elkülönülő, kisebb sírcsoportokat alkotnak, melyek valószínűleg egy-egy család temetkezései. A szórthamvas temetkezések rítusa szigorúan kötött, a sírgödör alakja, valamint az edények, tárgyak, emberi maradványok helye is egyértelműen meghatározott. Az urnás temetkezések urnái csak a hamvak maradványait tartalmazzák, a mellékleteket az urna mellé tették. Ebben az időszakban még ismeretlen volt az urnák lefedése tállal, ez csak a késői, Kulcs fázisban vált szokássá. A temetkezések törvényszerűségei nemcsak a közösség temetkezési hagyományait tükrözik, hanem alkotórészei a vallási szimbólumrendszernek is. A temetkezési rítus háttere egy olyan világkép, melyet a szimmetria és a törvényszerűségek határoznak meg (CSÁNYI 1992. 85–86., CSÁNYI 1999. 187.). A kultúra késői időszakából (Kulcs fázis) nagyobb temetőrészleteket a Duna vidékéről ismerünk: Kulcs–Császártanya (BÓNA 1960. 9–13.), Dunaújváros

¹⁴ A kultúra korai és klasszikus időszakának eddig ismert legnagyobb temetőrészletét Csányi Marietta tárta fel 1980-ban Nagyrév–Zsidóhalmon, a tell-teleptől 2–5 km-re. A 6–8 hektáros felületen összesen 27 sír (19 szórthamvas, 6 csontvázas és 2 urnás) került elő 3, egymástól távol eső sírcsoportban (CSÁNYI 1992. 83–84.). A kultúra késői, Kulcs fázisának eddigi legnagyobb közzétett temetője (63 urnás sír) Kalicz-Schreiber Rózsa ásátásán került elő 1962–63-ban Szigetszentmiklóson (KALICZ–SCHREIBER 1995.).

(BÓNA 1960. 12.), Szigetszentmiklós (KALICZ-SCHREIBER 1995.).¹⁵ Ebben az időszakban a temetkezési rítus egységesedése figyelhető meg, kizárólagossá vált az urnás temetkezés (CSÁNYI 1999. 187., KALICZ-SCHREIBER 1995. 33.). Ez a temetkezési rítusban bekövetkezett változás a legfőbb régészeti bizonyítéka a Kisapostag kultúra befolyásának, mely a Duna mentén, a két kultúra találkozási zónájában érvényesült a legerősebben (MOZSOLICS 1942. 31.). A temetőben a sírsűrűség jóval nagyobb lett. Az elkülönülő sírsorokba valószínűleg egy-egy nagyobb család tagjait temették (CSÁNYI 1999. 186.). Jellemző a kis számú edénymelléklet, az urnán és az azt borító tálon kívül általában egy kis ivóedény (korsó) is tartozott a sírokhoz. Az ékszereket a ruházat tartozékaként elégették a halotti máglyán és a halottal együtt temették el. A nagyrévi időszakban a leggyakoribb ékszerek a különböző nyakfűzerek (pasztagyöngyök, csont- és agyaggyöngyök, állatfogak, kagylók, bronzlemez- és spirálcsovek, átfűrt kőlapok) voltak (KALICZ-SCHREIBER 1995. 33–35.).

A kultúra belső kronológiájának kidolgozásával számos tanulmányában foglalkozott Kalicz-Schreiber Rózsa, elsősorban a Budapest tágabb környékén előkerült leletanyagok tipológiai elemzése révén (SCHREIBER 1972., KALICZ-SCHREIBER 1975., KALICZ-SCHREIBER 1981., SCHREIBER 1981., SCHREIBER 1984.). Kronológiai rendszerének alapfelosztása (kora bronzkor II/a, II/b, III/a és III/b) továbbra is használható, de újragondolása szükséges. Ehhez elengedhetetlen a tell-telepek és az egyrétegű települések leletanyagainak közlése, továbbá egymással való összehasonlítása.

A kultúra utóélete – kialakulásával ellentétben – meglehetősen jól tisztázott. A Duna menti tell-telepeken mind a feltárt leletanyag, mind a házak változatlan szerkezete és építési technikája egyértelműen igazolja, hogy a Nagyrév kultúra késői, Kulcs fázisából törés nélkül, szinte észrevétlenül alakult ki a Vátya kultúra: Bölcske–Vörösgyűrű (POROSZLAI 1992. 143.), Százhalombatta–Földvár (POROSZLAI 1992a. 154.), Dunapentele–Dunaújváros–Kosziderpadlás (BÓNA 1992a. 152.). A fokozatos átféjlődés jól megfigyelhető a Nagyrév kultúra késői fázisának (9. kép 1.) és a Vátya kultúra korai időszakának sírjait tartalmazó temetők egymással lényegében megegyező temetkezési rítusánál is (KALICZ-SCHREIBER 1995. 33–35.). A Duna mentén a Kisapostag kultúra hatása indította el azokat a változásokat, melyek a középső bronzkor elején a Vátya kultúra kialakulásához vezettek (BÓNA 1975. 31.). A Vátya kultúra a Nagyrév kultúrával csaknem azonos területen jött létre, csak a Tisza bal partjára nem terjeszkedett ki.

Az Óbéba–Pitvaros csoport (5. kép)

A Tisza bal partjára, a Tisza–Szárász–Maros–Aranka közötti területre (5. kép 3., 8. kép 4.) a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népessége életének végén, a kora bronzkor II. fázisának elején egy új – feltehetően a Morava-völgyben a Bubanj–Hum III. kultúrából leváló –, balkáni eredetű népesség nyomult be. Leletanyaguk a területen valami újat, idegenszerűt jelentett. Magukkal hozták déli eredetű, balkáni-anatóliai gazdag fémművességüket, hozzájuk köthető a bronznak eszközként való nagyobb mérvű felhasználása. Halottaikat szigorúan kötött rítus szerint, a nőket a jobb oldalukon, megközelítőleg É–D-i, a férfiakat a bal oldalukon, megközelítőleg D–É-i tájolással zsugorított helyzetben, déli eredetű ékszerekkel és gazdag edénymelléklettel temették el. Egyik jellegzetes edényformájuk a – szintén déli eredetre utaló – kétfülü csésze (BÓNA 1965., HORVÁTH 1983. 83., BÓNA 1992. 13.).

A csoport körvonalazása (BÓNA 1965.) óta eltelt időszakban a közelmúltig nem történt jelentős előrelépés a magyarországi kutatásban. Az 1990-es évek végétől azonban sor került néhány – a Duna–Tisza köze déli részén, a Tisza jobb partján – régebben feltárt leletanyag közlésére, továbbá ugyanezen a területen egy kisebb település és a hozzá tartozó temető hiteles feltárására. Ezek az új adatok egyrészt

¹⁵ Dunaújvárosban a kultúra késői időszakának mintegy 100 sírját tárták fel az 1950-es évek elején, a leletanyag azonban sajnos közöletlen (BÓNA 1960. 12.).

jelentősen módosították az eddig kialakult képet, másrészt jó néhány kérdést, problémát is felvetnek. Kulcsár Gabriella közölte a Baks–Sövényházáról származó, a múlt század végén ajándékként a Móra Ferenc Múzeumba került, bizonytalan lelőkörményű edényeket, a Rőszke–Iskola lelőhelyen 1928-ban Móra Ferenc által feltárt zsuporított csontvázás sírok mellékleteit, valamint a Szatymaz–János-szállás, Gróf Árpád földjén 1934-ben földmunkák során előkerült kora bronzkori edényeket, melyek vagy csontvázás temetkezések mellékletei, és/vagy egy edénydepot részei lehettek (KULCSÁR 2000.).¹⁶ Trogmayer Ottó közzétette a Sándorfalva–Eperjesen 1980–81-ben Galántha Márta által feltárt kora bronzkori sírokat (TROGMAYER 2001.). Bende Lívía és Lőrinczy Gábor 1999-ben Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhát-halmon, az ún. Szeged III. homokbánya területén 5 kora bronzkori temetkezést (4 zsuporított helyzetű csontvázat és 1 szimbolikus sírt), valamint 2 hasonló korú gödröt és egy nagyméretű, téglalap alakú, földbe mélyített épületet tárt fel. A feltehetően családi temetőbe két fiatal felnőttet és egy idősebb nőt, továbbá egy felnőtt férfit temettek. A sírokban szokatlanul koncentráltan előforduló fém- és kerámiamellékletek, valamint a fegyveres férfisír (tőr), az eltemetett család kiemelkedő jelentőségét mutatják. A szűkebben vett dél-alföldi területen a kora bronzkor II. időszakában igen kevés a hiteles lelőhely, jelenleg ez az egyetlen olyan eset, ahol egy kis létszámú közösségnek (valószínűleg egy családnak) mind a temetője, mind a települése együttesen került elő és teljes egészében feltárt (BENDE–LŐRINCZY 2002., BENDE–LŐRINCZY 2003.).

Az említett leletegyüttesek többsége olyan sírokból származik, melyek temetkezési rítusa pontosan megfelel az Óbéba–Pitvaros csoport temetőiben szokásosnak. A temetkezések fém- és csonttárgyainak kapcsolatait szintén elsősorban ebben a körben találjuk meg. Mindezek alapján Trogmayer Ottó a Sándorfalva–eperjesi sírokat az Óbéba–Pitvaros–Mokrin típusú temetők közé sorolta. Igazolódott, hogy a Tisza medre nem jelentett elválasztó vonalat a Nagyrév kultúra és az Óbéba–Pitvaros csoport között, az Óbéba–Pitvaros csoport a Tisza mindkét partját megszállva tartotta Sándorfalva magasságáig (TROGMAYER 2001. 179.).¹⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tárgyalt leletegyüttesek különbségeket is mutatnak az Óbéba–Pitvaros csoport – sajnos eddig csak igen kis számú, és a dorozsmai településtől eltekintve csak sírokból ismert – leletegyütteseikhez képest. Legszembetűnőbb az ún. összetett viseleti elemek (fejdíszek, nyakláncok, övek, karékek) alkotóelemeinek, valamint a kétfülű, nyomott testű edényeknek a hiánya (V. SZABÓ 1999. 57., KULCSÁR 2000. 55., BENDE–LŐRINCZY 2002. 84., 86.). Elsősorban a kerámiát tekintve nem elhanyagolhatóak a leletegyüttesek Nagyrév kultúrához fűződő kapcsolatai sem (KULCSÁR 2000. 53–55.). Mindemellett ezt a Tisza jobb partja mentén körvonalazódó leletkört minden bizonnyal valóban az Óbéba–Pitvaros csoporthoz kapcsolhatjuk. Arra a kérdésre, hogy a népességnek a Tisza két partja mentén megjelenő leletegyütteseik közötti kisebb különbségek milyen okokra vezethetők vissza (stílusváltozatra, közös gyökere, de részben eltérő szokásokat követő közösségek jelenlétére, vagy egyszerűen a kutatás hiányosságaira) csak újabb, hitelesen feltárt leletegyüttesek adhatnak választ.

¹⁶ Mind a rőszkei, mind a jánosszállási leletek között előfordult egy kihajló peremű, csonka kúpos nyakú, bekarcolt vonallal hangsúlyozott vállú, ívelt csonka kúpos testű, peremből induló szalagfüles bögrétípus több változata, melyeknek összegyűjtötte jellemzőit és kapcsolatait. Megállapította, hogy a bögrétípus a Tisza jobb és bal partján, a Tisza Körösöktől az Aranka-érig, illetve a Dong-értől a Csik-érig terjedő szakaszán, településeken és temetkezések mellékleteként egyaránt előfordul az Ada csoport, az Óbéba–Pitvaros/korai Perjámos, illetve a korai Nagyrév kultúra településterületén a kora bronzkor 2–3 időszakában. Véleménye szerint az Ada típusú kerámiaanyag helyett a korai Perjámos és a korai Nagyrév kultúra kerámia-hagyományában kereshetők a gyökerei (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999. 95–96., KULCSÁR 2000. 53–55.). A jánosszállási bögrék esetleges sírleletként való értelmezése kapcsán áttekintette a Kárpát-medence déli részén, a kora bronzkor 2–3 időszakában gyakorolt csontvázás temetkezési rítus kiterjedt kapcsolatrendszerét. Megállapította, hogy ebben az időszakban nemcsak a Tisza bal partján, de a jobb partján is a csontvázás temetkezési rítusra van több adatunk. A csontvázás temetkezések elsősorban az Óbéba–Pitvaros csoporttal és a korai Perjámos kultúrával, elvétel az Ada csoporttal és a korai Nagyrév kultúrával hozhatók kapcsolatba (KULCSÁR 2000. 56–60.).

¹⁷ Az adott korszak alacsony település- illetve népsűrűségét is figyelembe véve elképzelhető, hogy az egymással szomszédos etnikai vagy társadalmi egységek a folyó 2 partja mentén fűrészfogszerűen is megtelepedhettek (TROGMAYER 2001. 180.).

A Perjámos kultúra (5. kép)

A kora bronzkor II–III. periódusának fordulójától a középső bronzkor végéig a Maros-torkolat környékén, a Tisza bal partján – egy új, feltehetően Bubanj IV. eredetű balkáni hullám (BÓNA 1992. 21.) – a Perjámos kultúra népessége vált dominánssá a Nagyrév kultúrával szemben.¹⁸ A kultúra elterjedése rendkívül szorosan kötődik a Tisza és a Maros völgyéhez. Északi határa Mártély vonaláig húzódik – a Mártély–Szegfű lelőhelyen feltárt temetkezések jelölik eddigi legészakibb elterjedési pontját (V. SZABÓ 1999A.) –, délen az Aranka-érig található meg emlékei (5. kép 4., 9. kép 2.). Már a korai periódusában (Szőreg 1–3) meghonosodott a Marostól északra eső területen is, ezt a Hódmezővásárhely környéki korai telepek – Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Hódmezővásárhely–Szakállhat és Solt Palé, Hódmezővásárhely–Batida, Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor tanya (V. SZABÓ 1997. 70–71.) – és a Marostól északra megismert temetők – Hódmezővásárhely–Kopáncs, XI. dűlő (V. SZABÓ 1997.), Mártély–Szegfű (V. SZABÓ 1999A.) – egyértelműen igazolják.

A népességnek hazánk területéről két tell-telepét ismerjük: a korai periódusba sorolható kiszomborit és a kései periódust is megérő klárafalvit. A Marostól északra teljeik már nem, csak egy-rétegű, kisebb településeik kerülnek elő.

A kultúra belső kronológiáját Bóna István dolgozta ki a szőregi temető alapján (BÓNA 1975. 85–92.). A települések kutatása sem tudta ezt a kronológiát finomítani. Ez utóbbiak alapján mindössze egy korai (Szőreg 1–3) és egy kései (Szőreg 4–5) periódus válik el egyértelműen (V. SZABÓ 1999. 59.). A kultúra életének második felében településterülete összezsugorodott, késői anyagai csak igen kis területen, kevés lelőhelyről kerültek elő: a szőregi és deszki temetőből, a klárafalvi és pécskai tellről (V. SZABÓ 1999. 60.).

Noha igen gazdag leletanyagot ismerünk Móra Ferenc majd Banner János Szeged és Hódmezővásárhely környéki, a XX. század első felében végzett ásatásai révén, az azóta eltelt időszakban igazi lendületet csak az 1990-es évek második felétől vett a kultúra kutatása, elsősorban P. Fischl Klára és V. Szabó Gábor munkájának köszönhetően. V. Szabó Gábor közölte a Mártély–Szegfűn 1995-ben végzett leletmentésén előkerült zsugorított helyzetű csontvázakat, a Hódmezővásárhely–Kopáncs, XI. dűlő lelőhelyen 1981-ben B. Nagy Katalin által feltárt temetkezéseket, továbbá összegyűjtötte a kultúra Hódmezővásárhely környéki, részben településekről, részben temetőkből származó leleteit (V. SZABÓ 1999A.). Megállapította, hogy a bemutatott leletanyagok a Perjámos kultúra idősebb fázisába (Szőreg 1–3) tartoznak, bár sok szálon kötődnek a Nagyrév kultúra fiatalabb fázisának leletgyűjtéseire is (V. SZABÓ 1997.). P. Fischl Klára elvégezte a Szőreg–C (Szőreg–Szív utca) lelőhelyen Móra Ferenc által 1928 és 1931 között feltárt temető leletgyűjtéseinek kritikai közlését. Rekonstruálta a temető térképét és közzétette a csontanyag eddig nyomtatásban meg nem jelent nem és életkor meghatározásait (P. FISCHL 2000.). Az így rendelkezésére álló hitelesebb és bővebb információk alapján egy viseleti és használati tárgyakon alapuló temetőelemzés révén próbált fényt deríteni a temetőt használó népesség társadalmi felépítettségére. John M. O'Shea eredményeit – aki az Óbéba–Pitvaros csoport és a Perjámos kultúra temetőit elemezve vizsgálta a sírokban előkerült tárgyak szerepét, társadalmi és gazdasági jelentőségét (O'SHEA 1996. 318. Table 9: 3) – ütköztette saját elemzése tanulságaival (P. FISCHL 2001.). Régészeti kutatásunk egyik nagy adósságát törlesztette a Klárafalva–Hajdován, a népesség egyetlen hazánk területére eső, a kultúra késői időszakában is lakott tell-telepén végzett korábbi feltárások – Móra Ferenc 1931. évi és Trogmayer Ottó 1969. évi ásatása – leletanyagának közzétételével. A Trogmayer Ottó által elkülönített 8 szint, a John M. O'Shea feltárásából származó

¹⁸ A napjainkban az Óbéba–Pitvaros csoporthoz és a Perjámos kultúrához sorolt leletanyagot 1931-ben Banner János Maros kultúra néven különítette el (BANNER 1931.).

C¹⁴ vizsgálatok eredményei,¹⁹ valamint a leletanyag tipológiai elemzése révén arra a követ-keztetésre jutott, hogy a tell-telepen a megtelepüléssel már a Perjámos kultúra korai fázisában (ún. Szőreg 2–3) is számolhatunk, a leggazdagabb leletanyag azonban a késői (ún. Szőreg 4–5) fázisból került elő. A település a koszideri korszakban is létezett (P. FISCHL 1997., P. FISCHL 1998., P. FISCHL 1998A.). A kultúráról jelenlegi ismereteinket legutóbb szintén P. Fischl Klára foglalta össze. Részletesen foglalkozott az egyrétegű és többretegű telepek gazdasági és társadalmi szervezetségével. Megállapította, hogy a tell-telepek létrejöttének fő oka a környezet kényszerítő ereje és a népességnek a kereskedelembe betöltött közvetítő szerepe volt. A tell-telepek lakói – az alföldi és a hegyvidéki területek áruinak cseréközpontjaiként, ún. kereskedelmi kapukként – részt vettek a Maros mentén haladó kereskedelemben, sőt ellenőrizték azt és lefölözték a hasznot. A népesség a települési terület adottságai miatt áruközvetítő szerepet vállalt. A kultúra területén megjelenő tell-telepek és egyrétegű települések kettősségét nem egy társadalmilag magasabb szinten szervezett népesség tudatos politikájának eredményeként értékeli. Az egy központi település és az azt kiszolgáló szatelittlepek létét nem tartja reálisnak (P. FISCHL 2000A.).²⁰

A kultúra viszonya az Óbéba–Pitvaros csoporthoz valamint a Nagyrév kultúrához máig tisztázatlan. A kutatók egy része az Óbéba–Pitvaros csoport és a Perjámos kultúra hagyatékát egyazon kultúra – a Maros kultúra – belső fejlődés révén évszázadok alatt átalakult, módosult emlékeanyagaként értékeli (BANNER 1931. 36., O'SHEA 1996., TROGMAYER 2001. 180.). Mások az Óbéba–Pitvaros csoport és a Perjámos kultúra időbeli különállását és legfőljebb rokoni kapcsolatait hangsúlyozzák (BÓNA 1965. 39., BÓNA 1992. 13., 21.). Az azonos temetkezési rítus, valamint a tárgytipusok nagyfokú rokonsága mindenképpen arra utal, hogy a két populáció között igen szoros kapcsolat volt. A perjámosi nép magába olvasztotta az itt talált pitvarosi és nagyrévi lakosságot. A Nagyrév és a Perjámos kultúra határának meghatározása napjainkig bizonytalan, ugyanis kevés a hitelesen feltárt leletanyag. Nem egységes a kutatás véleménye a nagyrévi népesség Maros-vidéki megjelenéséről. Trogmayer Ottó szerint a nagyrévi leletek a Maros vidékén csaknem minden esetben importként vagy szórványként kerültek elő, így ezen a területen a kultúra önálló megjelenéséről nem beszélhetünk. Itt a Makó típusú leleteket az Óbéba temetőjével meghatározható együttesek követik, melyekből töretlen helyi fejlődéssel alakulnak ki a Szőreg–Mokrin–Perjámos típusú együttesek (TROGMAYER 2001. 180.). Szabó Géza ezzel szemben nagyrévi lakosokat feltételez a Maros mentén a középső bronzkor kezdetéig. Véleménye szerint a kultúra leletei a Maros-torkolat környékén olyan mértékben fordulnak elő, hogy az már kizárja az egyszerű import lehetőségét (SZABÓ 1999. 15.). A kérdés eldöntésében csak további, hitelesen feltárt lelőhelyek lehetnek segítségünkre. Egyes lelőhelyeken a Nagyrév és a Perjámos kultúra zárt lelet-együttesei is megtalálhatók (Hódmezővásárhely–Kökénydomb, Szőreg). Ahol a két közösség megtelepülésének nyomai ugyanazon a lelőhelyen zártan elkülönülve jelen vannak egymás mellett (pl. Hódmezővásárhely–Kökénydomb), ott a Nagyrév kultúra tekinthető idősebbnek. Az sem tartható azonban kizártnak, hogy a két eltérő anyagi műveltség hordozói a térségen belül egy ideig egymás közvetlen szomszédságában, egymás mellett léteztek (V. SZABÓ 1999. 57–58.). A Nagyrév kultúra, valamint az Óbéba–Pitvaros csoport és a Perjámos kultúra népessége között a kapcsolatok igen erőteljesek voltak. A Tisza bal és jobb partján a kora bronzkor II–III. korszak fordulóján a kora nagyrévi és a kora perjámosi csoportok – egyébként jól elválasztható – anyagi kultúrájában átfedés figyelhető meg (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999. 96.). A szoros kapcsolatokat nemcsak a leletek kölcsönös előfordulása jelzi, hanem az eltérő rítus megjelenése is egymás területén. A Nagyrév kultúra területén fellépő csontvázak a Maros vidékkel fennállott élénk kapcsolatokat, a javak cseréjén kívül esetleg egyes

¹⁹ A lelőhelyen legutóbb, 1987-ben John Michael O'Shea és munkacsoportja által végzett feltárás eredményeinek feldolgozása folyamatban van.

²⁰ Ezúton is szeretném megköszönni P. Fischl Klárának, hogy doktori dolgozatának adatait megismerhettem.

személyek vagy kisebb családi közösségek mozgását is tükrözhetik (SCHREIBER 1986. 70–71.).²¹ Újabb felmerült az a lehetőség is, hogy a Perjámos kultúra végső arculatának kialakulásában az Óbéba–Pitvaros csoport mellett egy közös fiatal Nagyrév–korai Perjámos horizont is szerepet játszott (V. SZABÓ 1999. 58., P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999. 95–96., KULCSÁR 2000. 55.). A szóban forgó területen továbbra is problémát jelent a térség kulturális viszonyainak tisztázása, a Nagyrév és a Perjámos kultúra, valamint az Óbéba–Pitvaros csoport közötti kapcsolatok kérdése, továbbá elterjedésük vizsgálata.

Az Ada csoport és a Gyula–Roşia csoport

Horváth Ferenc az 1980-as évek elején a Tisza jobb partján, a Duna–Tisza köze Csongrád magasságáig nyúló területein és a Bácskában, a Tisza–Dongér–Csík-ér által határolt területen 16 lelőhely adatai alapján elkülönített egy olyan leletcsoportot, mely véleménye szerint teljes bizonyossággal nem volt sorolható egyetlen, a Dél-Alföldön addig ismert népcsoport hagyatékába sem. Megállapította, hogy a csoport kerámiája erős szálakkal kötődik a Somogyvár–Vinkovci kultúra és az Óbéba–Pitvaros csoport formakincséhez. A leletcsoportot, mely véleménye szerint a Makó kultúra élete alatt jelent meg, legelső előfordulása után Ada csoportnak nevezte el. Feltételezte, hogy az Óbéba–Pitvaros és az Ada csoportnak a helyi makói népességgel történő egybeolvadása révén alakult ki a Dél-Alföldön a Nagyrév kultúra Kötörés csoportja (HORVÁTH 1983. 81., HORVÁTH 1984.). Bóna István egyértelműen a Somogyvár–Vinkovci kultúra Dunán átkelő és a Duna–Tisza közén letelepedő népcsoportjai hagyatékának tartotta az általa Somogyvár–Ada csoportnak nevezett emléktárgyat (BÓNA 1992. 15.).

A közelmúltban V. Szabó Gábor már felhívta a figyelmet arra, hogy az Ada csoporttal kapcsolatban számos probléma megoldatlan maradt. A Horváth Ferenc gyűjtése óta eltelt közel két évtizedben egyetlen új, egyértelműen az Ada csoporthoz sorolható leletegyüttest sem tettek közzé a térségből (V. SZABÓ 1999. 55.). A rőszkei és a jánoszállási leletek között előforduló, peremből induló szalagfüles, már említett bögrétípus és a csontvázás temetkezési rítus elemzése kapcsán Kulcsár Gabriella vizsgálat alá vette az Ada csoport leletanyagát is. Megállapította, hogy a csoport szórvány anyagának egy része (Ada/Ada – Yu, Hajdújárás/Hajdukovo – Yu, Radanovac, Zenta/Senta – Yu, Zombor/Sombor – Yu) tagadhatatlanul a Somogyvár–Vinkovci kultúrával mutat kapcsolatokat. Ugyanakkor a tárgyalt bögrétípusnak a csoporthoz sorolt szórvány (Ada/Ada – Mohol – Yu, Nosza/Nosa – Yu) vagy csontvázás sírból származó (Hajdújárás/Hajdukovo – Pörös 7. sír – Yu) példányai az Óbéba–Pitvaros és a korai Perjámos körrel hozhatók kapcsolatba. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Hajdújárás–Pörös/Hajdukovo lelőhelyen 1951-ben feltárt 7. sírt nemcsak kerámiamellékletei, hanem viseleti tárgyai is az Óbéba–Pitvaros és a korai Perjámos körhöz kapcsolják. Úgy vélte, arra a kérdésre, hogy a korábban az Ada csoporthoz sorolt temetkezés és a szórványleletek leválaszthatók-e az Ada csoporttól és a rőszkei, jánoszállási, szatymazi, esetleg Sándorfalva–eperjesi leletekkel egy egységbe sorolhatók-e, csak újabb, hiteles leletegyüttesek alapján kaphatunk megnyugtató választ (KULCSÁR 2000. 60.).

Időközben a Sándorfalva–eperjesi temetőről – az egyetlen nagyobb, hitelesen feltárt temetőről, melyet korábban a csoporthoz tartozónak vélték (HORVÁTH 1983. 81., BÓNA 1992. 15.) – kiderült, hogy az Óbéba–Pitvaros körhöz kapcsolódik (TROGMAYER 2001.). Újabb, hitelesen feltárt település- és sírleletek (Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhát–halom) igazolták, hogy az Óbéba–Pitvaros csoport népessége a Tisza jobb partja mentén is megjelent. Úgy tűnik tehát, hogy a zömében szórványleletekre épített Ada csoport leletanyagát ketté kell választanunk. Leleteinek egy része valóban a Somogyvár–Vinkovci körrel hozható kapcsolatba, azonban úgy gondolom, hogy nem a népesség

²¹ Csontvázás temetkezések nemcsak a Tisza vidékén, hanem Budapest környékén is előkerültek, elsőként Szigethalmon, majd Budapest XI. – Pannonhalmi út lelőhelyen (SCHREIBER 1986.).

tényleges megjelenéséről van szó, hanem a késő makói korszakban (ezen a területen kora bronzkor I/b) a Makó–Kosihy–Čaka kultúra leletegyütteseiben általánosan megjelenő, a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatásait tükröző leletekről.²² Ezek a Makó–Kosihy–Čaka kultúra szinte teljes elterjedési területén, a középső és északi területeken is érzékelhetőek, megjelenésüket nem kapcsolhatjuk egy zárt elterjedési területhez. A legerőteljesebben nyilvánvalóan a Somogyvár–Vinkovci kultúrához földrajzilag közelebb eső területeken jutottak érvényre. Elképzelhető, hogy a Makó–Kosihy–Čaka kultúra és a Somogyvár–Vinkovci kultúra népessége közötti kapcsolatok a Nagyrév kultúra, valamint az Óbéba–Pitvaros csoport és a Perjámos kultúra népessége közötti – már jóval pontosabban ismert (SCHREIBER 1986. 70–71., CsÁNYI 1992. 84.) – kapcsolatokhoz hasonlóan igen szorosak voltak. Vagyis a két népesség közötti intenzív kapcsolatokat a leletek kölcsönös előfordulása mellett a temetkezési rítus egymásra hatása,²³ esetleg az eltérő rítus megjelenése is jelzi egymás területén.²⁴ Ez a javak cseréjén kívül egyes személyek vagy kisebb családi közösségek mozgását is tükrözheti, de semmiképpen nem jelent nagyarányú népmozgást, jelen esetben a Somogyvár–Vinkovci népesség megjelenését a tárgyalt területen. A csoport leleteinek másik része az Óbéba–Pitvaros körhöz kapcsolódik, melyről kiderült, hogy a Tisza jobb partja mentén is jelen van, és melynek megjelenését a területen a kora bronzkor II. fázisa elé jelen ismereteink szerint nem keltezhetjük. Úgy vélem, hogy mindezek alapján az Ada csoport – mint önálló kulturális egység – létét el kell vetnünk.

Bóna István az Ada csoporthoz hasonló Somogyvár ágat feltételez – Gyula csoport (Bóna 1965. 46.), Gyula–Roşia-csoport (Bóna 1993. 78–79.) majd Somogyvár–Gyula–Roşia csoport (Bóna 1992. 15.) néven – a Kelet–Alföldön is, melynek népessége véleménye szerint még az Ada csoport kirajzását megelőzően nyomult be a Bánáthól a Hármas Körös völgyébe és onnan a Berettyóig (Bóna 1992. 15.). Ennek a csoportnak is időszerű a felülvizsgálata. Mára már sikerült tisztázni, hogy elterjedése a Felső-Tisza-vidéken nem bizonyítható (DANI 2001. 134., 139.). Bóna István a Felső-Tisza-vidékről a csoporthoz tartozónak vélte a Gáborján–Csapszékparton és Besenyődön feltárt urnasírt, valamint a Vásárosnaményben Czine Miklós telkén előkerült zsugorított csontvázas temetkezést (Bóna 1993. 78–79.). Dani János elemzései igazolták, hogy a Gáborján–csapszékparti urnasírt a Makó–Kosihy–Čaka kultúrához (DANI 1998. 57–59. Abb. 2., Abb. 3: 1–3.), a vásárosnaményi és a besenyődi temetkezést pedig a Füzesabonyi kultúrához sorolhatjuk (DANI 2001. 134., 139., VII–VIII. t.). Bóna István a csoporthoz sorolta (Bóna 1992. 15.) a Délkelet-Alföldön Békéscsaba, Alvégi-legelő, majorok lelőhelyen feltárt temetkezést is (NIKOLIN 1991. 73–75. 2. kép). A sír hamvasztásos rítusa azonban eltér a Roşia csoport barlangokból ismert csontvázaibanak (HALASI–EMÖDI 1985.) temetkezési rítusától (TÓTH 2002. 36., KULCSÁR 2002a. 447.). Edénymellékletei alapján is besorolhatjuk a Makó–Kosihy–Čaka kultúra késői temetkezései közé (TÓTH 2002. 36., 47., 5. táblázat). A Délkelet-Alföldön szórványosan megjelenő, a Somogyvár–Vinkovci körrel kapcsolatba hozható leletek esetében szintén a késő makói korszakban a Makó–Kosihy–Čaka kultúra leletegyütteseiben általánosan megjelenő, a Somogyvár–Vinkovci kultúrával való szoros kapcsolatokra utaló leletekről lehet szó, nem a népesség tényleges megjelenéséről. Ezeket a leleteket véleményem szerint nem sorolhatjuk egy egységbe a Romániában, a Körösök menti barlangi lelőhelyek alapján körvonalazott Roşia csoporttal (HALASI–EMÖDI 1985.), így a Gyula–Roşia, illetve Somogyvár–Gyula–Roşia csoport elnevezésnek nem látom létjogosultságát.

²² A közelmúltban az M5 autópálya nyomvonalán Szeged–Kiskundorozsma határában feltárt, jelenleg feldolgozás alatt álló településrészletek – Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lelőhely (SZALONTAI–TÓTH 2003. 63–64.) és Szeged–Kiskundorozsma–Subasa (SZALONTAI–TÓTH 2003a. 83–91.) – azt mutatják, hogy a tárgyalt területen a Makó–Kosihy–Čaka kultúra jelentős késői településrészleteivel kell számolnunk. Ezek leletanyagában erőteljesen érzékelhetőek a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatásai.

²³ Lásd például a Makó–Kosihy–Čaka kultúra késői időszakában fellépő szórthamvas temetkezéseket, melyek zöme a kultúra alaptípusaitól eltérő, a Somogyvár–Vinkovci kultúrával kapcsolatba hozható edénymellékletekkel jelenik meg (TÓTH 2002. 232–243., 11–13. kép, KULCSÁR 2002a. 449., 454., 456.).

²⁴ Talán erre utalhatnak a Duna–Tisza köze déli részén megjelenő, nem hiteles feltárásokból származó, nem jól dokumentált lelőköri-ményű, de feltehetően csontvázak mellett talált Somogyvár–Vinkovci típusú leletek (HORVÁTH 1984. 10., 15., Tab. I: 1–2., Tab. V.)

A Nyírség kultúra és a Szaniszló csoport²⁵ (5. kép)

Az Érmelléken, ÉNy-Románia területén 1968 és 1990 között meghatározó jelentőségű kora bronzkori lelőhelyek feltárására került sor. Németi János, Petre Roman, Bader Tibor, Kacsó Károly és Ordentlich Iván kutatásainak köszönhetően az 1990-es évek végére sikerült kialakítani egy új kronológiai rendszert. Eszerint a kora bronzkor I. periódusát a Makó kultúra, II. periódusát a Nyírség kultúra, III/a periódusát a Szaniszló/Sanisläu csoport, III/b periódusát pedig a korai Ottomány/Otomani kultúra (Érendréd/Andrid típus) jelenti ezen a területen (ROMAN–NÉMETI 1990., NÉMETI–ROMAN 1995., NÉMETI 1999. 123–124., NÉMETI–DANI 2001. 115.).

Ma már több horizontális stratigráfia is alátámasztja (DANI 1999. 68.), hogy a Makó–Kosihy–Čaka kultúra után a kora bronzkor II. fázisában Északkelet-Magyarországon a Nyírség kultúra népesége élt (KALICZ 1981. 71–73.) (5. kép 5., 8. kép 6.). Mivel a Nyírség kultúra edénművészete mind technikailag, mind a díszítőmotívumokat tekintve közeli rokon a késői Vučedol kultúrával, többen feltételezik, hogy a Nyírség kultúrát egy a késői Vučedol (Vučedol C) kultúrából kivált csoport népesége hozta létre, amely Aradnál átkelt a Maroson, a Hármas Körös–Berettyó–Ér folyása mentén északra húzódott és elfoglalta a Nyírség területét. Onnan terjeszkedett tovább a Felső-Tisza jobb partján, északnyugaton a Bodrog és Hernád völgyéig (DIMITRIJEVIĆ 1988. 21–22., 49., BÓNA 1992. 13., BÓNA 1993. 76., DANI 2001. 133.). Ezzel szemben Kalicz Nándor úgy véli, hogy a díszítőtechnika és egyes motívumok rokon jellege alapján nem hozhatjuk közvetlen kapcsolatba a két, egymástól területileg és időben is távol eső kultúrát. Sokkal inkább arról van szó, hogy az azonos technika egymástól függetlenül jutott érvényre a két területen (KALICZ 1984A. 116–117., 119.). Ecsedy István szintén nem tartja elképzelhetőnek, hogy a Kárpát-medence új kora bronzkori kultúráit (köztük a Nyírseget is) a vučedoli vagy más észak-balkáni kultúrák egyes népcsoportjainak átköltözése hozta volna létre (ECSÉDY 1995. 16–17.).

A Nyírség kultúra településkutatásában jelentős előrelépést hoztak az M3-as autópálya nyomvonalán folytatott leletmentések. Polgár–Királyérparton egy 4 objektumból álló, Polgár–Kengyelköz lelőhelyen pedig egy 12 objektumból álló településrészletet tártak fel. Ez utóbbi a népesség eddigi leggazdagabb településrészlete, ahol hulladékgyűrtök és agyaggyűrtök mellett 3 kút is előkerült, melyek közül az egyiknek áldozati funkciót tulajdoníthatunk (MÁTHÉ–CSÁNYI–TÁRNOKI–DANI–HAJDÚ–RACZKY 1997., DANI 1999.). A népesség telepeit kisebb-nagyobb kiemelkedések, homokdombok tetején vagy magasabb folyóteraszokon találjuk meg. A Nyírség lápos, vizenyős területének szárazulatait nagyrészt ezek a kiemelkedések képezték, így a megtelepedésre gyakorlatilag egyedül alkalmas helyeket jelentették (KALICZ 1968. 70., DANI 1999. 64.). A településeken csak gödröket találunk, a lazán elhelyezkedő gödrök egy-egy ház, tanya környezetéhez tartozhattak. Cölöpszervezet és megfelelő mennyiségű patics hiányában feltételezhetjük, hogy valamiféle felszín fölé, zömében fából épített házaik lehettek (talpas házak?), melyeknek régészetiileg megfogható nyoma nem maradt (KALICZ 1968. 72., BÓNA 1993. 77., DANI 1999. 65.). Hasonló képet mutatnak a közelmúltban Almássy Katalin által Nyiregyháza–Császárszálláson, valamint a Szabó Gábor és Dani János által Polgár–Kenderföld, Majoros-tanyán feltárt településrészletek is.²⁶ Elképzelhető, hogy a Nyírség kultúra kis telepei egy időben léteztek egy-egy kisebb közösség tanyájaként. Felmerülhet azonban az a magyarázat is, hogy egy-két mozgékony, kisebb közösség – a művelt földterület kimerülése miatt vagy más okból – régi tanyáját elhagyva új helyen létesített szálláshelyeiről van szó (DANI 1999. 64.).

²⁵ A témakört Dani János adatai alapján, az ő hathatós közreműködésével dolgoztam ki. Segítségét ezúton is köszönöm.

²⁶ Almássy Katalin és Dani János szíves szóbeli közlését köszönöm. Mindkét leletanyagot Dani János dolgozza fel.

Ismereteinket a kultúra temetkezéseiről Dani János foglalta össze a Tiszavasvári–Városföldje, Jegyző-tag lelőhelyen 1983 és 1985 között Istvánovits Eszter által végzett leletmentésen előkerült két sír közlése kapcsán. Összegyűjtötte és kritikailag elemezte azokat a temetkezéseket, melyekről a szakirodalomban eddig felmerült az e kultúrához tartozás lehetősége (DANI 1997.). A népesség az urnáshamvasztásos temetkezési rítust gyakorolta, ezt valószínűleg a megelőző késő rézkori alapnépesség (Baden–Viss csoport) örökségének tarthatjuk (BÓNA 1992. 13., BÓNA 1993. 74–75.). A mindössze néhány urnasírból álló „temetők” – ilyet eddig mindössze 8 lelőhelyről ismerünk (NÉMETI–DANI 2001. 117.) – a településekhez hasonlóan kisebb közösségekben (kiscsaládokban) élő népességre utalnak (KALICZ 1984A. 111–112., DANI 1997. 57.). Feltehetően egy-egy tanya lakói temethették halottaikat a kis sírcsoportokba (DANI 1999. 66.). A közelmúltban a kultúra két újabb temetkezésének közzétételére is sor került. Németi János és Dani János közölte a Kállósemjén–Forrástanyán 1996-ban Almássy Katalin által feltárt urnasírt (NÉMETI–DANI 2001. 99., 103., 111., 6. kép 1–3., 7. kép 1–3.), valamint egy Érendréd/Andrid–Érdengeleg/Dindești (Rom.) lelőhelyről származó, az érdengelegi iskolai gyűjteményben található, feltehetően szintén urnasírhoz tartozó leletgyűjtést, mely a két falu valamelyikének határában került elő (NÉMETI–DANI 2001. 99., 110–111., 5. kép 1–2.).

A Nyírség kultúra relatív időrendi helyzetét Dani János kutatásai révén sikerült pontosítani a szomszédos kultúrákkal meglévő kapcsolatoknak köszönhetően (DANI 2001. 134–135.). A jelenleg rendelkezésünkre álló leletanyag egy esetleges belső kronológia kialakításához nem elégséges.

Az utóbbi évtizedben alapvetően megváltozott az Északkelet-Magyarország kora bronzkorának utolsó periódusáról (kora bronzkor III.) alkotott képünk, hiszen a Nyírség kultúra és az Ottomány kultúra közötti időszakot a kutatás nem igazán tudta kitölteni. Minden olyan kísérlet, mely közvetlenül a klasszikus Nyírség kultúrából próbálta levezetni a tell-kultúrákat (Hatvan, Ottomány) – ezt alátámasztó, kellő mennyiségű bizonyíték hiányában – nyilvánvalóan kudarcra volt ítélve. Kalicz Nándor összefoglaló munkáiban már szó esett a Nyírség kultúra késői (második) fázisáról (KALICZ 1968. 181., KALICZ 1984A. 115.), mely talán egy Ottományt megelőző átmeneti fázis lehet. A Nyírség II. (vagy Nir II.) fázis tényleges elkülönítését Bader Tibor végezte el. A klasszikus Nyírség ornamentikától eltérő díszítőtechnikát – beböködött háromszögekből alkotott motívumokat – használó késői fázisnak a Szaniszló/Saniszlău fázis elnevezést adta (BADER 1978. 30.). Németi János és Petre Roman jóvoltából került sor az addig ismert romániai lelőhelyek összegyűjtésére (ROMAN–NÉMETI 1986.) (5. kép 6., 9. kép 3.). Véleményük szerint ez a sajátos kerámiadíszítést alkalmazó népesség nem egyszerűen a Nyírség kultúra II. (Szaniszló) fázisa, hanem egy időrendileg a Nyírség és az Ottomány kultúra közé ékelődő, a késői Nagyrév kultúrával párhuzamos, önálló kulturális egység (Szaniszló csoport) (NÉMETI–ROMAN 1995.). A Szaniszló típusú kerámiát Kelet-Szlovákiában Jozef Batora fedezte fel, bár ő a korai Ottomány kultúra hagyatékának tartotta (BATORA 1981. 12–13.). Bóna István és Sz. Máthé Márta ismerte fel, hogy a Szaniszló típusú leletanyag Északkelet-Magyarországon is megtalálható (BÓNA 1992. 21., Sz. MÁTHÉ 1988. 38–40.). Ebből a szempontból kulcsfontosságú volt Gáborján–Csapszékpart tell településének 3. rétege (Szaniszló szint), melyet az ásató az Ottomány kultúra legkorábbi fázisának (Ottomány A) tartott (Sz. MÁTHÉ 1988. 38–40., Sz. MÁTHÉ 1994. 27–31.).

A csoport temetkezései – melyek jelenleg 9 lelőhelyről ismertek (NÉMETI–DANI 2001. 117.) – a Nyírség kultúrához hasonlóan urnás rítusúak és maximum néhány sírból álló kis sírcsoportokban kerültek elő. A Nyírség kultúra temetkezéseivel együtt Dani János a Szaniszló csoport addig ismert temetkezéseit is összegyűjtötte és elemezte (DANI 1997.).²⁷ Legutóbb Németi Jánossal közzétették a népesség egy újabb temetkezését is Nagykároly–Bobádi domb/Carei–Bobald (Rom.) lelőhelyről

²⁷ Akkor még a Nyírség kultúra II. (Szaniszló) fázisaként értelmezte a leletgyűjtéseket.

(NÉMETI–DANI 2001. 95., 99., 112., 1. kép 1–2., 2. kép, 3. kép, 4. kép). A népesség eddig ismert legnagyobb településrészletét Almássy Katalin tárta fel 1997-ben Demecser–Roffaj-dűlőben.²⁸ A Szaniszló csoport relatív időrendi helyzetét – a Nyírség kultúrához hasonlóan – szintén Dani János kutatásai révén sikerült pontosítani (DANI 2001. 137–138.).

Németi János és Petre Roman vezette be a Szaniszló csoport végső fejlődési fokozataként az ún. Érendréd/Andrid fázis fogalmát, mely a Szaniszló csoport és az Ottomány kultúra közötti átmenetet képviseli (ROMAN–NÉMETI 1989. 247., ROMAN–NÉMETI 1990. 38.). Ezen típus jellegzetességeit mutatja Rétközberencs–Parom-domb korai leletanyaga, a bodrogszerdahelyi telep leletanyaga és talán Berettyóújfalu–Herpály legalsó (4.) bronzkori rétegének leletanyaga (Sz. MÁTHÉ 1994. Fig. 11.).²⁹ Az Érmelléken megjelenő csontvázak – a kerámiában mutatkozó azonosságokkal szemben – teljesen idegen, új elemként jelentkeznek a korábban kizárólagos hamvasztásos gyakorlatot folytató területen. Mindezek alapján az Érendréd/Andrid típus valószínűleg nem más, mint egy új etnikum, az eddig alig ismert korai Ottomány kultúra (NÉMETI–ROMAN 1995. 30–31., NÉMETI 1999. 124., 171., NÉMETI–DANI 2001. 116.).

Összegzés

Láthatjuk tehát, hogy az elmúlt időszakban egyrészt számottevő előrelépések történtek a kutatásban: megtörtént a Makó–Kosihy–Čaka, a Somogyvár–Vinkovci és a Perjámos kultúra eddig ismert leletanyagának összefoglaló feldolgozása, értékelése, lelőhelyeik összegyűjtése és edény-tipológiájuknak az eddigieknél jóval részletesebb kidolgozása (P. FISCHL 2000., KULCSÁR 2002A.).³⁰ Jelentős új leletanyagokat tártak fel és – legalábbis részben – tettek közzé. Fontos részeredmények születtek mind a kronológiai kérdések, mind a területi elterjedések vizsgálata terén. Másrészt viszont még napjainkban is rengeteg az előttünk álló probléma, továbbra is igen kevés a rendelkezésünkre álló hiteles forrásanyag.

A kulturális felismerések közül ki kell emelnünk annak egyértelművé és lassan általánosan elfogadottá válását, hogy a harangedény kultúra eredetét és kulturális sajátosságait figyelembe véve önálló kulturális egység, emiatt nem indokolt a Nagyrév kultúrával való összekapcsolása (CSÁNYI 1983. 58., ECSEDY 1988. 16–17., BÓNA 1992. 12., ENDRÓDI 1992. 99–100.). Bebizonyosodott a Nyírség kultúra II. (Szaniszló/Saniszlău) fázisaként elkülönített (BADER 1978. 30.), egyesek által önálló kulturális egységként – Szaniszló/Saniszlău csoport – értelmezett (NÉMETI–ROMAN 1995.) Szaniszló típusú leletanyag északkelet-magyarországi jelenléte (BÓNA 1992. 21., Sz. MÁTHÉ 1998. 38–40., DANI 2001. 135–139.). Valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy a Szaniszló típusú leletanyagnak szerepe lehetett az Ottomány kultúra kialakításában (NÉMETI–ROMAN 1995). Egyre inkább úgy tűnik, hogy mind a Duna–Tisza-köze déli részén körvonalazott (HORVÁTH 1983. 81., HORVÁTH 1984.), a Somogyvár–Vinkovci kultúra Dunán átkelő népcsoportjai hagyatékának tartott (BÓNA 1992. 15.) Ada csoport létét, mind a Kelet-Alföldön feltételezett (BÓNA 1992. 15.) hasonló Somogyvár ág (Gyula–Roşia csoport) magyarországi megjelenését el kell vetnünk. Az elmúlt évtizedekben egyetlen olyan hiteles leletegyüttes sem került elő, mely a zömében szórvány leletekre felépített csoportok létét megerősítette volna. Ugyanakkor az Ada csoporthoz sorolt leletek egy részéről kiderült, hogy a Tisza jobb partja mentén is megjelenő Óbéba–Pitvaros körhöz kapcsolódnak (KULCSÁR 2000. 60.), a Gyula–Roşia csoporthoz tartozónak vélt temetkezéseket pedig részben a Makó–Kosihy–Čaka kultúrához (DANI 1998. 57–59., Abb. 2.,

²⁸ A leletanyagot Dani János dolgozza fel, szíves szóbeli közlését köszönöm.

²⁹ Dani János szíves szóbeli közlését köszönöm.

³⁰ Ez jelenleg folyamatban van a Nyírség kultúra és a Szaniszló csoport esetében is: Dani János készülő doktori disszertációja.

Abb. 3: 1–3., TÓTH 2002. 36., 47.), részben a Füzesabonyi kultúrához (DANI 2001. 134., 139., VII–VIII. t.) sorolhatjuk. Véleményem szerint a Duna–Tisza-köze déli részén és a Délkelet-Alföldön megjelenő, a Somogyvár–Vinkovci körrel kapcsolatba hozható leletek esetében nem a népesség tényleges megjelenéséről van szó, hanem a késő makói korszakban a Makó–Kosihy–Čaka kultúra leletegyütteseiben általánosan megjelenő, a Somogyvár–Vinkovci kultúra hatásait tükröző leletekről, melyek a két népesség közötti igen intenzív kapcsolatokat jelzik.

Az egyes kultúrák és csoportok területi elterjedésére vonatkozóan is születtek részeredmények. A Bács-Kiskun megyéből összegyűjtött kora bronzkori leletek (TÓTH 1998.) mellett újabb hitelesen feltárt településrészletek igazolták, hogy a Duna–Tisza közén a középső területeken is számolnunk kell a kora bronzkor mindhárom fázisának leleteivel, tehát a nagyrévi népesség jelenlétével is (HORVÁTH 1995., HORVÁTH M. 1995., BALOGH 1997., TÓTH 1997., TÓTH 1999.). Néhány régi leletanyag közlése (KULCSÁR 2000., TROGMAYER 2001.), valamint egy újabb, hiteles feltárás település- és síregyüttese (BENDE–LŐRINCZY 2002., BENDE–LŐRINCZY 2003.) alapján kiderült, hogy az Óbéba–Pitvaros csoport népessége a Tisza jobb partja mentén is megjelent Sándorfalva magasságáig. Ugyanakkor napjainkig érvényes Ecsedy István azon megállapítása, hogy a kora bronzkorban az egyes kultúrák, népcsoportok elterjedési területe nagyon bizonytalan (ECSEDY 1995. 18.). Ennek egyik oka az, hogy a korszakban erőteljesen ható kapcsolatok az anyagi kultúrában – igen nagy területeken – hasonló formákat hoztak létre (ECSEDY 1995. 16.). Mind a fémművesség, mind a kerámiaművesség emlékeinek egy jelentős része nem „kulturspecifikus”, hanem a kora bronzkori kultúrák területén fellépő általános jelenség, amely a kultúrák közötti – esetenként igen intenzív – kapcsolatokra vezethető vissza. A másik ok, hogy még mindig kevés a hitelesen feltárt, nagyobb mennyiségű leletanyag, a kisebb, szórványos, gyakran pontos lelőköri körülmények nélküli, esetleg felszíni gyűjtésből származó leletanyagok kulturális besorolása pedig gyakran bizonytalan, esetenként félrevezető lehet. Mindezek következtében máig tisztázatlan a pontos határ a Somogyvár–Vinkovci kultúra és a Makó–Kosihy–Čaka kultúra között, továbbra is problémát jelent az Óbéba–Pitvaros csoport, valamint a Nagyrév és a Perjámos kultúra elterjedésének vizsgálata. Az egyes kultúrák elterjedési zónáján belül jelentkező területi különbségek kidolgozását illetően a Somogyvár–Vinkovci kultúra (KALICZ–SCHREIBER 1991. 9.) és a Makó–Kosihy–Čaka kultúra (TÓTH 2001a. 126–129., 21–23. kép) esetében megtörténtek az első, kezdeti lépések.

A relatív kronológia kérdéskörében is akadnak számottevő eredmények. Megerősítést nyert a Makó–Kosihy–Čaka kultúra és a Nyírség kultúra egymásutánisága azokon a területeken, melyeken mindkét kultúra népessége élt (SZATHMÁRI 1999. 75–76., MÁTHÉ–CSÁNYI–TÁRNOKI–DANI–HAJDÚ–RACZKY 1997. 60., DANI 1999. 68.). Ugyanakkor Északkelet-Magyarország nyugati részén, azokon a területeken, ahol a kora bronzkor II. fázisában sem a Nyírség kultúra, sem a korai Nagyrév kultúra nem terjedt el, a Makó–Kosihy–Čaka kultúra népességének továbbélésével számolhatunk a kora bronzkor II. fázisában is (KOÓS 1998. 10., Abb. 13: 1.). Az Északnyugat-Dunántúlon a Somogyvár–Vinkovci kultúra a Makó–Kosihy–Čaka kultúrát közvetlenül követve, részben azzal érintkezve jelent meg (FIGLER 1994. 23–25., Abb. 1–3.). Tisztázódott, hogy Északkelet-Magyarországon (Északnyugat-Romániához, az Érmellékhez hasonlóan) a kora bronzkor III/a periódusát a Szaniszló/Saniszlău csoport, III/b periódusát pedig a korai Ottomány/Otomani kultúra (Érendréd/Andrid típus) jelenti (NÉMETHI–DANI 2001. 115.). Egyre több arra utaló adatunk van, hogy a gödörsíros kurgánok népének késői csoportjai megérték a kora bronzkor kezdetét (legutóbb összefoglalóan: DANI 2001. 130–131.). Ugyanakkor továbbra is erősen vitatott a Somogyvár–Vinkovci kultúra relatív kronológiai helyzete. Megtörténtek az első – a területi különbségekhez hasonlóan kezdeti – lépések a Makó–Kosihy–Čaka kultúra (KALICZ–SCHREIBER 1991. 13–14., KULCSÁR 1998. 38., 40., KULCSÁR 1999. 122.) és a Somogyvár–Vinkovci kultúra (ECSEDY 1979. 109–110., KALICZ–SCHREIBER 1991. 10–14.) belső kronológiájának kidolgozásában.

Sajnos az életmódra, gazdaságra, településszerkezetre és társadalomszerkezetre vonatkozóan egyelőre mindössze néhány kisebb eredményről számolhatunk be. Ezek között kell megemlítenünk, hogy előkerültek a Makó–Kosihy–Čaka kultúra több objektumcsoportból álló települései (SZATHMÁRI 1999A.), megjelentek a telepeken a viszonylag hosszabb egy helyben tartózkodásra utaló települenségek. Az újabb, nagy felületű feltárások eredményeinek ismeretében lehetőség nyílt a Makó–Kosihy–Čaka kultúra (TÓTH 2000.) és a Somogyvár–Vinkovci kultúra (BONDÁR 1995. 230., Fig. 19.) településszerkezetének vizsgálatára. Lendületet vett a Nagyrév kultúra – a kétségkívül imponzánsabb tell telepek mellett kissé mostohán kezelt – egyrétegű településeinek kutatása (MAROSI-SOÓS 1991., H. HANNY 1997., TÓTH 1999., SZABÓ 1999., P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999.). Az egyik legjelentősebb előrelépés a Perjámos kultúra egyrétegű és többretegű telepei gazdasági és társadalmi szervezettiségének vizsgálatában történt (P. FISCHL 2000A.).

A kora bronzkor kutatásában az egyik legnagyobb problémát továbbra is az egyes kultúrák és csoportok eredete, kialakulása jelenti, ebben a kérdéskörben a leginkább megosztott a hazai kutatás. A kutatók egy része úgy véli, hogy a Kárpát-medence kora bronzkori kultúráinak kialakulása konkrét, túlnyomórészt délről induló migrációs folyamatokhoz kapcsolódnak. A migrációs elméletek kiterjedését Bóna István már említett összefoglaló munkája jelenti (BÓNA 1992.), melyben a szerző gyakorlatilag az összes, hazánk területén fellépő kora bronzkori kulturális egység eredetét migrációs folyamatokhoz kapcsolja, egyes kultúrák hazai elterjedését is konkrét vándorlási útvonalhoz köti (Nagyrév kultúra) és állást foglal a Somogyvár–Vinkovci kultúra területéről kiinduló vándorlások mellett, melyek véleménye szerint két új kulturális egység (Somogyvár–Ada csoport és Somogyvár–Gyula–Roşia csoport) létrejöttét eredményezték. A kutatók másik része a kora bronzkori kultúrák kialakulása kapcsán a hangsúlyt egy nagy területre intenzíven kiterjedő kapcsolatrendszer létrejöttére helyezi. Ezt a véleményt a legmarkánsabban Ecsedy István képviseli. Nem tartja elképzelhetőnek, hogy a Kárpát-medence új kora bronzkori kultúráit (Makó, Somogyvár–Vinkovci, Nyírség, Nagyrév) a vučedoli vagy más észak-balkáni kultúrák egyes népcsoportjainak átköltözése hozta létre (ECSEDY 1995. 16.). Véleménye szerint a Kárpát-medencei leletanyagban kimutatható déli hatások nem kapcsolódnak feltétlenül konkrét migrációs folyamatokhoz, hanem inkább folyamatosan ható kapcsolatokat kell feltételeznünk (ECSEDY 1979. 111–114.). E kapcsolatrendszer egyik fontos mozgatórugója az a jellegzetes kora bronzkori fémművészeti kör lehetett, mely Nyugat-Ausztriától a Prut–Dnyeszter vidékéig, Dél-Lengyelországtól Bulgáriáig megtalálható nyéllyukas balták készítésével hozható kapcsolatba (ECSEDY 1979. 111–114., ECSEDY 1995. 16–17., ECSEDY 1995A.). Az erre a közös kapcsolatrendszerre utaló tárgyak körét Kalicz-Schreiber Rózsa és Kalicz Nándor a rézbaltákhoz hasonló elterjedést mutató, déli eredetű, hengeres nyakú, kettős kónikus testű füles korszakkal egészítette ki (KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1998. 330., Abb. 3., KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1999. 85.). Véleményem szerint a hazai kora bronzkor időszakában mindössze 3 olyan kultúra illetve csoport volt, melyekről jelen ismereteink alapján minden kétséget kizáróan kijelenthetjük, hogy fellépésük migrációs folyamathoz köthető: a keleti eredetű, halmok alá temetkező gödörsíros kultúra, a nyugati eredetű harangedény kultúra és a déli eredetű Óbéba–Pitvaros csoport népessége. Úgy vélem, hogy a többi kultúra és csoport kialakulásában – amellet, hogy kisebb népmozgásokat nyilvánvalóan nem zárhatunk ki – a döntő az Ecsedy István, valamint Kalicz Nándor és Kalicz-Schreiber Rózsa által körvonalazott kapcsolatrendszer lehetett. A közeljövő kutatásainak egyik fontos feladata ezen kapcsolatrendszer további mozgatórugóinak kidolgozása.

A tanulmányban említett fontosabb (az 1–2. térképen szereplő) lelőhelyek.³¹

Makó–Kosihy–Čaka kultúra (1., 7. és 8. kép)

1. Abda–Hármasok
2. Boldog–Vasútállomás
3. Budapest III.–Aranyhegyi út
4. Csongrád–Sertéstelep
5. Csongrád–Vidresziget
6. Debrecen–Köntöskert, Bezerédj utca
7. Gáborján–Csapszékpart
8. Gyomaendrőd
9. Hódmezővásárhely–Barci-rét
10. Jászdózsza–Kápolnahalom
11. Kajárpéc–Pokolfadomb
12. Kál–Legelő–III. lelőhely
13. Kiszombor–Nagyszentmiklósi út
14. Kompolt–Kistér
15. Létavértes–Peremartoni Nagy Móric kastély
16. Mezőkeresztes és Gelej között
17. Mezőkövesd–Mocsolyás
18. Oszlár–Nyárfaszög
19. Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. lh.
20. Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék II. lh.
21. Szeged–Kiskundorozsma–Subasa
22. Táp–Borbapuszta
23. Tarnabod–Berekalja
24. Tiszakürt–Homoki szőlők
25. Tiszalúc–Sarkad
26. Vecsés 56. lh. (Ferihegy-dűlő)

Somogyvár–Vinkovci kultúra (1., 7. és 8. kép)

27. Börzönce–Temetői dűlő
28. Dunaszekcső–Várhegy
29. Györszemere–Tóth-tag
30. Kaposújlak, 29. lh.
31. Lánycsók–Égettmalom
32. Nagypárad
33. Nagykanizsa–Inkey sírkápolna
34. Rajka–Modrovich puszta
35. Somogyvár–Kupavárhegy
36. Szava
37. Zók–Várhegy

³¹ A rajzokat Koncz Margit (Szeged, Móra Ferenc Múzeum), a fotókat Dömötör Mihály (Szeged, Móra Ferenc Múzeum) készítette, munkájukat ezúton is köszönöm.

Harangedény kultúra (5. és 8. kép)

- 38. Budapest–XI.–Albertfalva
- 39. Budapest–Csepel, II. Rákóczi F. út
- 40. Szigetszentmiklós–Üdülősor

Nagyrév kultúra (5., 8. és 9. kép)

- 41. Baks–Homokbánya
- 42. Ballószög
- 43. Baracs–Földvár
- 44. Bölske–Vörösgyűrű (Vörösgyír)
- 45. Dunaföldvár–Kálvária
- 46. Dunapentele–Dunaújváros–Kosziderpadlás
- 47. Dunaújváros
- 48. Gerjen–Váradpuszta
- 49. Kecskemét–Csukásér
- 50. Kisapostag
- 51. Kiskunfélegyháza–Izsáki út
- 52. Kiskunfélegyháza–Kővágóér
- 53. Kulcs–Császártanya
- 54. Nagyrév–Zsidóhalom
- 55. Rákóczi falva–Kastélydomb
- 56. Sióagárd–Gencs
- 57. Százhalombatta–Téglagyár (Földvár)
- 58. Szentés–Várostanya
- 59. Szigetszentmiklós
- 60. Tiszaug–Kéménytető
- 61. Tószeg–Laposhalom
- 62. Tószeg–Ökörhalom

Óbéba–Pitvaros csoport (5. és 8. kép)

- 63. Baks–Sövényháza
- 64. Rőszke–Iskola
- 65. Sándorfalva–Eperjes
- 66. Szatymaz–Jánosszállás, Gróf Árpád földje
- 67. Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhát-halom

Perjámos kultúra (5. és 9. kép)

68. Deszk
69. Hódmezővásárhely–Batida
70. Hódmezővásárhely–Gorzsa, Cukor tanya
71. Hódmezővásárhely–Kopáncs, XI. dűlő
72. Hódmezővásárhely–Kökénydomb
73. Hódmezővásárhely–Szakálhát és Solt Palé
74. Kiszombor
75. Klárafalva–Hajdova
76. Mártély–Szegefű
77. Szőreg–C (Szőreg–Szív utca)

Nyírség kultúra (5. és 8. kép)

78. Kállósemjén–Forrástanya
79. Nyíregyháza–Császárszállás
80. Polgár–Kenderföld, Majoros tanya
81. Polgár–Kengyel-köz
82. Polgár–Király-épart
83. Tiszavasvári–Városföldje, Jegyző-tag

Szaniszló csoport (5. és 9. kép)

84. Demecser–Roffaj dűlő
85. Gáborján–Csapszékpart³²

³² A lelőhely már a Makó–Košihy–Čaka-kultúra lelőhelyei között is szerepelt, 7. számmal.

Irodalom

- BADER 1978.
Tiberiu Bader: Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. București 1978.
- BALOGH 1997.
Balogh Csilla: Előzetes jelentés egy kora bronzkori település feltárásáról Kiskunfélegyháza–Izsáki út lelőhelyen. Régészeti problémák egy objektum értelmezése körül. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1995–1996. (1997) 49–53.
- BANNER 1931.
Banner János: A Marosvidék bronzkori zsugorított temetkezéseinek sírmellékletei. [Beigaben der bronzzeitlichen Hockergräber aus dem Maros-Gegend.] *Dolgozatok* VII. 1931. 1–53.
- BÁNDI 1980.
Bándi Gábor: A Dunántúl kora bronzkori civilizációjának kialakulásáról. [Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien.] *Savaria* 9–10. 1975–1976. (1980) 81–92.
- BÁNDI 1984.
Gábor Bándi: Somogyvár-Gruppe. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrg. Nikola Tasić. Beograd 1984. 125–132.
- BÁNFFY–GOGÁLTAN–HORVÁTH–NAGY–VADAY 1999.
Bánffy Eszter – Florin Gogáltan – Horváth Friderika – Nagy Andrea – Vaday Andrea: Régészeti objektum- és anyagleírások. In: Kompolt–Kistérség. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Heves megyei Régészeti Közlemények. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó János József. Eger 1999. 13–128.
- BÁRDOS 2000.
Bárdos Edith: Előzetes jelentés a 61-es főút Kaposvárt elkerülő szakaszán végzett régészeti feltárásokról (12., 13., 14., 4. sz. lelőhelyek). [Preliminary report of the archaeological excavations carried out on the encircling section of Road 61 around Kaposvár (sites number: 12, 13, 14, 4).] *SMK* XIV. 2000. 259–268.
- BÁTORA 1981.
Jozef Batora: Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei. *SlovArch* XXIX. 1981. 7–15.
- BENDE–LŐRINCZY 2002.
Bende Livia – Lőrinczy Gábor: Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon. [Ein Gräberfeld und eine Siedlung aus der Frühbronzezeit auf dem Hosszúhát-Hügel in Kiskundorozsma.] *MFME–StudArch* VIII. 2002. 77–107.
- BENDE–LŐRINCZY 2003.
Bende Livia – Lőrinczy Gábor: Kora bronzkori temető és település a kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon. [An early bronze age cemetery and settlement at Hosszúhát-halom in Kiskundorozsma.] In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk. Szalontai Csaba. Szeged 2003. 47–53.
- T. BÍRÓ 2002.
Katalin T. Bíró: New data on the utilisation of Buda hornstone in the Early Bronze Age. [Új adatok a budai szarukő korabronzkori hasznosításáról.] *BudRég* XXXVI. 2002. 131–143.
- BONDÁR 1989.
Mária Bondár: Früh- und Mittelbronzezeit. In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Szerk. Róbert Müller. Mannheim 1989. 30–36.
- BONDÁR 1990.
Mária Bondár: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. *ComArchHung* 1990. 77–91.
- BONDÁR 1994.
Mária Bondár: Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Börzönce, Komitat Zala (Vorbericht). [Kora bronzkori település Börzöncén.] *Zalai Múzeum* 5. 1994. 9–19.

- BONDÁR 1995.
Mária Bondár: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia. *Antaeus* 22. 1995. 197–268.
- BONDÁR 1996.
Bondár Mária: Somogyvár–Vinkovci kultúra. In: Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Szerk. Költő László – Vándor László. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996. 44–47.
- BONDÁR 1998
Bondár Mária: Rézkori és kora bronzkori kutatási problémák a Délnyugat-Dunántúlon. [Probleme der Kupfer- und Frühbronzezeitforschung im südwestlichen Transdanubien.] In: Népek a Mura mentén. / Völker an der Mur. / Ljudi uz Mura. / Ljudje ob Muri. Szerk. H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998. 19–30.
- BONDÁR 1999.
Bondár Mária: Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön. [A Copper Age and Early Bronze Age settlement at Gyomaendröd.] *BMMK* 20. 1999. 47–65.
- BONDÁR 2001.
Bondár Mária: Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz. [Contribution to the research problems of the Early Bronze Age in Southwest-Transdanubia.] *Zalai Múzeum* 10. 2001. 67–79.
- BONDÁR–HONTI–KISS 2000.
Bondár Mária – Honti Szilvia – Kiss Viktória: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999.). Előzetes jelentés I. [The preceding archeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I.] *SMK* XIV. 2000. 93–114.
- BÓNA 1960.
István Bóna: The Early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture. *Alba Regia* 1. 1960. 7–15.
- BÓNA 1960A.
Bóna István: A korai és középső bronzkor története Magyarországon és a Kárpát-medencében. *DissArch* 2. 1960. 45–66.
- BÓNA 1961.
István Bóna: Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donaauraum. *AUBSH* 3. 1961. 3–22.
- BÓNA 1965.
István Bóna: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5. 1963–1964. (1965) 17–63.
- BÓNA 1975.
István Bóna: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *ArchHung* 49. Budapest 1975.
- BÓNA 1980.
Bóna István: Tószeg–Laposhalom (1876–1976). [Tószeg–Laposhalom (1876–1976).] *SzMMÉ* 1979–1980. (1980) 83–107.
- BÓNA 1991.
Bóna István: A Nagyrév-kultúra településeiről. [Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur.] *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. 1991. 73–82.
- BÓNA 1992.
István Bóna: Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 9–41.
- BÓNA 1992A.
István Bóna: Dunapentele–Dunaújváros–Koziderpadlás. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 149–152.

- BÓNA 1992b.
István Bóna: Tószeg-Laposhalom. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 101–114.
- BÓNA 1993.
Bóna István: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra. Szerk. Cservenyák László. Nyíregyháza 1993. 63–137.
- CSÁNYI 1983.
Csányi Marietta: A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tiszavidékről. [Finds of the Nagyrév Culture in the Middle Tisza Region.] *SzMMÉ* 1982–1983. (1983) 33–65.
- CSÁNYI 1992.
Marietta Csányi: Bestattungen, Kult und sakral Symbole der Nagyrév-Kultur. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 83–87.
- CSÁNYI 1996.
Csányi Marietta: Újabb adat kelet-magyarországi kora bronzkorunkhoz (Teleprészlet Tiszakürt határában). [New data to the Early Bronze Age of East Hungary.] *Tisicum* 9. 1996. 45–75.
- CSÁNYI 1999.
Csányi Marietta: Hitelesítő ásatás Tószeg–Ökörhalmon. [Nachgrabung am Fundort Tószeg–Ökörhalom.] *Savaria* 24: 3. 1998–1999. (1999) 179–192.
- CSÁNYI–STANCIK 1982.
Csányi Marietta – Stanczik Ilona: Előzetes jelentés a Tiszaug–kéménytetői bronzkori tell-telep ásatásáról. [Vorbericht über die Ausgrabungen der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Tiszaug–Kéménytető.] *ArchÉrt* 109. 1982. 239–254.
- CSÁNYI–STANCIK 1992.
Marietta Csányi – Ilona Stanczik: Tiszaug–Kéménytető. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 115–119.
- DANI 1997.
János Dani: Neue Beiträge zu den Bestattungen der Nyírség-Kultur. [Újabb adatok a Nyírség kultúra temetkezéséhez.] *NyJAMÉ* XXXVII–XXXVIII. 1995–1996. (1997) 51–71.
- DANI 1998.
János Dani: Die Urnengräber der Makó-Kultur aus Komitat Hajdú-Bihar (Ost-Ungarn). In: *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997.* Red. Horia Ciugudean – Florin Gogâltan. Bibliotheca Musei Apulensis VIII. 1998. 55–66.
- DANI 1999.
Dani János: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában. [Siedlungen der frühbronzezeitlichen Nyírség Kultur in der Umgebung von Polgár.] *DMÉ* 1997–1998. (1999) 49–128.
- DANI 2001.
Dani János: A Kárpát-medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában. [Cultural and chronological questions concerning the N-E part of the Carpathian Basin in the Early Bronze Age. In: *ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Óskoros Kutatók” I.* összefoglalókonferenciakötete. Debrecen 1997. november 10–13. Déri Múzeum, Szerk. Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér – Selmeczi László. Debrecen 2001. 129–161.
- DANI–KULCSÁR 2000.
Dani János – Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori temetkezés Jászdózsa–Kápolnahalomról. *Ősrégészeti levelek* 2. 2000. 44–48.

- DIMITRIJEVIĆ 1966.
Stojan Dimitrijević: Arheološka iskopavanja na području Vinkovackog Muzeja. Rezultati 1957–1965. [Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci 1957–1965.] *Acta Musei Cibalensis* 1. 1966. 3–81.
- DIMITRIJEVIĆ 1988.
Stojan Dimitrijević: Vučedolski kulturni kompleks – geneza i podjela. [The Vučedol Culture in the Danube, Drava and Szava Area – Genesis and Classification.] In: Vučedol treće tisućljeće p. n. e. / Vučedol three thousand years B. C. Zagreb 1988. 21–23., 49–50.
- DINNYÉS 2001.
Dinnyés István: Vecsés 56. lelőhely (Ferihegy-dűlő) szarmata sírjai. [Sarmatian graves at the Vecsés 56 site (Ferihegy-dűlő).] In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. / Archaeological Investigations in Hungary 1998. Szerk. Bencze Zoltán – Lőrinczy Gábor – Mráv Zsolt – Rezi Kató Gábor – Tomka Gábor – Wollák Katalin. Budapest 2001. 77–85.
- ECSEDY 1978.
István Ecsedy: Excavations at Lánycsók in 1976 (Preliminary Report). [Ásatás Lánycsók–Égettmalom lelőhelyen (Előzetes jelentés).] *JPMÉ* 22. 1977. (1978) 119–135.
- ECSEDY 1979.
István Ecsedy: Die Siedlung der Somogyvár–Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien. [A Somogyvár–Vinkovci kultúra szavai települése és a déldunántúli korabronzkor néhány kérdése.] *JPMÉ* 23. 1978. (1979) 97–136.
- ECSEDY 1980.
Ecsedy István: Bronzkori leletek Lánycsókról. [Bronzezeitliche Funde aus Lánycsók.] *JPMÉ* 24. 1979. (1980) 95–112.
- ECSEDY 1983.
Ecsedy István: Ásatások Zók–Várhegyen (1977–1982) (Előzetes jelentés). [Excavations at Zók–Várhegy (1977–1982) Preliminary Report.] *JPMÉ* 27. 1982. (1983) 59–105.
- ECSEDY 1985.
Ecsedy István: Őskori leletek Dunaszekcső–Várhegyről. [Praehistoric finds from Dunaszekcső–Várhegy.] *JPMÉ* 29. 1984. (1985) 89–125.
- ECSEDY 1988.
Ecsedy István: Ásatások Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyen II. A korabronzkori település leletei. [Excavations at Szigetcsép–Tangazdaság II. The Early Bronze Age settlement.] *ComArchHung* 1988. 5–18.
- ECSEDY 1995.
Ecsedy István: A bronzkor kezdete. In: A bronzkor kincsei Magyarországon. Időszakos kiállítás katalógusa, Janus Pannonius Múzeum 1995. május 12–október 15. Szerk. Maráz Borbála. Pécs 1995. 14–18.
- ECSEDY 1995A.
Ecsedy István: Rézkori hagyományok és a bronzkori technika kezdetei. In: A bronzkor kincsei Magyarországon. Időszakos kiállítás katalógusa, Janus Pannonius Múzeum 1995. május 12.–október 15. Szerk. Maráz Borbála. Pécs 1995. 31–37.
- ENDRÓDI 1992.
Endrődi Anna: A korabronzkori Haragedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában. [The settlement and cemetery of the Bell-Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós.] In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I. Szerk. Havassy Péter – Selmeczi László. BTM Műhely 5. 1992. 83–200.
- ENDRÓDI 2002.
Anna Endrődi: New data on the Late Copper Age and Early Bronze Age settlement history of Budapest–Csepel island. [Újabb adatok Budapest, Csepel-sziget késő rézkori és kora bronzkori településtörténetéhez.] *BudRég* XXXVI. 2002. 115–129.
- FIGLER 1994.
András Figler: Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. [Északnyugat-Dunántúl korai bronzkorának kérdései.] *Zalai Múzeum* 5. 1994. 21–38.

- FIGLER 1996.
Figler András: Adatok Győr környékének bronzkorához. [Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr.] *Pápai Múzeumi Értésítő* 6. 1996. 7–29.
- P. FISCHL 1997.
P. Fischl Klára: Klárafalva–Hajdova I. Bronzkori tell település. In: Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről. Gyulai katalógusok 3. Szerk. Havassy Péter. Gyula 1997. 85–122.
- P. FISCHL 1998.
P. Fischl Klára: Klárafalva–Hajdova bronzkori telltelepülése II. [Die bronzezeitliche Tell-Siedlung in Klárafalva–Hajdova II.] *MFME–StudArch* IV. 1998. 81–175.
- P. FISCHL 1998A.
Klára P. Fischl: Die Tellsiedlung von Klárafalva–Hajdova. In: The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997. Red. Horia Ciugudean – Florin Gogâltan. Bibliotheca Musei Apulensis VIII. 1998. 213–243.
- P. FISCHL 2000.
P. Fischl Klára: Szőreg–C (Szőreg–Szív utca) bronzkori temetője I. [Das bronzezeitliche Gräberfeld Szőreg–C (Szőreg–Szív-Strasse) I.] *MFME–StudArch* VI. 2000. 77–138.
- P. FISCHL 2000A.
Pusztainé Fischl Klára: A Perjámos-kultúra és a Dél-Alföld koszideri korszaka. Doktori értekezés. Budapest 2000. Kézirat.
- P. FISCHL 2001.
P. Fischl Klára: Szőreg–C (Szőreg–Szív utca) bronzkori temetője II. [Das bronzezeitliche Gräberfeld Szőreg–C (Szőreg–Szív-Straße) II.] *MFME–StudArch* VII. 2001. 193–217.
- P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999.
P. Fischl Klára – Kiss Viktória – Kulcsár Gabriella: Kora és középső bronzkori település Baks–Homokbánya (Csongrád megye) lelőhelyen. [Früh- und mittelbronzezeitliche Siedlungen auf dem Fundort Baks–Homokbánya (Komitat Csongrád).] *MFME–StudArch* V. 1999. 77–190.
- GOGÂLTAN 1999.
Florin Gogâltan: A bronzkori lelőhely értékelése. In: Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Heves megyei Régészeti Közlemények. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó János József. Eger 1999. 171–177.
- HALASI–EMÓDI 1985.
Gábor Halasi – Ioan Emódi: Descoperire archeologică în Peștera Izbucl Topliței. [Découverte archéologique dans la Gratte Izbucl Topliței.] *SCIVA* 36. 1985. 232–234.
- H. HANNY 1997.
H. Hanny Erzsébet: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. [Die Opfergrube der Nagyrev Kultur in der Budauer Burg.] *BudRég* XXXI. 1997. 199–210.
- HORVÁTH 1995.
Horváth Attila: Az M5 autópálya 91. lelőhelyének őskori leletei. 1994. augusztus 1. – december 20. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1994. (1995) 185–187.
- HORVÁTH 1983.
Horváth Ferenc: Balkáni eredetű földműves közösségek. In: Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 78–89.
- HORVÁTH 1984.
Ferenc Horváth: Ada-type artifacts of the Early Bronze Age in the Southern Alföld. [Kora bronzkori, adai típusú leletek a Dél-Alföldön.] *MFME* 1980–1981: 1. (1984) 7–30.
- HORVÁTH L. 1983.
Horváth László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa–Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. [Preliminary report on the excavation of a site by the Nagykanizsa–Inkey sepulchral chapel.] *Zalai Gyűjtemény* 18. 1983. 7–25.

- HORVÁTH M. 1995.
 Horváth M. Attila: Beszámoló az M5 autópálya ballószögi szakaszán végzett régészeti feltárásokról. (1994. május 16.–július 31.) *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1994. (1995) 175–184.
- KACSÓ 1997.
 Carol Kacsó: Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord-vestul Transilvaniei. Descoperirile Makó de la Ciumești, Berea și Foieni. [Beiträge zur Kenntnis der Frühbronzezeit im nordwesten Transsilvaniens. Die Makó-Funde von Ciumești, Berea und Foieni.] *Acta Musei Napocensis* 34. 1997. 425–434.
- KALICZ 1968.
 Nándor Kalicz: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *ArchHung* 45. Budapest 1968.
- KALICZ 1981.
 Nándor Kalicz: Neue Aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe. *SIA* XXIX. 1981. 67–74.
- KALICZ 1984.
 Nándor Kalicz: Die Makó-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrg. Nikola Tasić. Beograd 1984. 93–107.
- KALICZ 1984A.
 Nándor Kalicz: Die Nyírség-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Hrg. Nikola Tasić. Beograd 1984. 109–123.
- KALICZ 1998.
 Kalicz Nándor: A kora bronzkori Makó kultúra két települése Heves megyében. [Zwei Siedlungen der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur im Komitat Heves.] *Agria* 34. 1998. 5–32.
- KALICZ-SCHREIBER 1975.
 Rózsa Kalicz-Schreiber: Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. *ActaArchHung* 27. 1975. 287–296.
- KALICZ-SCHREIBER 1981.
 Rózsa Kalicz-Schreiber: Möglichkeiten zur feineren Gliederung der Nagyrév-Kultur in Budapest. *MittArchInst* 2. 1981. 81–86.
- KALICZ-SCHREIBER 1981A.
 Rózsa Kalicz-Schreiber: Opfergruben aus der Frühbronzezeit in der Umgebung von Budapest. *SlovArch* XXIX. 1981. 75–86.
- KALICZ-SCHREIBER 1991.
 Kalicz-Schreiber Rózsa: A Somogyvár–Vinkovci kultúra dél-észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban. [Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit.] *BudRég* XXVIII. 1991. 9–43.
- KALICZ-SCHREIBER 1994.
 Rózsa Kalicz-Schreiber: Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur in Budapest. [A korabronzkori makói kultúra telepleletei és hamvasztásos sírja Budapesten.] *Zalai Múzeum* 5. 1994. 39–59.
- KALICZ-SCHREIBER 1995.
 Kalicz-Schreiber Rózsa: Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában. [Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós.] *Ráckevei Múzeumi Füzetek* 2. Ráckeve 1995.
- KALICZ-SCHREIBER 1997.
 Kalicz-Schreiber Rózsa: Kora bronzkori temetkezések a Csepel-sziget keleti partján. [Frühbronzezeitliche Bestattungen am östlichen Ufer der Csepel-Insel bei Budapest.] *BudRég* XXXI. 1997. 177–197.
- KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998.
 Rózsa Kalicz-Schreiber – Nándor Kalicz: Die Somogyvár–Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in Ungarn. In: Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm. Hrg. Claus Dobiati – Klaus Leidorf. Internationale Archäologie, Studia honoraria 3. 1998. 325–347.

- KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999.
Kalicz-Schreiber Rózsa – Kalicz Nándor: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra és a Harangedény–Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában. [Die Somogyvár–Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in der Frühbronzezeit von Budapest.] *Savaria* 24: 3. 1998–1999. (1999) 83–114.
- KOÓS 1998.
Judit Koós: Grabungen auf neueren Fundstellen der Makó-kultur in Nordostungarn. In: *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997*. Red. Horia Ciugudean – Florin Gogâltan. *Bibliotheca Musei Apulensis VIII*. 1998. 7–30.
- KOÓS 1999.
Koós Judit: Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez és időrendjéhez Északkelet-Magyarországon. [Neuere Angaben zur Verbreitung und zur Chronologie der Makó-Kultur in Nordostungarn.] *HOMÉ* 37. 1998–1999. (1999) 103–128.
- KULCSÁR 1997.
Kulcsár Gabriella: Adatok a Dél-Alföld kora bronzkori történetéhez (Hódmezővásárhely–Barci-rét kora bronzkori települése 1). In: *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről*. Szerk. Havassy Péter. Gyulai Katalógusok 3. Gyula 1997. 13–56.
- KULCSÁR 1998.
Gabriella Kulcsár: The distribution of the Makó culture in south-eastern Hungary. In: *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997*. Red. Horia Ciugudeanu – Florin Gogâltan. *Bibliotheca Musei Apulensis VIII*. 1998. 31–53.
- KULCSÁR 1999.
Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori belső díszes talpas tálak a Dunántúlon. [The Early Bronze Age internally decorated bowls from the Transdanubia.] *Savaria* 24: 3. 1998–1999. (1999) 115–139.
- KULCSÁR 2000.
Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori leletek a Tisza jobb partján (Csongrád megye). [Frühbronzezeitliche Funde am rechten Ufer der Theiß (Komitat Csongrád).] *MFME–StudArch VI*. 2000. 47–75.
- KULCSÁR 2002.
Kulcsár Gabriella: A Kárpát-medence kora bronzkori problémái a Makó–Kosihy–Čaka- és a Somogyvár–Vinkovci-kultúra időszakában. Doktori disszertáció. Budapest 2002. Kézirat.
- KULCSÁR 2002A.
Gabriella Kulcsár: Die Makó–Kosihy–Čaka Kultur im Spiegel einiger Bestattungen. *Antaeus* 25. 2002. 441–475.
- KULCSÁR–SZABÓ 2000.
Kulcsár Gabriella – Szabó János József: A kora bronzkori Makó–Kosihy–Čaka-kultúra temetkezései Kál–Legelő III. lelőhelyen (Heves megye). *Ősrégészeti levelek* 2. 2000. 31–43.
- KÜRTI 1974
ifj. Kürti Béla: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához. [Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefebene.] *MFME* 1971: 2. (1974) 29–52.
- MAROSI-SOÓS 1991.
Marosi-Soós Ágnes: Korabronzkori leletek a budai Várhegyről. [Funde aus dem frühen Bronzezeitalter vom Schlossberg in Buda.] *BudRég XXVIII*. 1991. 83–89.
- Sz. MÁTHÉ 1988.
Márta Sz. Máthé: Bronze Age Tells in the Berettyó-Valley. In: *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*. IPHI. Budapest 1988. 27–122.
- Sz. MÁTHÉ 1994.
Sz. Máthé Márta: Adatok az Ottomány-kultúra eredetéhez (Kutatási vázlat). In: *Történeti és néprajzi tanulmányok*. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen 1994. 27–31.

- MÁTHÉ–CSÁNYI–TÁRNOKI–DANI–HAJDÚ–RACZKY 1997.
 Sz. Máthé Márta – Csányi Marietta – Tárnoki Judit – Dani János – Hajdú Zsigmond – Raczky Pál: Polgár–Kengyel-köz. Kora bronzkori település a Kr. e. III. évezredből. [Early Bronze Age settlement from the 3rd millennium B.C.] In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Budapest 1997. 59–61.
- MOZSOLICS 1942.
 Mozsolics Amália: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. [Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag.] ArchHung XXVI. Budapest 1942.
- NÉMETHI 1999.
 Ioan Némethi: Repertoriul arheologic al zonei Careiului. [The archaeological survey of Carei region. Nagyvárad vidékének régészeti repertóriumai.] Bibliotheca Thracologica 28. București 1999.
- NÉMETHI–DANI 2001.
 Némethi János – Dani János: Néhány kora bronzkori sír az Érmellékről (Románia) és a Nyírségből (Magyarország). Adatok ÉK-Magyarország és ÉNy-Románia kora bronzkorához. [Some Early Bronze Age graves from the Érmellék (Romania) and Nyírség (Hungary). Some data on the Early Bronze Age of Northeast Hungary and Northwest Romania.] *Ny. JAMÉ* XLIII. 2001. 95–126.
- NÉMETHI–ROMAN 1995.
 Ioan Némethi – Petre Roman: Epoca bronzului timpuriu din Nord-Vestul României (Grupul Cultural Sanislău). [Die Frühbronzezeit Nord-West Rumäniens. Die Sanislău-Gruppe.] *Satu Mare* XI–XII. 1994–95. (1995) 25–32.
- NIKOLIN 1991.
 Nikolin Edit: Óskor. In: Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig. Szerk. Jankovich B. Dénes – Erdmann György. Békéscsaba 1991. 63–88.
- O'SHEA 1996.
 John Michael O'Shea: Villagers of the Maros. A Portrait of an Early Bronze Age Society. New York–London 1996.
- PATAY–PATAY 1965.
 Patay Pál – Patay Árpád: A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. [Funde der Nagyrév-Kultur in Diósd.] *ArchÉrt* 92. 1965. 163–167.
- PÁSZTOR 1997.
 Erzsébet Pásztor: Frühbronzezeitliches Urnenfeld in der Flur von Kisapostag. *Alba Regia* 26. 1997. 13–59.
- POROSZLAI 1992.
 Ildikó Poroszlai: Bölske–Vörösgyűrű (Vörösgyír). In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 141–145.
- POROSZLAI 1992A.
 Ildikó Poroszlai: Százhalombatta–Földvár. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 153–155.
- POROSZLAI 1992B.
 Poroszlai Ildikó: Bölske–Vörösgyír (Tolna megye). Egy teltelep rétegviszonyai, településtörténete és edénművészete. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest 1992. Kézirat.
- POROSZLAI 1993/94.
 Poroszlai Ildikó: Bronzkor. In: Százhalombatta története. Állandó kiállítás vezetője. Százhalombatta 1993–1994. 2–5.
- POROSZLAI 1996.
 Poroszlai Ildikó: Ásatások a százhalombattai bronzkori földvárban (1989–1993). [Excavation in the Bronze Age earthwork in Százhalombatta between 1989 and 1993.] In: Ásatások Százhalombattán 1989–1995. / Excavations at Százhalombatta 1989–1995. Szerk. Poroszlai Ildikó. Százhalombatta 1996. 5–15.

- ROMAN–NÉMETI 1986.
Petre Roman – Ioan Némethi: Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în Nord-Vestul României. [Découvertes de la période ancienne (pré-Otomani) de l'âge du bronze dans le nord-Ouest de la Roumanie.] *SCIIVA* 37. 1986. 198–232.
- ROMAN–NÉMETI 1989.
Petre Roman – Ioan Némethi: Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomani Periode in Nordwest-Rumänien. [Kultury časné doby bronzové (před kulturou Otomani) v severozápadním Rumunsku.] *Praehistorica* XV. Praha 1989. 243–248.
- ROMAN–NÉMETI 1990.
Petre Roman – Ioan Némethi: Epoca bronzului în Nord-Vestul României. In: Symp. *Thracologica* 8. Satu Mare–Carei 1990. 34–41.
- RUTTKAY 1995.
Elisabeth Ruttkay: Ein Brandgrab der Kosihy–Čaka/Makó-Gruppe und die „Meßbecher“ der Wieselburger Kultur von Schwechat in Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 33. 1994. (1995) 353–356.
- SCHREIBER 1963.
Schreiber Rózsa: Korabronzkori lakógödör Budafokon. [Жилая яма раннего бронзового века в Будафоке.] *BudRég* XX. 1963. 223–240.
- SCHREIBER 1968.
Rózsa Schreiber: Neuere Forschungsergebnisse über die frühe Bronzezeit in der Umgebung von Budapest. *MFMÉ* 1966–1967: 2. (1968) 63–70.
- SCHREIBER 1972.
Schreiber Rózsa: A korabronzkor problémái Budapesten. [Die Probleme der Frühbronzezeit in Budapest.] *ArchÉrt* 99. 1972. 151–166.
- SCHREIBER 1981.
Schreiber Rózsa: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. [Die Siedlung der Nagyrév-Kultur in Diósd.] *ArchÉrt* 108. 1981. 135–156.
- SCHREIBER 1984.
Schreiber Rózsa: A korabronzkor időrendi kérdései Budapest környékén és a Tisza vidékén. [Chronologische Fragen der frühen Bronzezeit in der Umgebung von Budapest und in der Theissgegend.] *BudRég* XXVI. 1984. 33–48.
- SCHREIBER 1986.
Schreiber Rózsa: Korai bronzkori csontvázas sír a Csepel-szigeten. [Frühbronzezeitliches Skelettgrab auf der Csepel-Insel.] *ArchÉrt* 113. 1986. 69–75.
- SOMOGYI 2002.
Somogyi Krisztina: A Somogyvár–Vinkovci-kultúra temetkezései Kaposújlakról. *Ősrégészeti levelek* 4. 2002. 45–53.
- STANCIK 1980.
Stanczik Ilona: Az 1973–74. évi tószegi ásatások. [Die Ausgrabungen von Tószeg in den Jahren 1973–74.] *SzMMÉ* 1979–1980. (1980) 63–81.
- V. SZABÓ 1997.
V. Szabó Gábor: A Perjámos-kultúra leletei Hódmezővásárhely környékén. (Adalékok a kora és középső bronzkori női viselethez.) In: Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről. Gyulai katalógusok 3. Szerk. Havassy Péter. Gyula 1997. 57–84.
- V. SZABÓ 1999.
V. Szabó Gábor: A bronzkor Csongrád megyében. (Történeti vázlat a készülő régészeti állandó kiállítás kapcsán.) [Die Bronzezeit im Komitat Csongrád. Eine historische Skizze anlässlich der künftigen ständigen Ausstellung. The Bronze Age in county Csongrád. A Historical outline made on the occasion of the arrangement of the permanent archaeological exhibition.] *Múzeumi Füzetek – Csongrád* 2. 1999. 5–17.
- V. SZABÓ 1999A.
V. Szabó Gábor: A Perjámos-kultúra sírjai Mártély–Szegfűn. *Ősrégészeti levelek* 1. 1999. 24–28.

SZABÓ 1992.

Szabó Géza: A Dunaföldvár–Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora. [Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár–Kálvária zur frühen Bronzezeit.] *WMMÉ* 17. 1992. 35–182.

SZABÓ 1994.

Géza Szabó: Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau. [A nagyrévi kultúra kialakulásának problémái a Duna mentén.] *Zalai Múzeum* 5. 1994. 61–71.

SZABÓ 1999.

Szabó Géza: Kora bronzkori leletek Szentés–Várostanya lelőhelyről. [Early Bronze Age Finds from Szentés–Várostanya.] *MFME–StudArch* V. 1999. 9–26.

SZALONTAI–TÓTH 2003.

Szalontai Csaba – Tóth Katalin: Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I. (M5 26/68. Nr. 33. lelőhely). [Szeged–Kiskundorozsma–Nagyszék I (Site 26/68. M5 No. 33).] In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk. Szalontai Csaba. Szeged 2003. 63–67.

SZALONTAI–TÓTH 2003A.

Szalontai Csaba – Tóth Katalin: Szeged–Kiskundorozsma–Subasa. (M5 26/73. Nr. 35. lelőhely). [Szeged–Kiskundorozsma–Subasa (Site 26/73. M5 No. 35).] In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk. Szalontai Csaba. Szeged 2003. 83–96.

SZATHMÁRI 1999.

Ildikó Szathmári: Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn – Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség-Kultur in Tiszalúc–Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén). [Adatok Északkelet-Magyarország kora bronzkori történetéhez. A Makó- és a Nyírség-kultúra településnyomai Tiszalúc–Sarkadon.] *NyJAMÉ* LXI. 1999. 59–99.

SZATHMÁRI 1999A.

Szathmári Ildikó: Adatok a kora bronzkori Makó kultúra kérdéséhez. [Beiträge zur Frage der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur.] *Savaria* 24: 3. 1998–1999. (1999) 141–152.

TASIĆ 1971.

Nikola Tasić: Die Vinkovci-Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien. *Archaeologia Jugoslavica* 9. 1968. (1971) 19–29.

TÓTH 1997.

Tóth Katalin: A késő rézkor és a kora bronzkor emlékei Kiskunfélegyháza–Kövágóéren. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1995–1996. (1997) 55–59.

TÓTH 1998.

Tóth Katalin: Kora bronzkori leletek Bács-Kiskun megyéből. [Frühbronzezeitliche Funde im Komitat Bács-Kiskun.] *MFME–StudArch* IV. 1998. 55–80.

TÓTH 1999.

Tóth Katalin: Kora bronzkori edénylelet Kecskemét–Csukáséren. [Ein frühbronzezeitliches Gefäßdepot auf dem Fundort Kecskemét–Csukásér.] *MFME–StudArch* V. 1999. 27–49.

TÓTH 2000.

Tóth Katalin: A Makó–Kosihy–Čaka-kultúra településeiről. [On the Settlements of the Makó–Kosihy–Čaka Culture.] In: ΜΩΜΟΣ Őskoros Kutatók II. Összejövedele. Szerk. Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér. Debrecen 2004. 79–92.

TÓTH 2001.

Tóth Katalin: Előzetes jelentés a Csongrád–Sertéstelepen feltárt kora bronzkori településrészletről. [Preliminary report on the Bronze Age settlement fragment unearthed at Csongrád–Sertéstelep.] In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. / Archaeological Investigations in Hungary 1998. Szerk. Bencze Zoltán – Lőrinczy Gábor – Mráv Zsolt – Rezi Kató Gábor – Tomka Gábor – Wollák Katalin. Budapest 2001. 25–36.

TÓTH 2001A.

Tóth Katalin: Kora bronzkori településrészlet Csongrád határában. [Ein frühbronzezeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Csongrád.] *MFME–StudArch* VII. 2001. 115–160.

TÓTH 2002.

Tóth Katalin: Kora bronzkori temetkezések Szeged–Kiskundorozsma határában. [Frühbronzezeitliche Bestattungen in der Gemarkung von Szeged–Kiskundorozsma.] *MFME–StudArch* VIII. 2002. 227–271.

TROGMAYER 2001.

Trogmayer Ottó: Kora bronzkori sírok Sándorfalva határában. [Frühbronzezeitliche Gräber in der Gemarkung von Sándorfalva.] *MFME–StudArch* VII. 2001. 177–192.

VICZE 1992.

Magdolna Vicze: Baracs–Földvár. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrg. Walter Meier-Arendt. Frankfurt am Main 1992. 146–148.

TÓTH Katalin

Tornyai János Múzeum
H-6800 Hódmezővásárhely
Szántó Kovács u. 16–18.

Die Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn

Gegenstand meiner Studie ist die momentane Lage der Frühbronzezeitforschung in Ungarn. Die letzte Zusammenfassung über das Thema verfasste István Bóna vor mehr als zehn Jahren (BÓNA 1992). Im seither verstrichenen Zeitraum ist – vor allem Dank der großflächigen „Autobahn-Grabungen“ der 1990er Jahre – das verfügbare Quellenmaterial mehrerer Zeitalter (z.B. Makó–Kosihy–Čaka-Kultur, Nyírség-Kultur) sprunghaft angewachsen. Auf bestimmten Gebieten wurden bedeutende Ergebnisse erzielt, auf anderen mussten vorhandene Kenntnisse modifiziert werden bzw. ergaben sich bislang nicht erkannte Probleme. Daher schien es mir an der Zeit, einen Status zu erstellen, wobei das Gewicht einerseits auf der sachlichen Darlegung der neuen Ergebnisse (jüngst erfolgte Freilegungen, Publikation alter Materialien, Modifikation territorialer Verbreitungen usw.) und andererseits auf den vor uns stehenden Aufgaben bzw. zu lösenden Problemen liegt. Daneben ist bei einzelnen Kulturen bzw. Gruppen selbst das angewachsene Quellenmaterial äußerst sporadisch.

Unter den kulturellen Erkenntnissen möchte ich das Eindeutig- und langsam allgemeine Anerkanntwerden dessen hervorheben, dass die Glockengefäß-Kultur hinsichtlich ihres Ursprungs und ihrer kulturellen Eigenheiten eine selbständige kulturelle Einheit darstellt und es deshalb unbegründet ist, sie mit der Nagyrév-Kultur zu verbinden (CSÁNYI 1983, 58; ECSEDY 1988, 16–17; BÓNA 1992, 12; ENDRÓDI 1992, 99–100). Die Anwesenheit des als Phase II der Nyírség-Kultur (Szaniszló/Saniszlău) abgesonderten (BADER 1978, 30), von einigen Forschern als selbständige kulturelle Einheit (Szaniszló/Saniszlău-Gruppe) interpretierten (NÉMETI–ROMAN 1995) Fundmaterials vom Typ Szaniszló in Nordostungarn (BÓNA 1992, 21; SZ. MÁTHÉ 1998, 38–40; DANI 2001, 135–139) hat sich bestätigt. Wahrscheinlich darf man berechtigterweise vermuten, dass dem Fundmaterial des Typs Szaniszló bei der Herausbildung der Ottomány-Kultur eine Rolle zugefallen sein dürfte (NÉMETI–ROMAN 1995). Mehr und mehr hat es den Anschein, als müssten wir sowohl die Existenz der im südlichen Teil des Donau-Theiß-Zwischenstromgebietes umrissenen (HORVÁTH 1983, 81; HORVÁTH 1984), für den Nachlass die Donau überquerender Gruppen der Somogyvár–Vinkovci-Kultur gehaltenen (BÓNA 1992, 15) Ada-Gruppe, wie auch das Erscheinen eines in der östlichen Tiefebene vermuteten (BÓNA 1992, 15) ähnlichen Somogyvár-Zweiges (Gyula–Roşia-Gruppe) in Ungarn verwerfen. Nicht ein authentischer Fundkomplex ist in den vergangenen Jahrzehnten zum Vorschein gelangt, der die Existenz der mehrzählig auf Streufunden gegründeten Gruppen hätte bestätigen können. Gleichzeitig stellte es sich von einem Teil der der Ada-Gruppe zugeordneten Funde heraus, dass sie in den auch längs des rechten Theißufers erscheinenden Óbéba–Pitvaros-Kreis gehören (KULCSÁR 2000, 60), während man die vermeintlich zur Gyula–Roşia-Gruppe gehörigen Bestattungen teils an die Makó–Kosihy–Čaka-Kultur (DANI 1998, 57–59, Abb. 2, Abb. 3.1–3; TÓTH 2002, 36, 47) und teils an die Füzesabony-Kultur (DANI 2001, 134, 139. Taf. VII–VIII) binden kann. Nach meiner Meinung handelt es sich im Falle der aus dem Süden des Donau-Theiß-Zwischenstromgebietes und der südöstlichen Tiefebene stammenden, mit dem Somogyvár–Vinkovci-Kreis in Verbindung zu bringenden Funde nicht um das tatsächliche Erscheinen eines Ethnikums, sondern um in der Makó-Periode allgemein in den Fundkomplexen der Makó–Kosihy–Čaka-Kultur auftauchende, die Einflüsse der Somogyvár–Vinkovci-Kultur widerspiegelnde Funde, welche auf die sehr intensiven Beziehungen zwischen den beiden Populationen hinweisen.

Teilergebnisse wurden auch hinsichtlich der territorialen Verbreitung der einzelnen Kulturen und Gruppen erzielt. Neben den im Komitat Bács-Kiskun zusammengestellten frühbronzezeitlichen Funden (TÓTH 1998) haben neuere authentisch freigelegte Siedlungsdetails bestätigt, dass wir im Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet auch in den mittleren Teilen mit Funden aller drei Phasen der Frühbronzezeit, also auch mit der Anwesenheit der Nagyrév-Bevölkerung, rechnen müssen (HORVÁTH

1995, HORVÁTH M. 1995, BALOGH 1997, TÓTH 1997, TÓTH 1999). Dank der Veröffentlichung einiger älterer Fundmaterialien (KULCSÁR 2000, TROGMAYER 2001) sowie auf Grund der Siedlungs- und Grabkomplexe einer authentischen Freilegung jüngeren Datums (BENDE-LÓRINCZY 2002, BENDE-LÓRINCZY 2003) wissen wir heute, dass die Bevölkerung der Óbéba-Pitvaros-Gruppe auch am rechten Theißufer vertreten war, und zwar bis zur Höhe von Sándorfalva. Zur gleichen Zeit gilt natürlich unverändert die von István Ecsedy getroffene Feststellung über die völlige Ungewissheit des Verbreitungsgebietes der einzelnen frühbronzezeitlichen Kulturen bzw. ethnischen Gruppen (ECSEDY 1995, 18). Einer der Gründe dafür ist, dass die in diesem Zeitalter starken Einfluss ausübenden Beziehungen in der materiellen Kultur – in ziemlich großen Gebieten – ähnliche Formen hervorbrachten (ECSEDY 1995, 6). Ein beträchtlicher Teil unserer Denkmäler sowohl des Metall- als auch des Keramikhandwerks ist nicht „kulturspezifisch“ sondern von einer im Gebiet der frühbronzezeitlichen Kulturen auftretenden allgemeinen Prägung, die man auf die Beziehungen zwischen den Kulturen zurückführen kann. Andererseits gibt es noch immer zu wenig größere, authentisch freigelegte Fundkomplexe, und die kulturelle Einordnung der kleineren, sporadischen, oftmals ohne genaue Fundumstände registrierten, eventuell als Bodenfunde aufgelesenen Fundmaterialien ist häufig ungewiss und kann fallweise irreführend sein. Infolgedessen ist die exakte Grenze zwischen der Somogyvár-Vinkovci-Kultur und der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur bis heute ungeklärt, ebenso wie die Untersuchung der Verbreitung der Óbéba-Pitvaros-Gruppe sowie der Nagyrév- und der Perjámos-Kulturen auch weiterhin ein Problem darstellt. Was die Ausarbeitung der innerhalb der Verbreitungszonen der einzelnen Kulturen erkennbaren territorialen Unterschiede angeht wurden im Falle der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (KALICZ-SCHREIBER 1991, 9) und der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur (TÓTH 2001a, 126-129, Abb. 21–23) die ersten Schritte getan.

Im Kreis der relativchronologischen Fragen sind ebenfalls beträchtliche Fortschritte zu verzeichnen. Das Nacheinander der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur und der Nyírség-Kultur in den von beiden Ethnika besiedelten Gebieten konnte erhärtet werden (SZATHMÁRI 1999, 75–76; MÁTHÉ-CSÁNYI-TÁRNOKI-DANI-HAJDÚ-RACZY 1997, 60; DANI 1999, 68). Gleichzeitig ist in jenen Gebieten im westlichen Teil Nordostungarns, wo in der Phase II der Frühbronzezeit weder die Nyírség-Kultur noch die Nagyrév-Kultur verbreitet war, mit einem frühbronzezeitlichen (Phase II) Weiterleben der Bevölkerung der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur zu rechnen (KOÓS 1998, 10, Abb. 13. 1). Im nordwestlichen Transdanubien erschien die Somogyvár-Vinkovci-Kultur unmittelbar nach der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur, teilweise mit dieser in Berührung kommend (FIGLER 1994, 23–25, Abb. 1–3). Klärung fand, dass in Nordostungarn (ähnlich dem Érmellék-Gebiet im nordwestlichen Rumänien) die Szaniszló/Saniszlău-Gruppe der Periode III/a und die frühe Ottomány/Otomani-Kultur (Érendréd/Andrid-Typ) der Periode III/b der Frühbronzezeit entsprechen (NÉMETI-DANI 2001, 15). Immer mehr Befunde deuten darauf hin, dass die späten Gruppen des Volkes der Kurgane mit Grabgruben den Beginn der Frühbronzezeit erlebt haben (letzte Zusammenfassung: DANI 2001, 130–131). Stark umstritten ist dagegen weiterhin die relativchronologische Lage der Somogyvár-Vinkovci-Kultur. Ähnlich wie im Fall der territorialen Unterschiede wurden erste Schritte unternommen, um die innere Chronologie der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur (KALICZ-SCHREIBER 1991, 13–14; KULCSÁR 1998, 38, 40; KULCSÁR 1999, 122) bzw. der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (ECSEDY 1979, 109–110; KALICZ-SCHREIBER 1991, 10–14) auszuarbeiten.

Im Hinblick auf die Lebensweise, die Wirtschaft, die Siedlungs- und Gesellschaftsstruktur liegen vorerst leider nur bescheidene Teilergebnisse vor. Erwähnung verdient unter anderem, dass einige aus mehreren Objektgruppen bestehende Siedlungen der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur zum Vorschein gelangt sind (SZATHMÁRI 1999A) und in den Siedlungen Erscheinungen beobachtet wurden, die auf einen relativ längeren Aufenthalt an einem Ort hindeuten. In Kenntnis der Ergebnisse der jüngst erfolgten großflächigen Freilegungen bot sich die Möglichkeit, das Siedlungsgefüge der Makó-Kosihy-Čaka-Kultur (TÓTH 2000) und der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (BONDÁR 1995, 230, Fig. 19)

zu untersuchen. Neuer Schwung kam in die Erforschung der – neben den zweifelsohne imposanteren Tellsiedlungen etwas stiefmütterlich behandelten – einschichtigen Siedlungen der Nagyrév-Kultur (MAROSI-SOÓS 1991, H. HANNY 1997, TÓTH 1999, P. SZABÓ 1999, P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999). Einer der bedeutsamsten Fortschritte wurde in der Untersuchung der ökonomischen und sozialen Organisiertheit der ein- und mehrschichtigen Siedlungen der Perjámos-Kultur erreicht (P. FISCHL 2000A).

Eines der kniffligsten Probleme der Frühbronzezeitforschung war und ist der Ursprung bzw. die Herausbildung der einzelnen Kulturen und Gruppen, zu diesem Fragenkreis gehen die Meinungen der heimischen Forscher am weitesten auseinander. Ein Teil vertritt die Ansicht, die Entstehung der frühbronzezeitlichen Kulturen im Karpatenbecken könne an konkrete Migrationsabläufe gebunden werden, die ihren Ausgang überwiegend im Süden nahmen. Volle Entfaltung erlangen die Migrations-theorien in der oben schon erwähnten Zusammenfassung von István Bóna (BÓNA 1992), in der der Verfasser den Ursprung praktisch sämtlicher im Gebiet Ungarns auftretender frühbronzezeitlicher kultureller Einheiten an Migrationsprozesse bzw. die hiesige Verbreitung der einzelnen Kulturen an eine konkrete Wanderoute (Nagyrév-Kultur) bindet und für die vom Gebiet der Somogyvár–Vinkovci-Kultur ausgehenden Wanderungen Stellung bezieht, welche nach seiner Meinung zur Entstehung zweier neuer kultureller Einheiten (Somogyvár–Ada-Gruppe und Somogyvár–Gyula–Roşia-Gruppe) geführt haben. Ein anderer Teil der Forscher legt die Betonung bei der Herausbildung der früh-bronzezeitlichen Kulturen auf das Zustandekommen eines sich über weite Gebiete intensiv ausbreitenden Beziehungssystems. Am markantesten vertritt diese Meinung István Ecsedy, der es für undenkbar hält, dass die neuen frühbronzezeitlichen Kulturen im Karpatenbecken (Makó, Somogyvár–Vinkovci, Nyírség, Nagyrév) ihre Existenz der Übersiedlung einzelner Bevölkerungsgruppen der Vučedol-Kultur oder anderer nordbalkanischer Kulturen verdanken sollen (ECSEDY 1995, 16). Nach meinem Dafürhalten lassen sich die im Fundmaterial des Karpatenbeckens nachweisbaren südlichen Einflüsse nicht unbedingt an konkrete Migrationsabläufe binden, vielmehr sind in ihnen kontinuierlich einwirkende Beziehungen zu vermuten (ECSEDY 1979, 111–114). Eine der wichtigen Antriebskräfte dieses Beziehungssystems dürfte jener typische metallhandwerkliche Kreis der Frühbronzezeit gewesen sein, der vom westlichen Österreich bis zur Prut–Dnjestr-Region und von Südpolen bis nach Bulgarien mit der Herstellung der Schaftlochäxte in Zusammenhang gebracht werden kann (ECSEDY 1979, 111–114; ECSEDY 1995, 16–17; ECSEDY 1995A). Den Kreis der auf dieses gemeinsame Beziehungssystem hindeutenden Gegenstände haben Rózsa Kalicz-Schreiber und Nándor Kalicz um die eine ähnliche Verbreitung wie die Kupferäxte zeigenden, aus dem Süden stammenden Henkelkrüge mit zylindrischem Hals und bikonischem Körper erweitert (KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998, 330, Abb. 3; KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 85). Meiner Ansicht nach gab es während der heimischen Frühbronzezeit insgesamt drei Kulturen bzw. Gruppen, von denen man auf Grund unserer jetzigen Kenntnisse ohne jeden Zweifel sagen kann, dass ihr Auftreten konkret an Migrationsabläufe zu binden ist: die Hügelgräberkultur östlicher, die Glockengefäß-Kultur westlicher sowie die Bevölkerung der Óbéba–Pitvaros-Gruppe südlicher Herkunft. In der Herausbildung der übrigen Kulturen und Gruppen, so meine ich, dürfte die entscheidende Rolle dem von István Ecsedy, Rózsa Kalicz-Schreiber und Nándor Kalicz umrissenen Beziehungssystem zugefallen sein – wobei kleinere Völkerbewegungen natürlich nicht ausgeschlossen werden können. Eine der wichtigen Forschungsaufgaben der nahen Zukunft ist es daher, die weiteren Antriebskräfte dieses Beziehungssystems auszuarbeiten.

Übersetzt von Gotlind B. Thurmman

Katalin TÓTH

Tornyai-János-Museum
H–6800 Hódmezővásárhely
Szántó Kovács u. 16–18.

Kiegészítés Délkelet-Erdély kora bronzkorának relatív kronológiájához

Székely Zsolt

A Kárpátkanyar által övezett Délkelet-Erdély kora bronzkori fejlődése – földrajzi-természeti viszonyai miatt – Közép-Erdélytől eltérő, sajátos utat mutat. A különböző keleti és déli hatások eredményeként itt új kultúrák születtek, amelyek sokkal inkább kötődnek Moldva és Havasalföld népességéhez, mint a nyugati műveltségekhez. Ezen kölcsönhatások eredménye nyomán a kora bronzkor hamarabb kezdődik itt, mint Erdély középső és nyugati részében. Itt a Zimnicea (ALEXANDRESCU 1974.), Mlăjet (ROMAN 1986.), Smeieni (SIMACHE–TEODORESCU 1962.) típusú déli és keleti közösségek betörése nyomán a Coțofeni I. – Kolozskorpád műveltség fejlődése megszakad, míg Közép-Erdélyben ez a kultúra tovább fejlődik. Eugenia Zaharia szerint a zabolai (Zăbala, Kovászna megye,) anyag több olyan elemet tartalmaz, amely a Cernavodă II–Foltești, Râmnicelu, Coșereni kultúrákhoz kötődik (ZAHARIA 1970.), és a Monteoru kultúra alapját képezi (ZAHARIA 1995.). Amikor egy jó pár évvel ezelőtt a Petre I. Roman által az egész Románia területére érvényes relatív kronológiát (ROMAN 1986. 38.) sikerült – az akkori kutatások eredményei alapján – e vidékre is alkalmaznunk (SZÉKELY 1997.), bizonyos jelenségek magyarázata nehézségekbe ütközött. Az elmúlt évek kutatási eredményei újabb adatokkal szolgáltak és jelentősen hozzájárultak e hiányosságok kiküszöböléséhez.

A következőkben ezeket az eredményeket fogjuk bemutatni.

1. Csíkszentmárton (Sânmartin-Ciuc, Hargita megye)

1998 nyarán Csíkszentmártonban, Tankó Magdolna udvarán, ülepítő gödör ásása közben egy kőládás sír került elő. A téglalap alakú, gondosan kifaragott és lesimított felületű kőlapokból készített, 137 x 126 cm méretű kőládába zsugorítva elhelyezett halott medencéje mellett két darab gazdagon díszített, faragott, hasítékkal ellátott csontdíszt fektetett, amelyek az elhunyt ruhájának tartozékai voltak (IV. tábla 1–2.). A csontváz mellett más melléklet nem volt (SZÉKELY 2002. 40–44.). A felhúzott és leszorított térdel, maga alá húzott lábszárral és feszített lábfejjel fekvő tetem zsugorításának mértéke arra utal, hogy a magas termetű férfit nagyon erősen összekötözték. A csontváz fogsora ép, a bölcsességfogak jól látszanak az állkapocs megritkult csontszövetében.

A sír mellékletét képező két ovális csontdíszt felületét simára csiszolták, egyik oldalukon hosszan bekarcolt fogazott és cikcakkos vonalakkal, valamint fenyőág motívumokkal díszítették. Hasonló övdíszeket a Suceava megyei (Dél-Bukovina, Ro.) Dolhești Mari községben előkerült, a gömbamforás műveltséghez tartozó 2. sírban találtak (BERCIU 1960. 77–79., DINU 1961. Fig. 5., 6.). A csíkszentmártoni csontdíszek kompozíciója, belső arányossága és faragott mintázata azonos az előbb említettel, csak rajzolatuk különbözik.

Eddigi ismereteink szerint a Csíki medencében és az egész Kárpátokon belüli térségben ez volt az első és egyetlen bizonyítéka a gömbamforás kultúra jelenlétének.

2. Albis (Albiș, Csernáton község, Kovászna megye)

Az 1998 és 2001 közt Albis területén végzett terepbejárások alkalmával Bajka Ferenc, albisi lakos kertjében egy őskori település maradványai kerültek elő. A telek tulajdonosa elmesélte, hogy egy pár évvel azelőtt, házépítés során (amikor az alapozásnak ásták a gödröt) több kultúrreteget vágtak át. Az előkerült kerámiatöredékek nagy része elkallódott, csak a Bajka által fontosnak tartott anyagot őrizték meg. Az anyag kiválogatásánál nem a régészeti, hanem az avatatlanok által meghatározott esztétikai szempont érvényesült. A legfontosabb tárgyak a következők:

1. Egy finom iszapolású, feketére égetett korong, melyet bevéselt kis körökkel díszítettek. A körök spirálvonalban helyezkednek el és a napot szimbolizálják. A korongon két átfúrt lyuk található, amelyek a felfüggesztésre szolgáltak. A korong átmérője 8 cm, vastagsága 1,3 cm, szélei felé elvékonyodik (I. tábla 1.).

2. Egy elnyújtott fogóban végződő korong alakú edénydíz, melyet világosbarnára égettek és finom agyagból készítettek. A korongon körben, sugár formában bekarcolt vonalak vannak, középen pedig egy bekarcolt kör látható. A teljes ábrát napként értelmezhetjük. A korong átmérője 4,8 cm, magassága 4,5 cm (I. tábla 2.).

3. Egy finom iszapolású, sárgásbarnára égetett, madár formájú kis szobor, amely belül üres és két golyó van benne. Gyerekjáték volt, valószínűleg zörgőnek használták. Magassága 4,5 cm, szélessége 6,7 cm, az alap pedig 2,9 x 4,5 cm. Falának vastagsága: 0,3 cm (I. tábla 3.).

A töredékes kerámia nagyrésze neolit, rézkori (Coțofeni I. – Kolozskorpád kultúra), kora bronzkori, bizonytalan kormeghatározású, valamint kora- és késő vaskori (II. tábla 2–3.). Egy pár festett kerámiadarab az Erősd kultúrára utal, egy töredékes edény a gömbamforás kultúra emlékeit gazdagítja, a többi a bronzkorból való.

A gömbamforás kultúrához tartozó edény (III. tábla) anyaga szemcsés kavicsot tartalmaz, porrá tört szilixet használtak a soványításához. Ez a soványítóanyag a Dolheștii Mari-i állatsírban talált amfora anyagából ismeretes. Általában a szilix használata a gömbamforás kultúra kerámiájánál elég ritka. Néha előfordul a zsinédíszes kerámiában, majd a Komarovo kultúra edényeinél állandósul. Az albisi edénytöredék egy kis méretű amforából vagy egy amforaszerű, majdnem gömb alakú edényből származik. A nyaka hengeres, valószínűleg kifelé hajló peremmel és lapos fenékkal. A vállon feltehetőleg négy, de legalább két vájt, hengeres fül volt, vízszintes nyílással. Az edényt a vállon benyomott, rövid, függőleges vonalakkal díszítették, amelyek vízszintes sort alkotnak. Ez a díszítőmotívum gyakori mind a kőládás sírokból előkerülő edényeken, mind pedig az egyszerű, türeges sírokban a Dolheștii Mari-i településen. Ugyanakkor az ukrainai gömbamforás kultúra podóliai csoportjának kerámiáján is megtalálható, valamint a dél-lengyelországi Złota kultúra amforáin, amelyek egy korábbi szakaszt képviselnek, de érezhető rajtuk a gömbamforás kultúra erős hatása. Ez az edénytípus, amely rendszerint sírmellékletekben fordul elő, jól ismert a Kárpátokon kívüli térségben, a gömbamforás kultúra sírjaiban Észak-Moldvában, a Cernavodă II – Foltești, Cățelu Nou, Zimnicea és Glina kultúrák telepeiről, de nem hiányzik a Coțofeni, Livezile és Schneckenberg környezetből sem.

Egy másik edénydarab fekete agyagból készült és girlandokkal, Furchenschicht motívummal van díszítve, amelyhez hasonló egy Dolheștii Mari-i rituális állatsírban került elő (II. tábla 1.). Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Albisban is kerültek elő állatcsontok.

2003 őszén hitelesítő ásatást végeztünk Albisban, melynek során sikerült tisztáznunk a gömbamforás kerámia előkerülésének körülményeit. A rétegtani megfigyelések alapján elmondhatjuk, hogy a mintegy 200 m széles, déli fekvésű teraszon, amely kelet-nyugat irányban sokkal nagyobb kiterjedésű, egy Coțofeni I. – Kolozskorpád típusú település volt, amelyre részlegesen rátelepedtek a kora vaskorban

majd később a késő vaskorban is. A gömbamforás kultúra emlékei a Coțofeni I. – Kolozskorpád műveltséghez tartozó rétegből kerültek elő. Az anyag viszonylagos kis száma arra utal, hogy ebben a rézkori környezetben importként kell kezelnünk és az akkori, a Kárpátok két oldalán élő törzsek közti cserekereskedelmet bizonyítják. A termőtalaj alatt képződött töltésréteg különböző korok kerámiáját tartalmazza.

A Bajka Ferenc kertjében előkerült település ezidáig az első, amely a gömbamforás kultúrához köthető, és így annak jelenlétét bizonyítja a Kárpátokon belüli térségben.

Sepsiszentgyörgy–Árkos (Sf. Gheorghe–Arcuș, Kovászna megye)

2001 nyarán Médel Lóránd, a kolozsvári egyetem régészhallgatója terepbejárás során Árkos és Sepsiszentgyörgy között, az Árkos patak egyik déli teraszán egy Coțofeni I. – Kolozskorpád típusú települést talált, amelyre a bronzkor középső szakaszában, egy Wietenberg kultúrárs népesség telepedett. A martból összegyűjtött gazdag kerámiaanyag – amely erre a kultúrára jellemző – egy közepes méretű, lapos fenekű, enyhén kifelé hajló peremű, kupa alakú edényt is tartalmazott, amelynek anyaga szemcsés kavicssal van keverve és téglavörösre égették. Az edény falát préselt, bemélyített vízszintes vonalak díszítik, amelyek függőleges csíkokat képeznek a peremtől a fenékig (IV. tábla 3.). Ez az edény anyaga, valamint díszítése alapján ugyancsak a gömbamforás kultúra termékének tulajdonítható. Hozzá hasonlót a moldvai Mastacănben talált sír tartalmazott (MIHĂILESCU–BÎRLIBA 2001. 174. Fig. 6: 2.). A Coțofeni I. – Kolozskorpád környezetben való megjelenését, akárcsak Albisban, itt is importként kezelhetjük.

A fent bemutatott három leletből a következő következtetéseket vonhatjuk le:

Amint ismeretes, a gömbamforás kultúra elemeinek eredetéről és elterjedési területéről már sokat vitatkoztak a szakemberek. Többször felvetődött a kérdés, hogy nyugatról keletre vagy fordított irányban vándoroltak. A lengyelországi csoport korábbi sága az Oderától nyugatra elhelyezkedővel szemben szintén tudományos viták tárgyát képezte. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a gömbamforás kultúra megjelenése és fejlődése az ún. „tölcsér alakú edények műveltségének” (Trichterbecherkultur – TBK) peremvidékére tehető, és valószínűleg a klíma változásával függ össze (BEIER 1988. 84–85., 87.). Kronológiai és kulturális szempontból bebizonyosodott, hogy a lengyelországi csoport sírjai a legarchaikusabbak, a legnagyobbak és ezek fedik le a leghosszabb időintervallumot is (WEBER 1964. 189., SZMYT 1998. 228., CZEBRESZUK 1999. 240. Fig. 1). Több fejlődési fázisát határolták el. A legrégebbi csoportja – az északnyugat-lengyelországi – azonos korú a TBK Wiórek fázissal, míg a zsinégbenyomások díszítés a III. fázisban jelenik meg és folytatódik a IV-ben is. Ezen a vidéken a gömbamforás kultúra emlékei a zsinégdíszes kerámia második fázisa előtt kezdenek eltűnni (Unyeticé–Aunjetitz) (WIŚLAŃSKI 1966. 260–261).

Az Oderától nyugatra kialakult csoport jobban ismert. Megállapítást nyert, hogy korban megegyezik és együtt él a zsinégdíszes kerámia korai fázisaival (Mansfeld és Schönfeld csoport), amelyet a harangedények kultúrája (Glockenbecherkultur – GBK) és az Aunjetitz kultúra követ (FISCHER 1953. 175.).

A gömbamforás kultúra keleti csoportjának emlékei egyidősek a lengyelországi csoport IIB – IIIb (részben) fázisával, valamint a nyugati csoport megfelelőivel (B és C) (SULIMIRSKI 1968. 40–42., 53., 92.). A gömbamforás kultúra keleten a sajátos műveltségű késő neolitikumi csoportok időszakában terjedt el. Ilyen volt például a Cucuteni (B) – Erősd – Tripolje (C I – γ É C II – γ II) műveltség komplexum (MANTU 1998. 147–148).

A TBK, Baden és a gömbamforás kultúra elemeinek majdnem ugyanabban az időben való behatolása a Cucuteni – Tripolje (CCT) térségbe egy közös Cucuteni – Tripolje horizontot hozott létre (DERGAČEV 1980. 154.). Ezen megfigyelések alapján a gömbamforás kultúra és a Cucuteni B2 – Tripolje C II – γ II (ezek későbbi, Gorodsk, Usatovo, Sofiivka, Horodištea, Erbiceni, Foltești fázisaival), valamint a gödörsíros kultúra, a katakomba kultúra és a Cernavodă Ic párhuzamosan létezett. A Horodištea I–II és az Erbiceni I–II korábbi fázisok ismereteink szerint csak a Szerettől keletre kerültek elő, a későbbi Dolheștii Mari, Târpești, Izvoare (III.) szakasz már ettől nyugatra is előfordult. A gömbamforás kultúra podóliai csoportjának késői fejlődési szakaszát megtaláljuk a Közép-Moldvai Fennsíkon is. Ettől délebbre, a Foltești-i (Galați megye) település kerámiaanyagában előforduló jellegzetes cserépdarabok a két kultúra, a gömbamforás és a Foltești kapcsolatait bizonyítják.

A Gömbamforás kultúra települései Moldvában is rendkívül ritkák, mivel ez a népesség nomád pásztor életmódot folytatott, anyagi kultúrájukat túlnyomórészt temetkezéseikből ismerjük. A csíkszentmártoni temetkezés a Suceava-i Fennsíkról származik és a moldvai gömbamforás kultúra korai szakaszát képviseli, amely általános kronológiai szinten a moldvai rézkor második felével azonos, vagyis a Horodištea végére tehető és részben egykorú a Foltești II – Cernavodă II szinttel. Ezen kultúra emlékeinek megjelenése a Sepsiszentgyörgy–árkosi, valamint az albisi településen bizonyítják, hogy ez a nomád népesség kapcsolatban állt a délkelet-erdélyi rézkori közösségekkel és jelentősen hozzájárult az itteni kora bronzkori kultúrák kialakulásához. Korábban a Schneckenberg kultúra kölladás temetkezési rítusának kifejlődését a Zimnicea–Mlăjet–Kézdiszentlélek–Torja típusú közösségek déli irányból való betörésével és azoknak a délkelet-erdélyi rézkori – kora bronzkor eleji beilleszkedésével magyaráztuk (SZÉKELY 1997. 40b.). A zimniceai sírok fölé emelt kőrákasokat – a Schneckenberg kulturás kölladákhoz viszonyítva – a nyersanyag hiányával magyaráztuk. Észak-Bulgáriában és a Román Alföldön ugyanis nem található olyan palás kőzet, amelyből kölapokat lehetne hasítani. Az újabb kutatási eredmények azt bizonyítják, hogy a gömbamforás kultúra emlékeinek jelenléte a Coțofeni I – Kolozskorpád típusú településeken ezen közösségek keveredését eredményezte, és a Schneckenberg kultúra kölladáit inkább a keletről betörő gömbamforás kultúra temetkezési rítusának az átvételéhez kötődnek, mind a déli vándor nomád törzsekhez. Ily módon a délkelet-erdélyi kora bronzkor relatív kronológiája egy újabb elemmel gazdagodott, amely magyarázatot ad egyes, korábban nyitott kérdésekre.

Irodalom

ALEXANDRESCU 1974.

Alexandrina D. Alexandrescu: La nécropole du bronze ancien du Zimnicea (dép. de Teleorman). *Dacia* 18. 1974. 79–93.

BEIER 1988.

H.–J. Beier: Die Kugelamphorenkultur im Mittelelbe–Saale-Gebiet und in der Altmark. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 41. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1988. 57.

BERCIU 1960.

Dumitru Berciu: Epoca neolitică. Istoria României. Bukarest 1960. 77–79.

CZEBRESZUK 1999.

Janusz Czebreszuk: Zur Chronologie des Übergangs vom Neolithikum zur Bronzezeit im südwestlichen Ostseeraum. *Offa* 56 (Festschrift Ole Harck), 1999.

DERGAČEV 1980.

B. A. Дергачев: Памятники позднего Триполья. Chişinău 1980.

DINU 1961.

Marin Dinu: Contribuții la problema culturii amforelor sferice pe teritoriul Moldovei. [Contribution à l'étude de la civilisation des amphores sphériques sur le territoire de la Moldavie.] *ArchMold* 1. 1961. 43–64.

FISCHER 1953.

U. Fischer: Über Nachbestattungen in Neolithikum von Sachsen – Thüringen. Festschrift Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz 3. 1953.

MANTU 1998.

Cornelia Magda Mantu: Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături. [Summary] *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*. V. Piatra Neamț 1998.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2001.

Virgil Mihăilescu-Bîrliba: Mormântul unei tinere căpetenii de la începutul epocii bronzului (Mastacăn, jud. Neamț – „Cultura amforelor sferice”). [The tomb of a young chieftain from the beginning of the Bronze Age (Mastacăn, Neamți county – Globular Amphora Culture).] *Memoria Antiquitatis* XXII. 2001. 157–217.

ROMAN 1986.

Petre I. Roman: Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României. [Période ancienne de l'âge du bronze sur le territoire de Roumanie.] *SCIVA* 37. 1986. 29–55.

SIMACHE–TEODORESCU 1962.

Nicolae I. Simache – Victor Teodorescu: Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni. *Materiale* VIII. 1962. 273–283.

SULIMIRSKI 1968.

Tadeus Sulimirski: Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. The Athlone Press, London 1968.

SZÉKELY 1997.

Zsolt Székely: Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei. [The Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in South-Eastern Transylvania. A kora bronzkor és a közép bronzkor első szakasza Délkelet-Erdélyben.] *Bibliotheca Thracologica* XXI. București 1997.

SZÉKELY 2002.

Székely Zsolt: A gömbamforás műveltség emléke Délkelet-Erdélyben. [The Globular Amphora culture in Southeast-Transylvania.] *Ősrégészeti Levelek* 4. 2002. 40–44.

SZMYT 1998.

M. Szmyt: Die Kugelamphorenkultur und die Gemeinschaften der Steppenwald- und Steppenzone Osteuropas. Der Forschungsstand und die Forschungsperspektiven im Grundriß. In: Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metalzeiten 4000 – 500 v. Chr.). Südosteuropa-Schriften 20. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 12), Ed. Bernard Hänsel – Jan Machnik. Rahden/Westf., Leidorf, München 1998.

WEBER 1964.

V. Weber: Die Kugelamphorenkultur in Sachsen. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 13. 1964. 178–180.

WIŚLAŃSKI 1966.

T. Wiślański: Kultura amfor kulistych w Polsce północno – zachodniej. Polskie badania archeologiczne 13. Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966.

ZAHARIA 1970.

Eugenia Zaharia: Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei. *Aluta* 1. 1970. 63–69.

ZAHARIA 1995.

Eugenia Zaharia: Cultura Zăbala. [Zăbala Culture.] Comori ale epocii bronzului. Bucureşti. 1995. 285–286.

SZÉKELY Zsolt

Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, Secția Tracologică,
str. Henri Coandă nr. 11
010668, sector 1, București

Otthon: RO–520090–Sf. Gheorghe Str.
Lăcrămioarei nr. 20/46/D/S
e-mail: szekelyzs@honoris.ro

Contribution to the Relative Chronology of the South-Eastern Transylvanian Early Bronze Age

According to the recent archeological research, the relative chronology of the South-Eastern Transylvanian Early Bronze Age had a change. In Eugenia Zaharia's opinion, the material of Zăbala includes a lot of elements which are derived from the Cernavodă II-Foltești, Râmnicelu, Coșereni Cultures and she considers, that this culture stays on the base of the formation of Monteoru culture.

Three new archeological discoveries made in South-Eastern Transylvania changed the relative chronology of the Early Bronze Age. The first one is an inhumation burial in a stone kist, found at Csík-szentmárton (Sânmartin-Ciuc, Harghita County), which represented the first and single evidence for the penetration of the Globular Amphora Culture's communities into the Ciuc's Basin.

The second one was discovered at Albis (Albiș, Covasna County), in Ferenc Bajka's garden. It was a Coțofeni Culture settlement, the pottery of which includes two fragments of vessels belonging to the Globular Amphora Culture.

The third discovery was made between Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe, Covasna County) and Árkos (Arcuș, Covasna County). It is a Coțofeni Culture settlement, which material includes a fragmentary vessel, belonging to the Globular Amphora Culture.

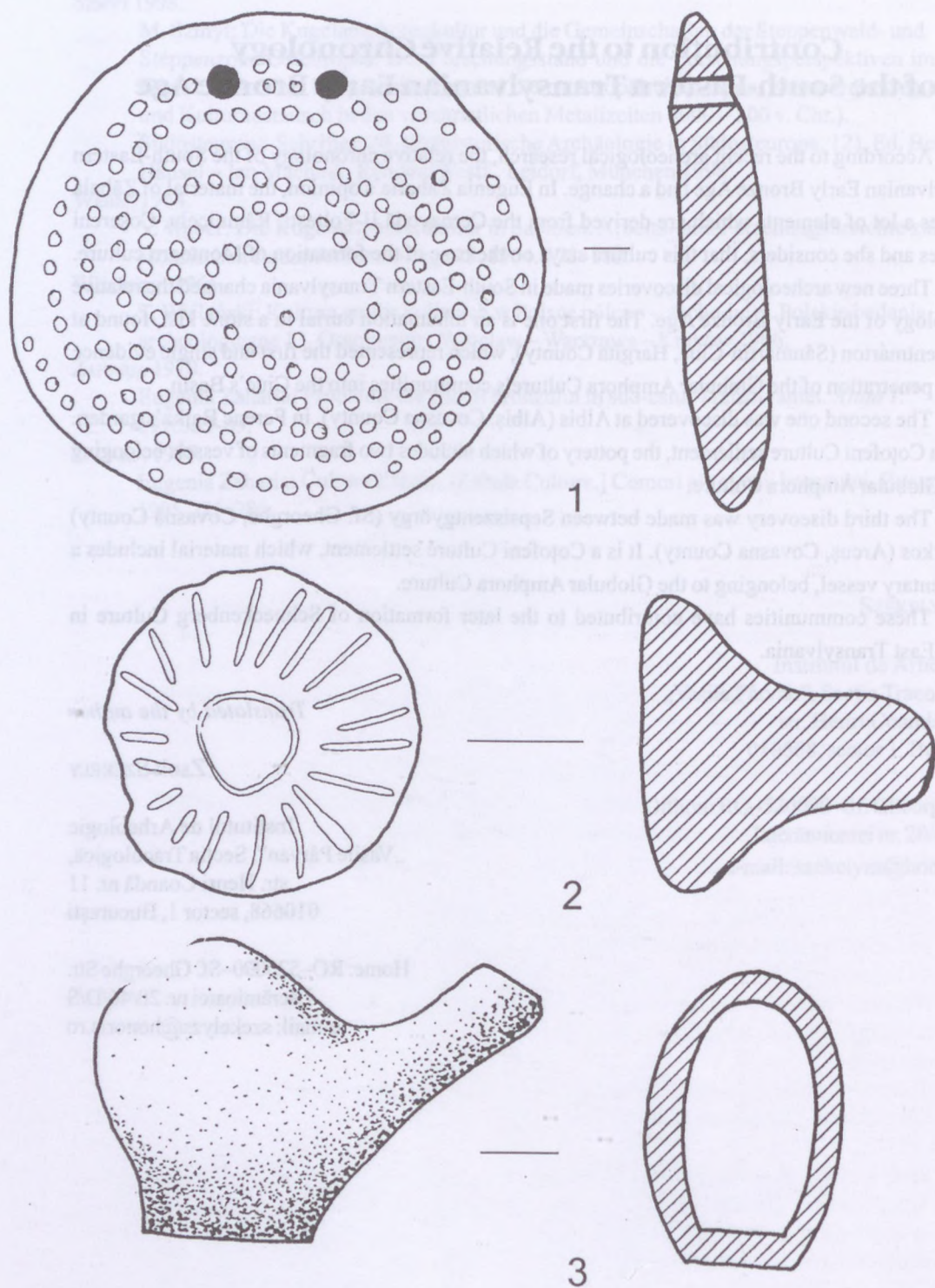
These communities have contributed to the later formation of Schneckenberg Culture in South-East Transylvania.

Translated by the author

Zsolt SZÉKELY

Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, Secția Tracologică,
str. Henri Coandă nr. 11
010668, sector 1, București

Home: RO-520090-Sf. Gheorghe Str.
Lăcrămioarei nr. 20/46/D/S
e-mail: szekelyzs@honoris.ro

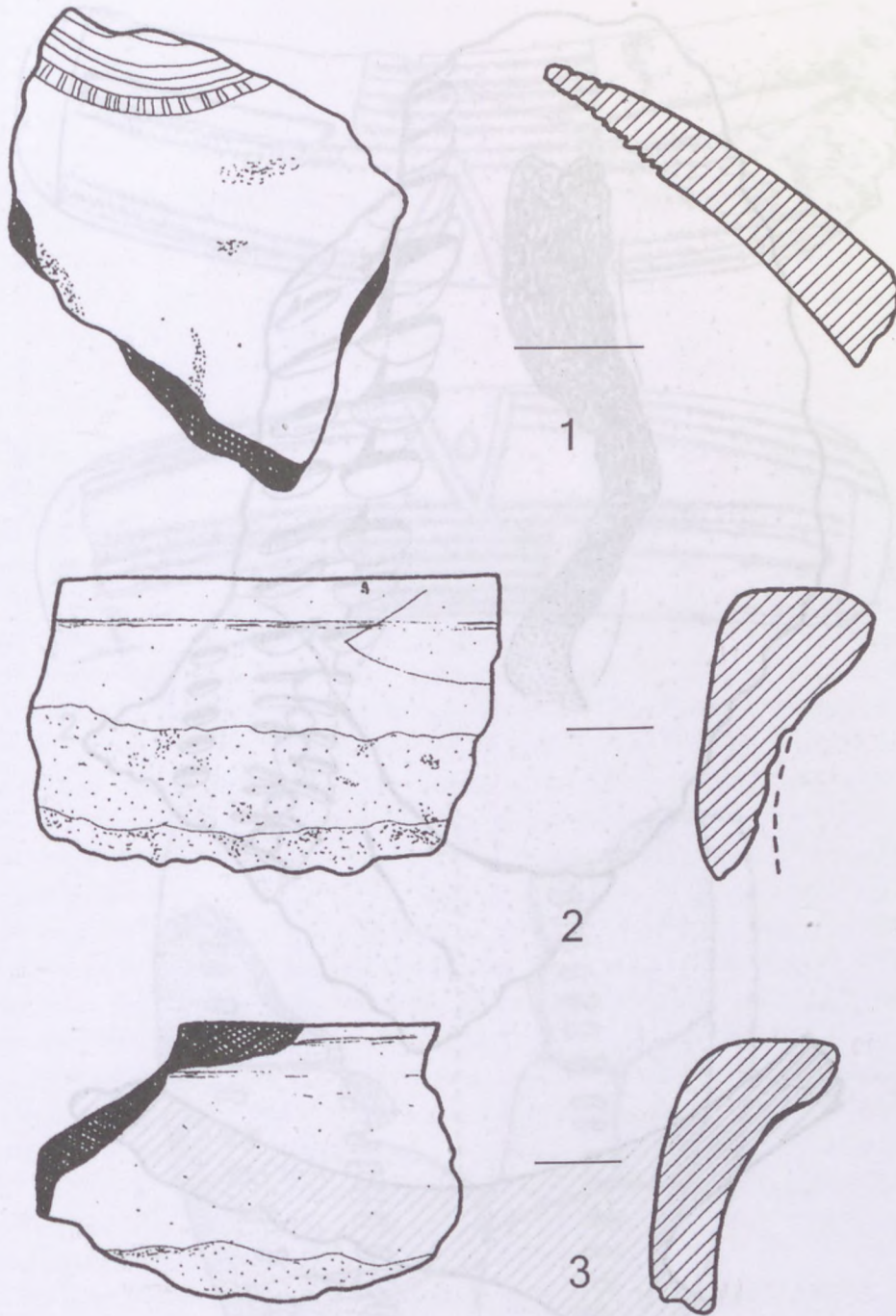

I. tábla

Albis (Albiș, Kovászna megye). Agyagtárgyak

Table I

Albiș (Albis, Covasna County). Clay objects

II. tábla

Albis (Albiș, Kovászna megye).

1: agyagedény töredéke, gömbamforás kultúra, 2: agyagedény töredéke, bronzkor;

3: agyagedény töredéke, kora vaskor

Table II

Albiș (Albis, Covasna County).

1: fragment of a vessel (Globular Amphora Culture); 2: fragment of a vessel (Bronze Age)

3: fragment of a vessel (Early Iron Age).

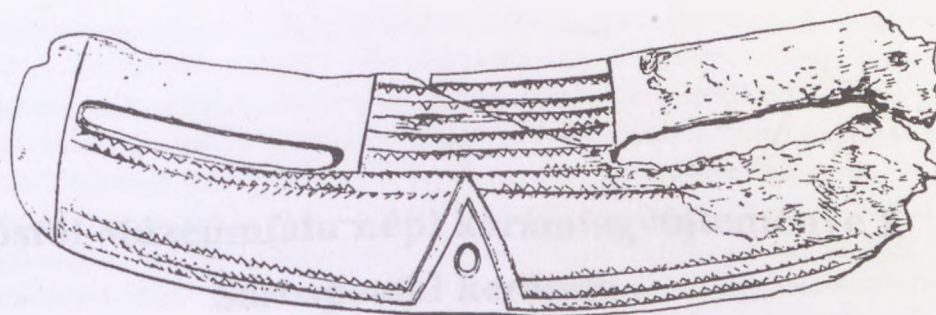

III. tábla

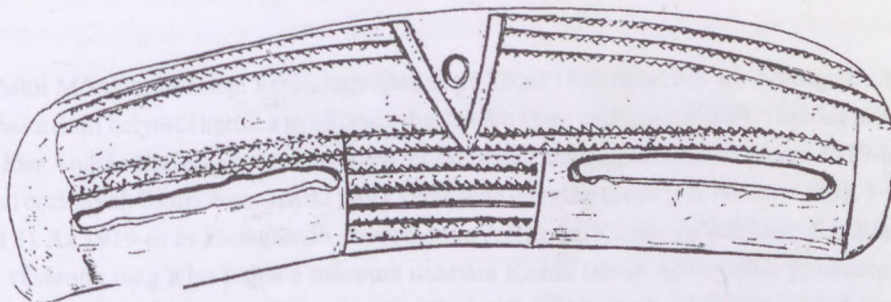
Albis (Albiș, Kovászna megye). Agyagedény, gömbamforás kultúra.

Table III

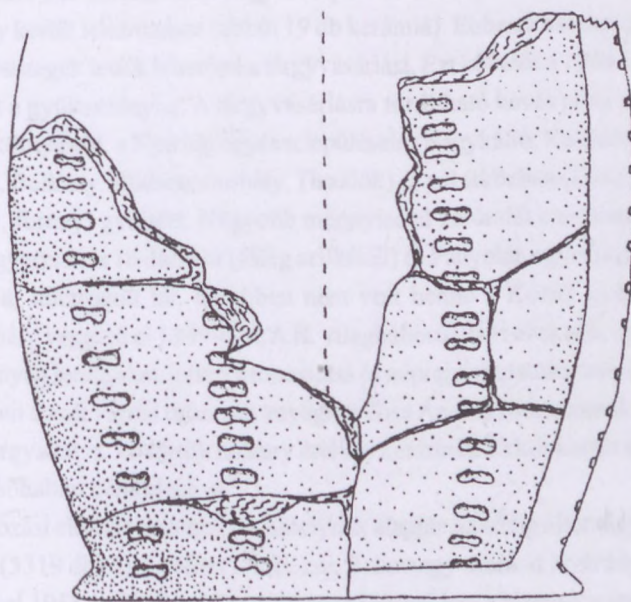
Albiș (Albis, Covasna County). Pottery (Globular Amphora Culture)

1

2

3

IV. tábla

1–2. Csíkszentmárton (Sânmartin Ciuc, Hargita megye). Csontdíszek, gömbamforás kultúra;

3. Sepsiszentgyörgy–Árkos (Sf. Gheorghe–Arcuş, Kovászna megye). Agyagedény töredéke, gömbamforás kultúra

Table IV

1–2. Csíkszentmárton (Sânmartin Ciuc, Hargita County). Bone ornaments, Globular Amphora Culture;

3. Sepsiszentgyörgy–Árkos (Sf. Gheorghe–Arcuş, Covasna County). Fragment of a vessel, Globular Amphora Culture

A Sóstói Múzeumfalu népi kerámiagyűjteménye I.

Sárospataki kerámia

Szabó Sarolta

A Sóstói Múzeumfalu népi kerámiagyűjteménye közel 1100 darabból áll. A tárgyak nagy része eredeti használati helyéről került a gyűjteménybe, kisebb része pedig gyűjtőktől, vásárlás révén. Az 1868-ban Jósa András által alapított, alapvetően régészeti orientáltságú megyei múzeum 1919-ben bővült néprajzi osztállyal. Előtte összesen 42 tárgy képviselte e szakterületet (vö. NÉMETH 1981. 5–6., PÁLL 1981. 21.!). Az 1919-es év kiemelkedő szerzeménye volt az ún. Kozák-gyűjtemény. Ezt állami támogatással vásárolta meg Kiss Lajos a múzeum számára Kozák István nyíregyházi gimnáziumi tanártól. A 147 darabból álló kerámiagyűjteményt Erdély és a Felvidék fazekas központjaiban készült bokályok, kancsók, tálak alkotják (vö. SZABÓ 1988.!). Az ezt követő időszakban évente csak néhány tárgy, közöttük kerámia gyarapította a néprajzi gyűjteményt. Kiemelkedő év volt tárgygyűjtés szempontjából az 1932. év, amikor 621 beleltározott tárgy szerepel a leltárkönyvben (ebből 47 kerámia) és az 1933. év, amikor 562 tárgy került leltározásra (ebből 19 db kerámia). Ebben a két esztendőben szintén az állam által biztosított összegek tették lehetővé a tárgyvásárlást. Ezt követően 1944-ig mindössze 18 darab cserépedény került a gyűjteménybe. A tárgyvásárlásra fordítható kevés pénz miatt Kiss Lajos elsősorban Nyíregyháza környékén, a Nyírség egyes településein (Nagykálló, Kállósemjén, Ramocsa-háza, Timár, Olcsvaapáti, Balkány, Büdszentmihály, Tiszalök) és a Rétközben (Gáva, Kék, Tiszarád, Paszab, Tiszabercel, Buj, Ibrány) gyűjtött. Nagyobb mennyiségű kerámiát e területeken kívül csak 1932-ben szerzett: Fehérgyarmaton 16 darabot (főleg szilkéket) és Panyolán egyet (korsó). Kiss Lajos 1943 végéig 2296 tárgyat leltározott be, de ebben nem volt benne a Kozák gyűjtemény, ennek leltározását Nyárády Mihály végezte el 1949-ben. A II. világháború utáni években, egészen 1950-ig, a romok eltakarítása, az anyag rendezése, leltári azonosítása és néprajzi mutatókartonok készítése folyt (PÁLL 1981. 24.). 1950-ben a volt városi múzeum anyagát a Jósa András Múzeumnak adta át a város, többek között néprajzi tárgyakat is, közöttük néhány értékes kerámiát. Ekkor került a gyűjteménybe egy 1818-as datálású későhabán cékulacs is.¹

1955-ben új leltározási előírást vezettek be, amelynek alapján az addig állományba került közel három és félezer tárgyat (3319 db) újra kellett leltározni. Ezt a nagy munkát Nyárády Mihály szinte teljesen egyedül végezte el 1955 és 1959 között. Ebben az időszakban a tárggyarapodás minimális volt, így a kerámiaanyagé is, 1950 és 1955 között 18 darab, elsősorban a korábban említett volt városi múzeum anyagából, 1957 és 1961 között mindössze 9 darab. 1962-ben Újkenézről behozott edénytöredékeket leltározott be Nyárády Mihály. A töredékek házalap ása közben kerültek elő:²

¹ Leltári száma: 56.49.9. (Vö. SZABÓ 1993. 141–144.)

² Dr. Németh Péter szíves szóbeli közlése.

tál, fazék és lábas részei, teljesen mázatlan, illetve belül mázas és fekete kerámia, összesen 20 darab töredék.³

A tárgygyarapodás a későbbiekben is kiegyensúlyozatlan maradt, voltak olyan évek, amikor egyáltalán nem került be fazekasedény (1981, 1990, 1993), illetve nagyon kevés, évente egy-öt darab. Figyelemre méltó az 1966-ban Tiszaeszláron vásárolt 26 darab cserépedény. Egy része dísztál, többsége Sárospatakon készült, egy valószínűleg Tiszafüreden, a többi használati edény: csuprok és szilkék. Ez utóbbiak készítési helyüket tekintve mezőtúri, tiszafüredi és talán gönci fazekasközpontokhoz köthetők. A kerámia gyűjtemény legjelentősebb gyarapodása 1980-ban történt. Spitzmüller Mihály, Tiszalökön élő kéményseprő 213 darabból álló gyűjteményét vásárolta meg a múzeum.⁴ Ebből 115 darab volt kerámia. Az edények Tiszalök és környékének cserépedény használatát tükrözik. Spitzmüller Mihály foglalkozásának köszönhetően nagyon sok ház padlására feljutott, és összegyűjtötte a már használatból kikerült tárgyakat, közöttük sok kerámiát. Az egyes darabok pontos használati, gyűjtési helyét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Tiszalökön vagy környékén használhatták. Legnagyobb számban tejescsuprokat tartalmazott a gyűjtemény, ez képezte az összes edény 30 %-át. A korsók aránya 13 %, a fazekaké 14 %, a szilkéké 12 %, a többi edénytípus kis számban fordul elő (3 db kanta, 1 db cserépfedő). A csuprok túlnyomó többsége Mezőtúron készült, míg a korsók egy része Mezőtúrról, néhány Gömörből, egy pedig nagy valószínűséggel Sűvétéről származik. A négy lakodalmas fazék mindegyike gömöri, egy Rimaszombaton készült 1927-ben. A kisebb méretű fazekak közül egy mezőtúri, „K. Sebestyén” műhelyéből került ki. A többről csak feltételezzük, hogy gömöriek és van közöttük esetleg révi is.

A Tiszavasváriban élő Menner Ödönné gyűjtőtől 1988-ban vette meg a múzeum 70 darabból álló kerámiagyűjteményét⁵, amelyből 50 darab fazekaskészítmény. Az edények pontos használati helyét itt sem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Tiszavasváriból és a környező településekről származnak. Legnagyobb számban tejescsuprok vannak: az edények 40 %-át teszik ki. Magas a fazekak aránya (20 %), ettől kisebb a szilkéké (14 %), ezen kívül 1–3 darab tál, korsó, kancsó, bögre, tésztaszűrő, ételhordó, bödön és kalácsütő található a gyűjteményegyüttesben. Az edények készítési helye szerint a tejescsuprok nagy része, mindhárom korsó, a bödön és a szilkék, fazekak, kancsók közül néhány Mezőtúron készült, három edény (fazék, szilke, fűszertartó) pedig Tiszafüreden.

Dr. Jakó János, nyíregyházi orvos 1999-ben 13 darab fazekasedényt ajándékozott a múzeumnak. Az edények használati helye a történeti Bereg megye ma Ukrajnához tartozó néhány települése. Egy részük valószínűleg Ungváron/Uzsgorod készült.⁶

Népi kerámiagyűjtés szempontjából jól reprezentált terület a Rétköz és a Nyíri Mezőség, ugyanakkor egyenletlenül ismerjük a Nyírséget és a szatmári területek cserépedény-használatát. Legkisebb számban a mai beregi terület képviselteti magát a gyűjteményben, mindössze három településről (Beregsurányból, Lónyáról és Tarpáról) vannak cserépedények. Az elkövetkezendő évek kerámiagyűjtése során mindenképpen figyelembe kell vennünk ezt a körülményt.

³ A népi kerámiakutatásban csak az utóbbi években nőtt meg a jelentősége a régészeti módszerekkel történő adatgyűjtésnek. A kutatók fazekasok selejtgödreinek megásásával pontosítják az egyes fazekasközpontok, fazekasok készítményeinek, a díszítés módjának változásait (Vida 1996., Csopor 1999.). Cserépedény-töredékek néprajzi gyűjteménybe kerülése 1962-ben még szokatlan módszernek számított a gyűjteménygyarapítás gyakorlatában. A néprajzi gyűjtemény 1994-ben bővült ismét olyan XIX–XX. századi népi kerámiaanyaggal, amely régészeti feltárás során került elő. Ezt Dr. Istvánovits Eszter találta tiszadobi ásatása során. Közülük a legjellegzetesebb darabok, illetve a töredékekből összerakott edényrészek kerültek beletárolásra.

⁴ Leltári száma: 80.1.1.–80.1.213.

⁵ Leltári száma: 88.21.1.–88.21.70.

⁶ Csopor István meghatározása. Segítségét köszönöm.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye földrajzilag az Alföld, a Felföld és Erdély érintkezési területén helyezkedik el. E területek hatásai jól kimutathatók a megye népi kultúrájában. A fazekasedények készítési helyét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy mind az Alföld, mind a Felföld, Partium és Erdély fazekasközpontjaiban készült cserépedények eljutottak a megyébe. A dél-alföldi fazekasközpontok közül a mezőtúri edények vannak a legnagyobb számban. Hódmezővásárhelyről néhány fehér mázas tál került ide. Elsősorban a Nyírségben és a Nyíri Mezőségben kedvelték készítményeiket. A Közép-Tisza-vidék cserépedényei kisebb számban jutottak el területünkre, kevés Mezőcsáton, Tiszafüreden, Nádudvaron készült edény képviseli ezeket a fazekasközpontokat. A Kárpát-medence északkeleti részén több meghatározó jelentőségű műhelyközpont volt, amelyek közül Sárospatak, Nagybánya/Baia Mare, Ungvár/Uzsgorod, Munkács/Mukacsevo fazekastermékei területünkre is eljutottak. A sárospataki kerámiát szívesen vásárolták a Nyíri Mezőségben és a Nyírségben, de leginkább a Rétközben kedvelték. Az ungvári és munkácsi edényeket elsősorban a beregi falvakban használták, de a szabolcsi településeken is megtalálhatóak.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében nem voltak országos híri és jelentőségű fazekasközpontok, de dolgoztak mesterek Matolcson és Nyírbátorban. Munkájuk jól dokumentált: Szalontai Barnabás a nyírbátori, Szabadfalvi József a matolcsi fazekasok tevékenységét dolgozta fel (SZALONTAI 1970., SZABADFALVI 1991.).

Nyírbátor fazekassága nagyobb központok másod- vagy harmadlagos kisugárzásaként jött létre. Keresztes György az 1880-as évek végén költözött Nyírbátorba, előtte Sárospatakon és környékén dolgozott, majd az 1920-as évek elején kivándorolt Amerikába. Formák és színek tekintetében eleinte a sárospataki hagyományokat folytatta, majd egy erősen egyéni díszítésmódot alakított ki, amely a karcolt díszítésben és a helyi kerti és vadvirágok stilizált formáinak alkalmazásában nyilvánult meg. A korondi születésű Tófalvi Gergely 1947-ben került Nyírbátorba egy itteni edénykereskedő meghívására. Tófalvi Korondon volt fazekastanuló, de dolgozott Mezőtúron Badár Balázsnál és Hódmezővásárhelyen is, ahol 1943-ban tette le a mestervizsgát. A háború befejezése után egy ideig Matolcson Rádi István fazekasmesternél dolgozott, majd a tunyogi Toronyica Mártonnál. Ezután telepedett le Nyírbátorban, ahol az 1970-es évekig dolgozott. A háztartások számára szükséges mázas és vászon használati edényeket készített. A mázas edényeket díszítette, azokon a következő jellemző motívumokat alkalmazta: *spirálminta ökörhúgy beszegővel, ráklábas díszítés, világos okkeren kobald szegfűminta, labdarózsa, lepkevirág, hernyóminta* (SZALONTAI 1970. 85.). Erdész Sándor minden edénytípusból (kanta, korsó, tejescsupor, tejfelescsupor, fazék, szilke, kistál, virágcserep, csirkeitató) vásárolt egy-egy darabot a múzeum számára.⁷

A matolcsi fazekasságra vonatkozó legkorábbi adat 1862-ből származik (SZABADFALVI 1991. 167.). A visszaemlékezések alapján két matolcsi legény, Rádi Pál és Szabó Gábor az 1880-as években Szatmáron tanulta ki a mesterséget, majd visszatértek községükbe és ott dolgoztak. Az 1950-es évek elején 5 fazekas volt a településen, többségük Rádi Pál rokonságából került ki (SZABADFALVI 1991. 135.). Kétféle edényt készítettek: egyszer égetettek és kétszer égetettek. Főzőedényt nem készítettek, mert tűzálló agyag nem állt rendelkezésükre. Használati edényeket – főleg vászonedényeket – állítottak elő, amelyeket egyszer égettek. Ezeket belül mázasták, kívül a nyak alatti részen körbe futó fehér csikkal díszítették. Készítményeik: vizeskorsó, ételhordó szilke, lekváros fazék, tejescsupor, bögre, kancsó, szűrőtál, virágcserep, virágváza, tarkedlisütő, kacs- és csirkeitató, tányér, tál, szükség esetén tölcsér, hamutartó, vajtartó, dohánytartó medve. Kétszer égetett edények: váza, szilke, tejescsupor. Fehér, barna és zöld alapfestésű edényeket készítettek. Az ecsettel való virágzás az

⁷ Leltári száma: 63.78.1.–63.78.19.

1930-as években vált általánossá, előtte *gurgulyával* díszítettek. *Hintett* edényeket is készítettek, az edényre *lealaposás* után, szikkadás előtt ecsettel más színű festéket csapkodtak. Az újonnan rátett festék az alapszínnel összefolyt. A tejescsuprok hasán, a szilkék vállán körbefutó díszítmény négy és többkaréjos virágokból és azokat lazán összekapcsoló, szíromra emlékeztető levelekből áll. A zöld, sárga és barna alapon a virágok fehérek, a levelek és száruk sötétzöldek (SZABADFALVI 1991. 152–153.). A matolcsiaknak kevés kapcsolatuk volt más fazekasközpontokkal. A mesterség általában családon belül hagyományozódott tovább, a környékbeliek is Matolcson tanulták a mesterséget. A mesterek közül kettő tanult korondi fazekasoknál, de hatásuk nem mutatható ki, mert a mesterek tapasztalata szerint itt a díszes edények nem voltak kelendők, a vásárlók az egyszerű, nem feltűnő díszű edényeket keresték. 1964-ben Erdész Sándor két matolcsi fazekastól vásárolt edényeket, Rádi Istvántól 14 darabot: mázas és vászon tejescsuprokat, szűrőtálat, korsót, szilkéket, cseréplábast, csirkeitatót, virágcserepeket; Dávid Menyhértől szintén 14 darabot: butykost, korsót, kantát, kiskorsót, tejescsuprokat, kistálcát, cseréplábast, csirkeitatót, virágcserepet.⁸

A sárospataki kerámia

Az egyik legalaposabban feltárt fazekasközpont a sárospataki. Román János dolgozta fel történetét, részletesen leírta stíluskorszakait, értékesítési területét, az edénytípusokat, azok használati módját. Ő magános gócnak tekintette Sárospatakot, amely egyetlen stíluscsoporthoz sem sorolható (ROMÁN 1955. 34.). Domanovszky György a közép-tiszai stíluscsoport legkeletibb műhelyének tartotta, Kresz Mária és Csupor István a felső-tiszai csoporthoz sorolta (DOMANOVSKY 1953. 42., KRESZ 1991. 63. CSUPOR–CSUPORNÉ 1998. 160.). Jelentős fazekasközpontok érintkezési pontjában fekszik, jól kimutatható a gömőri, az ungvári, a gyöngyöspásztói és a debreceni fazekasság hatása (P. SZALAY 2002. 41.).

A sárospataki fazekasok első céhprivilegiumát 1572-ben adták ki. Bár maga az okirat nem ismert (ROMÁN 1955. 11.), azt bizonyosan tudjuk, hogy a céh 1723-ban alakult újjá. A pataki fazekasok vándorló területe észak és kelet felé Ungvár, Munkács, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly vonaláig terjedt. Főként Ungvárról nagyarányú bevándorlás is történt. A XVIII. század végén kezdődött folyamat eredményeképp alig 50 év alatt megháromszorozódott a mesterek száma. Ennek az volt az oka, hogy az ólomházas edények vásárlóközönsége kicserélődött: a nemesek, városi polgárok porcelánt, üveget és keménycserepet vásároltak. A fazekasság a parasztságban találta meg tömeges vásárlóközönségét (VIDA 1997. 272.).

A sárospataki kerámia négy stíluskorszakát lehet elkülöníteni: 1. a máz megjelenésétől a habának letelepedéséig; 2. a habán korszak (1645-től kb. az 1670-es évekig); 3. az ún. kisenemesi és városi polgári korszak a XVII. századtól kb. a XIX. század első feléig; 4. a parasztedény korszak 1850-től 1950-ig (VIDA 1997. 271.). A parasztedény korszak termékei két csoportba oszthatók. Kb. 1840-től 1880-ig egy átmeneti korszak figyelhető meg, mely a korábbi stílusjegyek átalakulását hozta magával: a fehér alapszín megmaradt, a motívumok is öröklődtek, de méreteik megnövekedtek, a szerves növényi csokrok, száruk, koszorúk feltöredeztek, a motívumok száma pedig csökkent. Legjellemzőbb díszítménye volt az oldal- és felülnézetes rózsa, melyet gyakran felemás színűre festettek, valamint egy felemás színnel felvitt fürtös ornamentika; ezeket legtöbbször koszorúba rendezték. Az utolsó időszak díszítéstílus a legismertebb. Kevés fehér alapozású edény készült, legtöbb a majdnem fekete-sötétbarna vagy veres földfestékre tarkázott kerámia. A motívumok néha bántóan óriássá nőttek, a gyöngyvirágnak, tulipánnak, rózsának egyre naturalisabb megfogalmazásaival találkozunk (VIDA 1997. 272.).

⁸ Leltári száma: 64.60.1.–64.60.14. és 64.61.1.–64.61.14.

A pataki fazekasok értékesítési területe kiterjedt az egész Bodroghözre, délkeleten Nagykárolyig/Carei, délnyugaton Miskolc–Ónod vonaláig és a Bükk nyugati határáig húzódott. Kerámiájuk legfontosabb felvevő piaca a Bodroghköz mellett Szabolcs megye volt. Szabolcsban a fekete edényeket szerették, de kivételek itt is előfordultak, mert Ajakon a fekete mellett gyakoriak voltak a fehér edények, (Gáva)Vencsellőn pedig a veres színűt részesítették előnyben (ROMÁN 1955. 33.).

A Sóstói Múzeumfalu néprajzi gyűjteménye jelentős számú sárospataki kerámiát őriz, szám szerint 63 darabot. Az edényeket használóiktól vásárolták meg. Nagy számban kerültek a múzeumba Ajakról, ahol különösen kedvelték a sárospataki tálakat és tányérokat. A sárospataki fazekasok sokféle, elsősorban a háztartásban használatos edényt készítettek, amelyek közül gyűjteményünkbe legnagyobb számban *tálak, tányérok* (39 db), kisebb számban *szilkék* (4 db) kerültek be. Az egyéb edényféléseket 1–2 darab képviseli: két-két *kulacs* és *butella*, egy-egy *komaszilke* és *tejescsupor*. Ezen túlmenően készítettek lábasokat, fazekakat, virágcserepeket, cserépaljakat, díztárgyakat, gyermekjátékokat, ezek hiányoznak gyűjteményünkéből. Részben azért, mert az itteni lakosság nem igényelte ezeket a termékeket, ezért nem hozták el területünkre, részben azért, mert a díszítő funkciót is betöltő edényfélét tovább megőrizték használói még akkor is, amikor az ízlés változásával ezek a tárgyak kikerültek a mindennapi használatból, de tovább őrizték azokat a lakóház padlásán vagy más helyén. Az edények az egykori Szabolcs megye településeiről kerültek be, elsősorban a Rétközéből (Ajak, Buj, Paszab, Kék, Gégény, Tiszarád, Ibrány, Balsa, Tiszabercel, Gáva, Gégény), az észak-szabolcsi Mándokról, Nyíregyházáról, Tiszalökről, Tiszavasváriból, Tiszaeszlárról, valamint a Szabolcs, Bereg és Szatmár érintkezési vonalán fekvő Olcsvaapátiból.

1. Tálak, tányérok

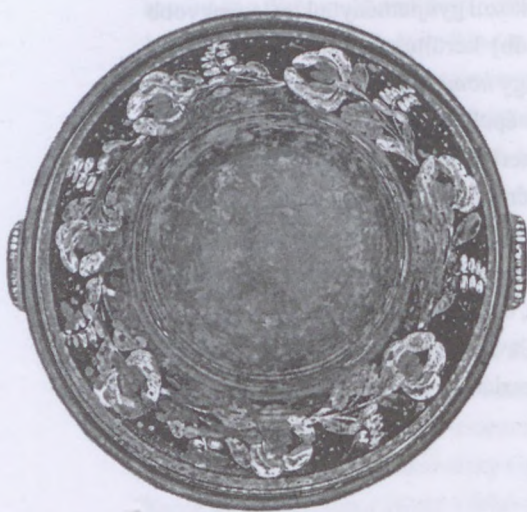
A Sárospatakon készült fazekas edények bemutatását a laposedények csoportjába tartozó tálakkal, tányérokkal kezdjük. Legnagyobb számban ezt az edényfajtát készítették: hatféle méretben, (*kistányér, nagytányér, negyedik tál, harmadik tál, második tál, első tál*) 20 centiméteres szelátmérőjűtől 41 centiméteres átmérőjűig. Gyűjteményünkben is ebből a tárgytípusból van a legtöbb, mintegy 40 darab. Legtöbb a tányér (kis és nagytányér), a tálak közül a *második* és *harmadik* méretből 4–4 darab, az *első* méretből 2 darab van. A nagy méretű tálak máza nagyon kopott, mert azokat sokkal rendszeresebben használták, mint a díszítő funkciót is betöltő tányérokat, amelyek falra akasztva gyönyörködtették a pitvarba belépők szemét, ezért mázuk kevésbé kopott meg.

A pataki parasztedények első korszakát a fehér edények jelentik, gyűjteményünk egyetlen fehér tányérja azonban a csoport későbbi darabjai közé tartozik, a fehér parasztedények második korszakában készült.⁹ A szervesen összetartozó koszorúminta már felbomlott, széles ecsetvonásokkal csak virág nélküli szárazakat ábrázoltak, ezek a tányér széle felé fordulnak. Az egyes díszítőelemeket egymástól rövid vízszintes vonalokból álló oszlopok választják el. Bár az öbölrész törött és kiegészített, de jól kivehető a hagyományos pataki fenékminta, a csokor oldalnézetes rózsával. A hagyományos színek mellett (barna, rozsdabarna, zöld) hangsúlyos a kék, amelyet nem alkalmaztak gyakran.

⁹ Ltsz. 56.83.1. átm.: 22,2 cm. Kiss Lajos gyűjtötte 1925-ben, valószínűleg Nyíregyházán.

A kerek felületek díszítését talán egyetlen fazekasközpontban sem oldották meg oly sokféleképpen mint Sárospatakon, az edényeken a motívumok rendkívül változatos alkalmazását figyelhetjük meg. A sötét alapszínű tárgyakra, tálakra először azt a csoportját mutatjuk be, amelyeken a sárospataki kerámia jellemző díszítőeleme, a felül- és oldalnézetes rózsák, valamint a rózsák és a fekvő leveles féloldalas ágak variációi tűnnek fel. A koszorút alkotó díszítmény a XIX–XX. század fordulójától fokozatosan felbomlik, motívumaira esik szét. Ez a folyamat jól nyomon követhető a gyűjteményünkben lévő laposedénytípusokon.

Első bemutatott edényünk levestál két füllel, „veres” alapszínben.¹⁰ A tál karimáján összefüggő koszorút alkotnak a zöld leveles szárral ellátott oldalnézetes rózsák, minden szárhoz egy-egy fehér fűrt kapcsolódik. A fenék-minta teljesen lekopott. A rózsának ez a formája nem gyakori a sárospataki edényeken, a debreceni és a gyöngyös-pásztói fazekasközpontok felé mutat.

A második tál méretű nagytálra is még összefüggő koszorú minta került.¹¹ Hangsúlyosak a két színnel festett felülnézetes rózsák, amelyekhez hosszú szár kapcsolódik, zöld levelekkel, oldalnézetes bimbós virágokkal. A koszorú ív külső oldala hangsúlyosan világos színű. Alján a máz nagyon kopott és hiányzik belőle egy darab, de jól látható a két felülnézetes rózsából és levelekből csokrot alkotó fenék-minta. A tál peremét hullámvonal díszíti, azon belül széles világosbarna csík fut körbe, mintegy keretet adva a koszorúmintának.

Első tál méretű a következő edény, amely ép, de máza kopott.¹² Szélmintája hasonló az előzőhöz, de itt a koszorúminta már felbomlott, a felülnézetes rózsák elszakadt szárától és a száruk a szél felé fordultak. A nagytál 1910 körül készült, 1910 és 1924 között használták Kéken.

¹⁰ Ltsz. 88.21.68. átm.: 35 cm. Menner Ödönétől került a múzeumba 1988-ban.

¹¹ Ltsz. 80.1.213. átm.: 44 cm. Spitzmüller Mihály gyűjteményének részeként került a múzeumba 1980-ban.

¹² Ltsz. 55.889.1. átm.: 41 cm. Kiss Lajos gyűjtötte 1924-ben.

A következő tál peremén hullámvonal, azon belül csík és vonaldísz fut körbe.¹³ A karimán körbefutó díszítmény oldalnézetes – szárral és fehér-zöld levéllel ellátott – rózsából és felülnézetes rózsafejből álló egységekből épül fel. Vagyis a két motívum együttes alkalmazásának példája ez az edény. Négy ilyen részből áll a minta, a részeket vízszintes irányban kettős hullám-vonal, függőlegesen egy hullámvonal választja el egymástól, ezáltal kialakult a tál négyes osztása. A fenékminta oldalnézetben ábrázolt száras virág.

A harmadik tál méretű edény díszítése felbomló koszorú.¹⁴ Különálló, felülnézetben ábrázolt világosbarna-rozsdabarna virágok és fekvő leveles, ágas díszítmények alkotják. A tál peremén hullámvonal, azon belül vonalkák és egy széles rozsdabarna csík fut, amely keretbe foglalja a virágos-leveles díszítményt. Az öböl közepén leveles ágacska látható.

A következő tál díszítése oldalnézetben ábrázolt virág szárral és levelekkel, a fenékminta leveles-ágas díszítmény.¹⁵ A virágszálak nem alkotnak összefüggő koszorút, pontokból álló ferde vonalkák választják el őket egymástól, amely egyedivé teszi a szélmintát.

¹³ Ltsz.: 67.21.1. átm.: 29 cm. Az edényt Mándokon használták, 1967-ben vásárolta meg Erdész Sándor.

¹⁴ Ltsz. 66.15.22. átm.: 30,8 cm. Erdész Sándor vásárolta 1967-ben Tiszaeszláron.

¹⁵ Ltsz.: 66.15.20. átm.: 33 cm. Erdész Sándor vásárolta 1967-ben Tiszaeszláron.

Egy másik tálon a koszorú teljesen felbomlott, a szárok és virágok elváltak egymástól.¹⁶ Míg a szárok egy képzeletbeli kör mentén helyezkednek el, addig a nagyon stilizált ágas-leves motívum elválva a szártól a tál széle felé fordul. Ehhez hasonló díszítmény Lukovics János műhelyéből ismert az 1900-as évek elejéről (vö. ROMÁN 1955. 74. kép).

A következő tálon az oldalnézetben ábrázolt rózsaszálak nem alkotnak összefüggő koszorút, de a virágok száraikkal és leveleikkel összetartoznak.¹⁷ Mindegyiket ecsettel festett vonal választja el. Az öböl díszítménye kettős száron kiemelkedő négyszirmú rozetta. A virágszálak formája alapján feltételezzük, hogy Szkircsák Bertalanné munkája (vö. ROMÁN 1955. 57. kép).

Az ebben a csoportban utolsóként bemutatott tányér nagy valószínűséggel Tenkács János műhelyéből került ki.¹⁸ Tenkács János tarcali származású felesége 1890 táján új irányzatot honosított meg a díszítésben: mindegyiken ugyanazt a kerek, felülnézetes virágot, tojásdad alakú levelet látjuk (ROMÁN 1955. 32.). A tányér karimáján felülnézetben ábrázolt ötszirmú virág van szárrakkal, tojásdad alakú levelekkel. Öblében ugyanaz az ötszirmú virág, szárok nélkül.

A sötét alapú tálak, tányérok külön csoportját képviselik azok a darabok, amelyekre naturalisztikusan megformált virágokat, virágszárakat festettek. Ez a díszítésmód a XIX. század végén alakult ki, a polgári ízlés hatására. A tálak hagyományos motívumokból kialakított koszorúja helyére különböző, naturalisztikusan megfogalmazott virágszárak kerültek, ugyanezt a virágot tették fenékmintának (ROMÁN 1955. 31–32.).

Ezt a kompozíciót figyelhetjük meg gyűjteményünkben egy tulipánokkal díszített tálon.¹⁹ A szárral és levéllel ellátott fehér és rozsdabarna (piros) tulipánok koszorút alkotnak, a tál aljára egy szál fehér tulipán került.

¹⁶ Ltsz. 66.15.23. átm.: 23 cm. Erdész Sándor vásárolta 1967-ben Tiszaeszláron.

¹⁷ Ltsz. 55.890.1. átm.: 28,6 cm. A tálát Kiss Lajos gyűjtötte Visszen 1931-ben.

¹⁸ Ltsz. 55.892.2. átm.: 21,5 cm. Kiss Lajos vásárolta Paszabon 1932-ben.

¹⁹ Ltsz. 64.167.6. átm.: 30 cm. A tálát Olcsvaapátiban használták, Kiss Lajos gyűjtötte 1932-ben.

A következő tányért is tulipánmotívum díszíti, de itt a peremmel párhuzamosan elhelyezett virágok nem alkotnak koszorút, a négy szárral, levéllel ellátott tulipánt két-két hullámvonal választja el egymástól. Az edény alján fehér tulipán. A karimán lévő tulipánok színe rozsdabarna és világosbarna.²⁰ Kompozíciós rendje megegyezik Szkircsák Bertalanné tányérjával, de a tulipánok megformálása eltérő (ROMÁN 1955. 76. kép).

A kisebb tányérokra a koszorú teljesen elmaradt, egyetlen nagy virágszál tölti ki az edény formájától függetlenül. Négy tányér mutat ilyen kompozíciós rendet.

Az első évszamos és feliratos: „1923 Böske”.²¹ Díszítéséhez egy hagyományos motívumot használtak fel: álló virágcsokor, amelyet két oldalt felemás színnel (rozsdabarna és fehér) felvitt fürtös virág, középen föléljük magasodó féloldalas leveles ág alkot. A díszítmény az egész felületet betölti. Az évszám felül a csokor csúcsánál helyezkedik el, a felirat a csokor alján.

A következő két tányér díszítése hasonló, mindegyiken három felülnézetes rózsza van fehér szárazon zöld levelekkel. Az egyik a virágcsokor megfogalmazása egyszerűbb, statikusabb,²² a másikon naturalisztikusabb, mozgalmassabb, a szárok és levelek úgy hajladoznak, mint amikor a szél meg-lebbenti őket.²³ Az utolsó ebbe a típusba tartozó tányérra három tulipánból, szárból és levelekből álló virágcsokor került.²⁴ Figyelemre méltó a tányér karimájára festett ragyogtató, felül kettő, alul kettő elosztásban.

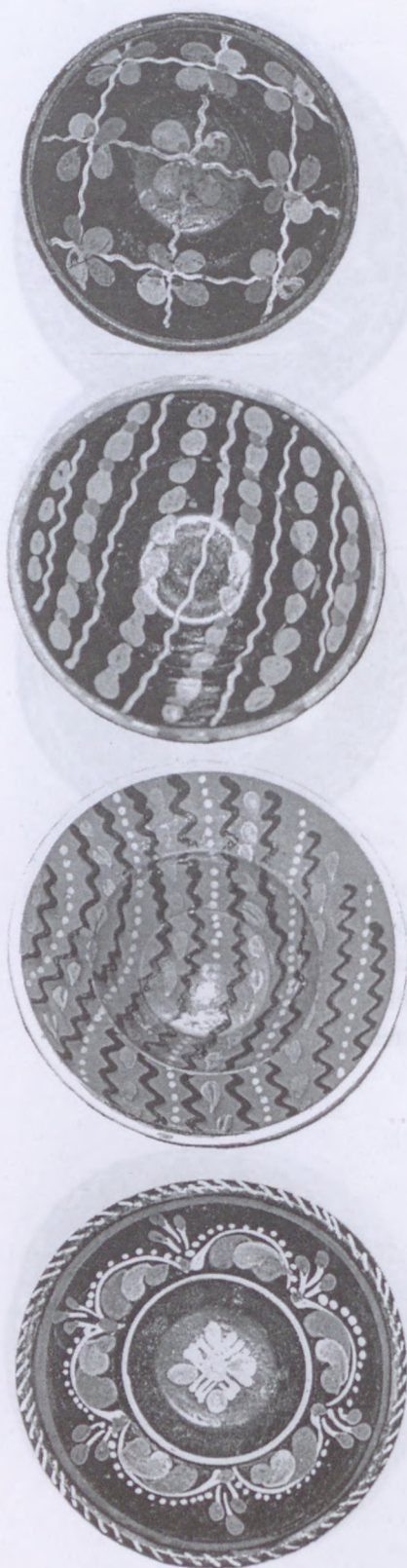
²⁰ Ltsz. 56.88.3 .átm.: 21,5 cm. A tányér Ajakról került be, Nyárády Mihály gyűjtötte 1953-ban.

²¹ Ltsz. 64.167.8. átm.: 21,3 cm. A tányért Ajakon használták, Nyárády Mihály gyűjtötte 1953-ban.

²² Ltsz. 56.88.4. átm.: 22,1 cm. A tányért Ajakon használták, Nyárády Mihály gyűjtötte 1953-ban.

²³ Ltsz. 55.89.1. átm.: 21,5 cm. A tányért Ajakon használták, Nyárády Mihály gyűjtötte 1953-ban.

²⁴ Ltsz. 64.167.7. átm.:22 cm. A tányért Kiss Lajos gyűjtötte Olesvaapátiban 1932-ben.

Ungvári hatást mutatnak a hullámvonalakból kialakított minta-variánsok. A két fazekasközpont közötti kapcsolatot írásos források is alátámasztják. Román János a sárospataki fazekasságról írt munkájában csak egy ilyen díszítésű tányért mutat be a XX. század elejéről (ROMÁN 1955. 73. kép). Itt a tányér aljára került a rácsminta.

A mi tányérunkon ez a minta az egész felületet kitölti.²⁵ Sötétbarna alapon a fehér hullámvonalak három-három függőleges és vízszintes sorban helyezkednek el, a metszéspontokban négy különböző színű (rozsdabarna, világosbarna, sárga, zöld) levél találkozik X-alakban.

A következő két tányérnak is sötétbarna az alapja, párhuzamosan futó fehér hullámvonalak tagolják a tányér egész felületét. Az egyik tányéron a hullámvonalak három részre osztják a felületet úgy, hogy a hullámvonalak kettésével helyezkednek el, közöttük fehér-rozsdabarna illetve fehér-zöld „gyöngysor” fut.²⁶ A másik tányéron egyesével álló fehér hullámvonal, közöttük rozsdabarna-világosbarna illetve zöld „gyöngysor” tölti ki a felületet.²⁷ Ehhez hasonló tányért közöl Gróh István az ungvári és sárospataki fazekasság jellemző díszítése kapcsán (GRÓH 1901. 222.). Megállapítja, hogy egyedülálló a magyar fazekas ornamentikában ez a díszítésmód. Az nem derül ki a közleményből, hogy a tányér ténylegesen Ungváron vagy Sárospatakon készült. A gyűjteményünkben lévő tányérok gyűjtésének helyét figyelembe véve valószínűbbnek látszik a sárospataki készítés.

A következő tányér alapszíne világosbarna, teljes felületét egymással párhuzamosan futó 10 sötétbarna hullámvonal tagolja, közöttük váltakozva fehér pontsorok, zöld és kék, egy sorban ugyanolyan színű csepp formájú pöttyök.²⁸

Az utolsóként bemutatott tányér díszítése eltér az eddigiekétől, karimáján fríz fut körbe, hajlataiban a kék, barna, rozsdabarna levélmotívumok karéjosan helyezkednek el.²⁹ A tányért Ajakon használták, ahol különösen kedvelték a sárospataki tányérokot. Ez a körülmény, valamint az, hogy Román János is közöl egy ehhez hasonló díszítésű tányért (ROMÁN. 1955. 75. kép), valószínűsítik, hogy az edény Sárospatakon készült.

²⁵ Ltsz. 55.891.1. átm.: 18,6 cm. A tányért Tiszarádon gyűjtötte Kiss Lajos 1930-ban.

²⁶ Ltsz. 66.15.18. átm.: 22 cm. Tiszaeszláron gyűjtötte Erdész Sándor 1966-ban.

²⁷ Ltsz. 66.15.17. átm.: 22,2 cm. Tiszaeszláron gyűjtötte Erdész Sándor 1966-ban.

²⁸ Ltsz. 64.167.1. átm.: 22,7 cm. Kiss Lajos gyűjtötte Nyíregyházán, a leltározó Nyárády Mihály szerint Sárospatakon készült.

²⁹ Ltsz. 55.896.3. átm.: 20,4 cm. Nyárádi Mihály gyűjtötte Ajakon 1954-ben.

2. Kulacs

A kulacs változatos formájú borosedény. Három alapformája különíthető el. Legegyszerűbb változata a két tányér összefordításával nyert forma. Általában négy lábon álló, oldalain szíj befűzésére szolgáló füllel ellátott tárgy (ISTVÁN 1987. 346.). Gyűjteményünkben két sárospataki kulacs található.

Az első kulacsról feltételezzük, hogy Sárospatakon készült, de díszítésében debreceni és mezőcsáti hatások is kimutathatók összefüggésben azzal, hogy a sárospataki kerámia más műhelycsoportok készítményeivel rokon vonásainak jó része nem a parasztedény korszakából, hanem az azt megelőző korból, a XVIII. századból ered (ROMÁN 1955. 34.). A kulacs 1860-ban készült, 2–2 kisméretű lábon áll, oldalán egy szíjtartó pánt van. A nyak két oldalán, attól kissé lejjebb két alig kiemelkedő, átlukasztott fül látható.³⁰ Előlapját teljesen, hátlapját 2/3 részben borítja díszítés, amely két részre tagolja a felületet. A díszítés fehér alapon színes (barna, rozsdabarna, zöld) írókázással, a levél és virágmotívumok körbekarcolásával történt. A motívumok szimmetrikus komponálásúak, de elhelyezésük a felületen a megszokottól eltérő. Általában a két virágos ág a felület alján elhelyezett kosárból vagy pontból indul és az edénytest vonalát követve a száznál zárul. Esetünkben a szájtól indul a két ág, amely a szív alakú keretbe foglalt feliratot övezi: „Anno/ 1860nadik/ Évben készült/ ez az kulacs/ az Genge János részére juni/us 13dik/ naplyán”. A szív forma és a felirat karcolással készült. A díszítés legfeltűnőbb motívuma a felülnézetben ábrázolt többszirmú virág, amelynek megfogalmazása hasonlóságot mutat a debreceni fazekasok díszítő stílusának világos mázas korszakában alkalmazott virágformákkal (vö. SZALAY 1985. 217. 6. kép!). A díszítmények között a csúcsos szirmú virág a mezőcsáti és debreceni edényeken is megfigyelhető.³¹

A másik kulacs³² is évszámossal, feliratos edény és bizonyosan Patakon készült. Ezt a rajta lévő írás is tanúsítja: „Ezen kulacs/ készült 1912dik/Sáros Patakon/ akik isznak/ Belőle váljon/ egéségére”. Az edény nyaka és az egyik szíjtartó pánt törött, máza nagyon sérült, több helyen lepattogzott. Formája, a szíjtartó pánt és a két átlukasztott fül elhelyezése megegyezik az előbb ismertetett kulacséval. A két virágos ág egy pontból indul az edény alján, zöld levelekkel barna és kék fürtös virágokkal és oldalnézetes rózsákkal.

A két kulacs a fehér edények két stíluskorszakát képviseli. Az első a parasztedény és az azt megelőző korszak határán álló fehér edények csoportjába tartozik, kismemesi, paraszti ízléshatásokat mutat. A második a parasztedény korszak második felében újjászülető fehér edények stílusát reprezentálja. (Ecsettel festett és széles *gurgulya* vonások, a kék, rózsaszín és sárga használata.)

³⁰ Ltsz. 56.12.1. M: 13,7 cm, az edénytest átmérője: 12 cm. Kiss Lajos gyűjtötte Paszabon 1928-ban.

³¹ A hátoldal felirata: „Anno 1860/ Aki iszik/ Belőle vá/lyon Egé/ségére”. A feliratot karcolt szívben helyezték el.

³² Ltsz.: 66.16.5. M: 16 cm, az edénytest átmérője: 15 cm. Muraközi Ágota gyűjtötte Ibrányban 1966-ban.

3. Butella

Díszedényként használták a laposüvegeket utánzó, kisméretű, hordozható cserébutellákat. Ezeket a változatos formájú pálinkásedényeket rendszerint kis mennyiségben készítették, általában megrendelésre. Alakja lehet ovális, lapos, egyenes vagy domborodó oldallal, henger alakú, de könyv és hordó formájú is. Közös bennük, hogy mindegyik formának kis kerek szája van (ISTVÁN 1977. 392–393.). Legszebb darabjai az alföldi és közép-tiszai központokban készültek. Általában a díszedényként funkcionáló edények, így a kulacsok, butellák jóval nagyobb arányban maradtak meg, s kerültek múzeumi gyűjteményekbe, mint amennyit az egyéb használati edényekhez viszonyítva készítettek belőlük. Gyűjteményünkben két butella köthető Patakhoz. Mindkettő korongolt, két oldalán lapított, ovális alakú.

Az első pálinkásedény³³ használatára vonatkozóan Kiss Lajos megjegyezte, hogy a „belső zsebben hordták az úton pálinkával megtöltve.” A szája és az alsó része fehér, a többi helyen sötétbarna mázas, mindkét lapján oldalnézetben ábrázolt rózsza, szárán levelekkel és fürtös virággal. A minta nagy része ecsettel festett, kis része gurgulyázott. Oldalát ecsettel sűrűn egymás alá húzott fehér foltok díszítik. Színei között meghatározó a fehér, a zöld és a veres, kevés a szürke.

A másik butella kisebb, szilvamag alakú.³⁴ Alja fehér, többi része barna mázas. Száját függőleges, keskeny vállalt sűrűn egymás mellé húzott fehér foltok díszítik. Két oldalára a tálak, tányérok közepének díszítésénél is alkalmazott virágcsokor került. Egy felülnézetes forgórózsa és két oldalnézetes rózsza fehér levelekkel alkot egy csokrot. Oldalán levélkoszorú. A díszítmény színei: sok rózsaszín, szürke, kevesebb fehér, kevés veres és zöld. Az edény már törött és drótozott formában került a gyűjteménybe.

A két butella formájában a tiszafüredi fazekasközpont felé mutat, díszítményei az ún. parasztkorszak virágkorára jellemzőek. Különösen érvényes ez az elsőként ismertetett butella színvilágára és a motívumok megfogalmazására. A közel egy időben gyűjtött butellák bizonyosan nem egy műhelyben készültek, de jelen pillanatban azokat nem tudjuk műhelyhez kötni.

³³ Ltsz.56.40.1. M: 16 cm, az edénytest szélessége: 9,5 cm, fenéktátmérő: 5,5 cm. Kiss Lajos gyűjtötte 1934-ben Tiszalökön.

³⁴ Ltsz. 56.41.1. M: 13,4 cm, az edénytest szélessége: 8 cm, fenéktátmérő: 4,4 cm. Az előzőhöz hasonlóan ezt is Kiss Lajos hozta be a múzeumba 1935-ben a rétközi Balsárol.

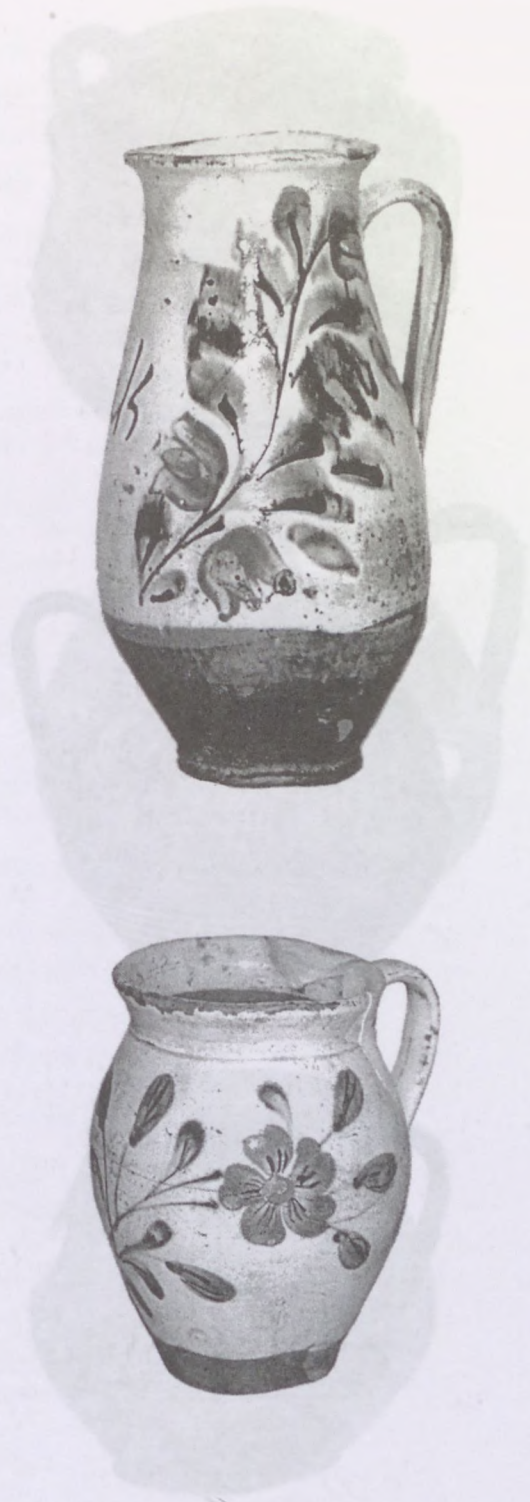
4. Csuprok

A sárospataki fazekasok nagy mennyiségben készítették a tejescsuprokat, amelyek átmenetet képeznek a díszített és díszítetlen parasztedények között. Különböző méretben készültek, nagy tömegben terjedtek el, mert a paraszti háztartásokban a széleskörű szarvasmarhatartás miatt egyszerre többet is használtak belőlük. Gyűjteményünkben azonban csak egyetlen tejescsupor található.

Az edény a nagyobb csuprok közé tartozik.³⁵ Fehér mázas, az alsó negyede a maga színében maradt, itt nem mázazták be. Szája kifelé hajló, füle a nyaktól indul és alul az edény legszélesebb része fölött kicsivel feljebb csatlakozik az edény falához. Egyik oldalát egy függőlegesen a szájától a fehér máz alsó részéig nyhe S alakban hajló zöld leveles ág díszíti, rajta sárga közepű barna és kék tulipánok, másik oldalán vízszintes irányú „Sáros patak” felirat sötétbarna színben.

Valószínűleg ugyancsak Sárospatakon készült egy fehér mázas feliratos kis csupor.³⁶ Formájában és díszítésében a gyári kerámia hatása figyelhető meg. A csupor alja keskeny, hasa kicsi és az edény középvonalától magasabban domborodik, szája szélesebb, mint a fenéke. Díszítésében naturalizmusra törekvés figyelhető meg. A mintát ágas-leveles virágszálakból álló csokor, egy kék felülnézetes ötszirmú virág és több, száron lévő bimbó alkotja. Színei: zöld, kék, kevés veres és sötétbarna. Szép a kompozíciója, biztos *gurgulya* és ecsetvonások figyelhetők meg, érződik rajta a fazekasok számára tartott festőiskola hatása. A virágcsokorral szemközti oldalon egy ferde vonal mentén „Maris” felirat, sötétbarna színben.

Talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy a csupor és a tejescsupor egy műhelyben készült annak ellenére, hogy a két edény díszítése eltérő, de a feliratok betűformái nagyon hasonlítanak egymáshoz.

³⁵ Ltsz. 56.56.1. M: 25,8 cm, szájátm.:10,3 cm, fenékátm.: 7,9 cm. Nyárády Mihály gyűjtötte 1954-ben Vaján.

³⁶ Ltsz. 56.18.1. M: 16,5 cm, szájátm.: 10,3 cm, fenékátm.: 7,2 cm. 1942-ben gyűjtötte Kiss Lajos.

5. Szilkék

A szilkék körébe tartozó komaszilkék a ritkábban készített formák közé tartoztak, színük többnyire fehér. Mindig fedelesek, és két, a perem alá ragasztott felálló fülük van.

A gyűjteményünkben egy sárospataki készítésű komaszilke található.³⁷ Valószínűnek tartom, hogy az edény és fedője nem egyszerre készült. Ugyan mindkettő fehér mázas, de az edény fehérebb, máza jobb minőségű, mint a fedőé, amely sötétebb, máza kopottabb, töredezettségű. A díszítés sem azonos rajtuk, a szilke domború hasán oldalnézetes, két színnel (veres és fakó) festett fekvő rózsza zöld, kék levelekkel. A nyak vonalát körben barna pontozás emeli ki. Figyelemre méltó a két fül hangsúlyozása egy-egy ragyogtatóval. A fedőn felülnézetes rózsza és féloldalas fürt látható. A fehér parasztedény második korszakában készült, az edény hasán körbefutó minta már nem szervesen összefüggő, a virág és a szár elszakadt egymástól. Még inkább így van ez a fedő díszítésénél. Itt már csak a rózsafejet ábrázolták szár nélkül és az önmagukban álló féloldalas fürtöket. A komaszilkén alkalmazott díszítőmotívumok megegyeznek a sötétbarna alapon alkalmazott motívumokkal. Ezek már kiforrott alakban mutatják a parasztstílus jellemző vonásait.

A sárospataki fazekasok nagy számban készítettek szilkéket is, változó méretben, fél literestől 5 literesig, egy füllel, mindig sötétbarna alapszínnel. A gyűjtemény szilkéi közül hat készült Sárospatakon, egyről csak feltételezzük, hogy onnan való.

Először azt a szilkét mutatjuk be, amelyen a legtisztább formában láthatóak a századforduló és a közvetlen utána következő időszak díszítőmotívumai: a paraszti felülnézetes, két színnel festett rózsza és az oldalnézetes fürt.³⁸ A mintát hullámvonal és váltakozó szélességű csíkok keretezik.

A másik szilke³⁹ díszítésében az oldalnézetes rózsák nem alkotnak összefüggő koszorút, az egyes virágokat féloldalas fürtszerű motívum választja el egymástól, de a virágok száraikkal és leveleikkel összefüggnek. Valószínű, hogy a századfordulón készülhetett és feltételezzük, hogy Szkircsák Bertalanné munkája (vö. ROMÁN 1955. 57. kép).

³⁷ Ltsz. 56.2.6. M: 17 cm (fedővel együtt), szájm.: 13,7 cm, fenékátm.: 8,2 cm. Kiss Lajos gyűjtötte Tiszabercelen 1932-ben.

³⁸ Ltsz. 57.42.1. M: 17 cm, szájm.: 12 cm, fenékátm.: 9,2 cm. 1957-ben gyűjtötte Nyárády Mihály Ajakon. Készítésének idejét a helyszíni gyűjtési adatok szerint 1910-re teszi.

³⁹ Ltsz. 56.25.1. M: 14,4 cm, szájm.: 10,4 cm, fenékátm.: 7,6 cm. Szintén 1910 tájt készült. 1918-ban gyűjtötte Kiss Lajos, Gáván használták.

A legkisebb szilkének két formája volt: az egyik a kissé nyúlánkabb *libaszilke*, a másik az alacsony, domború hasú *pufi*.

Ez utóbbi formájú sötétbarna alapszínű kis szilkét őriz a gyűjteményünk.⁴⁰ Az edény szája kissé kihajló, rajta félkör alakú fehér foltok, nyakán körbefutó fehér vonal. Hasán vízszintesen elhelyezett különálló virágok, amelyek száraikkal és leveleikkel még összekapcsolódnak, felülnézetes rózsza, oldalnézetes zöld levelekkel. A díszítmény nem alkot összefüggő virágkoszorút. Alul és felül egy-egy vékony csík fogja közre a díszítményt. Valószínű, hogy a parasztedény korszak utolsó időszakában készülhetett az edény.

A következő szilke nagyobb méretű, kívül barna mázas, „veres” színű.⁴¹ Függőleges karimájú száján félkör alakú foltok, nyakán széles hullámvonal található. Az edény legszélesebb része fölött helyezkedik el a díszítés, a széles ecsetvonásokkal megrajzolt oldalnézetes rózsza, a hozzá kapcsolódó hármasszárral és levelekkel. A virágokat kissé balra dőlő széles, világosbarna ecsetvonások választják el egymástól, mindegyik választóvonalon négy fehér pötty. A mintát alul-felül fehér keskeny csík keretezi. A rózsza ábrázolása a gyöngyös-pásztói és gömöri fazekasság hatását mutatja.

A következő szilke mérete hasonló az előzőhöz.⁴² Külső máza sötétbarna, karimás száján félkör alakú fakó (fehér) foltok, nyakán hullámvonal, alatta – az edény derekán – körbefutó koszorúminta. A koszorú két eltérő formájú levélből áll, az ecsettel festettek színe rozsdabarna és zöld, a gurgulyával írott levelek fakó színűek, a levelek közepe kék foltokból áll. A levelekből álló koszorúminta motívumának ilyen ábrázolásával eddig nem találkoztam (vö. ROMÁN 1955., SZALAY 2002.!).

⁴⁰ Ltsz. 2001.6.8. M: 10 cm, szájátm.: 11 cm, fenékátm.: 6,5 cm. A közelmúltban került a gyűjteményünkbe, eredetileg a rétközi Gégényben használták.

⁴¹ Ltsz. 67.37.1. M: 22,5 cm, szájátm.: 15 cm, fenékátm.: 10 cm. Az edényt Erdész Sándor gyűjtötte 1967-ben Nyíregyházán, itt használták.

⁴² Ltsz. 2001.6.5. M: 17,5 cm, szájátm.: 13,5 cm, fenékátm.: 10 cm. Az edény 2001-ben került a gyűjteménybe, eredetileg Gégényben használták.

Irodalom

- CSUPOR 1999.
Csupor István: A nagybányai fazekasok technológiai ismeretei és edényformái. [Technological skills and forms of the pottery of Nagybánya.] *Néprajzi Értesítő* LXXXI. 1999. 79–113.
- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998.
Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: Fazekaskönyv. Planétás Kiadó, Budapest 1998.
- DOMANOVSKY 1953.
Domanovszky György: Mezőcsáti kerámia. Magyar Népművészet XVII. Budapest 1953.
- GRÓH 1901.
Gróh István: Ungvár és Sárospatak fazekassága. *Magyar Iparművészet* 4. 1901. 221–225.
- ISTVÁN 1977.
István Erzsébet: Butella. Magyar Néprajzi Lexikon 1. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Budapest 1977. 392–393.
- ISTVÁN 1987.
István Erzsébet: Kulacs. Magyar Néprajzi Lexikon 3. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Budapest 1987. 346.
- KRESZ 1991.
Kresz Mária: Magyar fazekas művészet. Corvina– Fórum Kiadó, Budapest 1991.
- NÉMETH 1981.
Németh Péter: Kiss Lajos, a múzeumigazgató. In: 100 éve született Kiss Lajos. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek. 6. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza 1981. 3–9.
- PÁLL 1981.
Páll István: Kiss Lajos és a Jósa András Múzeum néprajzi gyűjteményének története (1918–1979.). In: 100 éve született Kiss Lajos. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 6. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza 1981. 21–28.
- ROMÁN 1955.
Román János: Sárospataki kerámia. Magyar népművészet XXI. Budapest 1955.
- SZABADFALVI 1991.
Szabadfalvi József: Parasztfazekasság Matolcson. In: Régió és kultúra. Tanulmányok Gunda Béla tiszteletére. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen 1991. 133–158.
- SZABÓ 1988.
Szabó Sarolta: A Jósa András Múzeum Kozák-gyűjteménye. Szabolcs-Szatmári Szemle XXIII: 4. 1988. 446–456.
- SZABÓ 1993.
Szabó Sarolta: Céhek Szabolcs vármegyében. JAMK 30. Nyíregyháza 1993.
- SZALAY 1985.
Szalay Emőke: A debreceni fazekasok díszedényei. [Schmuckstücke der Debrecener Töpfer.] *DMÉ* 1983–1984. (1985.) 207–237.
- P. SZALAY 2002.
P. Szalay Emőke: Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban I. Debrecen 2002.
- SZALONTAI 1970.
Szalontai Barnabás: Kerámia a nyírbátori paraszti háztartásban. [Keramik im Bauernhaushalt von Nyírbátor.] Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 23. Debrecen 1970.
- VIDA 1996.
Vida Gabriella: Néprajzi ásatás kerámiái Mezőcsáton. [Keramik aus den ethnographischen Ausgrabungen in Mezőcsát.] *HOMÉ* XXXIII–XXXIV. 1996. 467–482.
- VIDA 1997.
Vida Gabriella: Népi kerámia. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Szerk. Fügedi Márta. Miskolc 1997. 255–296.

SZABÓ Sarolta

Sóstói Múzeumfalunál
Sóstógyógyfürdő
H-4431 Pf.1.

Die Sammlung volkstümlicher Keramik im Museumsdorf von Sóstó I.

Keramiken aus Sárospatak

Die Sammlung volkstümlicher Keramik des Museumsdorfes von Sóstó besteht aus annähernd 1100 Exponaten. Ein Großteil der Stücke gelangte von seinem ursprünglichen Verwendungsort, ein anderer Teil auf dem Wege des Kaufs von Privatpersonen in die Sammlung. In der ersten Zeit konnte die Sammlung vorrangig durch Schenkungen erweitert werden. Den Zeitraum zwischen den beiden Weltkriegen kennzeichnete Geldknappheit für den Erwerb von Gegenständen. Deshalb hat sich Lajos Kiss beim Sammeln in erster Linie auf die Umgebung von Nyíregyháza bzw. auf einzelne Siedlungen der Nyírség (Nagykálló, Kállósemjén, Ramocsaháza, Tímár, Olcsvaapáti, Balkány, Büdszentmihály, Tiszalök) und Rétköz (Gáva, Kék, Tiszarád, Paszab, Tiszabercel, Buj, Ibrány) genannten Landstriche konzentriert. Größere Mengen Keramik erwarb er dem Museum 1932 außer von diesen Gebieten in Fehérgyarmat und Panyola. 1955 wurden neue Inventarvorschriften eingeführt, so dass annähernd dreieinhalbtausend Gegenstände (3319), die bis dahin zum Bestand gehörten, erneut inventarisiert werden mussten. In diesem Zeitraum war der Zuwachs geringfügig. Bei Keramiken belief er sich zwischen 1945 und 1960 auf lediglich 40 Exponate, die hauptsächlich aus der Sammlung des ehemaligen städtischen Museums stammten. 1962 wurden 20 Gefäßfragmente aus Újkenéz inventarisiert.

Erst in den letzten Jahren hat die Bedeutung der mit archäologischen Methoden erfolgenden Datensammlung in der Forschung der volkstümlichen Keramik zugenommen. Die Forscher präzisieren mit dem Studium der Ausschussgruben von Töpfern ihr Wissen über die Fabrikate der einzelnen Töpferzentren bzw. die Veränderungen in deren Verzierungsweise. Dass Tongefäßscherben in eine ethnographische Sammlung gelangen, war 1962 noch reichlich ungewohnt. Später, im Jahre 1994, erhielt die Sammlung erneut Zuwachs durch zahlreiche volkstümliche Keramikfragmente, die bei der archäologischen Grabung in Tiszadob in einer Grubenverfüllung zum Vorschein kamen.

Auch in der Folgezeit blieb die Erweiterung der Sammlung unausgewogen. Es gab Jahre (1981, 1990, 1993), in denen das Museum gar keine oder nur sehr wenig (jährlich ein bis fünf Stück) Töpferprodukte inventarisierte. Den bedeutendsten Zuwachs erfuhr die Sammlung 1980, als das Museum von dem in Tiszalök wohnhaften Schornsteinfeger Mihály Spitzmüller 213 Sammlerstücke, darunter 115 Keramiken, übernahm. Der größte Teil davon, 30% der Gefäße, sind Milchtöpfchen; der Anteil der Krüge beträgt 13%, der der Töpfe 14%, der der Schälchen 12%, und der Anteil der übrigen Gefäßtypen ist gering (drei Becher, ein Tondeckel). Die Exponate spiegeln den Gebrauch von Tongefäßen in Tiszalök und dessen Umgebung wider. 1988 erwarb das Museum die aus 70 Stücken bestehende Keramiksammlung eines in Tiszavasvári lebenden Sammlers, sie enthielt 50 Töpferprodukte. Über den genauen Benutzungsort der Gefäße ist auch in diesem Fall nichts bekannt. Wir wissen nur, dass sie aus Tiszavasvári und den umliegenden Siedlungen stammen.

Nach dem Gebrauchsort sind die Landstriche Rétköz und Nyíri Mezőség gut, das Birkenländchen und Szatmárer Land dagegen eher ungleichmäßig repräsentierte Gebiete. Die wenigsten Tongefäße kommen aus dem heutigen Bereger Gebiet (aus nur drei Siedlungen: Beregsurány, Lónya, Tarpa). Dieser Umstand sollte bei der Sammlung von Keramik in den kommenden Jahren unbedingt in Betracht gezogen werden.

Das Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg liegt geographisch im Berührungsgebiet von Tiefland, Oberland und Siebenbürgen. In der volkstümlichen Kultur des Komitats sind die Einflüsse dieser Gebiet gut nachweisbar. Untersucht man die Herstellungsorte der Tongefäße kann man feststellen, dass die in den Töpferzentren der Tiefebene und des Oberlandes gefertigten Gefäße ebenso ins Komitat gelangten wie Töpferware aus dem Partium und aus Siebenbürgen. Mit dem größten Anteil unter den Töpferzentren der südlichen Tiefebene sind Gefäße aus Mezötúr vertreten, aus Hódmezővásárhely findet man einige weiß glasierte Schüsseln. Gering ist die Zahl der Keramiken aus der mittleren Theißgegend, einige wenige Gefäße wurden in Mezöcsát, Tiszafüred und Nádudvar hergestellt. Im nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens gab es mehrere Zentren maßgebender Bedeutung. Darunter sind Waren von Töpfern aus Sárospatak, Nagybánya/Baia Mare, Ungvár/Uzsgorod und Munkács/Mukacsevo auch in unserem Gebiet zu finden. Keramik aus Sárospatak wurde in den Gegenden Nyíri Mezőség und Nyírség gern gekauft, am beliebtesten aber war sie im Rétköz. Ungvárer und Munkács-er Gefäße benutzte man in erster Linie in den Bereger Dörfern, aber auch in den Szabolcs-er Siedlungen kann man sie antreffen.

Landesweit bekannte und bedeutende Zentren gab es im Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg zwar nicht, doch in Matolcs, Nyírbátor und Mátészalka gingen Töpfer ihrem Gewerbe nach. 1962 und 1964 bereicherte Sándor Erdész die Sammlung mit neuproduzierten Gefäßen aus Nyírbátor und Matolcs. Die Arbeit der damals im Komitat tätigen Töpfer ist gut dokumentiert. Barnabás Szalontai hat die Tätigkeit der Töpfer von Nyírbátor und József Szabadfalvi die der Töpfer von Matolcs aufgearbeitet.

Die Matolcs-er Meister hatten wenig Kontakt zu anderen Töpferzentren. Das Handwerk wurde meist innerhalb der Familie weitergegeben, und auch Lehrlinge aus der Umgebung kamen nach Matolcs. Zwei der Meister erlernten den Beruf bei Töpfern in Korond, deren Einfluss sich jedoch nicht belegen läßt. Denn nach den Erfahrungen der Meister bestand hier kein Bedarf für prächtig verzierte Keramik, die Käufer bevorzugten eher einfache, unauffällig verzierte Gefäße.

Über das Töpferhandwerk der bekannteren unter den berühmten Töpferzentren im nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens, nämlich Sárospatak und Nagybánya sowie Munkács und Ungvár, liegt kaum Literatur vor, und noch weniger wissen wir über die Bereger Zentren.

Das Töpferzentrum von Sárospatak ist eines der am gründlichsten aufgearbeiteten Gebiete der Keramikforschung. János Román hat seine Geschichte erforscht und seine Stilepochen, Absatzgebiete, die Gefäßtypen und deren Verwendungsweise detailliert beschrieben. Er selbst betrachtete Sárospatak als einzelnes Zentrum, das keiner der Stilgruppen zugeordnet werden kann. György Domanovszky hielt es für die östlichste Werkstätte der Stilgruppe mittlere Theiß, während es von Mária Kresz und István Csupor der Stilgruppe obere Theiß zugeordnet wurde. Sárospatak liegt am Berührungspunkt bedeutender Töpferzentren, der Einfluss der Töpferei von Gömör, Ungvár, Gyöngyös-Pásztó und Debrecen ist hier gut nachweisbar. Die Keramik von Sárospatak kann in vier Perioden unterteilt werden: 1. vom Erscheinen der Glasur bis zur Niederlassung der Habaner (Anhänger einer Reformiertensekte), 2. habanische Periode von 1645 bis etwa 1670, 3. sog. Periode des niederen Adles und der städtischen Bürgerschaft vom 17. Jahrhundert bis ca. zur ersten Hälfte 19. Jahrhunderts, 4. Periode des Bauerngeschirrs von 1850 bis 1950. Die Erzeugnisse der Bauerngeschirr-Periode untergliedern sich wiederum in zwei Gruppen. Der Zeitraum zwischen etwa 1840 und 1880 war die Übergangsphase vom Stil der früheren Periode: die weiße Grundfarbe dominierte, auch die Motive waren ererbt, erschienen aber in größerem Format, organische Pflanzensträuße, Stiele, Kränze wurden aufgebrochen, die Zahl der Motive ging zurück. Charakteristischste Motive sind die Rose in Seitenansicht und Draufsicht, oftmals in zweierlei Farben gemalt, sowie eine ebenfalls zweifarbig aufgetragene

Traubenornamentik, die man meist zu Kränzen anordnete. Am bekanntesten ist jedoch der Dekorationsstil der letzten Periode. Gefäße mit weißer Grundierung wurden nur noch wenige hergestellt, in der Mehrzahl war es mit schwarzdunkelbrauner oder roter Erdfarbe bemalte Keramik. Die Motive wuchsen mitunter ins Riesenhafte, Maiglöckchen, Tulpe und Rose nahmen immer naturalistischere Darstellungsformen an.

Das Wanderschaftsgebiet der Töpfer von Sárospatak erstreckte sich im Norden und Osten bis zur Linie Ungvár–Munkács–Beregszász/Beregovo–Szatmárnémeti/Satu Mare–Nagykároly/Carei, wobei es ein Gebiet der gegenseitigen Wanderschaften war. Neben diesen kam es hauptsächlich aus Ungvár zu Einwanderungen größeren Ausmaßes. Im Ergebnis dieses Ende des 18. Jahrhunderts einsetzenden Prozesses wuchs die Zahl der Meister innerhalb von kaum 50 Jahren auf das Dreifache an, was daran lag, dass die Kundschaft für bleiglasierte Gefäße gewechselt hatte: an die Stelle des Adels waren die bäuerlichen Schichten und mit ihnen der Massenbedarf an Töpferprodukten aus Sárospatak getreten.

Von Sárospatak wurden Gefäße bis ins Bodroγκöz genannte Gebiet, im Osten bis nach Nagykaroly, im Südwesten bis zur Linie Miskolc–Ónod bzw. bis an die Westgrenze des Bükk-Gebirges geliefert. Wichtigstes Absatzgebiet neben dem Bodroγκöz war das Komitat Szabolcs. Auch hier bestand große Nachfrage nach schwarzen Gefäßen, obwohl es natürlich auch Ausnahmen gab. In Ajak waren neben schwarzen auch weiße Gefäße beliebt, und in Vencsellő bevorzugte man ausschließlich die rotbemalten Gefäße.

Die Keramik von Sárospatak ist in der ethnographischen Sammlung des Museumdorfes Sóstó sehr zahlreich vertreten. Jedes der 60 Exponate – größtenteils Schüsseln und Teller, zum kleineren Teil Schalen und Tonflaschen, von den übrigen Gefäßtypen (Patentasse, Milchtöpfchen, Flasche, Butella) nur ein oder zwei Stück – entstand in der Bauerngeschirr-Periode. Die Gefäße erwarb das Museum von ihren Benutzern. Sie stammen mehrzählig aus den Dörfern des Rétköz, und innerhalb dessen vor allem aus Ajak, wo die Schüsseln und Teller von Sárospatak besonders beliebt waren.

Sechs der Keramiken aus Sárospatak sind weiß, die übrigen auf dunkelbraunem Grund gemustert. Unter den weißen Gefäßen wurde eine Tonflasche im ersten Abschnitt der Bauerngeschirr-Periode hergestellt, die vieles vom Stil der früheren Periode bewahrt hat. Die übrigen stammen aus den ersten drei Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. Die auf braunem Grund verzierten Gefäße spiegeln die ganze Bauerngeschirr-Periode mit all ihren Merkmalen wider. Auf Grund dessen kann man einzelne Stücke sogar an eine Werkstatt binden.

Übersetzt von Gotlind B. Thurman

Sarolta SZABÓ

Museumsdorf Sóstó
Sóstógyógyfürdő
H-4431 Pf.1.

A társasösszejövetel szokásai, élő néphagyományok Szatmárban a XX. század közepén

A fonó

Janó Ákos

Morvay Péter¹ emlékének

A kender termesztésének és feldolgozásának szokásait az elmúlt század közepén a szatmári falvak népe még élő hagyományként őrizte. A kendermunkákkal való foglalkozás a háziipari tevékenység legjellemzőbb és legáltalánosabb kifejezője volt. Az egyes munkafolyamatok elvégzésére munkatársulásokot hoztak létre, s e közös munkaalkalmak a népi társasélet lehetőségeit biztosították a résztvevők számára. A munkával párosuló társasösszejövetelek alkalmat adtak a szórakozási igények kielégítésére, a közös játékok gyakorlására és a szellemi hagyományok ápolására is. A mai Magyarországhoz tartozó szatmári falvak nagy részét az 1950-es években jártuk be, hogy a kender feldolgozásával járó társasösszejövetelek még élő hagyományait minél teljesebb mértékben feltárjuk és ennek a munkának az eredményeit közreadjuk. Jelen dolgozatom közvetlen előzménye volt *A fonó Szatmárban* című tanulmány (JANÓ 1983.), amely a tervezett teljesebb anyagközlés első részeként jelent meg, de folytatására nem került sor. Most e munka közreadásával igyekszünk ezt pótolni, s egyben a szatmári tájról indult *Morvay Péter* egykori barátunk és kollégánk emlékének adózunk, akinek tudományos érdeklődése főként a népszokások, népdal- és táncagyományok területére irányult. A népi hagyományok megismertetésére és megőrzésére irányuló tevékenysége kutatómunkák sorát kezdeményezte, indította el és hasznos tanácsaival segítette.

Társasélet a fonóban

A fonóban a lányok és asszonyok a munka mellett – mint egyéb társasösszejöveteleli alkalmak esetében is – annak szórakozási lehetőségeit minél teljesebb mértékben igyekeztek kihasználni. Míg a lányok mindenben a vidám időtöltésre törekedtek, a nótázást, táncot, a rövid, tréfás történeteket, szerelmi históriákat, találós kérdéseket, a különböző játékokat kedvelték, addig az asszonyoknál gyakoribbak voltak a hosszabb elbeszélések, mesék, babonás történetek. A fiatalok halkan beszélgettek egymással, de ha valamelyikük olyan történetet tudott, amelyik a többieket is érdekelte, hangosabbra fogta mondókáját. Ilyenkor a lányok tovább fontak, de az asszonyok félbehagyták a munkát, úgy figyelték az elbeszélőt (HADADY 1942.). Az asszonyok előbb beszélgetni kezdtek fejérsről, tyúkokról,

¹ Morvay Péter néprajzkutató Szatmárnémetiben született 1909. április 13-án. A budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán doktori szigorlatot tett. 1934-től 1970-ig a veszprémi múzeumban, majd a Táj- és Népkutató Intézetben és a budapesti Néprajzi Múzeumban teljesített szolgálatot. Fő kutatási terület az Ecsedi-láp és környéke népi gazdálkodásának vizsgálata és néptánc hagyományainak gyűjtése. Életének utolsó évtizedeit az önkéntes néprajzi gyűjtés országos szervezésével és szakmai irányításával töltötte. Elhunyt 1994. február 23-án Budapesten.

tyúkültetéséről, fonalszapulásról, majd az idősebbek elmesélték, hogy telt az ő ifjúságuk, mik voltak akkor a szokások; történeteket mondtak a falu korábbi életéről, lakóihoz fűződő eseményekről. Elősorolták az ő idejükből való nótákat, ezeket a fiatalok megtanulták tőlük. Az idősebbek voltak a mesélők, a fiatalok a hallgatóság. Az öregebbek tartották szóval a fiatalabbakat, mert úgy érezték, ők többet tudnak az életről. A lányok hallgattak az idősebbekre, s ha valami vidám történetet hallottak, nagyokat derültek (BÉRES 1955. 436., 145., BÉRES 1967. 11.).

Az asszonyok otthoni ügyeiket, családi bajaikat csak magukban, négy szemközt beszélték meg. Másoknak a dolgait viszont gyakran előhozták. Megbeszélték a fiatalokról hallott híreket. Ki kinek udvarol, jó lesz-e a lánynak a legény vagy a legénynek a lány, ha közöttük közelebbi kapcsolatot sejtettek. A fonón kívül álló fiatalasszonyok, házasemberek is szóba jöttek. Ki hogy él a férjével, feleségével, ki kinek az asszonyát szerette el, ki kihez mutatott vonzalmat. A falu lakóinak viselt dolgai a fonóban nemigen maradtak titokban. Ha valaki a fonóban a falu nyelvére került, harag lett belőle. – Ugye, alig múlt el a fonó, már elárultál! – Mondta nekem Biri, hogy engem bántottatok az este! – Ezért kár volt összeülnetek, hogy én rajtam mossátok a nyelveteket! Így tették egymásnak a szemrehányásokat. Az árulkodókra mások is haragudtak.

Az asszonyok, különösen ha maguk között voltak, szabadabb hangot, szabados viselkedést engedtek meg. Pátyodon mesélték, hogy ha az asszonyfonóban valaki „elszellentette” magát, a többiek deresre fektették, s e szavakkal ráverték: – Kicsi rakás, nagyot kíván! Mikor 5–6 asszony összejött, sok minden szóba került, sok minden megtörtént. Egymással tréfálkoztak, a csípős megjegyzések, kétértelműségek napirenden voltak. A többiek pedig örültek az asszonyok jókedvének, mert jobban telt az este. Ha gyerek is volt közöttük, zárkózottabbak voltak, mert azok mindenre figyeltek. A fonó asszonyok vigyáztak, nehogy a gyerek másnap elmondhassa, mit beszéltek a fonóban. Sokszor csak maguk között, halkan sugdosták egymásnak a sikamlósabb történeteket. Ha a gyerekek kíváncsiszkodtak, elhallgattatták őket: – Menjetej játszani, ne tudjatok mindent! – Ne figyeljetej mindenre!

A mindennapi és aktuális beszéd témák mellett a fonóbeli elbeszéléseknek, történeteknek sajátos témaköre alakult ki, mely leginkább magához a munkához, a kender termesztésének és feldolgozásának a műveletéhez, a fonó hagyományaihoz, a fonóbeli élethez kapcsolódott. Területünkön széltében ismerték a rest fonó lány történetét, aki csak hencegett serénységével, de nem szeretett fonni. Egyszer felkötött a guzsalyra egy fű szösz, s amikor a legény kérdezte tőle: – Mikor lesz az le?, így válaszolt: – Hat ilyen egy este! Erre a legény bele csempészte a szöszbe a lány szekrényének a kulcsát, amelyet azután a lány hat hétig keresett. Hat hét múlva találta meg, amikor valóban lefonta guzsalyáról a szösz (Rozsály).

A történetet Panyolán így mesélték: – Az egyszeri lányt hétfőn este meglátogatta a szeretője és meg akarta tudni, milyen jó fonó a lány. A kaszli kulcsát elrejtette a felágyazott szöszben, s amikor szombat este újra elment a lányhoz, kért tőle egy zsebkendőt. A lány így válaszolt: – Szívesen adnék, de elveszett a kaszli kulcsa! Ebből a legény megtudta, hogy hétfőtől szombatig nem fonta le a lány a guzsalyról a szösz és felé se ment többet a háznak.

A rest fonóról más történetek is éltek a vidéken. Csegöldön mesélték, hogy az egyszeri asszony nem akart fonni, mert lusta volt. A férjét kiküldte az erdőbe guzsalypálcát vágni, maga pedig elbújt a fák között és kiabálni kezdte: – Aki guzsalypálcát mer vágni, az meghal! Az ember megjegyzi és pálcá nélkül ment haza az erdőből és inkább elnézte, hogy a felesége nem fon, minthogy ő a guzsalypálca miatt meghaljon.

Egy szamosangyalosi elbeszélő szerint a lusta asszonyra haragudott a férje, amiért az nem akart fonni. Erre az asszonynak az volt a kívánsága, hogy készítsen neki az ura a temetőből éjfélkor kivágott fából motollát, akkor majd fon. A férj éjszaka kiment a temetőbe, az asszony pedig fehér lepedőbe burkolózva megbújt a sírok között. Amikor a férj dolga után kezdett látni, megszólalt az asszony és sűrű hajlongások között síron túli hangon mondogatta: – Aki motollát csinál, az meghal! Az ember megijedt, hazament és azt mondta a feleségének: – Ne fonj egy nyújtást se, nem csinállok motollát!

Jellemző a fonóbeli történetekre, hogy azokban a férfiakat kifigurázták, a férjeket hiszékenyeknek és nevetségesegeknek ábrázolták. Erre vall a következő csegöldi história is: Egy asszony azt állította, egy este fon annyit, hogy az urát úgy felöltözteti vele, hogy mindenki megnézi. Font egy orsó fonalat, azt felmotollálta a meztelenre vetkőztetett urára, az elejére meg tett egy csutakot (kis marék szénát) és elküldte a templomba. Útközben az ember találkozott egyik komájával, aki lóháton jött vele szembe. A ló letépte róla a csutakot, így csakugyan mindenki megnézte az embert a templomban.

Hasonlóan rájárt a rúd a fonókban a kacérkodó, férfiak után vágyakozó menyecskékre is. Túrsvándiban történt, hogy az egyszeri asszonynak, amikor még fiatal menyecske volt, meghalt a férje, s a ravatalon feküdt. A halottat a komaasszonya öltöztette, s hogy megbizonyosodjon a fiatal özvegy szándékáról, megkérdezte, hány *gömré* (csomóra) kösse a halott gatyamadzagját. Ha ugyanis kettőre köti, akkor az asszony még férjhez mehet, de ha háromra, akkor nem tud férjhez menni. A fiatal-asszony bánatában zokogva kiabálta: – Csak kettőre komámasszony, csak kettőre!

A másik asszony, amikor férje ravatalánál egy özvegy ember vigasztalni próbálta: – Elveszem én magát, ne sírjon!, így válaszolt: – Nem kell engem elvenni, elígértem én már magam az uram életében!

A rúd, testi hibás, vagy magáról sokat tartó lány is nevetség tárgya volt. Egyik rövidlátó lány igyekezett e hibáját a legények előtt titkolni. Megbeszélte az anyjával, hogy a legény látogatása előtt tűt szúr az ajtóba, s majd ha ott lesz a legény, arra fogja kérni az anyját, vegye ki az ajtóból a tűt, amit ő messziről lát. De közben kihullott a tű az ajtóból, s a lány anyja a legénnyel együtt hiába kereste, csak nem találták. A lány mégis állította, hogy ő látja, s afeletti bosszúságában, hogy nem sikerült a terve, a legénynek az asztalra tett sapkája felé csapott, mintha a macskát zavarná: – Sicc le te! Ezzel még jobban elárulta magát, s a legény nem ment többet a lányhoz.

A mindennapi életből való esetek, megtörtént események a fonóban gyakran babonás tartalmat kaptak, egymás után többször elbeszélve a hiedelemvilág motívumaival keveredtek. Egy asszonyfonóban történt Sonkádön, hogy fonás közben mindenki elaludt, csak egy asszony nem. Ez, hogy a többieket felébressze, vékony hangon kezdett énekelni, hogy – Kovács pengeti a vasat..., mire mindenki felriadt, s az asszonyok azt látták, hogy egy fekete macska mereszti rájuk a szemét. Erre mindenki elkezdett hangosan kacagni, s olyan jókedvvel folyt tovább a fonó, hogy alig bírtak magukkal. Másnap egyikőjüknek leégett a háza.

Mese és valóság

A fonó egyik legkedveltebb szórakozása volt a mesélés, mesehallgatás. Rendszerint idősebbeket kértek mesemondásra, akit mindenki tisztelettel és áhítattal hallgatott. Ilyenkor nem illett mással foglalkozni, sokszor még a lányok is abbahagyták a fonást. A mese idejére a férfiak szüneteltették a kártyázást. Ha valamelyik gyerek túlságosan átélte a történetet és sírva fakadt, egy időre kivitték a fonóból, vagy hazavitték. Nagyobb, táncos fonókban a táncot is abbahagyták egy-egy mese kedvéért, mondja a szamosbecsi fonókról a híradás.

A szatmári fonók mesélő alkalmait, meseanyagát és mesetípusait *Béres András* rozsályi gyűjtéséből ismerjük (BÉRES 1955. 436–437., BÉRES 1967. 7–12.).² Mint kötete bevezetőjében a szerző írja, minden falurésznek megvolt a maga mesemondója, így a fonókba is jutott egy-egy mesélő. Ahol ők megjelentek, nem álmosodtak el a fonók. Ezekbe a fonókba a fiatalok is szívesebben mentek, mert szerették a mesét. Ahol este fonót akartak tartani, már délben átüzentek az iskolás gyerekekkel a mesélőnek, hogy estére jöjjön a fonóba. Ha a mesélő előbb egy kicsit kérette is magát, utóbb csak megeredt a nyelve, s egyik mese folyt a másik után. A történetek sokszor a való élethez kapcsolódtak, főként a fiataloknak szolgáltak erkölcsi tanulsággul, útravalóul. Ahol a fonóban lányok is részt vettek, ott az elhangzott mesék választékosabbak voltak. Itt is előfordult azonban, hogy a mesélő kissé szégyenlősen – engedelmet kérek, már csak kimondom – közbevetésre kényszerült. A fonók meséi jól tükrözték a falu egészének gondolkodását és mesekincsét, amelynek mintegy 65 %-a tündérmese volt. Szép számmal akadtak ezek mellett állatmesék, történelmi és vallási témájú elbeszélések is.

Erdőn vágják, falun szól – mi az? (Kendertörő)

A találós kérdések között azokat kedvelték legjobban és emlegették leggyakrabban, amelyek a kenderrel vagy az alkalomhoz illően a fonással, szövéssel voltak kapcsolatban.³ *Szendrey Zsigmond* Tiszabecsről említ több ilyen találós kérdést:

– Ezer madár elindult, egy közülük megsántult, mind az ezer megállott? (Ha a szövéskor elszakad a szál, a szövést abba kell hagyni.)

– Árkon állék, csudát láték, vas a farka, kukkolhatnak? (Csüllő.)

– Három a lába, egy a dereka, négy a szárnya, négy a füle? (A fonás- szövésnél használt „levélke”.)

– Áll a fa magába, de nem a maga tövibe: rászáll egy kismadár, csipegeti, de nem a maga begyibe? (A guzsaly és a fonónak a szösz húzogató két ujja.) (SZENDREY 1928. 27.)⁴

Sokszor versenyeztek, ki tud több és újabb találós kérdést feladni a többieknek. Becsületére vált, aki csaknem mindre tudott válaszolni. Saját gyűjtésünkben az alábbiakat említhetjük:

– Nekem olyan kis malacom van, kötélre teszik, forogva hízik, se nem itatják se nem etetik, mégis meghízik? (Orsó – Porcsalma.)

– Nénemasszony elvesztette eckét, peckét, szőrössét, kanassát, kanafurulyáját; bátyám-uramra fogta, az azt mondta: nem látta eckét, peckét, kanafurulyáját? (Kerekes guzsaly. A pecek az orsót lefogó szeg, szőrösse a szösz, kanassa az orsó, kanafurulyája az orsó vas csöve. – Panyola.)

– Az anyád rátája, rá-rá roppantója, szőrös dörgölője? (Esztováta – Sonkád.)

– Hasam a hasadhoz, lábam a lábadohoz, hegyes kis csöveid az én lyukaimhoz? (Esztováta – Sonkád.)

Se szeri, se száma azoknak a más témakörökhöz tartozó találós kérdéseknek, amelyek a fonóban elhangzottak. Sok volt közöttük a szellemes, valóban elgondolkasztó, a mindennapi életből

² A fonónak megvolt a maga sajátos mesevilága. Itt általában tündérmesék, királyfiak, királylányok, pásztorlegények, pásztorlányok szerepeltek, míg pl. a tengeri hántóban a kísérteties mesék voltak szokásosak. A fonóba jól mesélő öregasszonyokat hívtak, hogy meséikkel szórakoztassák a fiatalokat. Előfordult, hogy egy-egy szegényebb sorsú legény jó mesélő tehetsége folytán került be magasabb társadalmi helyzetűek fonójába (SZENDREY 1938. 280., 283.).

³ Szendrey Ákos szerint a társasmunkáknál valamennyi találós kérdés a munkára vagy annak szerszámaira vonatkozik, a fonó esetében a kenderre, guzsalyra stb. (SZENDREY 1938. 283.).

⁴ Az „Ezer madár elindul...” kezdetű találós kérdést Kéremjében is megtaláltuk.

merített, a falusi embert körülvevő világot ábrázoló, az embert és munkájának eszközeit, használati tárgyait sajátosan jellemző, találóan ráillő megfogalmazás, de sok volt a tréfás, kétértelmű, erotikus tartalmú kérdésfeltevés is. Mindezeket nehéz volna teljes számban elősorolni, de mivel a fonóbeli élethez az ilyenfajta találós kérdések is hozzátartoznak, álljon itt az egyes típusokból néhány.

- Amióta a világ megvan, az is megvan, mégis csak három hetes? (A hold – Panyola.)
- Töve tengerbe, levele Lengyelbe, ága-boga Jeruzsálembé? (Szivárvány – Porcsalma.)
- Mi a világ első kereke? (A szántóalyiga kereke, mert ha a szántóvető nem vet, akkor nem megy se a vető kereke, se a szekér kereke, se a malom kereke – Hermánszeg.)
- Emelem: ágas, taszítom: szőrös, aló bele bütykös? (Járomba fogják az ökröt – Hermánszeg.)
- Mikor halt meg a világnak a negyedrésze? (Amikor Káin megölte Ábelt – Panyola.)
- Nappal gyakran jár, éjjel meredten áll? (Kútostor – Porcsalma.)
- Elindult egy bikanyakú tekervényes. Kérdi tőle: – Hova mégy te bikanyakú tekervényes?
- Mit kérdezed, te hosszú nyakú fertelmes? (Kémény és füst – Porcsalma.)
- Elöl megy a fényeske, utána a fehérke, fel van a farka kötve? (Tű, cérna – Porcsalma.)
- Háta határ, hasa hajó, lába lapát, nyaka kürtő, feje bunkó, szája trombita? (Liba vagy kacsa – Porcsalma.)
- Felfele megy, lefele áll, lefele megy, felfele áll, kifele megy, befele áll? (Macska farka – Hermánszeg.)
- Szeme négy, füle négy, körme pedig huszonnégy? (Lovas a lóval – Porcsalma.)
- Száz esztendő, mégis új, mi az? (Az ember ujjá – Panyola.)
- Nagy csuda történt most széles e világon
Ilyen még nem történt sem Pesten, sem egész országon.
Azt a pap se tudja, csak a nyelvén hányja,
A mester se, csak a tanítványa.
Pesten, Budán nem fér, Pozsonyba be nem tér,
Munkács és Beregszász soha rá nem talál,
Várinak a legelején áll? (A V betű – Panyola.)

Ritkán, ritkán jó a túrós kanda...

A fonó folklór-hagyományainak jelentős részét képezik a népdalok. A legutóbbi időkig a szóra-kozásnak legkedveltebb formája volt a nótázás. Estéről-estére, egymás után elevenítették fel az ismert dalokat, s ha valaki újabbakat is tudott, a fonó jó alkalom volt az addig ismeretlen dalok elsajátítására. A legrégebbi nótákat az öregek adták át a fiataloknak. A nóta születése mindig izgalmas, megfejtethetlen rejtély volt a nép szemében. Pátyodi adatközlőnk szerint a dal a tenger partjáról jött, a visszhangból támadt. Más elképzelés szerint a füzesben vadleányok voltak, azoktól ered a nóta. A vadleányok este daloltak, s akik közel laktak hozzájuk, meghallották és megtanulták a dalokat. A falvak ősi népdal anyaga a XX. század közepén már közismert műdalokkal, a rádióból hallott újabb zenei anyaggal keveredett. Ahol a házigazda vagy felesége mulatós, nótaszerető volt, ott különösen jól telt az este. A nótázásnak sok helyen szabályos rendje, kialakult sora volt. Az első nóták szövegükben mindig a munkához, a fonáshoz kapcsolódtak, vagy a fonó hangulatát készítették elő. Külön nótáik voltak a legényeknek, külön a lányoknak. Egyes falvakban szokás volt, hogy a nótát a házilány kezdte, ha ő nem tudott énekelni, legközelebbi hozzátartozóját, barátnőjét vagy szomszédját kérte meg a nóta elkezdésére.

Másutt ez annak a feladata volt, aki a tükör alatt ült (Panyola, Tyukod). Ha a lány nem a hangján kezdte a nótát, a többiek segítették, de gyakori szólás volt: – Bolond, aki jobban mondja, ahogy tudja! A nagyszámú, változatos anyagból a régebbi típusúakat igyekeztünk összegyűjteni, s csak szövegükben lejegyezni.

A legények megérkezése előtt dalolták Túrístvándiban a következő dalt:

Este van már, késő este, kilencet ütött az óra,
Az én csárdás kisangyalom mégsem jött a fonóba.
Vagy haragszik, vagy beteg, vagy talán másat szeret,
Így hát csárdás kisangyalom tiltva vagyok tetőled!

Nagyecsedben a legények gyülekezési nótája volt, melyet a fonóba induláskor az utcán énekeltek:

Dalolnak a fonóban a lányok,
Én nem fonok, mégis oda járok.
Ha nem fonok, udvarolok,
Mégis a rózsámnál vagyok,
Csókot kapok, nem is egyet, százat!

Nem kerültem én bele a szöszbe,
Mégis megcsalt örökre egy szöszke.
Azt mondta, hogy nagyon szeret,
Így fonta be a szívemet,
Csókot adott, nem is egyet, százat!

A dalok között nagy számban voltak olyanok, amelyeket a fonón kívül sohasem énekeltek. Ópályiból való a következő dal, melyet az ablak előtt gyülekező legényeknek énekeltek:

Este van már a faluba'
Fon a leány a fonóba',
Megy a legény az ablakra,
Odafagyott az ajaka.
Tartsd ki kislány azt a gyertyát,
Engeszteld fel az ajakát!
Bomoljon meg az ajaka
Mért tartotta az ablakra!

A fiatalok a fonóban legszívesebben szerelmi dalokat énekeltek. A legények nótáiban a lány utáni vágyakozás, a boldog szerelemérzés tükröződik:

Sárgát virágozik a repce,
Bárcsak mindig szombat este lenne.
Bárcsak mindig szombat este lenne,
Hogy a rózsám mindig velem lenne!

(Hermánszeg)

Tiszta búzát öntöttem a garatba,
Most vagyok a szeretőmmel haragba.
Addig leszek szeretőmmel séhaj haragba,
Míg a búza le nem jár a garatba.

(Túrístvándi)

Búzát vittem a malomba megőrni,
De a molnár nem akarja megőrni.
Molnár uram, őrje meg a búzámat,
Én meg addig ölelem a babámat.

(Túristvándi)

Mit ér nekem a tisztaberki határ,
Ha nincs benne, akiért a szívem fáj.
Kishodosi határ felé ha nézek,
Ott van, akit igazán szeretek.

Nem messze van Kishodos Berekhez,
Annyira vagyok én a kedvesemhez.
Amennyire van az ég a földtől,
Annyira vagyok én a szeretőmtől.

(Tisztaberek)

Főlényes magabiztosság, örömteli életérzés fejeződik ki az alábbi dalban:

Csaplárosné lánya, Trézi,
Nem akarja a bort mérni;
Válogat a rézicékbe.
Melyik illik a kezébe.

Úgy hívják a libát: öke,
Csaplárosné lánya szöke.
Édes annak zúza, mája,
Piros mind a két orcája.

(Túristvándi)

Büszke öntudat, legényes hetykeség árad a következő dalból:

Betyár vagyok, betyárnak születtem,
Még a dajka sem sokáig volt velem.
Úgy nőttek fel az erdőben, mint gomba,
Szeretőm volt nyolcesztendő koromba.

(Porcsalma)

Még azt mondják nekem a szószólók,
Hogy még nekem szép szeretőm sose volt.
Pedig teljes világéletemben
Gyönyörködtem sok szép szeretőmben.

Még azt mondják nekem az irigyek,
Tartottam szeretőt eleget.
Ha tartottam, megszenvedtem érte,
Kutya világ ne hányd a szememre!

(Szamosangyalos)

Az egyedüliség kínos érzéséből, a szerelemben az egymásra találás iránti vágyból fakadnak a következő dalok:

Az én babám lila szín ruhája,
Rászállott a harmat az aljára.
Verd le babám, verd le a harmatot,
Vedd le a szívemről a bánatot.

(Hermánszeg)

Sólyom madár rakja fészkrét a sziklán,
Bent a völgyben búsan nézi egy kislány.
Könnyű neked sólyommadár, van párod,
Kivel ezt a nagyvilágot bejárod.

(Hermánszeg)

A lányok dalaiban a szerelmi érzések ritkábban tárulnak fel hasonló nyíltsággal és őszinteséggel, de erre is vannak példák:

Fehér gulya kolompja szól a réten,
Barna legény üzent hozzám a héten.
Ne üzengess barna legény, hiába,
Másnak nyilik az én szívem virága.

(Hermánszeg)

Este jár a hajdú a faluba,
Mégfogja a kislányt a kapuba.
Eressze el a karom,
A babámat akarom
Megölelni.

(Általános)

Személytelenebb, lányok-legények számára egyaránt illett a következő dal:

Kiskertemben tónak váltott a harmat,
Az én babám abba fogja a halat.
Hálójába engemet is belekerített,
Rabja lettem, szabadulni nem lehet.

(Hermánszeg)

Túl vagy rózsám, túl vagy a Tiszán,
Én meg erről vagyok a partján.
Bárcsak egy madárszót hallanék
Kitől a rózsámnak üzennék.

(Porcsalma)

A lányok és legények egyaránt énekelhették a szintén általánosabb, személytelenebb felelgetős dalokat is:

Hosszú farkú fecske, paládi menyecske!
Séj, honnét jöttél ide, az idegen földre?
Nem jöttem én gyalog, kis pej lovam hozott,
Séj, mind a négy lábáról a patkó lehullott.

(Hermánszeg)

Kerek a káposzta, csipkés a levele,
Gyere babám, ülj az ölembe!
Nem ülök én az öledbe,
Tegnap este más ült benne!

(Tisztaberek)

Sárga csikó, csengő rajta, recece,
Azon megyek a babámhoz estére.
Ha nem szeretsz, ne gyere,
De ha szeretsz, gyere be,
Nyitva van a leányszobám ablaka.

(Szamosangyalos)

A katonadalokat a legények énekelgették szívesen a fonóban:

Fekete gyűrűfa sátor,
Csikós, gulyás benne táncol.
Benne táncol két katona,
Szépen szól a sarkantyúja.

(Túristvándi)

Dombon van a, dombon van a
Bereznai kaszárnya.
Tüzéreknek, nem bakáknak
Van az oda csinálva.

Kelet felől van az ablaka,
Hideg szél fúj be rajta,
Arra járnak a kislányok,
Bekacsintanak rajta.

(Hermánszeg)

Százados úr, előre, előre,
Menjen ki az ütege elébe,
Mondja meg a vezetőnek, tartson,
Hadd sírjon a csárdás kisangyalom.

(Hermánszeg)

A tréfás, játékos nóták is kedvelt szórakoztatói voltak a fonóknak:

Hát az öreg él-e még, hát az öreg él-e még,
A kutyától fél-e még, fél-e még, fél-e még?
Hogyne félne ebadta, tegnap is megharapta,
Tegnap is megharapta, harapta, rapta a kutya.

Az öreget botozd ki, az öreget botozd ki,
Botozd ki, tozd ki, botozd ki, tozd ki, botozd ki,
A macskalyukon dugd ki, a macskalyukon dugd ki,
A macskalyukon dugd ki, ott dugd ki!

(Milota)

Elment Csiki a vásárra,
Ott talált rá a sárgára.
Bejárta az egész vásárt,
Nem szerette, csak a sárgát.

Sárga lovát megszerette,
Azon módon meg is vette,
Lajos fiát ráültette,
Újfaluba elvezette.

Megdöglött a Csíki lova,
Megnyúzta a Csíki maga.
Jó lesz a bőre bundának,
A lába meg kocsonyának.

(Hermánszeg)

Ritkán, ritkán jó a túrós kanda,
Azt húzza a hérmánszegi banda:
Nékem olyan asszony kell,
Ha beteg is keljen fel... stb.

(Hermánszeg)

Bakó Vince hegedűje
Romtiráé, rati-ratitom,
Veszett volna zöld erdőbe,
Romtiráé, rati-ratitom.
Ha az erdő ződ nem lett vón',
Romtiráé, rati-ratitom,
Bunkó Vince hegedűje nem lett vón',
Romtiráé, rati-ratitom.

(Hermánszeg)

A következő dal története az, hogy Ferenc Jóska Szatmáron szép báltermet csináltatott, ahova maga is elment mulatni. Szőnyeget terítettek le a bejárat előtt, azon ment be a terembe, miközben ezt a nótát dalolta:

Ferenc Jóska mezítláb ment a bálba,
Mert nem vót megvasalva a csizmája.
Kilenc kovács nem merte felvállalni,
Mert nem tudott rózsás patkót csinálni.

(Hermánszeg)

Különösen az újabb típusú népdalok között nagy számban találjuk a csalódott szerelem kifejeződését. Ez az érzelmes, érzelgős hangú dalkincs az újabb időkben vált divattá a fonókban. Közöttük többnek a régi népdalok világában zártabb, jelképes értelmű előképei voltak:

Nem átkozlak rózsám, nem szokásom,
Csak a mosdóvized vérré váljon,
Törülködő kendőd lángot hányjon,
A te szíved az enyéért sose fájjon!

(Hermánszeg)

Árva vagyok én, de nem igazi árva,
Ki vagyok a babám szívéből zárva.
Ha engem a szívéből kitagad,
Ez a magas ég csillagostól rám szakad.

(Porcsalma)

A Tiszának, a Dunának mind a két partja bádog,
Közepébe, közepébe fehér hattyú leszállott.
Két szárnyával széjjel veri tyuhaj a vizet, tyuhaj a habot,
Most tudtam meg, most tudtam meg, hogy a rózsám elhagyott.

(Túristvándi)

Elvitte a szél a homokhegyet,
Bánom rózsám, hogy megszerettelek.
Evvel köszönted meg hűségemet,
Gyászba borítottad a szívemet.

(Hermánszeg)

Szintén a műdalok erős hatását, vagy azok közvetlen átvételét mutatják a következő nóták, amelyek a fonókban az utóbbi időkben közkedveltek voltak:

Sárgarépa, petrezselyem, kukorica szár,
Jaj de kényes, jaj de büszke a mostani lány.
Átalvetős, tunikás a kötője,
Rá se néz az ilyen-olyan legényre. Stb.

(Általános)

Régi dolog, hogy a legény mind hamis,
Keserűen tapasztaltam magam is.
Hallgattam a szép szavára szüntelen,
Csalfasággal fizetett a hűtelen.

(Pátyod)

Ha tudtad, hogy nem szeretted,
Hálódba mért kerítettél?
Hagytál volna békét nekem,
Más is elvett volna engem!

(Pátyod)

Két nyárfa közt, két nyárfa közt
Felsütött a holdvilág;
Terád sütött, terád sütött
Egyetlenegy gyöngyvirág.

Én ültettem a rózsafát,
Más szedi le a virágát;
Én szerettem szökét, barnát,
Más öléli a derekát.

Nincsen eső, nincsen mező
 Hol a lovam legeljen;
 Nincsen nékem szép szeretőm,
 Aki engem szeressen.

Lesz még eső, lesz még mező,
 Hol a lovam legeljen;
 Lesz még nekem szép szeretőm,
 Aki engem szeressen.

Van már eső, van már mező,
 Hol a lovam legeljen;
 Van már nekem szép szeretőm,
 Aki engem szeressen.

(Hermánszeg)

Bár gyakori volt, a tánc mégsem tartozott annyira hozzá a fonó életéhez, mint a nótázás. Néhány évtizeddel gyűjtésünk ideje előtt táncra csak a fonó végén került sor, ilyenkor a lányok a fonást is abbahagyták a tánc kedvéért. Fél órát táncoltak, majd újra fontak. Ha jó hangulat volt, a legények citerát vittek a fonóba és „tánc alá” muzsikáltak. Megtörtént, hogy egy-egy alkalommal cigányt fogadtak, s akkor este nemigen haladt a fonás. Egyébként csak nótászóra táncoltak, nagyobb mulatságok a kalákafonókban voltak.

Az újabb kérésmjéni fonók népzenei hagyományaival kapcsolatban írta *Halmos István* 1959-ben megjelent tanulmányában, hogy ritka az olyan fonó, ahol sokat énekelnek. Ennek oka, hogy a fiatalok létszáma erősen megcsappant. A fonóban együtt voltak a serdülő korú és nagyobb lányok, a legények is vegyes korabeliek. A fonók heterogén közössége már ekkor széteső volt, nem voltak már benne erős egyéniségek (HALMOS 1959. 13.). Az éneklésnek, a nótázásnak mindent elsőprő lendületét a következő évtizedekben már nem érzékelhették.

A népzene és népköltészet körébe tartoznak, de műfaji különbözőségük miatt külön kell foglalkoznunk a népi énekes hagyományok három csoportjával: a lány- és legénycsúfolókkal, a párosítókkal és a balladákkal, amelyek a fonók társaséleti megnyilvánulásainak kifejezői és általános jellemzői voltak.

Kukorica, édesmálé...

A lány- és legénycsúfoló nóták a fonók népdal világának sajátos emlékei. Ilyeneket, ha nem is nagy számban, Tisztabereken sikerült lejegyeznünk:

Tisztaberki legények, Ica te, Sári te,
 Nem legények, lepények, Ica te, Sári te,
 Minden dolgot kerülnek, csókolózni szeretnek,
 Sári cinge cingedrá, Ica te, Sári te!

Tisztaberki kislányok, Ica te, Sári te,
 Kendert áztatni járnak, Ica te, Sári te.
 Hazajönnek vizesen, csókot adnak szívesen,
 Sári cinge cingedrá, Ica te, Sári te!

A lányok énekeltek, amikor érkezésük előtt a legények az ablakon leselkedtek be a fonóba:

Kukorica, édes málé,
Nincs szebb élet, mint a lányé;
Ha lefekszik az ágyába,
Csöndesen alszik álmába’.

De a legény, mint a kutya,
Kóborol egész éjszaka;
Az ajtóról az ablakra,
Faggyon oda az ajaka!

A lányok énekelgették, de néha visszájára fordítva a legények is átvették a következő nótát:

Meg kell, meg kell, meg kell a legényt becsülni,
Tüzes vasra, gerebenre kell ültetni.
Mert a legény rohadt gomba,
Kilökjük a, kilökjük a szemétdombra!
Meg kell, meg kell, meg kell a kislányt becsülni,
Aranyszékbe, bársonyszékbe kell ültetni.
Mert a kislány rozmaringszál,
Hajlik mint a, hajlik mint a gyenge nádszál.

A legények kezdték a dalt, majd a következő strófában a lányok válaszoltak rá tréfás hangon:

Ezt a kislányt ne vedd el, ne vedd el,
Nem győződ meg selyemkeszkenővel.
Kilencet köt fejére, séj-haj a nyakára,
Tizediket karcsú derekára.

Ezt a legényt ne vedd el, ne vedd el,
Nem győződ meg lekváros kenyérral.
Kilenc karéjt eszik meg egyszerre,
Tizediket fogja a kezébe.

Régi eredetű csúfolódó nóta lehet, s valószínűleg elferdített, frivolizált változat az alábbi szöveg:

Nézz ki babám az ablakon,
Ki megyen a kövesúton.
A szeretőm megyen rajta,
Csikos a bugyogó rajta.

Erre gyere, ne menj arra,
Jobb út van erre, mint arra.
Erre gyere, szívemnek a fele,
Felét egye meg a fene!

Gyakoriak voltak a falucsúfoló nóták és mondókák, amelyeket a fonóban is gyakran emlegettek. Ilyen, de egyben leánycsúfoló is az alábbi szöveg:

Aki tejet akar venni,
Istvándiba jöjjön venni.
Ott mérik az olcsó tejet,
Hárman fejnek egy tehenet!

Sárgacsikó, csengő rajta...

A régi fonókban volt szokás a lányok és legények nótáiban, mondókáiban való összepárosítása, tréfás „kiházásítása”. A párosító, házasító daltípus Karcagról származó, talán legrégebbi emlékét 1750-ből a szolnoki Állami Levéltár peres iratai között *Morvay Péter* találta meg, s azt a Néprajzi Közlemények II. évfolyamában ismertette (MORVAY 1957.). A fennmaradt, határozott ritmusú, szépen csiszolt sorokat tartalmazó dalszöveg – mint írja – három, illetve négy részre tagolódik, s egykor több változat meglétére utal. A fonó közössége a lányokat és legényeket igyekezett összehoronálni, s ez a törekvés a házasító nótáiban is kifejezésre jutott. A párosításban a közösség véleménye, felfogása tükröződött. Az ismert párosító, kiházasító nótákba mindig egy-egy lány és legény nevét szőtték bele, akik kimondottan vagy kimondatlanul amúgy is vonzódtak egymáshoz. Kutatásaink idején ez a szokás már alig élt a fonókban, de az idősebbek a házasító nóták közül még sokat emlegettek:

Láda, láda, pici láda,
Fáj a Balla Péter lába.
Hazaüzen az anyjának,
Szedjen füvet a lábának.

Szedne, szedne, hogyha lelne,
Gyógyítaná, ha lehetne.
Ott van Török Nelli helybe’,
Gyógyítsa meg a szerelme!

(Milota)⁵

Sonkád felől jön egy felleg felfele,
Borbély Lenkét koszorúzzák felfele.
Ne félj Lenke, menyasszony lesz belőled,
Szabó Guszti lesz a te vőlegényed!

(Milota)

Ugyanezt a dalt Tisztabereken az alábbi változatban jegyeztük le:

Gacsály felől jön egy felleg, esni fog,
Kis Margitka menyasszony lesz, sírni fog.
Ne sírj Margit, szép asszony lesz belőled,
Nadolai Sanyi lesz vőlegényed!

⁵ A szöveg és dallam *Volly István* gyűjtése Paszabról (SZOL. A... 1957. 58–59.).

Tréfás, csúfolódó hangvételű a következő két dal:

Vári Feri kis csizmája,
Elhagyta a Kis tanyába.
Eredj Eszti, doboltasd ki,
Hátha meglelte valaki!

(Milota)

Fóri Sári kéményébe
Villa, kanál van kitéve.
Azért van az odatéve,
Kondor Zoli egyék véle!

(Milota)

Tisztaberekről való a következő három kiházasító nóta:

Árok parton ruca tojás,
Kónya Misi rojtos gatyás;
Nem az Isten adta neki,
Gergely Arany varrta neki.

***

Kertem alatt fodormenta,
Ott sül a jó palacsinta;
Kiss Jolika sütögeti,
Úr Géza meg eszegeti.

Ne ülj Géza a lábára,
Mert üvegből van a lába;
Ha eltörik meg kell vened,
Kiss Jolikát el kell vened!

***

Kovács Eri kis szobája ki van festve,
Odajár Dobó Karcsi minden este;
Leveszi a kalapját,
Megcsókolja Erikát
Minden este.

Szamotoatárfalván és Hermánszegen ismerték a következő kiházasító dalt:

Az árokba' pemetefű,
Király Iboly rétes székfű,
Kétfelé hajlik az ága,
Kanyó Dani kalapjára.

Szamosatárfalván maradt meg legtovább a kiházásítás szokása:

Ülnek a legények körbe, karikába,
Arra megyen Péterfi Rózsi cifra nyoszolyába'.
Kérdi tőle egy legény, ugyan ki kislánya,
Fási Lajos felugrik, hogy az ő babája.

* * *

Jaj kismadár, kismadár,
Mi van a lábodon: selyemszál;
Kössük a Lajos lábára,
Vigyétek a Rózsika ágyára.

Ugyan te Rózsi mit gondolsz,
Beteg a Lajos, nem búsulsz?
Ha bémensz a házba, ráborulsz,
Ne félj szívem Lajos, meggyógyulsz!

A *Sárga csikó, csengő rajta*... kezdetű kiházásító nótát több faluban emlegették, de teljes szövegét nem sikerült lejegyeznünk. Ennek Kérsemjénben ismerték egy tréfás, elferdített, csúfolódó változatát, amellyel már nem a dal eredeti szándékait fejezték ki:

Sárga csikó, csengő rajta,
Menyasszonyért megyünk rajta;
Majd betérünk egy udvarra,
Balogh Gyuri udvarára.

Van annak egy Erzsi lánya,
Van is annak vetett ágya,
Két dunnája, hat párnája,
Tóth Kálmánnak görbe lába,
Kosáron mász fel az ágyra.

Hallottatok, Szárazberken mi történt?....

A fonók népzenei, népköltészeti anyagának becses emlékei a balladák, amelyeknek csak újabb típusait sikerült területünkön megtalálni. A fonóban mindennapi témák voltak azok az események, amelyeknek híre az egész vidéket bejárta, s a történetek közül többet balladává formált, s megőrzött a népi emlékezet:

Hallottatok, Szárazberken mi történt?
Brugó Vilmát a legények megölték.
Szívét, máját a késsel kimetszették,
A holttestét a gabonába tették.

Másnap indult édesanyja keresni,
Hol fogja ő az ő lányát meglelni?
Az ablakból egy ember azt kiáltja,
Ott van a te lányod a gabonába!

Ugyan Pista, nem fájt-é a te szíved,
Mikor azt a gyöngye kislányt megölted?
Akkor nem fájt, de most már majd meghasad,
Viselem a negyvennyolcas nagy vasat.

Tisztítják a szárazberki temetőt,
Brúgó Vilmát teszik abba legelőbb.
Brúgó Vilma nyugszik a temetőben,
Szeretője az örökös börtönben.

(Hermánszeg)

Hasonlóan kerek, jól megformált, költői képekben gazdag a következő ballada:

Bereg Náni kiment az erdőre,
Lefeküdt a tölgyfa levelére.
Egyet-kettőt kurjantottam néki,
Kelj fel Náni, mert meglát valaki!

Felkött Náni, bément a csárdába,
Kilenc zsandár nyomon ment utána.
Száz icce bort, száz szál gyertyát mellé,
Hadd igyon a szegény zsandár legény!

Bereg Nánit két zsandár vallatja,
Édesanyja az ajtón hallgatja.
Valld ki lányom, valld ki bűneidet,
Hová tetted három gyermekedet!

Egyet tettem diófa tövire,
Másodikat Duna fenekére,
Harmadiknak öngyilkosa lettem,
Azt is tudom, örökös rab lettem.

Bereg Náni piros pántlikája,
Megakadt a börtön kapujába.
(Változat: Nem köti már többet a hajába.)
Tedd el Náni a ládafiába,
Majd jó lesz a kislányod hajába!

(Hermánszeg)

A fonókban gyakran énekelgették, távolabbi falvakban is ismerték a penyigei lányok tragikus történetét. Az esemény 1905-ben történt, közvetlen utána született a ballada, amelynek csak töredékét sikerült lejegyeznünk:

Szatmár megye Penyige községbe
Kilenc kislány belehalt a vízbe.
Szenke vize száradj ki, apadj ki,
De sok anya könnyét te csaltad ki!

Beleültek a hajó orrába,
Kiborultak a Szenke habjába.
Kilenc kislányt viszi a víz, viszi,
Édesanyja a partjáról nézi.

Gyere anyám, ne hagyj belehalni,
Gyenge testem a halnak megenni.

(Penyige)

A cséplőgépek elterjedésével országszerte kialakult cséplőballadák emléke is megtalálható volt a vidéken. Az itt közölt változat az emlékezetben sokat romlott és más balladák elemeivel keveredett:

Farkas Julis felmászott az asztagra,
Egyenesen beleesett a dobba;
Mikor ezt a szeretője meglátta,
Felkiáltott: Álljon meg a masina!
Mikorára a masina megállott,
Farkas Julis piros vére mind elfolyt;
Gyertek lányok, tegyük fel a szekérre,
Vigyük el a zsidó orvos elébe!

Mikor ezt a zsidó orvos meglátta,
Felkiáltott, nincsen élet, nincs remény!
(Változat: Zsidó orvos félrefordult, azt mondta:

Az Isten a Farkas Julcsa orvosa!)

Gyertek lányok, tegyük fel a szekérre,
Vigyük el az édesanyja elébe!
Nyisd ki anyám zöldre festett kapudat,
Hadd vigyék be egyetlenegy halottad!

Mikor ezt az édesanyja meglátta,
Két kezét a feje felé kulcsolta;
Felkiáltott: Isten sincsen az égben,
Julis lányom kint van a temetőben!

Farkas Julist most viszik a temetőbe kifele,
Szabó Pistát az örökös tömlöcbe.
Olvasd anyám delin kendőm szegletét,
Tizennyolc éves koromban temettél.

(Hermánszeg)

Töredékes formájában több faluban előfordult, de teljes szövegében is emlékeztek még néhányan Szabó Gyula vásári ponyvára illő történetére. Utóbbi ballada még magán viseli a népi verselők, hírversírók eredeti, nehézkes, kiforratlan kifejezési formáit, amelyeket a közösség idővel saját ízlése szerint alakíthatott, s a népköltészeti alkotások magasabb szintjére emelhetett volna.

Szabó Gyula egy vasárnap délután
Találkozott Jolánkával az utcán.
Hívta őt a zöld erdőbe sétálni,
Hogy majd ottan virágot fognak szedni.

Kiértek a zöld erdőnek szélére,
Most már Jolán, üljünk le a zöld fűre.
Úgysem hagyom, hogy te legyél a másé,
Még az éjjel meg kell halni egymásér'!

Szabó Gyula revolvere de fényes,
Jolánkának két golyó elégséges.
Egyet lőtt a saját maga szívébe,
Ráborult a Jolánka holttestére.

Gyászba borult a Petőfi nagy utca,
Horváth Jolánt holtan viszik ki rajta;
Koporsója végtől végig koszorú,
Csak a Jolán édesanyja szomorú.

Édesanyja ha bemegy a szobába,
Ráborul a diófa asztalára.
Sírva mondja, Isten sincsen az égbe',
Jolánkám már kint van a temetőbe'.

(Hermánszeg)

Hasonló hangvételű, s az előzővel azonos dallamra volt énekelhető a következő ballada:

Barna Jancsit arra kérte babája,
Küldje el a jó anyját másvilágra.
Kihívta a zöld erdőnek mélyére,
Most már anyám üljünk le a zöld fűre.

Véres lett a Barna Jancsi ruhája,
Nincsen anyja, aki kimossa rája.
Mosd ki babám a ruhámat fehérre,
Holnap megyünk őrmester úr elébe.

Őrmester úr adjon Isten jó napot!
Adjon Isten Jancsi fiam, mi bajod?
Őrmester úr, szívem öli a bánat,
Egy kislányért megöltem az anyámat.

Hogy merted azt Barna Jancsi megtenni,
 Az anyádat egy kislányért megölni?
 Őrmester úr, ő volt én ellenségem,
 Nem engedte, hogy feleségül vegyem.

Erdő szélén most faragják azt a fát,
 Amelyre a Barna Jancsit akasztják.
 Fúja a szél fekete göndör haját,
 Más öleli Barna Jancsi babáját.

Más öleli, másnak ül az ölébe,
 Más legénynek kacsingat a szemébe.

(Hermánszeg)

Megy a kosár...

A fonóban gyakorolt játékok egy részét a lányok és legények közösen, más részét a legények maguk között játszották. Közös játékokra csak bizonyos fonalmennyiség megfonása után kerülhetett sor, akkor is előbb olyan játékot kezdtek, amelyet munka közben is folytathattak. A mozgással, helyváltoztatással járó közös fonójátékokra jellemző, hogy többségükben csak egy-egy lány, illetve legény aktív szereplését kívánták, mialatt a többiek folytathatták a munkát. A játék a hosszú ideig végzett, azonos testtartást, azonos, beidegzett mozdulatokat kívánó munka közben változatosságot, felfrissülést és felüdülést jelentett a lányok számára. Feloldotta az elmerevült testrészeket, új erőt, lendületet adott a további munkához. A mindenkit egyformán foglalkoztató játékok idejére felfüggesztették a fonást. A játék heve és lendülete gyakran elragadta a fiatalokat, ilyenkor aztán a fonás nem is haladt. A szülők elfogadták a játékok szükségyszerűségét, de nem szerették, ha a fiatalok nagyon belemerültek, s a fonóba is inkább a játék miatt jártak. Mondogatták a lányoknak: – Mi szükség van arra a sok játékra?! – Jobb volna, addig egyet nyújtanál! (Egy nyújtás – a fonalnak újra feltekerése az orsóra.) Rendszeren a lányok három játék után nem is kezdtek újat, hanem a fonáshoz tértek vissza (LUBY 1939. 240.).

A közös játékok általában a fiatalok közötti közvetlen kapcsolatok létrejöttét szolgálták. Erre legalkalmasabbak voltak a párválasztó játékok, amelyekben a lányok és legények egymás iránti vonzalma is megmutatkozott.

Az egy helyben, munka közben gyakorolható játékok között leggyakoribbak voltak a *Megy a kosár...* típusú párbeszédés játékok. Ezeket a lányok a legényekkel együtt játszhatták.

A fonó egyik tagja valakinek azt mondta: – Megy a kosár! A megszólított erre megkérdezte: – Mi van benne? – Szép fiú, szép lány. – Adj egyet! – Adok egy szökét, meg egy barnát, melynek kezdőbetűje C. M. A játék kezdője egy legényre, illetve lányra gondolt, s nevének kezdőbetűit adta meg. – Mit adsz neki enni? A kérdezőt aszerint, hogy az általa gondolt személy mennyire volt kedves számára, kedvelt ételt nevezett meg, vagy halandzsa ételnévvel válaszolt: – Húslevest! – Habámbusz levest! – Érándus levest! – Haprecsórét! A megszólított tovább kérdezte: – Hová fekteted? Szintén szimpátia szerint hangzott a válasz: – Ágyra! – Földre! – Ágy alá! – Ki mellé? – Én mellém! – Te melléd! – Hova jusson? – Mennybe! – Pokolba! A kérdezőnek eddig ki kellett találni, hogy a játék kezdeményezője kire gondolt. Ha eltalálta, ő folytatta a játékot: – Megy a kosár!... (Porcsalma – általános.)

A játékban a kérdezett nemcsak magával kapcsolatban gondolhatott valamelyik lányra vagy legényre, hanem más közelálló is lehetett a játék tárgya. Arra a kérdésre, hogy ki mellé fektetné, a megfelelő válasz megkönnyítette a kérdező dolgát. Helyénvaló párosítással megelégedettséget, titokban remélt kapcsolatok fölfedésével szemérmes pironkodást, nem kívánatos párosítással pedig megütközést, tiltakozást vagy derültséget váltott ki a játék a résztvevőkből. Ez a játék párosító célját és szerepét tekintve a népi társasösszejövetelek kiházasítási szokásainak körébe tartozik.

A játéknak területünkön többféle változata volt ismert. A következő párbeszédés formák párválasztó jellege jól megmutatkozik: – Megy a kosár! – Mi van benne? – Lány, legény, eladó! – Neked adom Kanyó Danit! Ha a lány a nevezettet kedvelte, akkor elfogadta, ha nem volt számára kedves, visszautasította: – Nem kell! – Válassz másat! – Ács Bálint! – Neked adom Ács Bálintot! Ezután a lány a választott legénnyel kezdte újra a párbeszédet. (Hermánszeg)

– Fut a kosár! – Ki ül benne? – Három szép dali legény! – Milyen öltözetben? – Kék csíkos ingben, a másik fehér ingben, a harmadik barna kalapban! – Melyikkel mégy rózsát szedni? – A kék csíkos ingűvel! – Melyikkel töviset szedni? – A fehér ingűvel! – A barna kalapos lesz a párod! (Tisztaberek)

– Gurul a kosár! – Ki gurul alá? – Három szép fiatal legény! – Melyiknek milyen a ruhája? – Sötétkék, barna meg fekete! – Melyikkel mégy virágot szedni? – A sötétkéekkel! – Melyikkel mégy nádat kőtni? – A barna ruhással! – Melyikkel maradsz az ágyban? – A feketével!

A helyben játszható párbeszédés, felelgetős játékok közé tartozik a *Jajj, mi baj...* elnevezésű játék. Ennek is megmutatkozik párválasztó szerepe, de az előbbieknél élénkebb, játékosabb és a *zálogos* társasjátékok közé is sorolható.

A játékot vezető *bíró* a fonóban résztvevő mindegyik lánynak és legénynek adott egy számot. Ezután a bíró valamelyik számmal szólította a lányt vagy legényt, akinek gyorsan mondania kellett: – Jajj! A bíró kérdezte: – Mi baj? – Szerelmes vagyok! – Kibe? – Nyócba! Ekkor a nyolcasnak kellett azonnal mondani: – Jajj! S így ment tovább a játék. Ha a számmal szólított nem jelentkezett, zálogot adott. (Hermánszeg)

Hasonló zálogos játék volt a *madárjáték*. A lányok és legények egy-egy madárnevet választottak maguknak. Egyikőjük elkezdte: – Elvesztettem csörgős sapkám, meglette a szarka! Ez gyorsan kérdezte: – Én, te? Válasz: – Te, te! Szarka: – Én nem! – Hát ki? – A galamb! Ekkor a galamb néven szólított folytatta a szarkával a játékot. Ha valaki nem figyelt és nem válaszolt azonnal, vagy a másik játékos nem tudott gyorsan újabb madárnevet mondani, zálogot adott. (Tisztaberek)

A *Megy a kosár*-hoz hasonló, de már mozgást, helyváltoztatást is kívánó játék volt a *Csörög a korszó*. Ennek párválasztó szerepe abban különbözik az előbbiektől, hogy nem maguk a játékosok választották maguknak a játékban a társat, hanem az arra kiszemelt játékvezető párosította össze a fiatalokat. A játékvezető elkezdte az egyik legénynél: – Csörög a korszó! A legény megkérdezte: – Mi van benne? – Lány, legény eladó! – Adj egyet! – Odaadom Nagy Julit! Erre a legény odament az említett lányhoz, megcsókolta, majd ezután ezzel a lánnyal kezdte újra a párbeszédet a játékvezető: – Csörög a korszó!...

Közkedvelt játék volt a *Virulok*. 8-9 óra felé, amikor minden lány orsóján jócskán volt már fonal, az egyik legény odaállt az ajtóhoz és azt mondta: – Virulok! Valaki megkérdezte: – Kiért virulsz? A legény a fonóban lévők közül egyik lánynak a nevét mondta, aki erre felállt, odament a legényhez és megcsókolta. Ezután ő állt az ajtóhoz és mondta: – Virulok! A következő kérdésre a lány annak a legénynek a nevét mondta, akitől szívesen fogadott csókot.

Sokszor a játékot idegen legény kezdte, és ha kérdezték: – Kiért virulsz?, a házilányt illet elsőnek szólítani. Szokás volt elsőnek azt a fiatal lányt is megnevezni, aki a nénjével először jött a fonóba. Ha a lány még ismeretlen volt a fonóban, kicsit szégyenkezett, mire a legények csúfolni kezdték. A lány gyakran el is sírta magát. Ha a szólított lány nem ment el „virulni”, a legény egymás után háromszor

mondta a nevét, csak azután hívhatott mást. A legény számára ez igen nagy sértés volt. Néha a lányok összebeszéltek, s nem mentek megcsókolni a legényt, aki azon a télen nem ment többet abba a fonóba (LUBY 1939. 239–240.).

A „virulást” követte a „*Meggyet rázok*” kezdetű játék. Egyik legény az ajtófélfánál leguggolt, kötőjét felfogta és azt mondta: – Meggyet rázok! A legények megkérdezték (mert csak nekik illett): – Kinek, hé? A kérdezett megnevezett egy lányt, aki odament hozzá és megcsókolta, majd ő kezdte újra a játékot (LUBY 1939. 239–240.).

Régi, általánosan elterjedt játék volt a *Kútba estem*. Egyik legény leguggolt, s kezdte: – Kútba estem! Valaki megkérdezte: – Ki húzzon ki? A legény erre megnevezte a szeretőjét, aki már szaladt is, hogy a legényt el ne lepje a víz. A legényt a lány felemelte, megcsókolta, s ezzel jelképesen kihúzta a kútból. A játékot ezután a lány kezdte újra. Ha a lány lassan ment a legény segítségére, az azt jelentette, hogy nem szereti. Előfordult, hogy a lány csók helyett a guzsalyról fogával kitépett szöszöt vitte a legény szájába. A legény ezt a lányt nem hívta többé, hogy a „kútból kihúzza” (LUBY 1939. 240.).

Egyes falvakban ezt a következő párbeszédés formában játszották: – Kútba estem! – Hány méterre? – Öt méterre! – Ki húzzon ki? A megnevezettnek annyiszor kellett megcsókolni a lányt vagy legényt, ahány métert az mondott. (Kérsemjén)

Szintén a lányok és legények közötti kapcsolat kinyilvánítását szolgálta, s párválasztó jellegű a következő játék. Egy legény összefonott törülköző kendővel kicsit rácsapott egy lány térdére és kérdezte: – Tetszik a szomszéd? Mire a lány válaszolt, s ha igennel felelt, a legény tovább ment, de ha azt mondta: – Nem tetszik!, akkor helyet kellett cserélnie valamelyik másik lánnyal. A játék mindaddig folyt, amíg minden lány a kívánt legény mellé nem került.

Amikor a lányok a fonást félbehagyták, sor került a nagyobb mozgást, mindenki aktív részvételét kívánó játékokra. Egyik a *Hol ülsz, Lala?* Valakinek bekötötték a szemét kendővel, a fonó tagjai pedig helyet cserélgettek egymással. A bekötött szemű játékos kezébe kispárnát adtak, azzal tapogatta végig a többieket és igyekezett valakit felismerni. Ha úgy vélte, hogy sikerült, ölébe ült. Ekkor a többiek kérdezték tőle: – Hol ülsz, Lala? Ha a bekötött szemű játékos eltalálta, kinek az ölébe ült, annak kötötték be a szemét. Ha nem, akkor újra kezdte a keresést. (Túrricse)

Az újabb társasjátékok közül ismerték és gyakorolták a *Hogy tetszik? És a Mit viszünk Amerikába?* kezdetűeket.

A legények játéka a fonóban a mutatványos, erőt, ügyességet igénylő és beugrató játékok voltak. Ezekben egymást igyekeztek felülmúlni, a mutatványokban néha versengés alakult ki közöttük.

Egyik legény leült a földre törökülésbe, két karjával két térdét átfogta. Hóna alatt másik legény átkarolta és feldobta a vállára. Nehéz mutatvány volt, nem mindenki tudta megtenni. (Kérsemjén)

Egyik legény beleszúrt egy kést az ajtóba, s a másik hanyatt dőlve szájával igyekezett azt kivenni, vagy hátrafelé dőlve, kézzel az ajtónak támaszkodva haladt lefelé a késig, vagy a földről „hídból” haladt a kés felé. (Kérsemjén)

Egyik legény hanyatt feküdt a földön és megmerevítette magát. Másik a lábához állva térdhajlatánál átfogva igyekezett őt talpra állítani. (Kérsemjén)

A legények egy karosszéket egyik első lábánál megfogva fél kézzel felemeltek és maguk előtt kitarították. (Kérsemjén)

A *Megy a mókus* nevű játék figyelmet és ügyességet kívánt. Három legény ült egymás mellé. A középső a két térde között seprőt tartott és ujjaival annak a nyelén „zongorázott”. Közben oda-odacsapott valamelyik szomszédjának a térdére, aki ilyenkor a legény kezére igyekezett ütni. Amelyik szomszédjának ez sikerült, az került középre. (Hermánszeg)

Hatásos mutatvány volt a következő: Egyik legény odaszólt barátjához, akivel már előre megbeszélte a játékot: – Figyelj a szóra! – Akkor eredj ki, amikor én kiküldelek, akkor gyere be, amikor

én hívlak, azzal fogjál kezet, akivel én előzőleg kezet fogok! – Elmehetsz! A másik legény kiment a pitvarba, a benn maradó valakivel kezet fogott, majd behívta társát, aki szintén kezet fogott azzal, akivel előbb a játék vezetője. A játékot többször ismételhették, mert a megbeszélés szerint a legény mindig annak nyújtotta a kezét, aki a – Figyelj a szóra! felhívás után legelőbb, de még a másik legény előtt megszólalt.

Míg a többiek rá nem jöttek az alábbiak magyarázatára, megcsodálták a legények bűvészmutatványait is: Összefütyülök négy krumplit egy kalap alá! A játékot bemutató legény négy krumplit helyezett el a földön, egymástól távolabb. Két kalapot vett a kezébe, és az egyik alatt egy ötödik krumplit is tartott. A kalapokat a földre helyezett két krumpli fölé tartotta, a kezében lévő krumplit letette, a másikat felvette, s közben fütyentett. A mozdulatokat addig ismételte, míg mind a négy krumpli egy kalap alá került.

Beugrató játékaik néha a durvaság határán mozogtak, s azokat különösen a tapasztalatlanabb, fiatal legények kárára gyakorolták: – Ti bent vagytok, én kimegyek, mégis előbb beteszem ide a lábam (lábával a földre toppantott). A játékot bemutató legény kiment, kis idő múlva bejött, lehúzza lábáról a csizmát, majd újra beledugta a lábát. Amikor korábban toppantott, nem a szobára, hanem a csizmájára gondolt.

– Te kimegy, én hármat ütök a falra, akkorára te bejössz! A megszólított legény kiment, a bent maradó kettőt ütött a falra, a kint lévő nem győzve várni a harmadik ütést, végül bejött. – Én átlátok a falon, meglátom kívülről, idebent hogy állsz! – Hogy állok? – hangzott belülről a kérdés. – Mint egy számár!

A fonójátékok gyakorlása mellett a fiatalok, vagy néha az idősebbek játékos kedvének is gyakori megnyilvánulásai voltak azok az apró csínytevések, amelyekkel egymást megtréfálták, s a fonó közösségét mulattatták. Ha egyik lány kiment a fonóból, a többiek a szöszét megsózták, megpaprikázták, vagy dohányport szórtak bele. Nyalazás közben azután a szösz csípte a lány nyelvét, a dohány illata facsarta az orrát, s ezen társai jókat derültek. A lánynak az orsójára hurkot kötöttek, amit aztán bogozhatott, hogy tovább tudjon fonni. A legények paprikát csempésztek a sütőbe, ami később csípte a fonók szemét, míg jól ki nem szellőztették a szobát. Az asszonyfonóban, ha valaki kiment, széke alá marék hamut tettek, hogy legyen hova pisilnie. A mit sem sejtő lány kötőjének madzagját hátul a székhez kötötték, s ha felállt, ment vele a szék is. Erősebb tréfa volt, hogy a legény meggyújtotta a lány szöszét, s ha a lány nem volt elég ügyes, az egész elégett. Ez esetben a legény kárpozlással tartozott. Otthon szolt az anyjának: – Anyám, adjon egy fű szöszet, elégettem a fonóban a Juliska szöszét! Az anya, ha nem is szó nélkül, de adott, mert a lány nem vallhatta kárát a tréfának. Ha a guzsalyzalag is elégett, a legény azt is megvette a lánynak.

Néha a legényeket is érték meglepetések. Ha valamelyik legény beszélgetés közben elálmosodott és a kiságyon elaludt, csipetnyi szöszet tettek a lábujja közé, s azt meggyújtották. Az alvó, amikor égette a lábát a szösz, „csillagokat rúgott”. Másiknak a lábát az ágyhoz kötötték és elkiáltották magukat: – Tűz van! Ekkor felébredt a legény, de nagy derűtségre nem tudott leugrani az ágyról.

Elvettem két zsák borsót...

A fonóban a legények legkedveltebb szórakozása volt a *leselés*, vagy *orsókapás*. Ez vidékenként eltérő szokások szerint, de általában háromféle módon történhetett:

1. Elkapással, külön-külön, időmegtározás nélkül.
2. Elkapással, egyszerre, meghatározott időben, általában pontban 9 órakor.
3. Amikor a lány elejtette az orsóját.

A leselés Tiszacsécsén, Milotán, Fülesden, CsaHolcon nem volt időhöz kötve, a legények egész este leselhettek. Figyelték, hogy mikor kaphatnák el a mellettük ülő lány kezéből az orsót. Ha ez sikerült, a lánynak csókkal kellett azt „kiváltani”. A lány vigyázott orsójára, s ha a legény próbálkozása nem sikerült, így tréfálkozott vele:

Elvettem két zsák borsót,
Táti legény nem kap orsót,
Ha én olyan táti volnék,
Szégyenletemben meghálnék!

(Fülesd)

A szöveget énekelték vagy dallam nélkül mondták. Néhol a dal vagy mondóka változatait is ismerték:

Elvettem két zsák borsót,
Táti legény nem kap orsót!
Félre bajusz, csókot kapsz,
Ma se kaptál, most se kapsz!

(CsaHolc)

Elvettem két zsák borsót,
Rest a legény, nem kap orsót!
Ha én olyan legény volnék,
Minden este csókot kapnék!

(Tisztaberek)

Az orsókapást egyes falvakban tágabb időhöz kötötték, a leselés számát korlátozták vagy pontosan meghatározták. Szamosangyaloson úgy tartották, hogy leselni csak farsang kihirdetése előtt, Szamosangyaloson pedig csak farsang idején lehetett. Azt mondták, aki farsang előtt orsót kap, az „megrihesedik” (HADADY 1942. 146.). Panyolán csak 7 és 9 óra között engedték meg az orsókapást, Tiszakóródon csak 8 óra után, de 9 óráig is csak egyszer leselhettek a legények. Ha a lány már kiváltotta valakitől az orsóját, bátran fonhatott, nem kellett attól tartania, hogy ismét elkapják tőle az orsót. Panyolán a szokás szerint ahány gerenda volt a házban, annyiszor lehetett egy este orsót kapni. Ezért a fonó elején megszámozták a szoba födémének a gerendáit. Az orsókapás általában egy időben, megadott jelre történt. A legények úgy helyezkedtek, hogy lehetőleg egyszerre, minden lánytól elkaphassák az orsót. Ha ez nem sikerült, később újra próbálkoztak. Kölcshán, Tisztabereken és Hermánszegen csak 9 óra után lehetett orsót kapni, Kérsejénben akkor is csak fél óráig. A lányok orsókapás idején nagyon éberem fontak, de bárhogyan ügyeskedtek is, ha az első kísérlet nem sikerült, alig nyújtottak néhányat, az orsó a legény kezébe került. A lány igyekezett eldugni, a háta mögé rejteni az orsóját, de ott is elkapták. Azután hiába mondta: – Nem igazság, nem is fontam vele –, a kiváltás elől nem tudott kitérni. Ha a legények megunták a próbálkozást vagy a többszöri kiváltást, – Na fonjatok! – mondták, s azután már nem kezdték újra a leselést.

Túristvándiban, Sonkádán, Vámosorosziban, Rozsályban, Szamostatárfalván, Szamosbecsen, Szamosangyaloson, Porcsalmán és Nagyecsedén az orsókapás ideje 9 óra volt. Amikor a fonóban az óra a 9-et ütötte, az egyik legény elkialtotta magát: – Orsóra legények! Erre mindenki igyekezett a mellé ültő vagy hozzá közeli lánytól az orsót elkapni. A lányok csak néztek mindenfelé, honnan ugrik még elő legény. Tették magukat, hogy dugják az orsót, de úgy intézték, hogy ki ne maradjanak a játékból. A legények különösen annak a lánynak az orsójára pályáztak, akitől csókot akartak a kiváltáskor kapni. Ha a lány nagyon eldugta az orsóját, előfordult, hogy a legények lekapták guzsalyáról a szöszöt és meggyújtották. Az égő szöszöt tenyérrel vagy vízzel oltották, s ha ez sikerült is, a szösz már nemigen használhatták, mert bűdös volt, az abból font fonál szakadás lett, inkább csak pászmamadzagnak megsodorra vehették az égett szösznek hasznát. Az orsókapás rövid ideig tartott, csak amíg az óra ütött, emiatt a legények már előre nagyon helyezkedtek, egyik sem akart orsó nélkül maradni. 9 óra előtt még az ágy alá is bebújtak, hogy óraütéskor hátulról, észrevétlenül kaphassák el a lányok orsóját. Volt, akinek kettő is jutott. Ezt az előzetes helyezkedést, készülődést mondták „leselésnek”, magát az orsó megszerzését „orsókapásnak”. A sikeres orsókapás után volt nagy öröm, a lányok részéről sok esetben tetetett sajnálkozás, s kezdődött a kiváltás.

Szamosbecsen csak attól a lánytól volt joga a legénynek elrabolni az orsót, aki azt előzőleg már legalább egyszer elejtette, s a legény neki feladta. Így a kiváltáskor kapott csók a korábbi orsófeladások jutalma is volt (HADADY 1942. 146.).

Az orsók erőszakos elvétele közben megtörtént, hogy egyik-másik eszköz eltörött. A játékban károsodás a lányokat nem érthette, az eltörött orsók helyett a legények másikat vettek a lánynak. Panyolán, Túrricsén és Sonkádán egy eltörött orsó helyett kettőt kapott a lány. Csaholcon a kártételben adott pár orsót a lány ablakába tette a legény.

Ha a lány kerekesguzsalyról font, orsókapáskor a legények a kerekesguzsaly valamelyik alkatrészét vették el, ami nélkül a lány nem tudott tovább fenni.

Az orsókapás harmadik módja volt a fonás közben leejtett orsó „elleseleése”. A szokás Fülesden, Kölcсэн és Nagyecsedén az előbbi formákkal párhuzamosan, azok mellett élt, míg Gacsályban (SEBESTYÉN 1959. 113.) és Pátyodon az orsókapásnak főként ez a módja volt szokásban. Az elejtett és a legény által felkapott orsót ezekben a fálvakban szintén csókkal kellett kiváltani. Kölcсэнben nótát is tudtak róla:

De rossz orsót vett anyám a vásáron,
Minden este tízszer, hússzor kiváltom;
Pergetem, elejtem,
Isten tudja, az eszem hol felejtem!

Szamosbecsen, Hermánszegen és Porcsalmán a leejtett orsó feladásáért újabban nem járt csók. A legénynek kötelessége volt felvenni és a lánynak odaadni az orsót, amit az megköszönt. Ha azonban a lány nagyon gyakran elejtette az orsóját, abból a legény azt következtette, hogy szívesen veszi az udvarlását. Ha viszont a legény nem érzett vonzalmat a lány iránt, többszöri feladás után ezt így adta a lány tudtára: – Vigyázní legények, ez az orsó fiúzhatnak! A megjegyzés a lányra nagy sértés volt, ami után legtöbbször sirva szaladt ki a fonóból, visszajövet pedig a felső fonalréteget letépte az orsójáról és elégette, s a legényhez nem szólt többet (HADADY 1942. 145–146.).

Ha sűrűn elejtették az orsót, maguk a lányok is tréfás megjegyzéseket tettek egymásnak: – Leselöt vár! – Leselhetne! – Leselkedhetnek! – Legényelhetne! A lányok a megjegyzésekért nem haragudtak egymásra, sőt ilyeneket magukra vonatkoztatva is mondogattak.

Az elmélázó vagy udvariatlan legényre is mondták, ha nem kapott azonnal az elejtett orsó után:

Elvettem két zsák borsót,
Reste legény nem kap orsót!

Ha sűrűn elejtették, s a legények nem nagyon kapkodtak az orsók után, ez volt a szólás:

Potyoghatsz itt, nem kellesz itt,

Rest a legény, nem ugrik itt!

Menyasszonynak azonban, ha vőlegénye nem volt ott, senki sem adta fel az orsóját. A feladás a lányhoz való közelítést jelentette, udvarlási szándékot mutatott, amit a menyasszony nem fogadhatott el.

Az ellesett, elrabolt vagy elejtett orsók kiváltása többféle módon történhetett. Túristvándiban, Tisztabereken, Rozsályban, Gacsályban és Szamosbecsen minden orsóért egy-egy csók járt, amelyet az orsót elrabló legény kapott. Nagyecseden nem is adták vissza egy csókért az orsót, *pár csókot* kértek érte. Porcsalmán pedig azt mondták ilyenkor a legények: – Egy csók nem csók, két csók fél csók, négy csók egy csók! Panyolán, Tizsakóródon, Sonkádán, Szamostatárfalván és Szamosangyaloson az volt a szokás, hogy az elrabolt orsóért a fonóban minden legényt meg kellett csókolni a lánynak, vagyis a legények *körcsókot* követeltek maguknak. Előfordult, hogy haragosak is voltak a fonóban, a lánynak ilyenkor haragosát is meg kellett csókolni. Kérsemjénben a legények esténként döntöttek, hogy az orsóért egy-egy csókot vagy körcsókot kérjenek.

Az orsó kiváltását leginkább a házilány kezdte. Aki nem akarta megcsókolni a legényt, nem akarta kiváltani az orsóját, annak a fonalat összetépték vagy „felmotollálták”, vagyis feltekerték a kapufélfára, kerítésre vagy az utcán a fákra. Az orsó kiváltásának megtagadása a legényre nézve sértés volt, a megszegyenített legény a fonalat az utcán az orsóról egyik kaputól a másikig, egyik oldalról a másikra vezetve *kikötözte*, s azt a lány nem is tudta többet felgombolyítani (SEBESTYÉN 1959. 113.). Ha a lánynak az anyja is ott volt a fonóban, a lány nehezebben szánta rá magát az orsó kiváltására. A szülők azonban nem haragudtak lányukra az orsó kiváltásáért, sőt biztatták is őket: – Nem ragad oda a szád, nem hagyod tán elveszni, amit fontál?!

Szamosangyalosi adatközlőnk egyszer nem váltotta ki az orsóját, fonal nélkül pedig félt hazamenni, s kölcsön kért egy orsó fonalat. Reggelre összetörve az ablakában volt az orsója egy cédulával: – Így jár, aki orsóját nem váltja ki!

Az utóbbi időkben az orsókapás kezdett kimenni a szokásból. Egyes falvakban már nem motollálták fel a fonalat a ki nem váltott orsóról, Tyukodon pedig azt mondták az orsó kiváltáskor adott csókra: – Szégyencsók az már! Milotán a legények utóbbi időkben csak a házilánytól leseltek orsót, de azt a lányok közösen váltották ki. A szokást előbb az idősebbek hagyták el, az legtovább a fiatal lányok fonójában élt.

Farsangjárás a fonóban

A fonó hagyományaihoz mindenütt szorosan kapcsolódtak a farsangi játékok. A farsang idejét minden faluban számon tartották, sőt több helyen annak kezdetét tréfás keretek között ki is hirdették. A farsang Szilveszterkor vagy vízkeresztkor kezdődött. Előtte való este a 14-18 éves legények csoportokba verődtek, kürtökkel, ladangokkal (kolompokkal), csengőkkel, ostorokkal és tülkökkel felszerelve megindultak a falu egyik végén és nagy kolompolással, bégetéssel végigmentek minden utcán ezt kiabálva: – Akinek van szűz jánya, eressze a szűzgulyába! A menetet *hajtásnak* mondták. Nagy zajuk felverte az egész falut, útközben a „suttyó legények” (a legfiatalabbak) egész hada csatlakozott hozzájuk, akik a nagy lármát még fokozták. Ez a nagy csendhábortás a falu hagyományos, szokásjogokon felépült társadalmában nem volt elítélendő, hanem a maga idejében természetes és megszokott esemény volt, amit újabban csak a rendőrhatalóságok kezdtek tilalmazni. A „kihirdetés” után kezdődött a farsang és tartott 6, 7 vagy 8 hétig. Ez idő alatt a 16-20 éves legényekből *Farsangos* csoportok alakultak, akik *maskarába* öltözve járták esténként a falut, főképpen pedig a fonókat, ott

jelmezüknek megfelelő, előre betanult, kötött szövegű vagy alkalomszerű, rögtönzött jelenetekkel, tréfákkal, mókás táncokkal, nótákkal, bohóckodással szórakoztatták a jelenlévőket.

A főként a fonóban élő farsangi játékok aktív résztvevői sohasem a fonó tagjai, hanem az összejöveteleken álruhában, *farsangos képében*, maskarában egy-egy időre megjelenő látogatók voltak. Látogatásuk ideje 9 óra után volt. Leginkább legények, ritkábban lányok vagy asszonyok öltöztek farsangosoknak. Állarcot ritkán viseltek, inkább kendővel takarták el az arcukat, vagy korommal igyekeztek felismerhetetlenné tenni magukat. A krumpliorr, krumplifogak alkalmazása gyakori volt. Jelmezüket maguk válogatták a lehető legelhasználtabb, piszkos, rongyos ruhadarabokból, s hogy még ijesztőbbek legyenek, egyes ruhákat kifordítva öltöztek magukra. Arcukat is maguk mázolták be, igyekeztek minél csúnyábbak lenni. A *betyárfarsangosok* azonban igen „választékosan” öltöztek. Árvalányhajás kalapjuk, a fehér gyolcs bőgatyja, a derekukra kötött baboskendő a népszínművek romantikus betyárfiguráit idézték. Nekik külön öltöztetőjük is volt: lányok, ismerős asszonyok csinosították őket titokban a farsangolás estéjén. Gyakoriatok voltak még a *lófarsangosok*, *gólyafarsangosok*, kéregető cigányoknak, házaló kereskedőknek, mesterségüket folytató kézműveseknek öltözött alakoskodók is. Jeleneteikben a falu életének jelentősebb eseményeit mutatták be tréfás formában, a mindennapok fonásait gúnyolták, ismert személyiségek jellemző tulajdonságait figurázták ki sok ötlettel, fejlett, ösztönös ábrázolókézséggel és humorérzékkel. Feladatuk és céljuk a szórakoztatás, hangulatkeltés volt. Játékaikba sok szexuális elem, természetes érzékiség vegyült. Leginkább a lányokat igyekeztek zavarba hozni, pirulásra késztetni, vagy túláradó jókedvükben a legkülönbözőbb módon rémítgetni. Míg a farsang ideje tartott, alig múlt el fonó, hogy ott meg ne jelentek volna. Tréfálgodásaikból, vidám játékaikból álljon itt egy porcsalmi példa:

A fonóban nagy csoszogásra, kopogásra lesznek figyelmesek a lányok, s a későn jövők már az ajtón kopogtatnak.

– Szabad! – hangzik belülről, s húzódnak befelé az öregek az ajtótól.

– Szerencsés jó estét kívánunk mind közönségesen. Be szabad-e jönni?

– Gyertek, gyertek, éppen titeket várunk! Ezek a lányok már úgymint megunták a fonást! Szeretnének egyet veletek táncolni!

A lányok a most érkezett legények rossz ruháját, kormos arcát látva, élénken tiltakoznak.

– Na, mi járatban vagytok?

– Idegenek vagyunk mink ebben a faluban, csíkot hoztunk eladni, hátha maguk vennének!

Most fogtuk ám két hónapja a cigányok árkába, még egészen friss, csak egy kis szaga van!

– Na, mutassátok azt a csíkot!

– Itt van a dézsában, le van takarva ponyvával, hogy ki ne ugorjanak!

Az egyik fonóasszony odamegy a dézsához, jól megdöfködi a ponyva alatt ülő legényt, hogy az a dézsában kiabálni és evickélni kezd.

– Még beszélni is tud ez a ti csíkotok?!

– Hát hogyan tudna, mikor megtanítottuk rá! Úgy gondoltuk, így többet kapunk érte.

– Hát hogy adjátok?

Az árus rámutat egy lányra:

– Azért a szép, kerek arcú, barna jányért odaadjuk!

– Na, akkor nem kell a csíkotok, vigyétek máshova, ez a lány nem eladó!

Ezzel egy kancsó vizet borít a ponyva alatt ülőre:

– Töltök rá egy kis vizet, meg ne dögöljenek ezek a csíkok szomjan!

A dézsában ülő legény visítva ugrik ki a ponyva alól a társaság nagy nevetése közben.

– Hát ezt a cigányasszonyt hol vettétek?

– Az utat mutatja nekünk a faluban, na meg talált egy szarkát, annak keres párját!

– De hisz döglött ez a szarka, te!

A cigányasszony jobban szemügyre veszi a madarat és egykedvűen tudomásul veszi, hogy csakugyan döglött:

– Meghótt, meghótt, megmeredt, keresi a melegt!

Ezzel a lányokhoz szalad vele és azok ruhája alá igyekszik dugni, vagy arcukhoz dörzsölni. A lányok felugrálnak, jajgatnak. Nagy kavarodás támad. Közben a csikárosok előveszik citerájukat és nótába kezdenek. Nagy kurjongatásokkal, esetlen mozgással táncolnak. Középen egyik legény a cigányasszonyt forgatja. A többiek a lányok után kapdosnak, s azok visongva menekülnek előlük. Tánc után a farsangosok megköszönik a vendéglátást és egymást lökdösve, a dézsával együtt, bukdácsolva kimennek a szobából.

Bármilyen ijesztő volt a farsangosok külseje, tolakodó viselkedésük, a lányok nem féltek tőlük, sőt maguk is évődtek velük. Porcsalmán az egyik lányt megverte az anyja, mert félt a farsangosoktól.

Bőjt előtti este hirdették ki, hogy elmúlt a farsang. Utolsó estéjén összeállt 5-6 legény, az egyik ostort vett a kezébe, a másik kürtöt, a többiek harangot, zürgőt, pergőt kötöttek a nyakukba, derekukra, de még a lábukra is. A kürtös, meg az ostoros volt a „csordás”, a többiek a „bikák”. Nagy ostopattogatással, csengőzéssel és bégetéssel indultak meg ismét az utcákon. Útközben – mint a farsang kihirdetésekor – most is hozzájuk csatlakozott a falu fiatalsága, s megint nagy lármát csaptak. A csordás ezt kiabálta: – Hajtsátok ki az üszőt! Olyan ház előtt, ahol vén lány lakott, megálltak és ezt kiabálták az ablak alatt: – Itt maradtál, nem kellettél! Hiába, hiába, itt maradt a kend jánya! – Kosár talu az ágy alatt, itt maradtál anyád alatt! A házasodásnak vagy férjhezmenésnek legfőbb ideje volt a farsang, aki ez alatt nem tudott férjhez menni, még egy évig volt kénytelen várni.

A farsang végét hirdető már nem mentek be a házakba, ez alkalomra nem is öltöztek maskarába. A felvonulás azt jelentette, hogy vége a farsangnak, vége a fonónak is. A farsangi játékok különböző formái oly mélyen gyökereztek a falu fiatalságának életébe, hogy azok továbbélését a teljes életformaváltozás, a fonók végső hanyatlása sem tudta megállítani.⁶

Vendéget hajt az orsó

A fonó hagyományai között jelentős számban találjuk a fonással kapcsolatos hiedelmeket. Ezek vonatkozhatnak a munkavégzés helyére, módjára és idejére. Milotán úgy tartották, hogy abban a szobában, ahol tyúk ül, nem szabad fonni, mert a csirkék görbelábúak lesznek (SZENDREY 1928. 32.). A munka minőségét szabályozták azok a szokások és a velük kapcsolatos hiedelmek, amelyek a munkamód minden részletére kiterjedtek. A szokásostól, általánostól való eltérés mások részéről megjegyzéseket eredményezett, kellemes vagy kellemetlen következményeket sejtetett.

Ha a fonó lány vagy asszony nem tekerte az orsón a karikáig a fonalat, azt mondták, hűtlen lesz az urához. Ha viszont a fonal szorosan a karikáig tekeredett az orsón, hűséget jelentett a házasságban. (Panyola) Ha fonás közben szakadt a fonal, úgy hitték, másnap szeles idő lesz. (Szamoskér) (SZENDREY 1928. 33.) Panyolán ilyenkor azt mondták, az ördögnek dolgoznak. Tunyogon és Csekén aki nem haladt a fonással, azt mondta: – Nyalja az ördög a fonalat! (LUBY 1928. 220.) Ha „boncos” volt a fonal: – Mérges a lány! (Túricse.) Ha ketten fontak egy guzsályról: – Veri az ördög a feleségét! (Túristvándi, Sonkád, Szamostatárfalva, Porcsalma.) Amelyik lány magasra kötötte a guzsályon a szösz, az várhatóan messze, aki alacsonyra, az közel (falujába) megy férjhez. (Panyola, Kérsemjén, Sonkád, Rozsály, Pátyod, Nagycesed, valamint Tunyog, Matolcs, Szamoskér.) (LUBY 1935. 76., SZENDREY 1928. 33., CSÜRY 1935.

⁶ A szatmári farsangolások szokásainak bővebb ismertetésébe nem bocsátkozunk, mivel arról kimerítő ismertetést és tudományos értékelést nyújt *Ferenczi Imre és Ujváry Zoltán* (FERENCZI–UJVÁRY 1962.).

II. 359.) A szösz alacsonyra vagy magasra kötése Tyukodon a lány titkos vágyát fejezte ki. Ha ugyanis alacsonyra kötötte guzsalyán a szösz, akkor közelbe, ha magasra, akkor messzire *akart* férjhez menni. Milotán ha valaki a guzsaly felső végéről font, azt mondták: – Felakasztják az urát! Ha az orsón a szál megereszkedett, azt tartották, vendég várható a fonóba. – Vendéget hajt az orsó! *Pircentés* után a feltekeréskor fordult elő, hogy a fonál összekapódott, a szál egy része az orsóról lelógott, lecsüngött, *csüllöngött*. Néha a földre hullva tojás alakot formált. Ha hosszan lelógott, akkor hosszú lábú, ha röviden, akkor rövid lábú vendég volt várható (Szamoszeg – KÓSA 1942. 215.; Panyola, Kérsemjén, Tizsacsécse, Sonkád, Szamosangyalos, Pátyod, Hermánszeg, Tyukod, Nagyecsed.) Ha a fonal boncos volt és lelógott, Szamostatárfalván és Porcsalmán is azt jelentette, hogy vendég jön: – Vendéget hajt az orsó! Ebből azonban itt nem a vendég kilétére, hanem érkezésének idejére következtettek. A boncos, lelógó fonalat le kellett szedni az orsóról és ismét feltekerni. Ha a letekert fonalon közel volt az összesodródott, lelógó rész, az azt jelentette, hogy a vendég már közel van, ha viszont sok fonalat le kellett tekerni, úgy tudták, még messze jár. Fülesten ha egy lány észrevette, hogy a másiknak lelóg az orsójáról a fonal, tudatta: – Utazik a szeretőd! Ha az orsó karikája leesett: – Kalapos vendég jön! (Szamoszeg – SZENDREY 1928. 33., Kérsemjén, Panyola, Sonkád, Szamostatárfalva, Hermánszeg, Szamosangyalos, Pátyod, Porcsalma, Tyukod, Nagyecsed.) Ha sűrűn leejtették az orsót: – Esküdzök, hogy nem lesz tele! (Panyola, Fülester, Hermánszeg, Porcsalma.) (SZENDREY 1928. 33.)

Egész vidékünkön jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a fonó után a guzsalyt üresen vagy egy kis maradék szöszsel vitték haza. Legtöbb helyen nem fonták le teljesen a szösz a guzsalyról, s ezt a szokást többféleképpen magyarázták. Tunyogon, Milotán, Szatmárökörítón, Szamostatárfalván és Szamosangyaloson úgy tartották, hogy az üres guzsalyra *ráül az ördög*. Tisztabereken azért hagyták a guzsalyon mindig egy kis szösz, hogy rá ne üljön a *kis fekete*. Az asszonyok mondogatták a lányoknak: – Ne fonjátok le mind a szösz, mert a guzsalyra ráül a kis fekete és nem bírjátok haza! Sonkádon, Fülester, Túrricsén, Rozsályban, Csegöldön és Hermánszegen a *pucért* emlegették: – Ne fond le, mert ráül a *pucér*! A hiedelem magyarázatát, a *pucér*, az *ördög* vagy a *kis fekete* kilétét és értelmét nem sikerült megtudnunk. Hermánszegen a szözlást úgy magyarázták, hogy az üres guzsalyt csupasz tenyérrel fogják, s a fonó csupasz tenyere a *pucér*. Csegöldön e mellett az a hiedelem is élt, hogy az üres guzsalyra ráül a *Marcella*. Csalholcon és Hermánszegen a *pucér gyermeket* vagy *pucér pulyát* is emlegették. Szintén hermánszegi magyarázat, hogy a *pucér pulya* az a gyermek, „aki megszületik, oszt az anyja elhajítja, egy kis rongyba se göngyöli bele. Ez visszajár az ablak alá sírni.” A *pucér pulyától* félve, a guzsalyt soha nem vitték haza üresen a fonóból. Szatmárcsekén a hiedelem szerint a *pucér ember* ült rá a guzsalyra (CSÜRY 1935. II, 359.). Panyolán és Kérsemjénben pedig üres guzsallyal hazamenet *pucér emberrel* találkozhatott a fonó. Ezért, ha a guzsalyról le is fonták teljesen a szösz, haza indulás előtt kötöttek rá újra egy keveset (SZENDREY 1928. 33.). A terület déli részén – Porcsalmán, Tyukodon és Nagyecsedén – éppen azon igyekeztek, hogy ne maradjon a guzsalyon szösz, nehogy *kolbász teremjen benne*. A fonó vége felé mondogatták: – Fonjuk le, mert kolbász nő benne reggelre!

A fonás babonás szokásai és hiedelmei tehát sokszor már eredeti értelmüket veszítve és több esetben annak egyes elemei egymással keveredve éltek tovább a falusi közösségekben, de ösztönösen is mindig a munkavégzés rendjét, megfelelő ütemét biztosították. Ha a szösz sokáig a guzsalyon hagyták, Kérsemjénben mondták, hogy kolbász vagy hurka terem benne. – Kolbász nő abba a szöszbe, mért nem fonod már le?! A lusta fonó lányokat meg is tréfálták a legények azzal, hogy hurkát tettek a szöszbe, amit azok már régen felkötöttek a guzsalyra (SZENDREY 1928. 33.). Nagydoboson kedd és péntek éjszakára; Tyukodon péntek este nem maradhatott szösz a guzsalyon, mert mint mondták, hurka, illetve kolbász nő benne. Panyolán, Nagyarban, Tiszabecsen, Fülester, Csalholcon és Porcs-

almán vasárnapra nem hagytak szöszt a guzsalyon, nehogy kolbász teremjen benne. Nagyarban, Tiszacsécsén, Sonkádön, Túrricsén, Rozsályban és Pátyodon karácsonyra sem hagytak szöszt a guzsalyon, a hiedelem szerint ekkor is kolbász teremhetett benne. Milotán emlegették, hogy amelyik asszony karácsonyra nem fonja le guzsalyáról a szöszt, annak az urát felakasztják. Kérsemjénben pedig éppen fejeszöszt kötöttek karácsonyra a guzsalyra, hogy a következő esztendőben olyan szép legyen a szösziük. Ha apró szösz volt ünnep szombatján a guzsalyon, azt levették és fejeszöszt tettek helyére.

Néhol hasonlóan tilalmazták a guzsalymadzagnak a guzsalyon való tartását is. Sonkádön és Fülesden karácsonyra, illetve a „két Karácsony közötti” napokra (karácsonytól újévig), Túrricsén a fonás időszaka után nem hagyták a guzsalyon a madzagot, nehogy „fulánkos” (gyomos) legyen a következő évi kenderük.

* * *

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a paraszti társadalomban a kulturális hagyományoknak leggazdagabb, legszínesebb és legváltozatosabb anyagát a kendermunkákkal járó társasössze-
jövetelek, elsősorban a fonók őrizték. A fonók az önellátáson alapuló népi művelődési formák (közös éneklés, közös játékok) gyakorlására a múlt század közepén még megfelelő alkalmat és keretet biztosítottak. A fonó emellett a népi hiedelemvilág továbbélésének, a népi „irodalmi” termékek megőrzésének, továbbterjedésének társadalmi közege is volt. A fonóban a munka és a szórakozás lehetőségei az egyes korosztályok számára más-más arányban valósulhattak meg. A fiatalok számára tartalmában is, társadalmi szerepében is más volt a fonó, mint az idősebbek részére, de egyformán hozzátartozott a mindennapok életéhez. A hosszú téli esték hasznos eltöltését segítette, a társasélet és szórakozás minden megnyilvánulásában társadalmi szükségleteket elégített ki, tájilag eltérő szokásvilága tágabb vagy szűkebb közösség kulturális karakterét tükrözte, a népi műveltség szintjét, mélységeit jelezte. A zárt, s a magasabb művelődési lehetőségektől megfosztott falusi társadalomban a művelődés sajátos feltételeit biztosította.

Irodalom

BÉRES 1955.

Béres András: Mai mesélő alkalmak. [Случаи рассказывания сказок. Opportunities for story-telling today.] *Ethnographia* LXVI. 1955. 433–444.

BÉRES 1967.

Béres András: Rozsályi népmesék. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XII. Szerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

CSÜRY 1935.

Csüry Bálint: Szamosháti szótár. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1935.

FERENCZI–UJVÁRY 1962.

Ferenczi Imre – Ujváry Zoltán: Farsangi dramatikus szokások Szatmárban. *Műveltség és Hagyomány* IV. 1962.

HALMOS 1959.

Halmos István: A zene Kérsemjénben. Budapest 1959.

HADADY 1942.

Hadady Barna: A szamosbecsi fonó. In: Táj- és népkutatás a középiskolában. Szerk. Végh József. Budapest 1942. 142–148.

JANÓ 1983.

Janó Ákos: A fonó Szatmárban I. [Die Spinnstube in Szatmár I.] *NyJAMÉ* XVIII–XX. 1975–1977. (1983) 168–189.

KÓSA 1942.

Kósa Árpád: Népi babonák és hiedelmek. Táj- és népkutatás a középiskolában. Szerk. Végh József. Budapest 1942. 212–217.

LUBY 1928.

Luby Margit: A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében. *Magyar Nyelv* XXIV. 1928. 217–220.

LUBY 1935.

Luby Margit: A parasztélet rendje. Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében. (Szamoshát, Tiszahát, Nyírség) Centrum Kiadóvállalat, Budapest 1935.

LUBY 1939.

Benedekfalvy Luby Margit: Virágos a kedvem. *Ethnographia* L. 1939. 238–250.

MORVAY 1957.

Morvay Péter: Párosító ének 1750-ből. [Ein Heiratslied aus 1750.] *Néprajzi Közlemények* II: 1–2. 1957. 282–284.

SEBESTYÉN 1959.

Sebestyén Árpád: A népi kendermunka Gacsályban. *Magyar Nyelvjárások* V. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve. Szerk. Kálmán Béla. 1959. 102–125.

SZENDREY 1928.

Szendrey Zsigmond: Szatmár megye néphagyományai. *Ethnographia* XXXIX. 1928. 27–28.

SZENDREY 1938.

Szendrey Ákos: A népi társasmunkák és összejövetelek. *Ethnographia* XLIX. 1938. 273–286.

SZÓL A... 1957.

Szól a figemadár. 150 népdal és rigmus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből és 3 nemzeti dal. Összeállította: Volly István. Szabolcsi Nevelők Könyvtára 3. füzet. A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Művelődési Osztálya, Nyíregyháza 1957.

JANÓ ÁKOS

H–3950 Sárospatak
Árvay József u. 10.

Geselligkeitsbräuche, lebendige Folkloretraditionen Mitte des 20. Jahrhunderts in Szatmár Die Spinnstube

Szatmár, das Gebiet, auf das sich unsere Forschungen erstreckten, ist eine in dieser Form von der ehemaligen größeren Verwaltungseinheit, dem Komitat Szatmár des historischen Ungarn, innerhalb der heutigen ungarischen Landesgrenzen übrig gebliebene Kleinregion. Durch ihre Abgeschiedenheit und Isoliertheit haben die Menschen im nordwestlichen Zipfel des Landes die traditionelle Lebensform und deren Gebräuche bis in die jüngste Zeit bewahrt. Noch in den 1950er Jahren pflegten die Bewohner der Dörfer den Anbau und die Verarbeitung von Hanf als lebendigen Brauch. Zu der Zeit bereisten wir einen großen Teil dieser zu Ungarn gehörenden Gegend, um die Traditionen der mit dem Anbau und der Verarbeitung von Hanf einhergehenden Gemeinschaftsarbeiten und Geselligkeiten zu erforschen und die Ergebnisse unserer Forschungen zu veröffentlichen. Der erste Teil der Studie, (JANÓ 1983.) enthielt als ein Detail der Aufarbeitung des Themas die arbeitsorganisatorischen Formen der Spinnstube. Nicht vergessen darf man darüber hinaus jedoch das Geselligkeits- bzw. kulturelle Erbe dessen, seine volkstümlich-literarischen bzw. lyrischen Bezüge sowie die Äußerungen der volkstümlichen Glaubenswelt und kultischen Handlungen, welche die charakteristischsten Ausdrucksformen des Lebens der ehemaligen bäuerlichen Gemeinschaften waren.

Mit unserer Studie huldigen wir dem Andenken unseres vor zehn Jahren verstorbenen Freundes und Kollegen, des Ethnographen *Péter Morvay*, der eine Reihe ähnlicher Arbeiten im Interesse des Kennenlernens und der Bewahrung der Folkloretraditionen angeregt und mit nützlichen Ratschlägen unterstützt hat.

In der Spinnstube waren Frauen und Mädchen stets darauf bedacht, neben der Arbeit – wie bei anderen Anlässen geselligen Beisammenseins – auch die Unterhaltungsmöglichkeiten auszunutzen. Während die Mädchen überall nach fröhlichem Zeitvertreib suchten, das Singen und Tanzen, das Erzählen von kurzen, witzigen Begebenheiten oder Liebesgeschichten, das Lösen von Rätseln und die verschiedenen Spiele liebten, bevorzugten die Frauen eher längere Erzählungen, Märchen und mystische Geschichten. Neben den alltäglichen und aktuellen Gesprächsthemen hatte sich in der Spinnstube ein spezieller Themenkreis herausgebildet, bei dem es in der Hauptsache um die Arbeit selber, um Hanfanbau und die verschiedenen Phasen seiner Aufarbeitung ging. In den Geschichten verbargen sich sehr häufig moralische bzw. disziplinarisch-erzieherische Absichten, Ereignisse des Alltagslebens erhielten einen mystischen Inhalt und vermischten sich mit den Motiven der Glaubenswelt. Typische Geschichten der Spinnstuben waren solche, in denen Männer karikiert bzw. die Ehemänner als naiv und lächerlich hingestellt wurden. Ähnlichen Spott mussten sich als kokett oder mannstoll geltende junge Mädchen gefallen lassen.

Zu den beliebtesten Unterhaltungen in Spinnstuben gehörte das Erzählen und Anhören von Märchen. Meist forderte man Ältere auf, Märchen zu erzählen, denen man achtungsvoll und andächtig lauschte. Dann war es ungeziemend, sich mit etwas anderem zu beschäftigen, auch die Mädchen hörten mit dem Spinnen auf. In größeren Spinnstuben mit Tanz wurde für die Dauer eines Märchens sogar das Tanzen eingestellt, und die Männer legten solange ihre Karten nieder. Die Spinnstubenmärchen spiegelten die ganze Gedankenwelt des Dorfes und seinen Märchenschatz wider, der zu etwa 65% aus Feenmärchen bestand. Daneben erzählte man sich Tiermärchen sowie Geschichten mit historischer und religiöser Thematik.

Unter den Rätseln waren diejenigen am beliebtesten und wurden am häufigsten aufgegeben, die mit dem Hanf oder, dem Anlass angemessen, mit dem Spinnen bzw. Weben zusammenhingen. Einen bedeutenden Teil der Folkloretraditionen der Spinnstuben machten die Volkslieder aus. Obwohl es desöfteren auch Tanz gab, gehörte dieser dennoch nicht ganz so eng zum Leben der Spinnstube wie das Singen. Spezielle Denkmäler der Volksliederwelt der Spinnstuben sind die Spottlieder auf Mädchen oder Jünglinge. Einige wenige dieser Lieder gelang es uns aufzuzeichnen.

An einigen der in den Spinnstuben üblichen Spiele nahm die Jugend gemeinsam teil, andere spielten die Jungen unter sich. Gemeinsame Spiele gab es erst, wenn schon eine bestimmte Fadenmenge gesponnen war, und selbst dann waren es oft zuerst Spiele, welche die Arbeit nicht behinderten. Charakteristische, mit Bewegung bzw. Platzveränderung einhergehende, gemeinsame Spinnstubenspiele erforderten häufig nur die aktive Beteiligung eines jungen Mädchens oder Mannes, während die anderen ihre Arbeit fortsetzen konnten. Oftmals ließen sich die jungen Leute vom Spieleifer mitreißen, was für das Spinnen nicht gerade von Vorteil war. Allgemein dienten die gemeinsamen Spiele dem Anknüpfen direkter Beziehungen unter den Jugendlichen. Am besten eigneten sich dazu Partnerwahlspiele, in denen sich auch die gegenseitige Zuneigung der Mädchen und Jungen zeigte. Bei den Spielen der Jungen untereinander ging es darum, die eigene Kraft und Geschicklichkeit unter Beweis zu stellen oder andere zum Besten zu halten. Neben den herkömmlichen Spinnstubenspielen waren auch die verschiedenen kleinen Streiche, die sich die jungen Leute gegenseitig spielten, Äußerungen ihrer Spiellaune.

Häufigster und typischster Brauch der Spinnstuben war das *Spindelfangen*, das je nach Gegend unterschiedliche Formen hatte. Der Jüngling versuchte, die Spindel des vorher ausgewählten Mädchens zu fangen oder die zum Boden gefallene Spindel aufzuheben. Auslösen konnte das Mädchen ihre Spindel dann mit einem Kuss.

Die Faschingsspiele knüpften überall eng an die Traditionen der Spinnstuben an. Faschingsbeginn war Silvester oder der Dreikönigstag. Am Vorabend versammelten sich die 14–18jährigen Jungen, die mit Tuten, Kuhglocken und Schellen lärmend, Peitschen knallend, mit Blöken und Brüllen von einem Dorfe ans andere durch alle Straßen zogen, wobei sie riefen: „Wer eine jungfräuliche Tochter hat, möge sie zu uns herauslassen!“ Unterwegs schlossen sich die kleineren Jungen (die Jüngsten) der Gruppe an, die den Lärm noch verstärkten. Unterdessen hatten die 16–20jährigen Jünglinge „Maskengruppen“ gebildet, die allabendlich maskiert durchs Dorf strichen und vor allem die Spinnstuben besuchten, wo sie die Anwesenden mit ihrer Verkleidung entsprechenden einstudierten oder improvisierten Sketchs, mit lustigen Liedern und Tänzen, mit Witzen und Clownereien unterhielten.

Unter den Traditionen der Spinnstube konnte sich der mit dem Spinnen verknüpfte Aberglaube auf die Stelle, die Art und Weise oder den Zeitpunkt der Arbeitsverrichtung beziehen. Die Tage des Spinnverbots kannte man allerorts und hielt das Verbot stengstens ein. Vom gewohnten abweichende Erscheinungen während des Spinnens deuteten auf zu erwartende Familien-, Wirtschafts- oder Wetterveränderungen bzw. künftige Ereignisse hin. Überall wurde dem Umstand, dass jemand einen Spinnrocken leer aus der Spinnstube nach Hause trug, Bedeutung beigemessen. Es bedeutete Unglück. Man glaubte dann, dass sich der *Teufel*, der *kleine Schwarze*, der *nackte Feigling* oder *Marcella* auf den Rocken setzten. In manchen Dörfern war es sogar verboten, die Kunkelschnur auf dem Rocken zu lassen. Nach der Spinnseason durfte sie nicht auf dem Spinnrocken bleiben, damit der Hanf des nächsten Jahres nicht „verunkrautet“ würde. Oftmals lebten die mit dem Spinnen verbundenen mystischen Bräuche und Aberglauben in den Dorfgemeinschaften weiter, obwohl sie ihren ursprünglichen Sinn längst verloren und sich miteinander vermischt hatten. Instinktiv aber waren sie für die in der Spinnstube tätigen Frauen und Mädchen stets ein Garant, dass die Ordnung bzw. der entsprechende Rhythmus der Arbeit eingehalten, die gesellschaftlichen und moralischen Normen geachtet wurden.

Schlussendlich kann man sagen, dass die mit den Hanfarbeiten einhergehenden geselligen Zusammenkünfte, in erster Linie jedoch die Spinnstuben, den reichsten und mannigfaltigsten Schatz kultureller Traditionen der bäuerlichen Gesellschaft überliefert haben. Die Spinnstube bot den geeigneten Anlass und Rahmen für die Pflege der auf Eigeninitiative fußenden kulturellen Formen der Folklore (gemeinsames Singen, gemeinsame Spiele). Darüber hinaus war die Spinnstube das soziale Medium, in dem auch die abergläubischen Vorstellungen des Volkes weiterleben, die Produkte der volkstümlichen „Literatur“ aufbewahrt und weitergegeben werden konnten. Für die einzelnen Altersklassen verwirklichten sich Arbeits- und Unterhaltungsmöglichkeiten in den Spinnstuben in unterschiedlichem Maße, doch für alle waren sie Bestandteil des alltäglichen Lebens. Sie halfen die langen Winterabende nützlich zu verbringen, erfüllten in jeder Äußerung der Geselligkeit und Unterhaltung soziale Bedürfnisse, ihr je nach Gegend abweichendes Brauchtum spiegelte den kulturellen Charakter einer engeren oder weiteren Gemeinschaft wider, zeigte das Niveau und die Tiefe der Volksbildung an. Die geschlossene, von höheren Bildungsmöglichkeiten isolierte dörfliche Gesellschaft sicherte ihren Mitgliedern die spezifischen Bedingungen der volkstümlichen Bildung.

Übersetzt von Gotlind B. Thurmann

Ákos JANÓ

H-3950 Sárospatak
Árvay József u. 10.

Mennyiségi és minőségi szempontok a néptánc kutatásban

Ratkó Lujza

*A tudományos objektivitás gyakran oly távolra kényszeríti
az embert tárgyától, hogy épp e hűvös távolságtartás
miatt nem veszi észre a lényeket.*

Walter Nigg

Georg Lichtenberg, XVIII. századi német fizikus és moralista érdekes történetet mesél el, amely számunkra, XXI. századi kutatók számára is fölöttébb tanulságos. A tanmese szerint a természettudós álmában találkozik Istennel, aki egy kékeszöld színű, leginkább a gyerekek játék üveggolyóíhoz hasonló golyócskát ad át neki, hogy vizsgálja meg alaposan. A tudós meg is vizsgálja a golyót a maga természettudományos módszereivel, és kijelenti, hogy semmiféle értékeset nem talál benne. Isten ekkor felvilágosítja, hogy az értéktelen golyócska nem más volt, mint a Föld, amelyről bizony a fizikai-kémiai analízis hatására elillant a levegő, s aminek tengerei és kontinensei a rajtuk élő növényekkel, állatokkal, emberekkel együtt megsemmisültek az otromba vizsgálat következtében – vagyis a vizsgálat éppen azt pusztította el, ami a Föld értékét adta, ami a Földet Földdé tette. A tudós kétségbeesik, és szeretné meg nem történné tenni az esetet. Elkéseredésében így kiált fel: „Ó jaj, nagy és halhatatlan Lény, adj valamit helyette..., hogy megvizsgálhassam minden titkát! – Mit használna neked? – hangzott a kérdés... De ha valamit akarsz, hát itt van ez. Vizsgáld meg alaposan, s aztán mondd meg, mit találtál! Azzal egy zacskót adott a kezembe. ... El voltam ragadtatva, hogy ismét van valami vizsgáltnivalóm. Most, gondoltam magamban, jobban fogok vigyázni, hátha éppen a Nap van benne vagy valamelyik állócsillag. Mikor a zacskót kinyitottam, várakozásom ellenére egy könyv volt benne. ... Az írást nem ismertem, egyik sem volt az emberi nyelvek közül. Az egyetlen dolog, amit el tudtam olvasni a címlapon, ez volt: »Ezt vizsgáld meg fiam, de kémiailag, és mondd meg nekem, hogy mit találtál!« Nem tagadom, a nagy laboratóriumban eléggé tanácstalan voltam. Hogyan vizsgáljam meg ennek a könyvnek a tartalmát kémiailag? Hiszen a könyv tartalma a könyv értelme! S amikor egy pillanatig ezen eltűnődtem, hirtelen fény villant fel bennem, igen, fény villant meg, és a szegyéntől elpirultam. – Értem! Értem! – így kiáltottam fel. – Ó, Halhatatlan Lény, bocsáss meg, most értelek csak meg teljesen! ... Szívem mélyéig megrendültem és abban a pillanatban felébredtem.” (LICHTENBERG 1990.)

Hogy mit értett meg álmában a tudós, nem nehéz a kellően didaktikus történetből kitalálnunk: felismerte, hogy a természettudomány vizsgálati módszerei nem feltétlenül alkalmasak arra, hogy az emberi megismerés eszközeül szolgáljanak. A két próbatételből ugyanis kiviláglik, hogy jóllehet a dolgok fizikai és kémiai analízisének során tökéletesen egzakt eredményekre lehet jutni, az ilyenfajta vizsgálati módszer azonban semmit nem tudott feltárni abból, hogy mit is jelent a Föld a rajta élő embereknek, és arra sem volt képes, hogy a könyv tartalmát, lényegét felfedje. Az ilyen szemléletű vizsgálódás ugyanis csak alkotórészeiben és nem a maga komplexitásában képes szemlélni a dolgokat,

s a részletek szükségképpen elfedik a kutató elől az egészet; ráadásul – tehetjük hozzá – az egész soha nem azonos a részek mechanikus összességével, hanem mindig egy új minőséget képvisel: egy olyan új minőséget, amely sem az egyes részekben, sem azok pusztája együttesében nem található meg. Ezzel máris a címbe felvetett problémakör kellős közepén találjuk magunkat: Létezik tehát a dolgoknak egy olyan oldala, amely nem ismerhető meg mennyiségi méréseken alapuló módszerekkel? Hogyan vizsgálható és tárható fel ez a minőségi oldal? Miféle mennyiségi és minőségi szempontok merülhetnek fel egy tudományos kutatás során?

Első látásra talán szokatlan ez a problémafelvetés, különösen a tánctudomány vonatkozásában, hiszen ilyesfajta kérdések nemigen fogalmazódtak még meg a néptáncok kutatásának eddigi történetében.¹ Ahhoz, hogy megpróbálkozzunk a válaszadással, mindenekelőtt a mennyiség és minőség fogalmát kell tisztáznunk, illetve a mennyiségi és minőségi szemlélet sajátosságait és tudományos alkalmazásának lehetőségeit kell felvázolnunk. (Lásd ehhez BÁNKI 1996., BRUCKHARDT 1987., GUÉNON 1953., GUÉNON 1991!)

***

A mennyiség és a minőség a létezés két alapfogalma, s egyben az a két alaprincípium, amelyből az ember két végtelen, egymáshoz polárisan viszonyuló létértelmezése kiindul. A mennyiség a létezők megszámlálható, objektív módszerekkel mérhető, számokkal, mennyiségi mutatókkal leírható sajátossága. A minőség ezzel szemben olyan inherens, elidegeníthetetlen tulajdonsága a dolgoknak, létezőknek, amely lényegüket, önazonosságukat, milyenségüket határozza meg; ami olyanná és azzá teszi őket, amilyenek, illetve amik. A mennyiségi szemlélet a létezőt anyagi mivoltában ragadja meg: a létezőket pusztája testnek és tömegnek tekinti, a dolgokat, jelenségeket pedig anyagszerűségükben közelíti meg. A minőségi szemlélet viszont a létezés másik aspektusát keresi: azt, ami a pusztája anyagiságon túl van, ami az anyagnak életet ad, ami a dolgokat és jelenségeket értelemmel és értékkel ruházza fel – s ez nem más, mint az anyagban a szellem, a testben a lélek, a formában a szubsztancia.² Ahogy a mennyiség és minőség a létezés két, egymást kiegészítő oldala, úgy a mennyiségi és a minőségi szemlélet a megismerésnek, az ember világlátásának két gyökeresen eltérő, de nélkülözhetetlenül összetartozó módozata.

Csak a legutóbbi időkben jelent meg az a tendencia, amely a tudományosság legfőbb kritériumának a kvantitatív, pozitivisták egzaktitását tekinti, és úgy véli, hogy az alapvetően minőségi jellegű témákat kutató humán tudományokban is a természettudományos kvantitatizmusnak kell előtérbe lépnie. Ennek a tendenciának az abszurditása éppen a humán tudományok vonatkozásában a legszembetűnőbb, hiszen ha az élők világából *általában* nem vonható ki a minőség, akkor az ember világából *különösképpen* nem. A minőség ugyanis jellegzetesen olyan fogalom, amelynek *kizárólag* az ember vonatkozásában van jelentősége, hiszen a minőséget felismerni és elismerni, minősíteni-értékelni csupán az ember képes. A humán tudományok tehát, amelyek magával az emberrel, illetve az emberi kultúrával és történelemmel foglalkoznak, kétszeresen is hibáznak akkor, amikor a mennyiségi szempontok mellett csak esetlegesen és következtetetlenül alkalmaznak minőségi szempontokat: ilyen módon ugyanis vizsgálati tárgyuknak csupán egyik oldalát, szűk szeletét képesek feltárni. A fenomenológiai szemlélet, az empirizmus, pozitívizmus és racionalizmus eluralkodása okozza azt a tendenciát, melynek nyomán az egyes humán diszciplínák az objektivitás és egzaktitás tudományos követelmé-

¹ A tánc esztétikájával kapcsolatosan Molnár István, Pesovár Ernő és Vitányi Iván fogalmaztak meg értékes gondolatokat, de ők elsősorban a színpadi táncművészet artisztikus szémszögéből, s nem az eredeti néptáncok tudományos elemzésének szempontjából vizsgálták a kérdést. Lásd ehhez: MOLNÁR 1982., PESOVÁR 1982., VITÁNYI 1996.

² E két utóbbi fogalmat itt most hétköznapi jelentésükben, s nem arisztotelianus-skolasztikus értelmükben használjuk; ennek megfelelően formán a dolgok fizikai-anyagi megjelenését értjük, szubsztancián pedig elidegeníthetetlen belső lényegüket.

nyének örve alatt vizsgálati tárgyukat pusztán mennyiségi mutatókra redukálják. Ez a szisztéma azonban álobjektivitást és álegzaktságot eredményez, hiszen a vizsgált tárgynak egy nagyon fontos aspektusát egész egyszerűen figyelmen kívül hagyja, s így csak egyoldalú és leegyszerűsítő képet tud festeni róla; az egzaktság ugyanis csupán az adott dolog mennyiségi paramétereire, nem pedig magára a dologra vonatkozik. S vajon mit érnek a legezszaktabb eredmények is akkor, ha alig van közülük a valósághoz? A tudomány, miután a maga Prokrusztesz-ágyába fektette kutatási tárgyát, itt is, ott is „levágja” róla a minőséget, s ha az így született „egzakt” leírás kívánnánk visszaolvasni, akkor nem a vizsgálat tárgyához jutnánk el, hanem valamilyen szintelen, szagtalán, pusztán a tudományos képzeletben létező kreatúrát kapnánk.

A valódi objektivitás nyilvánvalóan az lenne, ha a mennyiségi-objektív tényezők mellett a minőségi-szubjektív tényezők is a kutatás tárgyát képeznék.³ Egy tudományágban olyan mértékben kellene megjelennie a szubjektívitásnak, amilyen mértékben tárgyában is jelen van a szubjektum; vagyis ha egy humán tudomány valóban objektív akar lenni, akkor nem kerülheti meg a szubjektivitást. Paradox megfogalmazásban: *minél nagyobb mértékben vállalja egy humán tudomány a szubjektivitást, annál objektívebb lesz* – ugyanis annál teljesebb és pontosabb képet tud nyújtani tárgyáról.

Továbbgondolva ezt a kérdést a tudomány művelőjének, a tudósnak a szemszögéből, logikusan adódik az a következtetés, hogy a *teljes* és nem egyoldalú tudományos megismerés érdekében a *valódi* objektivitásra törekvő kutatónak távolságtartó attitűdjét feladva, racionális és intellektuális módszerein túllépve meg kell nyitnia vizsgált tárgya felé személyiségének egy olyan oldalát, amely egyébként a tudományos kutatás során rendszerint „zárva marad”, de amely egyedül képes a minőség érzékelésére. Ez a nyitottság egyben azt is jelenti, hogy a tudós nemcsak intellektusára, hanem személyiségének *egészére* hagyja hatni vizsgálati tárgyát, azaz nemcsak tudósként, hanem *emberként* is közelít felé.

Az objektivitás és szubjektivitás kérdése azonban nemcsak a tudós, hanem a tudomány eredményeit alkalmazó, felhasználó ember, sőt *általában az ember* szempontjából is fölmerül. A tudományos objektivitás ugyanis az ember számára mindig valamilyen absztrakt tudásként, elvont ismeretanyagként jelenik meg, amiből hiányzik az „élet”, hiányzik minden, ami emberivé (értsd: a *szubjektum* számára fontossá, értelmessé, értékessé) tehetné; száraz ismerethalmaz és holt tudás, ami személyében, lényében nem érinti őt, legfeljebb informatív-adatszerű tudása gyarapszik általa. Hogy egy meglehetősen profán, de kellően szemléletes analógiát említsünk, ez éppen olyan, mint ha valakit mesterségesen táplálnának ahelyett, hogy jóízű falatokkal kínálnák – ugyanis a mesterséges táplálék csupán íztelenné, szagtalanná, szintelenné lepárolt esszenciája a valódi ételnek, hiszen a *tudományos eljárás* során kivontak belőle mindent, ami finom zamatát, inycsiklandozó illatát, szemet gyönyörködtető látványát adta, és szénhidrátokra, fehérjékre, aminosavakra és vitaminokra bontották: vagyis az ízletes edelt pusztá *tápanyagokra* redukálták. Ez a desztillált táplálék fogyasztható ugyan, és éppúgy gyarapítja a testet, mint a valódi étel, de hiányzik belőle mindaz a *minőségi többlet*, ami nemcsak a testnek, hanem a *léleknek*, a szubjektum egészének is képes nyújtani valamit: az evés örömét, a finom étel látványának, illatának és ízének élvezetét – és akkor még nem is beszéltünk az étkezés körülményeiről, ami ugyancsak a *minőség* oldalához tartozik, és adott esetben a maga rituáléjával akár jelentősen is fokozhatja az evés szubjektumra tett hatását.

Az objektív tudományos ismeret, amelyből kivonták az életnek, az emberinek, a szubjektívnek a zamatát, épp ilyen szárazzá és íztelenné desztillált holt tudásanyag lesz, ami mennyiségi értelemben (informatív tudásként) ugyan kétségtelenül gyarapítja az embert, de minőségi értelemben nem: ugyanis nem válik az ember személyiségét gazdagító, abba szervesen beépülő, átgondolt tudássá. Minél

³ Lásd ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban RATKÓ 1998. és RATKÓ 2001.

objektívebb ugyanis valami, annál kevesebb értelme van az ember számára, hiszen az értelem nem az objektívban és az objektivitásban (mennyiségben), hanem a szubjektumban és a szubjektivitásban (minőségben) rejlik, illetve abban a sajátos viszonyban, amely a szubjektum és tárgy között fennáll. Szubjektum – ember – nélkül ugyanis nem létezik sem minőség, sem értelem; mindkét fogalom csak az ember vonatkozásában értelmezhető. Mindezekből következően a humán tudományokból kétszeresen sem vonható ki a szubjektum, vagyis az ember: sem mint a kutatás tárgyát képező kultúra megalkotója, sem pedig mint a kutatás alanya. S ha egy diszciplína a „tudományos objektivitás” égisze alatt tárgyat a szubjektum kizárásával, pusztán a mennyiségi szemlélet jegyében vizsgálja, akkor öncélúvá, mondhatni „embertelenné” válik: humán tudomány létére *dehumanizálódik*. Megfeledekzik arról, hogy a cél nem az objektív ismerethalmaz *mennyiségi* gyarapítása (tudomány a tudományért), hanem az ember *minőségi* növekedése (tudomány az emberért).

***

Az elvi tisztázás után lássuk, hogy a fent vázolt problémakör hogyan vethető fel a tánc-tudomány területén! E diszciplína alapállása semmiben nem különbözik az általános tudományos tendenciától: törekvése éppúgy az, hogy mennyiségi paraméterekkel meghatározza, és ezzel mintegy objektivizálja és kvantifikálja, azaz megfoghatóvá, „kezelhetővé” tegye tárgyát, a magyar néptánchagyományt. A tánc-tudomány sajátos kutatási tárgyából következően első pillantásra talán nem nyilvánvaló, hogy az emberi mozgással, tánccal kapcsolatban hogyan alkalmazható a mennyiség és minőség fogalma – pedig a táncnak éppúgy vannak mennyiségi paraméterei és minőségi jellemzői, mint a természettudományok sokkal kézzelfoghatóbb kutatási tárgyainak. A tánc mennyiségi mutatói alatt azokat az objektíve mérhető, számszerűen vagy mennyiségi fogalmakkal kifejezhető összetevőit értjük, amelyek egzakt módon, mindenki számára visszaolvashatóan írják le a táncot.⁴ A mozgásnak éppen ezeken a mérhető attribútumain – s tegyük hozzá: szükségképpen egyfajta mechanikus mozgás-elemzési koncepción – alapszik a tánc lejegyzésére szolgáló speciális „írásmód”, a kinetográfia, amely a maga sajátos jelrendszerével és mozdulatelemzési módszerével az adott táncfolyamatnak nemcsak térbeli és időbeli összetevőit képes leírni, hanem dinamikai jellemzőit is képes többé-kevésbé egzakt módon megragadni.⁵ Ugyancsak a tánc mennyiségi jellegű tényezői közé sorolhatók szerkezeti sajátosságai: motívumainak felépítése (egyszerű vagy összetett volta), száma, variálódása, egymásutáni-sága a táncfolyamat egészében.

A tánc minőségi oldalához ezzel szemben olyan tényezők tartoznak, amelyek egyrészt nem ragadhatók meg egzakt módon, másrészt pedig meghatározásukból nem zárható ki a szubjektum; a tánc milyensége ugyanis nem írható le mérhető adatokkal, nem – vagy csak nagyon korlátozottan – jegyezhető le a kinetográfia jeleivel, nem fogalmazható meg természettudományos pontossággal és

⁴ Itt most kizárólag magáról a táncfolyamatról s nem a tánc egyéb tényezőiről beszélünk.

⁵ A kinetográfia rendszere a mozgásnak több tényezőjét is csak – egyfajta konszenzuson alapuló – közelítőleges pontossággal határozza meg. Így például egy lépés hosszát nem centiméterben adja meg (ami egy filmről való lejegyzés esetében amúgy is lehetetlen lenne), hanem normál, szűk és tág lépést különböztet meg, amelyek hossza egy előzetes meghatározás alapján „tudottnak” tekintett, és a leolvasáskor szűk határok között ugyan, de változhat. Ugyanígy csupán megközelítőleg, és nem pontos számadatokkal kifejezve körvonalazhatók a mozgás dinamikai sajátosságai is. Ezzel szemben a tánc időbeli és térbeli jellemzői, azaz a mozgás ritmikája és irányai gyakorlatilag tökéletes egzaktsággal meghatározhatók és lejegyezhetők.

objektivitással. Hogy *milyen* az adott táncfolyamat az illető táncos előadásában, az csak különböző, s mindig valamilyen szubjektív értékítéletet, véleményt magukban foglaló jelzőkkel írható körül.⁶ Ezek a táncra és a táncosra vonatkozó jelzők rendszerint elsősorban karakterológiai vagy esztétikai minősítést tartalmaznak (például: méltóságteljesen, elegánsan, energikusan vagy játékosan táncol; szép vagy csúnya, finom, visszafogott vagy kirobbanó a mozgása), illetve a táncos tudásszintjét,⁷ „mesterségbeli” jártasságát minősítik (jó vagy rossz, érett vagy kezdő, ügyes vagy „kétfalás” táncos).

A táncnak tehát van egyrésztől egy objektíve „mérhető”, kinetogrammal tárgyyszerűen leírható oldala, és van egy csak szubjektíve megragadható, egyéni megítélés alá eső aspektusa. A két oldal természetesen nem választható el élesen egymástól, sőt sok szempontból fedti is egymást, hiszen a táncot többek között éppen mennyiségi paraméterekkel kifejezhető része: plasztikai, ritmikai és dinamikai jellemzői teszik olyanná, amilyen; kvantifikálható sajátosságai ugyanis egyben már kvalitást is hordoznak magukban, vagyis – másképp megfogalmazva – a tánc kvalitásának a kvantitatív tényezők éppúgy hordozói, mint egyéb, nem mennyiségi jellegű összetevői. A mennyiségi paraméterek azonban önmagukban nem képesek ennek a minőségnek a megmutatására; a táncból, ha pusztán kvantitatív mutatóira egyszerűsítjük, „szintelen”, „szagatlan” és „íztelen” mozgássor lesz, hiszen éppen azok a minőségi komponensek hiányoznak belőle, amelyek élővé varázsolják, amelyek színt és ízt adnak neki. Gondoljunk arra, hogy a motivikai-szerkezeti és összehasonlító elemzésekben nélkülözhetetlen, egyébként nagy pontosságú tánclejegyzés gyakorlatilag *semmit* nem képes visszaadni az adott tánc karakterológiai-esztétikai sajátosságaiból vagy a táncos egyéni kvalitásaiból, ami pedig alapvetően meghatározza a tánc milyenségét. Ennek oka éppen az, hogy a kinetográfia egész rendszere a tánc kvantifikálható, mennyiségi jellegű tényezőire épül, ezek leírására szolgál – s ennek a feladatnak kiválóan meg is felel. De hogy a tánc minőségi komponensei mennyire nem „szűrődnek át” még a legpontosabb lejegyzésen sem, annak ékes bizonyítéka egy olyan balett-táncosnak a példája, akinek valamilyen néptáncot, mondjuk szatmári verbunkot kell jelírásból letáncolnia; az illető nemcsak hogy az eredeti táncos egyéni mozgásjegyeit nem fogja tudni reprodukálni a táncoktatóból, hanem az adott vidék, illetve az adott tánc típus stílusát sem. Ezeket a stílusjegyeket ugyanis a kinetográfia nem tudja lejegyezni, így a balett-táncos csupán egy „desztillált”, kvalitásaitól megfosztott sematikus táncot fog a kottáról leolvasni, vagy ami még rosszabb, a néptánc mozdulatokat a számára megszokott balettos mozgással adja elő. Természetesen egy néptáncos, aki ismeri az adott vidék és tánc típus stílusát, valamelyest meg tudja tölteni étellel a mozgás „száraz” és lecsupaszított vázát, de hogy milyen mértékben, az pusztán egyéni ismeretein, táncos tudásán – vagyis teljes mértékben szubjektív tényezőkön – és nem a táncjelírás pontosságán múlik; ezek a szubjektív-minőségi komponensek ugyanis egész egyszerűen nem kvantifikálhatók: a táncnak ezek a mozzanatai csak szubjektív módon ragadhatók meg, csak a szubjektum számára láthatók.

⁶ A tánc ilyenfajta szubjektív értékelése több síkon is történhet. Míg a véleményalkotás fenomenális szintje egy általános esztétikai-karakterológiai szempontból közelíti a táncot, addig egy elmélyültebb változata a tánc hagyományból kiindulva, a táncanyag formai és stílusi jegyeinek ismeretében alkot ítéletet az adott táncfolyamatról – vagyis míg az első általános emberi szemszögből, pusztán mint művészi-esztétikai élményt véleményezi a táncot, addig a második egy háttértudás birtokában, az adott tánc hagyomány egészével összevetésben ítéli meg azt. Tovább bonyolítja a kérdést a tradicionális közösségekben működő értékrend megléte, amely az íratlan szabályok és a hagyományozódás során továbbörökített modellek, minták révén nagymértékben befolyásolta a közösségekben élők ízlését, véleményformálását. Konkrét példák illusztrálva mindezt annyit jelent, hogy ugyanazt a táncot egészen másképp ítelné meg egy hozzá nem értő városi néző, mint egy hivatásos táncoktató, aki az adott táncanyagot filmekről és szakirodalomból sajátította el, vagy például egy olyan falusi ember, aki egy tradicionális közösség tagjaként belülről ismeri, esetleg maga is táncolja a szóban forgó táncot.

⁷ A táncos tudás olyan tényezőkből tevődik össze, mint például az ismert és/vagy táncolt motívumok száma, variálási-táncoktatói képesség, gyakorlottság, a pár megfelelő vezetése vagy – a nő részéről – követése, a táncanyag biztos alkalmazása stb.

Noha a tánctudomány eddigi története során módszeresen nem foglalkozott a tánc minőségi oldalával, fogalomtárában mégis létezik egy olyan *terminus technicus*, amely alkalmas arra, hogy a tánc kvalitatív jellemzőinek gyűjtőneve legyen: nevezetesen a *stilus* fogalma. A szót a tánc kutatás szinte kizárólagosan a régi és az új táncréteg szinonimájaként, azaz történeti értelemben használja („rég” és „új stílusú” táncok), s csak elvétve találkozhatunk stiláris mozzanatokra utaló alkalmazásával.⁸ Pedig a stílus elsődleges jelentése mindenképpen a kifejezésmóddal, formanyelvvel van összefüggésben⁹; történeti korszakolásra való alkalmazása, amit éppen a sajátos stílusjegyek megléte, változásai és időbeni elhatárolhatósága tett lehetővé, nyilvánvalóan csak másodlagos – a történeti korszakok meghatározásának alapja ugyanis a művészetekben sosem történelmi, hanem mindig stiláris jellegű. Nincs ez másképp a magyar tánc történetben sem, hiszen a régi és új stílusú táncok elkülönítése olyan formai-stiliztikai jegyek alapján történt meg, amelyek az adott korra jellemző életszemlélet és életérzés adekvát kifejeződései voltak. A legjobb bizonyíték erre éppen az, hogy a régi táncok azokon a peremvidékeken, reliktumterületeken maradtak fenn, illetve olyan hagyományörző rétegeknél (pl. pásztorság) éltek tovább, amelyek különböző okoknál fogva kimaradtak az általános gazdasági-társadalmi fejlődésből, tehát életmódjukban, szemléletükben egy régebbi kort képviseltek (vö. MARTIN 1977. 37.).

A táncstílus problémájának tisztázását mindenekelőtt a fogalom meghatározásával érdemes kezdenünk, azonban mindjárt az elején szükségesnek látszik egy tágabb és egy szűkebb körű értelmezés megkülönböztetése. Tágabb értelemben a stílus a táncnak mindazon szerkezeti-formai, stilisztikai-karakterológiai és esztétikai vonását foglalja magában, amelyek a tánc jellegét, milyenségét, mennyiségi jellegű tényezőiben inherensen benne rejlő minőségét meghatározzák. Másképp megfogalmazva a stílus legátfogóbb értelemben nem más, mint az a mód, ahogyan a táncos táncol – beleértve ebbe a tánc motívikai-strukturális felépítését, zenével való kapcsolatát éppúgy, mint szorosabban az előadásmód körébe tartozó stilisztikai-esztétikai vonásait. Ebben az összefüggésben tehát a táncfolyamat egészét úgy tekintjük, mint az adott táncosra – illetve az adott vidékre – jellemző önkifejezési módot, amelynek eszköztárába a motívumvariálás és a szerkesztés sajátosságaitól kezdve a plasztikai-ritmikai-dinamikai jellegzetességeken keresztül a mozgás karakterének, a táncos habitusának milyenségéig minden egyes mennyiségi és minőségi jellegű tényező beletartozik, vagyis a formanyelv és az előadásmód együttese határozza meg a stílus ismérveit. Ebben az esetben tehát a stílus nem annyira valamiféle teoretikusan meghatározott *része* vagy *jellegzetessége* a táncnak, mint inkább egy másfajta rátekintés, egy megváltozott szemlélet eredménye: az eddigi analitikus és formalista látásmód által mellőzött tényezők megragadása a *tánc egészében* egy holisztikus és minőségi szemlélet jegyében.

A gyakorlati táncoktatásban azonban a stílus kifejezés a fentieknél sokkal szűkebb értelemben használatos: rendszerint szorosan a tánc előadási módjához tartozó stilisztikai vonásokat értik alatta. Mivel a tánctudomány egyfajta sajátos alkalmazott tudománynak tekinthető, hiszen a néptáncmozgalom és az iskolai táncoktatás közvetlenül is hasznosítja eredményeit, ezért mindenképpen érdemes a stílusnak egy szűkebb meghatározását is adnunk, amely a „kvantifikálható” mennyiségi jellegű mutatók figyelmen kívül hagyásával közvetlenül a minőségi tényezőkre koncentrál. A stílus fogalma alatt ebben az értelemben a táncnak azok a stilisztikai, karakterológiai, esztétikai vonásai értendők, amelyek szorosabban vett milyenségének meghatározói. Ide tartoznak a tánc fentebb már említett ama sajátosságai, amelyek rendszerint csak különböző, s mindig valamilyen szubjektív értékelést-minősítést kifejező jelzőkkel írhatók le, s amelyek nem a tánc formai oldalához tartoznak, hanem elsősorban a kifejezésmód, előadásmód specifikumaiként jelentkeznek: a tánc típusra vagy az adott vidékre jellemző, illetve a tán-

⁸ Ez a jelenség annál kevésbé érthető, mivel a gyakorlati táncnak és táncoktatásnak a – nem történeti értelemben vett! – stílus az alfája és ómegája.

⁹ A stílus „...történetileg kialakult, koronként, tájanként, nemzetenként, művészeti irányonként és csoportonként, sőt egyénenként is változó jellegzetes kifejezésmód; formanyelv”. Mnyész 1278.

cos személyiségét és pillanatnyi hangulatát kifejező gesztusok, mozdulat- és viselkedésformák, tánczörejek és a tánc kedv egyéb hallható megnyilvánulásai. Ezek a minőségi tényezők tulajdonképpen mindig a mozgás pusztá struktúrájára való „ráadásként” jelennek meg, s így az adott táncfolyamat – ebből a szemszögből nézve – merőben kvantitatív jellegű formai-szerkezeti vázát élettel töltik fel, azaz az objektív neutralitást szubjektív minőséggel szövik át.

A táncstílus általános meghatározásán túl a magyar tánc hagyományban több kategóriája is körvonalazódik e fogalomnak. A legátfogóbb kategória a két nagy *történeti* stílus, azaz a régi és az új stílus kategóriája; ezeken belül beszélhetünk az egyes *tánc típusokra* jellemző, ugyancsak történetileg kialakult stílusokról; e két nagy kategóriának alárendelve jöttek létre az egyes *földrajzi egységekre* jellemző táji stílusok; végül a hierarchia alján, mindhárom stílus egységnek alárendelve helyezkedik el az *egyénre* jellemző stílus.¹⁰

1) Történeti stílus

Az egyetlen olyan kategória a négy közül, amelynek meghatározásával, azaz a régi és új stílus megkülönböztető formai-zenei és egyéb jegyeivel kimerítően foglalkozott a tánc tudomány, ezért ennek definiálásától most eltekintünk (lásd MARTIN 1970., MARTIN 1977., PESOVÁR 1973., PESOVÁR 1992., PESOVÁR 2003.).

2) Típus-stílus

E nem túl szerencsés hangzású kategóriánév azoknak a történetileg kialakult stílusjegyeknek az összességét foglalja magában, amelyek földrajzi és dialektushatároktól függetlenül az egyes tánc típusokat jellemzik. Például a párbajszerű botlónak vagy a forgós-forgató párosnak vannak olyan általános stílárius vonásai, amelyek függetlenül attól, hogy melyik aldialektushoz tartoznak, mindenütt hasonlóak. E közös stílusjegyek nyilvánvalóan az azonos történeti gyökerekre vezethetők vissza, illetve abból is fakadhatnak, hogy az azonos típushoz, de különböző dialektusokhoz tartozó táncok azonos vagy nagyon hasonló mozgásokból, motívumokból építkeznek. E kategória szoros összefüggésben van a történeti stílus előző kategóriájával, amennyiben a régi és az új stílus megkülönböztetésének egyik legfontosabb ismérve éppen egyes tánc típusok megléte vagy hiánya; más- képp megfogalmazva a típus-stílus mindig része a történeti stílus meghatározásának.

3) Táji stílus

Táji stílus alatt a táncnak azokat a történetileg kialakult stílusbeli vonásait értjük, amelyek egy adott földrajzi egységen belül általánosnak mondhatók, és amelyek ilyen módon modellként, mintaként szolgálnak a tánc hagyományozódása során a felnövekvő új generációk számára. Mivel a táncok megtanulása egyben a megfelelő stílusjegyek elsajátítását is jelenti, ezért természetes, hogy az egyes táncosok egyéni stílusjegyei rendszerint csak a táji stílusjegyeknek alárendelve, azokkal összhangban s nem azoktól elütő módon jelenhetnek meg. Minél nagyobb földrajzi egységről, például a tiszai táncdialektusról van szó, annál nagyobb a területre általánosan jellemző stílusjegyek száma, míg minél kisebb egységet, például egy aldialektust vagy falut vizsgálunk, annál kevesebb olyan stílusjegyet találunk, amely csak az adott vidék vagy település – és nem az egész dialektus – sajátja.

¹⁰ Az általunk felállított kategóriák a későbbiekben természetesen tovább gyarapíthatók, illetve árnyalhatók. Elképzelhetőnek tartjuk például, hogy szükség lesz egy olyan stílus kategória bevezetésére is, amely valamilyen népcsoport vagy nép táncának jellegzetességeire utal; a kevert nemzetiségű vidékeken (például a Felvidéken vagy Erdélyben) ugyanis mindennapos jelenség lehet, hogy a különböző nációhoz tartozó táncosok a legkarakteresebb stílusjegyek alapján hasonlóságokat és különbségeket fogalmaznak meg egymás táncairól. Így gyakran előfordul vélekedés lehet például az, hogy valaki „románosan”, „szlovákosan” vagy „cigányosan” táncol. Az Ecsedi-láp környéki cigányság által táncolt úgynevezett *cigánycsárdás* például nem más, mint a helyi magyar csárdás cigányosan, azaz a cigány táncokra általában jellemző stílusban járt változata, amely éppen habitusában, magatartásában, előadásmódjában tér el a magyar változatoktól.

4) Egyéni stílus

Végezetül az egyéni stílushoz tartoznak mindazok a stílusjegyek, amelyek a táncos egyéniségéből, habitusából, táncos képességeiből és tudásából, pillanatnyi hangulatából fakadnak; például a táncos „kiállása”, tánc közbeni magatartása, jellemvonásainak, hangulatának mozdulattal való kifejezése, mozgásának milyensége, kéz- és arcjátéka, táncának hangzó elemei (dobogás, kopogás, taps, kurjantás, táncszó, éneklés stb.) mind ebbe a körbe sorolhatók. Érdemes elkülönítenünk az egyéni stíluson belül a táncosra általában jellemző *állandó*, és a pillanatnyi szituációtól, hangulattól függő *alkalmi* stílusjegyeket. Mindezen stiláris jellegzetességek alapján az archív táncfilmekben jól megkülönböztethetők a visszafogottabb, szerényebb tudású és magatartású táncosok, valamint a magabiztos kiállású, öntudatos, jó táncosok. E két egyéniségtípuson túlmenően számos egyéni vonás figyelhető meg az egyes táncosoknál a méltóságteljes, elegáns, finom mozgástól kezdve a játékos, szertelen vagy akár duhaj előadásmódig elmenően. Egy-egy táncos egyéni stílusjegyeinek, táncos karakterének alapos vizsgálata mindenekelőtt a tánc kutatás egyéniségkutató irányzatának keretein belül valósulhat meg maradéktalanul.

Fentebb már utaltunk rá, hogy az egyes stílusok nem egyenrangúak, hanem alá- és fölérendeltségi viszonyban állnak egymással. E hierarchia olyan módon képzelendő el, ahogyan egy faragó pásztor vagy hímző asszony esetében is, aki a történetileg-földrajzilag kialakult népművészeti stílusirányzaton belül, annak motívum- és színvilágát egyéniségén átszűrve s újraalkotva fogalmazza meg mondandóját; a táncos épp így a tánc történetileg és földrajzilag kialakult stílusjegyeinek keretein belül, az elődöktől látott illetve elsajátított hagyományos formanyelven, de személyes kvalitásainak, egyéniségjegyeinek megfelelően „fogalmazza meg” saját táncát. A népi kultúra tradicionális jellegéből fakadóan az egyén csak a hagyomány keretein belül alkothat; még ha újít, akkor is csak a táncalkotás belső törvényszerűségeinek megfelelően, a tánc hagyományos eszköztárára alapozva teheti. Ha nem így járna el, például polgári táncok, tánciskolai műtáncok, vagy extrém esetben modern divattáncok motívumaiból és stílusában alkotná meg táncát, akkor azt nyilvánvalóan nem lehetne a magyar néptánc hagyomány részének tekinteni. Az általunk felvázolt stílus kategóriák a tánc hagyomány egészét átfogó történeti stílusoktól kezdve az egyes emberre vonatkozó egyéni stílusig egyre szűkülő körökben szabják meg a tánc előadásának lehetséges módjait, nyújtanak követendő mintát a tradicionális népi kultúra tagjai számára. A stílusok e lépcsőzetes egymásra épülését, hierarchikus viszonyát a legszemléletesebben koncentrikus körökként tudnánk ábrázolni, ahol a legkülső, mindent átfogó kör a történeti stílus kategóriájának felel meg, azon belül kap helyet a tánc típusok sajátos stílusát jelképező kör, majd a táji stílusok köre következik, végül legbelül, mindegyiknek alárendelve az egyéni stílus köre foglal helyet. Ez a teoretikus alapokon felvázolt kép a stílusok egymáshoz való viszonyát természetesen csak sematikus módon képes szemléltetni; a tánc hagyomány valósága esetleg ettől eltérő, egyik vagy másik stílus kategória fokozottabb hangsúlyából eredő sorrendiséget is létrehozhat. Egy adott táncfolyamatban például a táncos egyéniségétől függően előtérbe kerülhetnek az egyéni stílusjegyek, de egy átlagos vagy gyenge táncos esetében, aki az adott tánc típus vagy alldialektus tipikus stílusjegyein túlmenően semmi „egyénit” nem tud produkálni, nyilvánvalóan elsősorban a táji és a típusstílus jellemző vonásai lesznek hangsúlyosabbak.

Utolsóként tisztázandó kérdésünk az, hogy – a történelmi stílus már eddig is alkalmazott kategóriájától eltekintve – vajon e teoretikusan felvázolt három különböző stílust a gyakorlatban is szét lehet-e választani egy táncfolyamaton belül. A válasz természetesen igen, hiszen a típus-stílus jegyei az adott tánc típusról készült összes film alapos vizsgálatával nagy biztonsággal meghatározhatók, és egyben elkülöníthetők az egyéni stílusjegyeiktől. Ugyanez a helyzet a táji stílus esetében: az adott földrajzi egység teljes filmanyagának áttekintése révén ugyanígy megállapíthatók az illető vidék stilisztikai attribútumai. A típus- és a táji stílus összetevőinek definiálása egyúttal automatikusan kiszűri az egyes táncosokra jellemző egyéni stílusjegyeket.

***

Összegezve az elmondottakat: A mennyiségi szempontok túlsúlya a tánc tudomány kezdeti időszakában mindenképpen érthető és indokolt volt, hiszen egy tudományág alapjainak lerakásáról, létalapjának megteremtéséről lévén szó, elsősorban arra volt szükség, hogy objektíve, számszerűen, mennyiségi mutatókkal írja le tárgyát. Ezért is helyeződött a hangsúly a táncok mérhető aspektusainak vizsgálatára, azaz mindenekelőtt formai-szerkezeti, illetve zenei szempontú elemzésekre, ami a motívumok plasztikai, dinamikai és ritmikai sajátosságainak leírásával, a táncfolyamat szerkezetének és a kísérő zene sajátosságainak meghatározásával megvetette a motívumok tipizálásának, a tánc típusok és táncdialektusok definiálásának alapjait. Az azóta eltelt évtizedek európai összehasonlításban is jelentős eredményei azonban megteremtették a feltételeit egy minőségi továbblépésnek: a táncelemzések mennyiségi szempontjai mellett egy kvalitatív-szubjektív szempontokat is érvényesítő vizsgálati módszer kidolgozásának. A tánc minőségi tényezőinek vizsgálatával és meghatározásával azonban a tánc kutatás nem egyszerűen egy új szakággal, a táncstilisztika újdonságot jelentő irányzatával gyarapodhatna, hanem a tánc tudomány *egésze* is sokat nyerhetne, hiszen például jelentősen módosulhatna a magyar néptánc hagyományról kialakult képünk, de ezen túlmenően az alldialektusok, dialektusok, illetve tánc típusok jellemzése is kiegészülhetne az eddig olyannyira hiányzó stilisztikai-esztétikai aspektusokkal.¹¹

¹¹ Ennek a gyakorlati tánc kutatásban is óriási jelentősége lenne, mivel végre tudományos megalapozást kaphatna a táncnak egy olyan, nagyon fontos oldala, amelynek megítélése mind a mai napig a táncoktatók szakmai szempontból gyakran kétes egyéni meglátásaira, ízlésére, és sokszor igencsak megkérdőjelezhető „filmleolvasó” képességére van bízva.

A felvetett problémák, kérdések és új szempontok helyessége vagy hiányosságai természetesen csak egy szakmai vita, illetve a gyakorlat próbája során derülhetnek ki; kiegészítésükhöz, pontosításukhoz, a körvonalazott új szemlélet és módszer végső kicsiszolásához is szakmai megmértetés szükséges. Egy új minőségi szemlélet fontosságának megfogalmazása azonban magától értetődően nem jelenti azt, hogy az eddig alkalmazott és jól bevált régi módszereket és szempontokat el kellene vetnünk: ezek ugyanis minden más új kutatási irány kidolgozásának nélkülözhetetlen alapját, kiinduló bázisát jelentik, és mint ilyenek, alapvető fontosságúak bármilyen továbblépés számára. Az eddigi eredményeken azonban eleink áldozatos munkájának köszönhetően immáron túl lehet és túl kell lépni – s a felvázolt szemléletváltás nemcsak konkrét eredményeiben jelenthetne újdonságot, hanem abban is, hogy általa a tánc kutatás kitörhetne az öncélú tudományosság ördögi köréből, és jelentős lépést tehetne egy valóban humán tudományág megvalósításának irányába.

Irodalom

ANTAL 1996.

Antal László (szerk.): A magyar néptáncművészet múltjáról és jelenéről. Válogatás a magyar tánc történeti és táncesztétikai szakirodalomból. Szöveggyűjtemény. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely 1996.

BÁNKI 1996.

Bánki Dezső (szerk.): Filozófiai kisenciklopédia. A Nyugat filozófiája és filozófusai. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1996.

BURCKHARDT 1987.

Titus Burckhardt: Traditional Cosmology and Modern Science. In: Mirror of the Intellect. Essays on Traditional Science and Sacred Art. Quinta Essentia, Cambridge 1987. 17–67.

GUÉNON 1953.

René Guénon: The Reign of Quantity and the Signs of the Times. Luzac & Company LTD, London 1953.

GUÉNON 1991.

René Guénon: A modern világ válsága. Az Óshagyomány könyvei IV. Traditio Divina et Schola Transcendentiae Budapest 1991.

LICHTENBERG 1990.

Georg Lichtenberg: A természettudós álma. In: Anthologia humana. Ötezer év bölcsessége. Szerk. Hamvas Béla. Életünk Könyvek, Szombathely 1990. 251–254.

MARTIN 1970.

Martin György: Magyar tánc típusok és táncdialektusok. Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1970.

MARTIN 1977.

Martin György: Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása. [Development and Distinguishing Marks of the „New Style” in Hungarian Folk Dancing.] *Ethnographia* LXXXVIII. 1977. 31–48.

MNYÉSZ A magyar nyelv értelmező szótára. V. kötet (Mo–S). Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 1278.

MOLNÁR 1982.

Molnár István: Magyar tánc tanulási rendszerem. 1. Táncesztétika. Néptáncosok Könyvtára. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1982.

PESOVÁR 1973.

Pesovár Ernő: A magyar tánc történet évszázadai. Szöveggyűjtemény. Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1973.

PESOVÁR 1982.

Pesovár Ernő: A tánc költészete I–II. Néptáncosok módszertani könyvtára. Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ, Szombathely 1982.

PESOVÁR 1992.

Pesovár Ernő: A régi magyar táncstílus. In: *Tánc tudományi tanulmányok 1990–1991.* (1992) 91–107.

PESOVÁR 2003.

Pesovár Ernő: Tánc hagyományunk történeti rétegei. A magyar néptánc története. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely 2003.

RATKÓ 1998.

Ratkó Lujza: Virág fakadás. Egy beregi hímes tojás szimbólumrendszere. [Blütezeit. Ein buntes Bereger Osterei und seine Symbolik.] *Ny. JAMÉ* XXXIX–XL. 1997–1998. (1998.) 171–184.

RATKÓ 2001.

Ratkó Lujza: Ezredvégi gondolatok a néprajztudomány értékfogalmáról. [Gedanken zum Jahrtausendende über den Wertbegriff der Ethnographie.] *Ny. JAMÉ* XLIII. 2001. 421–435.

VITÁNYI 1996.

Vitányi Iván: A tánc esztétikája. In: ANTAL 1996. 17–33.

RATKÓ Lujza

Sóstói Múzeumfalú, Sóstógyógyfürdő

H-4431 Pf. 1.

e-mail: ratkoegy@mail.datanet.hu

Quantitative und qualitative Aspekte in der Volkstanzforschung

Betrachtet man die ganze bisherige Geschichte der Tanzwissenschaft, erkennt man, dass bei der Erforschung und Aufarbeitung der Tänze fast ausschließlich Aspekte quantitativer Natur Gültigkeit besaßen. Mit anderen Worten, die Untersuchung der messbaren Aspekte der Tänze stand im Vordergrund, während die Untersuchung der qualitativen Seite des Tanzes, seines Inhaltes, nahezu völlig in den Hintergrund rückte. Das bedeutet, die Betonung lag auf der Analysierung der einzelnen Tanzabläufe unter formell-konstruktionellen und musikalischen Gesichtspunkten, was mit der Beschreibung der plastischen, dynamischen und rhythmischen Eigenschaften der Motive bzw. mit der Bestimmung der Struktur des Tanzablaufes und der Merkmale der Begleitmusik die Grundvoraussetzungen für die Typisierung der Motive bzw. die Definierung der Tanztypen und Tanzdialekte schuf. Die sachgemäße Beschreibung anhand quantitativer Parameter ist für die Niederlegung der Fundamente eines Wissenschaftszweiges bzw. die Schaffung seiner Lebensgrundlage unentbehrlich, doch in der Tanzforschung sollte – da es sich um eine Humanwissenschaft handelt – auch jener qualitative Aspekt des Tanzes nicht unberücksichtigt bleiben dürfen, welcher die leeren Schemata der quantitativen Parameter mit Leben, Geschmack und Farbe erfüllt. Die vorliegende Studie klärt den Begriff der Quantität und Qualität bzw. die Unterschiede der quantitative und qualitative Faktoren hinterfragenden Betrachtungsweise der Forschung zunächst auf theoretischer Ebene und dann in Bezug auf die Tanzwissenschaft. Desweiteren skizziert sie, eng damit zusammenhängend, den Fragenkreis der Objektivität und Subjektivität, und befasst sich schließlich auch mit den Anwendungsmöglichkeiten der qualitativen Aspekte in der Tanzwissenschaft.

Übersetzt von *Gotlind B. Thurmann*

Lujza RATKÓ

Museumsdorf Sóstó

Sóstógyógyfürdő

H-4431 Pf. 1.

e-mail: ratkoegy@mail.datanet.hu

A Rákóczi-szabadságharc monetáris problémái

Ulrich Attila

A Rákóczi-szabadságharc pénzforgalma nem választható el a XVII. század második felének pénzforgalmától. Nemcsak arról van szó, hogy ugyanazok a pénzek forogtak már több évtizeddel a fegyveres felkelés előtt, hanem arról is, hogy ez a korszak egy külön pénzügyi egységet képvisel. A dátumot 1659-től számíthatjuk, amikor I. Lipót egységesítette az osztrák és a magyar pénzrendszert, egyben új pénzeket (1, 3, 6, 15 krajcár) kezdett el veretni. Az új számolási rendszerben 1 krajcár 2 magyar dénárt ért, ami nagyban megkönnyítette a magyar és az osztrák forintok átszámolását. Az új struktúra azonban egy új számolási garast hívott életre 6 dénáros értékkel, a korábbi 5 dénár helyett. Ez a kettősség a század második felében további eltéréseket okozott a Magyar Királyság keleti és nyugati fele között: amíg keleten – a Szepesi Kamara területén – a drágább számolási rendszer érvényesült, addig nyugaton – a Magyar Kamara alá tartozó területeken – maradt a régi, 5 dénáros garaszámolási rendszer.

Ez az eltérés nagy problémát okozott a Magyar Királyság területén, amit I. Lipót pénzrendeletei is bizonyítanak. A magyar király az 1690-es évek közepéig a garas 5 dénáros értékét igyekezett kiterjeszteni az ország egész területére, kevés sikerrel. Az 1690-es években a rendeletekből már az szűrhető le egyfelől, hogy a közben bekövetkezett gazdasági változások és főképpen az ország felszabadításának anyagi terhei a pénzek devalvációját indították el; másfelől, hogy Lipót a garas 6 dénáros árának egységes bevezetését tűzte ki céljául (nem nagy sikerrel). A korra jellemző spekulációs pénzkereskedelem meggátolt minden olyan kezdeményezést, amely az egységesítés felé irányult. Ebben az időben a töretlen pénzügyi kapcsolatok, a kereskedelem folyamatossága mégis biztosította a pénzforgalomhoz szükséges fizetőeszköz mennyiséget.

A Rákóczi-szabadságharc kitörése új helyzetet teremtett. Az önálló szándékozó új magyar állam gazdasági terheit a nagyszámú katonaság folyamatos fenntartása jelentősen megnövelte. Emellett Rákóczi állama folyamatos nemesfémhiánnyal küzdött, ami főleg az ezüst esetében vált kritikussá. Noha a külföldi kereskedelem révén az ország folyamatosan el volt látva ezüst váltópénzekkel is, a növekvő katonai kiadások (posztó, salétrom, puskapor, acél, fegyver és – természetesen – a zsold) és a teaurálás (felhalmozás) ezek gyors kivonásához, azaz pénzhiányhoz vezetett.

A fejedelem már 1703 végén megkezdte az önálló pénzverést (ezüstpoltúrák verése), de a nagyarányú pénzkibocsátás csak 1704-től kezdődött. Az új magyar pénzek között aranyforintok, ezüsguldinerek (forint), rövid ideig ezüstpoltúrák (1703–1704) és rézpénzek (1, X és XX poltúrák) kerültek bevezetésre. A források szerint – valószínűleg a magyar állam szuverenitásának tisztázatlansága miatt – külföldön az ezüstpénzeket is nagy bizalmatlansággal fogadták (BÁNKÜTI 1984. 61.). Hazai viszonylatban viszont kezdetben ezek a fizetőeszközök kedveltek voltak, az emberek nagy bizalommal fordultak feléjük. A gazdasági helyzet gyengülésével, az egyre növekvő pénzhiány következtében elkezdődött a rézpénzek verése. Kezdetben Rákóczi szándéka az volt, hogy összesen 2000000 Ft

értékben veret rézpénzt, azonban ezt az elhatározását nem sikerült megvalósítania (BÁNKÚTI 1980. 78.).¹ Így a tömegessé váló rézpénzverés két folyamatot indított el: egyrészt a réz fizetőeszközök devalvációját, másrészt inflációt is.

1705-től a helyi forgalomban a rézpénzeket egyre nehezebben fogadták el, a fizetés ezekkel szinte lehetetlen volt. Ugyancsak veszteséges volt az ebben a korszakban jelentős szerepet játszó pénzváltás. Persze akadtak kivételek is. Valószínűleg az erős anyagi háttérrel rendelkező kereskedő városok, amelyeknek ezüstpénz ellátása a szabadságharc idején is folyamatos volt, nem szenvedtek annyira a rézpénzek használatától, de – természetesen – a rézpénzek váltása nekik is jelentős károkat okozott. Kecskemét polgárai például pénzt váltani általában a Felvidékre jártak. Útjaikon rendszerint vittek magukkal rézpénzeket is, amelyeket a kamara emberei szívesen beváltak. 1706-ban két esetben is sok káruk származott a rézpénzek váltásából. Az egyik alkalommal mintegy 1000 tallér értékű réz váltópénzből 586 tallér 2 garast sikerült beváltaniuk, s ezért 111 arany 14 RFt-ot kaptak. A magukkal hozott aranyakat azonban a görög kereskedők „*úgy el nem vették amint ő kegyelmék váltották*”, ezen az üzleten 31 tallér 1 garas volt a veszteségük. Az év folyamán a másik útjukról visszatérve még nagyobb kárt szenvedtek, összesen 460 tallér 2 garas értékben (IVÁNYOSI 1978. 96.).

Ebből az esetből is látható, hogy a szabadságharc alatt sem szünetelt a pénzekkel való kereskedés és üzérkedés, sőt még nagyobb méreteket öltött. A fejedelem egyik levelében mélyrehatóan elemezte a hazai helyzetet. Rákóczi szavai keserűek, de kiválóan tükrözik a korabeli viszonyokat: „*Nemely magányos hasznukat egyenesen néző és az közönséges ügyünk elő segélésére s boldogulására keveset vigyázó Hazánk érdemtelen fiai kiváltképpen az kassai végzés szerént réz poltura folytatásának meg gátolásában mutattak megh magok Istentelen csalard mesterségeket, hanem megh az ezüst penzek rendes és méltán observaltatott valoraban is maga Szabad akarattya szerént gáncsot tévén és megh nem gondolván Hazánkban a fehér penzek szük voltát, kinek mennyiben tetszik, csak a szerént acceptallya...*”² A pénzek manipulációjában a kereskedők (főleg a görögök) játszottak vezető szerepet. A görög kereskedők a rézpénzt kezdettől elfogadták és váltották, azonban ezt jóval névérték alatt tették (IVÁNYOSI 1978. 101.).³ Ugyanígy jártak el a nemesfém pénzekkel is. 1707-ben tárgyalta a Gazdasági Tanács a külföldi kereskedők „pénzváltási szokásait”, manipulációit. Főleg a puskaport, salétromot és acélt hozó kereskedők az aranypénzekért csupán 4 Ft-ot adtak, holott a hivatalos árfolyam 6 Ft volt! Így tettek a használati cikkekkel kereskedő görögök is, akik ezzel a lakosságot jelentősen megkárosították. Sőt a görög kereskedők nyereszkesége a lakosság körében is sok követőre talált: „*Sokszor tapasztalhatott immár, hogy a Török Kereskedők nem kevés contemptusával az Ország ügyének elő mozdítására verettetett Réz pénznek föl váltásában, mind uton módon laborálnak és practicalnak is, kívül az Ország lakosainak hasonló cselekedetekre utat nyitottanak...*” (MOL G 29 89. cs.)⁴ A helyzet már annyira tarthatatlanná vált, hogy a Fejedelemlen személyesen kellett a problémával foglalkoznia és 1707-ben egy rendeletet kiadnia, amelyben megtiltotta a rézpénz az országból való behozatalát és kivitelét (MOL G 29 89. cs.).⁵ A fizető-eszközökkel való üzérkedésre a források sok példával szolgálnak, elég ha Rákóczi egyik leveléből idézünk. 1708. május 11-én Berzékről írt levelében olvashatjuk e sorokat: „*Ugy értjük hogy némely Haza Lakosi az ezüst pénznek folyasábanis válogatást tévén, nem kevés confusiot okoznának az Hazában kire nézve... az Ezüst pénzt, valamint ez előtti időkben ugy mostis a szerént folytattassa...*”⁶

¹ Rákóczi 1704. április 20-án Berényben kelt rendeletét lásd *ZmL* IV.1001./b Fasc. 204. No. 541. „*Mivel az országban lévő arany és ezüst bányák megfogyatkoztak...akarnánk egy millio Réz Pénzt verettetni...*”

² *SzSzBMÖL* IV.A.1. Fasc. 9. No. 26. Berzék, 1708. május 11.

³ A görög kereskedők a máriás garasokat a hivatalos 30 dénáros értékük ellenére csak 17 dénárért váltották be.

⁴ 1706. június 28.

⁵ 1707. március 4. „*...méltóságos vezérő Fejedelem Kegyelmes Urunk...parancsolja...az Harmincadok főképpen végbeliek a réz pénzt sem ki vinni az Országbul, sem és kiváltképpen be hozni ne engedgyék...*”

⁶ *SzSzBMÖL* IV.A.1. Fasc. 9. No. 26., 1708.

A magyar állami szervek, a kamarák és harmincadok természetesen hivatalos árfolyamon váltottak minden, az országban folyó fizetőeszközt, így a rézpoltúrákat is. A tokaji sókamara megmaradt irataiból némi képet kapunk a korabeli pénzforgalomról. 1704. november 10-én a 4970 Ft 41 dénár kifizetésből 1896 Ft 51 dénár volt rézpénz (38,16%) (MOL G 29 83 cs.). Csányi György sóinspektor elszámolásaiból látható, hogy 1707. május 13-tól 1708. június 4-ig a tokaji sóharmincadon beszedett pénzből 4860 Ft 20 dénár volt réz, és 4210 Ft 80 dénár volt ezüst fizetőeszköz. Ez a kép is jól mutatja, hogy a sóvámon a rézpénzfizetés igen nagyarányú volt. Ezt csak megerősíti Csányi 1705–1708 közötti elszámolása is. Az eltelt idő alatt 79663 Ft 48 dénár réz, és mindössze csak 4591 Ft 80 dénár ezüst bevételt írt össze. Ennél érdekesebb viszont, hogy a kiadási, kifizetési oldalon épp ellentétes tendenciával találkozunk. Csányi ugyanis minden jel szerint igyekezett megszabadulni a rézpoltúráktól. Ezt bizonyítja, hogy az elszámolás után a kasszában mindössze 974 Ft 25 dénár réz-, és emellett 1696 Ft 92 dénár ezüstpénz maradt!

Már fentebb is láthattunk néhány példát a rézpénzzel való üzérkedésre, a rézpénzhez való viszonyulásra. Nézzünk meg újabb eseteket, amelyek a rézpénz és infláció összefüggésére, a rézpénz kedveltségére, és helyi fogadtatására is példákkal szolgálnak. Még mielőtt erre rátérnénk, felhívniink a figyelmet egy fontos aspektusra. Az adásvételeknél a rézpénzzel fizető vevők egyértelműen jobban jártak, mint az eladók, így ingatlant, birtokot „kongóval” (a rézpoltúrák népies neve) vásárolni igen jó befektetésnek bizonyult! Erre igen érdekes példával szolgál a Tornyai Jánosné Sóki Erzsébet és Csoma Márton között Tolcsván zajló huzavona. Tornyainé háromszor akarta kifizetni Csomának tartozását, de az mindannyiszor elutasította, mivel rézpénzzel akart fizetni.⁷

Szabolcs megye rendjeinek Zemplén megyéhez intézett panaszos sorai több dologra (drágaság, a lakosok közötti ellentétek) is fényt vetnek: „...e mostani Réz pénznek cursusához keppest, mind Országban termett mind penig más Országokbul inducált Materialék és arukk majd hallhatatlan arát, és abbul emergált vagyis emergálható az Országbeliek közt sok Confusiokat...”. A szabolcsi nemesi gyűlés megoldást is javasolt, amelyet a termékek „igazságos”, „az eladás és vevés alatt levő jök” reális árában gondoltak megvalósítani.⁸ Erről tanúskodik Kálnássy Gergely 1705-ben kelt levele is, aki arról panaszkodott, hogy a rézpénzt nem akarták elvenni tőle. Sőt, mivel „kongóval” akart fizetni, az ezüsttallérok árát felemelték, így mint írta az „ócsobb megvételnek okáért kintelenitettem fejér pénzre alkunom”.⁹ Maga II. Rákóczi Ferenc fejedelem is belátta, hogy a rézpénz bevezetése nagy problémákat eredményezett. Az ónodi országgyűlés után kelt egyik levelében erről a következőket írta: „...nemcsak Hadaink fizetelenségei miatt való disgustussa, hanem az réz pénznek utolsó meg utaltatásra jutott becstelensége is, ugyan szemlátomást bekövetkezik, ugy latjuk...”¹⁰

A gazdasági teljesítőképesség romlása, a korlátlan rézpénzverés és a manipulációk együttes hatása az 1705-től egyre erősödő infláció volt, amely az árak emelkedésén túl a pénzek értékében is nagy változásokat indított el.¹¹ A rézpénz államilag meghatározott értékének az 50-60%-át (1705), később már csak 25%-át (1707) érte. Bár Rákóczi még megpróbálkozott az értékek megszilárdításával (ellenjegyes poltúrák), azonban ez a kísérlet is eredménytelen maradt, és törvényszerűen maga után vont a rézpoltúrák verésének beszüntetését. Lépése nem befolyásolta az ezüst váltópénzek, az ezüst értékpénzek (tallérok, forintok, guldenek) és az aranyak egymáshoz viszonyított arányának megváltozását.

⁷ ZmLt V.43. Tolcsva nagyközség iratai, Protokollum I. kötet, 1707. május 11.

⁸ ZmLt IV.1001./b. Fasc. 204. No. 545., 1706. március 22. Ibrony.

⁹ ZmLt IV.1001./b. Fasc. 204. No. 542., 1705. március 6. Szécsény.

¹⁰ ZmLt IV.1001./b. 21. kötet, 1707. augusztus 3. Munkács.

¹¹ 1704-ből még van arra adatunk, hogy egy tallért 30 garasban számoltak. Ezt visszaszámolva – 1 garast 6 dénárnak véve – egy tallér értéke 180 dénárral (1 Ft 80 dénár) volt egyenlő, ami viszont a XVII. század végi pénzárakkal mutat hasonlóságot (Pl. MOL G. 29. 80. csomó, Darvas Ferenc hadi főkomisszáriul levele, 1704. január 9. Tokaj).

Természetesen ezek az árfolyamok a jó minőségű magyar és osztrák császári veretekre vonatkoztak, a gyengébb minőségű értékpénzek „valora” ennél sokkal többet csökkent (IVÁNYOSI 1978. 98.).¹² A legnagyobb veszteséget természetesen a beáramló rossz minőségű váltópénzek okozták, mivel ezek értéke csökkent a leginkább. Mint korábban is említettük, a pénzeknek az államilag limitált értéke mellett a helyi forgalomban eltérő árszintek is kialakultak. Az ország három részre osztottsága alatt tervszerű arany és tallér kereskedelem folyt a török területek felé, hiszen ott már az 1670-es években egy aranyért könnyen lehetett 6 Ft-ot is kapni (IVÁNYOSI 1980. 75.)!

A rézpénzekkel kapcsolatos problémákat próbálta rendezni az ónodi országgyűlés egyik határozata, amely a forgalomban lévő XX poltúrások értékét 8, a X poltúrásokat 4 poltúrára csökkentette, meghagyta viszont az egy poltúrásokat eredeti árukban. Törvénybe iktatták továbbá azt is, hogy beszüntetik a rézpénzverést, illetve a forgalomban maradó leértékelt poltúrásokat felülbélyegzik. Rákóczi 1707. július 1-jén Ónodon kelt levelében tájékoztatta Szabolcs vármegyét az elfogadott törvényről: „*Hogy mindazonáltal sok abusosokat...fogyatkozásokat s illetlenségeket okoztato Réz pénz folyása tovább ne nemezzon (!) ez országban...minden rendbeli és kiválteppen közrenden valo Lakosok is informaltassanak s értsék hogy az belyegeztetendő nagy Polturasok által belyegtelen hasonló réz monetanak semmi pjudiciuma s alabb valo valora annyival inkább meg vetese nem következik...*”¹³ Az idézetből jól látható Rákóczi optimizmusa a rézpénzek romlásának megállítása, illetve rossz helyzetének javítása tekintetében. Ezek a rendeletek azonban nem hozták meg a kívánt hatást, az infláció mérséklődését, a gazdasági bajok, a pénzmanipuláció megszűnését. Sőt ez utóbbi esetben egy újabb érdekességgel találkozhatunk. A rézpénzek leértékelése tovább erősítette volna a nemesfém-pénzek helyzetét, ennek egyenes következménye pedig egy jelentős árfolyam-emelkedés lett volna. Ezzel párhuzamosan azonban megjelent egy olyan rendelet, amely intézkedett az „etalonnak” is tekinthető aranypénzek kurzusáról. A Gazdasági Tanács 1707. szeptember 13-án kelt levelében tudatta, hogy ezután a magyar aranyak 5 MFt 4 dénárban, az „*idegen Aranyok penigh*” 4 RFt-ban (4 MFt 80 dénár) járjanak.¹⁴ Mivel a döntés jelentősen csökkentette az aranyak árát, nem kételkedhetünk abban, hogy a gazdasági vezetés lépése az ónodi rendelkezésekre adott válasznak tekinthető. Ez a lépés azt eredményezte, hogy kétféle hivatalos árfolyam létezett Rákóczi államában. Erre utalhatnak a későbbiekben felsorolt példákban a „cum elevatione” (emeléssel), illetve „sine elevatione” (emelés nélkül) terminológiával illetett jelölések. Maga Rákóczi is igyekezett az ezüstpénzek árfolyamát rendezni. Mindössze négy nappal a következőkben bemutatásra kerülő szenátusi határozat előtt rendelkezett az ezüst fizetőeszközök kurzusáról, a hazai árfolyamokat az osztrák árfolyamokkal kívánta azonos szintre hozni, gátolva ezzel a spekulációt, illetve a magas árfolyamot is.¹⁵

Az ónodi országgyűlés után a pénzárakat az 1708. május 15-i szenátusi gyűlésen is megpróbálták arányosítani. A kiadott rendelet tartalmazta még a fontosabb gabonák árát, valamint a rézpénzverés helyzetelemzését is.¹⁶ A vármegyei (helyi) szintű bevezetés valószínűleg váratott magára – nem úgy mint a hivatalos szervek és személyek elszámolásainak esetében –, amit bizonyít Aszalay Ferenc levele is, aki Rákóczi megbízásából fordult (esetünkben) Zemplén megyéhez. Aszalay levelében még mindig csak „*réz poltura grajcaros cursusa, és fejér pénz elevalt valora iránt tizen ött nap alatt fel*

¹² A kecskeméti adózásában a következő értékarányok álltak fenn. Ha valaki nem tudott 2 ezüsttallért fizetni, fizethetett rézpénzben 10 tallér értékét. Ez az arány 3 tallér 2 garasnál 16 „réztallér” volt.

¹³ SzSzBMÖL IV.A.1. Fasc. 8. No. 4., 1707.

¹⁴ SzSzBMÖL IV.A.1. Fasc. 8. No. 6., 1707.

¹⁵ SzSzBMÖL IV.A.1. Fasc. 9. No. 26., Berzék, 1708. május 11. „...fölyeb megh irt ezüst pénz közül akarmelyiknekis valorát a szerént valamint ennek elötte az Austriai ház ezen ügyünk folytatásának kezdete elötte devalvált valora observatott, ugy mostis minden kérdés és versengés nélkül azon valorban observályák és observáltassák, nevezetesen pedigh az Imperiális Herczegek Forintos Monétáit ugy a Baváriai Herczegek és Olomucz Püspök tizen öt krajczáros pénzeit, minden gáncs taláds nélkül az Austriai Ház hasonló pénzéhez képpest való valorban acceptályák...”

¹⁶ ZmL IV.1001./b. Fasc. 204. No. 553.

állitando circulatio dolgaban” járt el, noha levele majdnem napra pontosan negyed évvel a szenátusi határozat után kelt!¹⁷ A helyzet októberig nem sokat változott, ezt bizonyítja Rákóczi Szabolcs megye rendjeihez intézett levele, amelyben kifogásolta a tisztek hanyagságát. Ebben magyarázatot ad a korábban felvetett kétféle hivatalos árfolyam létezésére is. A fejedelem írásából kiderül, hogy a pénzek „elevatioját” az egri megbeszélésen határozták el, de végrehajtása akadozott, mint írta: „...*az Arany és ezüst pénzek elevatioja iránt tett rendeléseinknek effektuatiojais, mind ekkoráig nagy hátra maradást szenvedett...*”¹⁸

Pénzárfolyamok a szenátus 1708 május 15-i rendelete alapján

Pénzek neve	rajnai forint (RFt)	magyar forint (MFt)
magyar, erdélyi, „czikiani” (velencei) aranyak	6 RFt	7 Ft 20 dénár
német elektori, választófejedelmi, városi, holland aranyak	5 RFt 10 garas	6 Ft 60 dénár
francia arany	4 RFt	4 Ft 80 dénár
császár, gréci, francia, magyar, erdélyi, szász tallérok	2 RFt 10 garas	3 Ft
ezek fél tallérjai	1 RFt 5 garas	1 Ft 50 dénár
ezek negyed tallérjai	12,5 garas	75 dénár
spanyol, holland, „ursini”, oroszlanos tallérok	2 RFt 5 garas	2 Ft 70 dénár
ezek fél tallérjai	1 RFt 2,5 garas	1 Ft 35 dénár
ezek negyed tallérjai	11 1/4 garas	67,5 dénár
zolota	1 RFt 10 garas	1 Ft 80 dénár
guldiner	1 RFt	1 Ft 20 dénár
timpf és porosz garasok	7 garas	42 dénár
XV krajcáros	6 garas	36 dénár
bajor és brandenburgi garasok	5 garas	30 dénár
VI krajcár vagy 7 krajcáros garas	7,5 krajcár	15 dénár
suszták vagy „qvarternarios”	7 krajcár	14 dénár

A szenátus május 15-i határozatában megtaláljuk természetesen a kisebb váltópénzek egymáshoz viszonyított arányát is. A pénzváltásnál nagy szerepet kapó garasok 2 ezüst- vagy fehér poltúrát (poltura alba), 3 krajcárt vagy 6 dénárt értek. Egy garasban 3 rézpoltúrát számoltak, így lényegében a krajcár a rézpoltúrával egyenlő alpra került. A rendeletből jól látható, hogy 1 garas 6 dénárt, 1 poltúra 3 dénárt, 1 krajcár 2 dénárt ért. Ez megegyezett a Lipót-féle 1659-es pénzrendelet főbb vonalaival.

¹⁷ *ZmLt* IV.1001./b. Fasc. 204. No. 548., 1708. augusztus 16.

¹⁸ *SzSzBMÖLt* IV.A.1. Fasc. 9. No. 29., Pócspetri, 1708. október 8.

További érdekességeket tartalmaz a szenátus rendeletének magyarázó szövege. Az aranyak esetében nem találkozunk árnövekedéssel, azok tartották igen magas értéküket. Az inflálódás első jeleit az „imperialis ligában” vert osztrák, magyar, erdélyi, francia negyedtallérosoknál tapasztalhatjuk, amelyek ára az eddigi 10 garasos értékről 12,5 garasra nőtt. Emelkedett a spanyol, holland, „ursini” és az oroszlanos tallérok értéke is, mégpedig drasztikusan. Az eddig – az ezüsttartalmuk alacsonyabb volta miatt – reálisan csak 36 garast érő pénzeket már eddig is 38 garason számolták, a rendelet viszont a 45 (!) garasos árfolyamot írta elő, ami a nagyfokú tallérhiánnyal is magyarázható. Hasonlóan nagy emelkedésen (5 garas = 30 dénár) ment keresztül az oroszlanos tallérok ligájában vert „zolutának” nevezett pénz is, amelynek ára 30 garasban (1 RFt 10 garas) lett megállapítva.

Emelkedtek a váltópénzek értékei is. A timpfek és a porosz (többszörös) garasok, amelyek eddig 6 garasban jártak, 1 garast emelkedtek, így értékük 7 garas vagy 21 krajcár (42 dénár) lett. A magyar és külföldi XV krajcárosok, amelyek a XVII. század végén már egyébként is értékváltozáson mentek keresztül (17 krajcár lett a hivatalos árfolyamuk), ezentúl 6 garasban, vagyis 18 krajcárban lettek számolva.

A rendelet szerint nem változott az ezüstpénzek közül a guldinerek, a bajor és brandenburgi garasok, a VI krajcáros és a lengyel suszták ára sem.

A szenátus pénzrendelete – úgy gondolom – csak a fennálló helyzetet rögzítette és nem egy tervszerű árnövelésről vagy – ha úgy tetszik – értékcsökkentésről van szó. Emellett bizonyítja azt is, hogy 1708-ra kritikussá vált a pénzügyi helyzet, nagy lett az ezüstpénzhiány, ezt igazolja néhány pénzfajta árának jelentős emelése is.

A szenátus által elrendelt pénzáratat bizonyítják viszont Kolozsvári András elszámolásai, amelyek fontos pénztörténeti adalékokkal szolgálnak a Rákóczi-szabadságharc idejéből, és párhuzamba állíthatók a korábbi numizmatikai kutatásokkal (HORVÁTH 1960. 33–50., HORVÁTH 1964. 25–50.). Kimutatásai azért is értékesek, mivel rögzítette a pénzfajtákat, így képet kaphatunk a szabadságharc pénzforgalmáról is (*MOL G 29 80. cs.*).¹⁹

A jegyzékek alapján a következő pénzeket és árfolyamukat tudtuk (magyar forintban megadva) elkülöníteni:

1708 – körmöci arany (7 Ft 20 dénár), holland arany (6 Ft 60 dénár), arany (6 Ft 30 dénár), arany (6 Ft), francia tallér (2 Ft 70 dénár), keresztes tallér (2 Ft 70 dénár), tallér és forintos (3 Ft), ezüstguldiner (1 Ft 20 dénár), 6 poltúrás garas vagy miczlander (30 dénár), máriás vagy XV krajcáros (36 dénár), „sextax” (?) (42 dénár), timf és seszták (lengyel 6 garas – 14 dénár).

1709 – magyar arany, körmöci arany (7 Ft 20 dénár), nagybányai arany, belga arany (6 Ft 60 dénár), oroszlanos tallér (2 Ft 70 dénár), császár és francia tallér (3 Ft), fél tallér (1 Ft 50 dénár), negyed tallér (75 dénár), Bomlott guldiner (zlot – 1 Ft 20 dénár), guldiner (1 Ft 20 dénár), „14 poltúrás” garas („sextax” – 42 dénár), 15 pénzes garas vagy VI garas (15 dénár), lengyel seszták vagy 14 pénzes garas (14 dénár).²⁰

Kolozsvári jegyzeteiben a pénzárat három féle árban is meg voltak adva: magyar dénárban, illetve két részre bontva rajnai forintban. Utóbbi esetben az egyik az emelt (cum elevatione), a másik az emelés nélküli (sine elevatione) árfolyamot rögzítette. A fentebbi felsorolásban már megfigyelhetjük a pénzek „emelt árát”, de nézzük meg néhány példán keresztül az emelés nélküli kurzusukat is: körmöci arany 5 Ft 10 dénár, imperialis (császár) tallér, keresztes tallér 2 Ft 16 dénár vagy 2 Ft 17,5 dénár, francia tallér 2 Ft 40 dénár, guldiner 1 Ft 2 dénár, 14 poltúrás garas 36 dénár, miczlander 18 dénár, 15 pénzes garas 14 dénár, lengyel seszták 12 dénár. A kétféle számolási rendszer pénzárfolyamai közt sok esetben jelentős eltérés mutatkozik. Nem kétséges, ez utóbbi eset árai jelentősen csökkentették volna a kereskedelmi termékek árait.

¹⁹ Kolozsvári András elszámolása.

²⁰ Kolozsvári az esetek egy részében a pénzáratat rajnai forintban adta meg. Átszámításuknál a 60 kr-os számítási tallért vettük alapul, így kaptuk meg az alábbi áratokat.

A szabadságharc alatt fennálló pénzügyi ellentmondásokra, a pénzáruk egyenetlenségére, valamint az infláció visszaszorítására tett kísérletekre jó példa Fogarasi István elszámolása. 1708. október 6-i bejegyzése (amelyet majdnem öt hónappal a szenátus pénzrendelete után rögzítettek papírra) szerint a „penzeknek *divatioja dependaltatott regi valorara*”, így a nála lévő készpénzeket megadta az eddig használatos értékben, illetve az új számolás szerint is. Ezek szerint a magyar és az itáliai „czikeny” aranyakat az eddigi 6 RFt (7 MFt 20 dénár) helyett 4 RFt 1 garasban (4 Ft 86 dénár), a francia aranyat az eddigi 4 RFt (4 MFt 80 dénár) helyett 3 forintban (3 Ft 60 dénár), a holland aranyat 5 RFt 30 krajcár (6 MFt 60 dénár) helyett 4 RFt-ban számolta. A változtatás az ezüstpénzekre is vonatkozott. A nála lévő 332 darab gréci tallér, amelyet eddig 830 RFt-ban számolt, ezután csak 664 forintot ért. Ez azt jelenti, hogy a stájer (gréci) tallért az eddigi 2 RFt 30 krajcáros vagy 3 MFt-os értékéről 2 RFt-ra vagy magyar pénzben 2 Ft 40 dénárba csökkentették. Ugyanígy csökkent az oroszlanos és keresztes tallérok értéke (a nála lévő 5,5 tallér értéke 11 RFt-ról 9 RFt-ra esett), valamint a zlot vagy bomlott forint, vagyis a guldinerek (2/3-ad tallérok) ára is 1 RFt-ról (60 krajcár) 51 krajcára (1 MFt 20 dénár, illetve 1 MFt 2 dénár). Ezek szerint a pénzek értékének csökkentése nagyjából 20-30% között mozgott! *A Fogarasi jegyzetében látható tendenciák megegyeznek a fentebb már említett Kolozsvári-féle elszámolási jegyzékben foglaltakkal, de az „emelés nélküli” pénzfolyamok mindkettő esetében ellentmondanak a Gazdasági Tanács 1708-as döntésének.* A jelenség felhívja figyelmünket arra, hogy az államilag meghatározott pénzárukat sokszor maga az állami szerv sem tartotta be, sőt bizonyosságot ad arra, hogy nem alakult ki egységes számítási rendszer még a legmagasabb szinten sem!

Érdekes adalékkal szolgál az Egri Káptalan elszámolása, amelyben a kecskeméti harmincadból származó bevételeket revizionálták (*MOL G 29. 89. cs.*).²¹ A rögzített pénzfolyamok egyrészt megegyeznek a mintegy egy hónappal korábban kiadott szenátusi rendelettel, másrészt viszont ellentétes példákkal is szolgálnak. Ez utóbbi eset azért érdekesebb, mert azok nem a hivatalos árfolyamot, hanem a helyi curzusokat tükrözik. A spanyol, holland, oroszlanos és medvés tallérokat 2 MFt 10 dénárban számolták, az imperiális, francia és kölni tallért 2 RFt-ban, azaz 2 MFt 40 dénárban. Mint fentebb láthattuk ez jóval alatta marad a szenátusi rendelet 2 MFt 70 dénáros, illetve 3 forintos árának. Még ennél is érdekesebbek a revíziót vezető Pintér Márton megjegyzései. A spanyol keresztes és a holland tallérok esetében említi, hogy „*az botokban 38 garasban*” is elveszik azokat (2 MFt 28 dénár), így ebben az esetben kára van a Káptalannak.²² Mint már említettem a XVII. században (is) igen sokféle ország pénze forgott hazánkban. A kereskedelemben igyekeztek a pénzek közül válogatni és a jobb ezüst- vagy aranytartalmú pénzeket megszerezni. A válogatásba azonban sokszor hiba csúszhatott, így Pintér is talált még két esetet, ahol a Káptalan drágábban „vette” (számolta) a pénzt, mint az a helyi forgalomban megvehető lett volna. Az egyik esetben az igen kelendő imperiális tallérok közé városi tallérok kerültek: „*...de mivel azok között obszerváltak olyan Imperialis Városok Tallerjait circiter négyet, az kin egy felől vagy az császár képe egész staturájával ki rajzolva az más felőle sas...*” látható. Felhívta a figyelmet arra, hogy annak ellenére, hogy az „*emberseges emberek is ugy itélték nem tévén különbséget az Császár tallérjaiban*”, valószínűleg a városi pénzek beváltásánál a 2 RFt-os árnál kevesebbet fognak kapni. Szintén vesztek 2 db bajor fél forinton, amelyről így írt:

²¹ 1708. június 17.

²² A 38 garasos spanyol és holland tallérfolyam megegyezik a szenátus helyzetelemzésével, ahol szintén a 36-38 garasos árfolyamot rögzítették, majd pedig értékét 45 garasban állapították meg.

„...a mint talaltatott azon pénz között két bavariai vagyis rostélyos 20 polturás, kit sokan csak 12 polturaban is vötnenek...számláltattak 1,80 Ft(-ban) már itt is...hiba esik in d(énár) 60...” Az Egri Káptalan bevételeit felülvizsgáló Pintér Márton szavai megkérdőjelezhetetlen bizonyítékai a helyi, az országosan limitált, illetve az egyszerre ugyanazon pénz többféle – lényegében a pénzváltó kénye-kedvtől függő – árfolyamának eltérésére és meglétére!

A Rákóczi-szabadságharc alatti pénzügyigazgatás válságos helyzetére engednek következtetni a magas – lényegében csak a „Kipper und Wipper Zeit” alatt rövid ideig tapasztalható – árfolyamok, amelyek következménye a drágaság (infláció), az életkörülmények romlása lett. A helyzet kárvallottjai természetesen az egyszerű emberek voltak, akik helyzetüknél fogva is kimaradtak a növekvő pénzspekuláció kínálta „lehetőségekből”. A helyzet súlyosságát mi sem jelzi jobban, hogy alig egy hónappal a majtényi fegyverletételt követően a Szepesi Kamara már azt az utasítást kapta (és adta), hogy a garast az eddigi 6 dénár helyett csak 5 dénárban számolja: azaz a Habsburg közigazgatás igyekezett visszazsorítani a túlzottan magas pénzárfohamokat.²³ A szabadságharc nyolc éve alatt kialakult árfolyamok és a pénzügyi helyzet egy súlyos gondokkal küzdő államot tár elénk, amely képtelen volt megbirkózni az elszigeteltséggel járó problémákkal. Természetesen a pénzbeáramlásnak az évszázados kereskedelmi kapcsolatok megszakadásával járó jelentős csökkenése, a kialakult nemesfémhiány egy sokkal fejlettebb és erősebb gazdasággal rendelkező államot is megviselt volna. Annak ellenére, hogy Rákóczinak és gazdasági szakembereinek törekvése eredménytelen maradt, az állam pénzügyi téren soha nem omlott össze, ami a kialakult helyzetet figyelembe véve már magában is nagy fegyverténynek számít.

²³ SzSzBMÖL IV.A.1. Fasc. 12. No. 28., Kassa, 1711. június 5.

Irodalom

BÁNKÚTI 1980.

Bánkúti Imre: II. Rákóczi Ferenc rézpénzeinek gazdasági és társadalmi vonatkozásai. [Die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Beziehungen der Kupfermünzen Franz II Rákóczi's.] *NK LXXVIII–LXXIX*. 1979–1980. (1980) 77–79.

BÁNKÚTI 1984.

Bánkúti Imre: II. Rákóczi Ferenc pénzverésének gazdasági háttere. [Der wirtschaftliche Hintergrund der Münzprägung von Franz Rákóczi II.] *NK LXXXII–LXXXIII*. 1983–1984. (1984) 61–63.

HORVÁTH 1960.

Horváth Tibor Antal: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. [Changements de valeur du florin d'or hongrois entre 1490–1700.] *NK LVIII–LVIX*. 1959–1960. (1960) 33–50., 85.

HORVÁTH 1964.

Horváth Tibor Antal: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. [Les fluctuations de la valeur du thaler en Hongrie depuis 1542 à 1700.] *NK LXII–LXIII*. 1963–1964. 25–50.

IVÁNYOSI 1978.

Iványosi Szabó Tibor: A rézpénz forgalmának és értékváltozásának alakulása a Rákóczi-szabadságharc idején. [Die Gestaltung des Verkehrs und der Wertveränderungen von Kupfergeld während des Rákóczi'schen Freiheitskrieges.] *NK LXXVI–LXXVII*. 1977–1978. (1978) 95–104.

IVÁNYOSI 1980.

Iványosi Szabó Tibor: Az aranyforint forgalma Kecskeméten 1662–1711. [Der Verkehr der Goldgulden in Kecskemét zwischen 1662–1711.] *NK LXXVIII–LXXIX*. 1979–1980. (1980) 63–76.

MOL G 29 80. csomó V.3.a/C

Magyar Országos Levéltár. A Rákóczi szabadságharc levéltára. Kőrössy György főkomornok iratai.

MOL G 29 83. cs.

Magyar Országos Levéltár *G 29 83. csomó V.3.e/B*. A Rákóczi szabadságharc levéltára. A tokaji sóinspektor (Csányi György) iratai.

MOL G 29 89. cs.

Magyar Országos Levéltár *29 89. csomó V.3.f*. A Rákóczi szabadságharc levéltára. Harmincadiratok.

ULRICH Attila

Jósa András Múzeum

Nyíregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: ulrich@jam.nyirbone.hu

Monetäre Probleme des Rákóczi-Freiheitskampfes

Die veränderten wirtschaftlichen Umstände, die großen Finanzlasten des Staates sowie der Abbruch der Handelsbeziehungen schufen zur Zeit des von Rákóczi geführten Freiheitskampfes eine neue finanzielle Situation. Das Ergebnis war die Einführung der Kupferpolturen, die viel zur Entfesselung der Inflations- und Spekulationsabläufe beigetragen haben. Natürlich wäre es ein Fehler, für die Preissteigerung bei Geld und anderen Handelsartikeln allein das Erscheinen der Kupfermünzen verantwortlich zu machen, denn dabei spielte auch die rückläufige Zahl der einströmenden Silbermünzen eine bedeutende Rolle. So ist während des Rákóczi-Freiheitskampfes ein beträchtlicher Preisanstieg aller Zahlungsmittel aus Silber zu beobachten, was die materielle Lage der Bevölkerung des Landes weiter erschwerte. Als Positivum darf man dagegen bewerten, dass der ungarische Staat finanziell selbst in den letzten Jahren des Freiheitskampfes nicht zusammengebrochen ist.

Übersetzt von Gotlind B. Thurmman

Attila ULRICH

Jósa-András-Museum

Nyiregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: ulrich@jam.nyirbone.hu

A nyíregyházi magyar királyi 4. honvéd huszárezred parancsnokai (1920 – 1945)

Bene János

„Nyíregyházát, amióta csak laktanyákban egyesítették a régi hadsereg csapatait, környékének talajviszonyai elsőrangú huszárhelyőrséggé avatták. Nem volt az országban még egy olyan város, ahol a huszár az istállóajtó mellől elindulhatott volna vágtságban a világ mind a négy égtája felé – akár a város mellékutcáin át is – anélkül, hogy egy percre lekerült volna a megyét borító homokszmirnaszönyegről” – írta Nyíregyháza laktanyáiról, katonaságáról az 1930-as évek elején megjelent monográfiában Molter (Marjay) Keresztély nyíregyházi huszárőrnagy (MARJAY 1931. 195.). A két világháború közötti katonapolitikai viszonyok Nyíregyházát valóban komoly katonai központtá avatták, hiszen ebben a városban 1920-tól a II. világháború végéig – pontosabban 1944 október közepéig (a front közeledtével a település katonai kiürítéséig) – nemcsak egy teljes huszárezred állomásozott, hanem itt szolgált a mindenkor magasabb parancsnokságok közül 1928 és 1942 között egy lovasdandár parancsnokság, 1942. október 1-től pedig a magyar királyi honvédség egyetlen lovas seregtestének, az 1. lovashadosztálynak a parancsnoksága is. Az alábbi összeállítás az 1920 és 1945 közötti időszakban a 4. huszárezred parancsnokainak életrajzi adatait szedi sorba, megemlékezve katonai pályafutásuk állomásairól, s azokról – a nem kevésbé lényeges – momentumokról is, melyek révén egy-egy parancsnok a város és a megye társadalmi életében is fontos, sok esetben kezdeményező szerepet töltött be.

Dienes-Oehm Tivadar (1922-ig Oehm), vitéz

Perlakon született 1871. április 7-én. Apja császári és királyi számvivő altiszt. Vallása római katolikus. Az 5 reáliskolai osztály elvégzése után került a hainburgi hidász hadapród iskolába 1885-ben, melynek elvégzése után 1888. augusztus 18-án a császári és királyi 65. gyalogezredhez osztották be századszolgálatra. Hadapródiskolai minősítése „jó” volt. 1890. október 5-én a császári és királyi 14. huszárezredhez helyezték annak akkori állomáshelyére, Nagymihályba. 1891. május 1-én hadnaggyá, 1895. május 1-én főhadnaggyá léptették elő. Mindvégig a 14. huszárezredben szolgált. 1892-ben ezred equitáción vett részt, elméleti vizsgáját „jó”-ra, a gyakorlatit „megfelelő”-re értékelték. 1901-ben dandártiszti iskolát végzett „megfelelő” eredménnyel. Németül, ruszinul és franciául beszélt. Századosi kinevezése, 1906. november 1. után a 14/6. lovasszázad parancsnokaként szolgált.

Az I. világháborúba már mint a 14/I. huszárosztály parancsnoka vonult el. 1915. május 1-én alezredessé léptették elő. A háború idején többször volt helyettes ezredparancsnok, különleges alkalmazású törzstiszt, csoportparancsnok, félezred-, majd ezredparancsnok. A háború utolsó napjaiban – ezredparancsnoka szabadsága idején – ismét ezredparancsnok, s az ő parancsnoksága alatt érkezett haza – teljes rendben – a 14. huszárezred a morvaországi karhatalmi szolgálatból 1918. november 11-én. A később kiállított, személyéről szóló Gyűjtő-ív tanúsága szerint a háború alatt kelt minősítése szerint „ezredparancsnoknak különösen kiválóan alkalmas” volt. 1914-ben a III. osztályú Katonai Érdemkereszttel, 1915-ben a III. osztályú Vaskorona Renddel, 1917-ben a Lipót Rend lovagkeresztjével, ugyanabban az évben a II. osztályú Katonai Érdemkereszttel tüntették ki, mindegyiket a hadiszalagon a kardokkal. Ezekon kívül a II. osztályú német Vaskeresztet is megkapta. 1918. december 25-én a Nyíregyházán szerveződő 5. magyar huszárezred parancsnokságával bízták meg. Ezt a posztot 1919. február 15-ig töltötte be, majd várható letartóztatása elől Bécsbe távozott. Őrizetbe vételére az 1919 januárban–februárban tett nyilatkozatai adhattak okot, melyekben a katonaságnak a politikai élettől, a politizálástól való tartózkodása, a rend bármi áron való fenntartása mellett foglalt állást. Ezek a kijelentések teljes ellentétben álltak a Szociáldemokrata Pártnak a hadseregben való megerősödési és a hadseregnek a politika által való ellenőrzési szándékával. A Nyírvidék tudósítása szerint 1919. január 9-én a nyíregyházi Városháza előtti tömeggyűlésen az alábbiakat jelentette ki Oehm alezredes: „...Erős és tántoríthatatlan nemzeti érzés hatja át a szívünket. Mi nem akarunk pártok katonái lenni, semmiféle párt, cél vagy érdek nem vezérelhet bennünket, mi a magyar haza, a népköztársaság katonái akarunk lenni és minden erőnket a hazának akarjuk szentelni, ennek a százszorosan megpróbált szegény hazának, melynek most jobban mint bármikor, minden igaz fiára szüksége van...” (Sz.N. 1919.)

Az 1919. január 30-án kelt, a hadügyminisztérium által feltett kérdőív pontjaira adott válaszaiból kitűnt, hogy a legénységgel – véleménye szerint – a viszonya jó, az új kor szelleméhez tud igazodni, a forradalom kitörése óta sem a tisztikarral, sem a legénységgel, sem a politikai pártokkal súrlódása nem volt, s a további szolgálatát első helyen Nyíregyházán, a második helyen Budapesten kívánja folytatni, mint csapattiszt. Ez volt az ő véleménye, de a fokozott belpolitikai harcban, elsősorban az erősödő kommunista agitáció a leváltására és hadbíróság elé állítására törekedett. Bécsből hazatérte után a Székely Hadosztályban látjuk viszont mint zászlóaljparancsnokot. Az április 26-ai fegyverletétel után ismét bujkálni kényszerült a románok által megszállt területen. 1919 októberében nemzeti felkelést szervezett Szatmár vármegyében, annak sikertelen volta után előbb Siófokra ment, december 10-től pedig Miskolcon, az ott szerveződő Duna–Tisza közti 4. huszárezred parancsnoka. A románok kivonulása után, *1920 tavaszától immár újra Nyíregyházán a 4. huszárezred parancsnoka, 1922. június 1-ig.* 1920. november 1-én ezredessé léptették elő. 1922-ben főtanácsnok, 1923. szeptember 1-jétől vezértanácsnokká nevezték ki és tábornokká léptették elő. 1924. július 1-én nyugállományba vonult. Addig beosztott tábornokként mint közigazgatási vezető szolgált a debreceni 6. vegyesdandár parancsnokságon. A kormányzó elsőik között avatta vitézzé, s vitézi telkét Nyírmeggyesen kapta meg. 1921. július 25-étől haláláig Szatmár-Bereg-Ugocea vármegye vitézi székkapitánya. 1925-ben Horthy Miklós kormányzó a II. osztályú Magyar Érdemkereszttel tüntette ki. Volt ezredtársaival kezdeményezte a nyíregyházi nagylaktanya előtt a császári és királyi 14. huszárezred turulos emlékművének felállítását, melyet 1926. október 14-én avattak fel.¹ Váratlanul halt meg egy budapesti látogatása alkalmával. Koporsóját hazaszállították és Nyírmeggyesen temették el 1928. február 5-én.

Fia, Tivadar szintén huszártiszt volt, a 2. huszárezred őrnagyaként halt hősi halált 1944. október 28-án Kiskunfélegyházán.

¹ SzSzBMÖLt V.B.186.VII. 97/1926.

Skerlecz Gyula, báró lomniczai

1877. február 15-én született Pécsen. Anyja báró Hrabovszky Sarolta, apja báró Skerlecz Károly Horvát-Szlavónország pénzügyi igazgatója és magyar királyi miniszteri tanácsos. Vallása római katolikus. Elvégezte a gimnázium 8 osztályát, érettségi vizsgát tett, majd „jó” eredménnyel végezte el a bécsújhelyi katonai akadémiát. 1898. augusztus 18-án ugyanott hadnaggyá avatták és a császári és királyi 6. huszárezredhez osztották be századszolgálatra Laibachba. 1898. október 5. és 1899. április 30., valamint 1899. október 15. és 1900. április 30. között „megfelelő” eredménnyel elvégezte a dandártiszti iskolát Marburgban. 1901. október 28. valamint 1902. április 30. között Szombathelyen az egyéves önkéntesi iskola oktató tisztje. 1902. október 20-tól 1904. szeptember 22-ig a bécsi hadiiskolát „jó” eredménnyel végezte el. 1902. november 1-jével főhadnaggyá nevezték ki. Azután ismét századszolgálat következett Laibachban, ugyanott az altisztképző iskola oktatója is volt. 1905. szeptember 22-én Klagenfurtba vezényelték az ezredsegédtiszti irodára, 1906. január 1-től 1913. május 1-ig ezredsegédtiszt volt. 1912. május 1-én századossá léptették elő. 1913. május 2-én a 6. lovasszázad parancsnokságával bízták meg. E század parancsnokaként teljesített harctéri szolgálatot 1914. július 28-tól 1917. március 31-ig, amikor a II. félezred parancsnokává nevezték ki (1916. február 16-tól a 4. század parancsnoka volt). Ezen megbízása az összeomlásig, 1918. november 10-ig tartott. 1918. február 1-én őrnaggyá léptették elő. 1918-ban Bécsben 10 napos gáztanfolyamot végzett. 1918-ban az ellenség előtt tanúsított vitéz és eredményteljes magatartásáért kitüntették a III. osztályú Vaskorona Renddel hadiszalagon a kardokkal. A háború során megkapta a II. osztályú német Vaskeresztet, valamint a Württembergi Koronarend I. osztályának lovagkeresztjét a kardokkal. 1918. november 11-től év végéig Gyöngyösön a pótkeretnél tartózkodott. 1919. január 1. és 1920. január 10. között Gyöngyösön, Pápán és Egerben a 6. huszárezred felszámoló pótezred parancsnoka 1919. szeptember 1-től alezredesi rangban. 1920. január 10-től a szerveződő Nemzeti Hadseregbe lépett és 1922. május 31-ig a budapesti 1. honvéd huszárezred II. osztályának parancsnoka volt Kecskeméten. 1920. szeptember 1-én ezredessé léptették elő. *1922. június 1-ével Nyíregyházára helyezték át, s megbízták a nyíregyházi 4. honvéd huszárezred parancsnokságával. Ezt a megbízását 1925. május 20-ig töltötte be.* Személyi lapjának tanúsága szerint vívásban, úszásban, evezésben különösen ügyesnek bizonyult. A háború révén alaposan megismerte Galíciát, Lengyelországot, Oroszországot, Ukrajnát, Besszarábiát. „Egész Karinthia, Tirol, Krajna és Dél-Steierország, valamint Alsó-Ausztria állomásozás és gyakorlatok” révén volt ismert számára. Utazásai során ismerte meg Csehországot, Morvaországot, Sziléziát, Isztriát, Bajorországot, Salzburg és Stuttgart vidékét, valamint Magyarországot (Erdély kivételével). Nyíregyházi parancsnokságának idején, 1923. május 6-án délelőtt adta át a római katolikus templom előtti téren ünnepélyes külsőségek között Horthy Miklós kormányzó a 12. gyalogezred és a 4. huszárezred új csapatzászlóit, melyeket Zadavec István tábori püspök szentelt fel, s a kormányzóné kötötte fel az első emlékszalagokat. A fényes ünnepség esküvel, díszmenettel, a Korona szállóban rendezett bankettel, majd a Szabolcsvármegyei Versenyegylet lóversenyével folytatódott egészen este 7 óráig, a kormányzó elutazásáig. Skerlecz Gyulát 1925. május 20-án Szegedre, az 5. vegyesdandár parancsnokságára helyezték át beosztott törzstisztnak. 1926. május 1-től az 5. vegyesdandár közigazgatási vezetője. 1927. november 1-jén tábormokká léptették elő, s előző beosztása megtartása mellett az 5. vegyesdandár törzstiszti becsületügyi választmánya elnökévé is kinevezték. 1928. szeptember 1-jével Budapestre helyezték át a Honvédelmi Minisztérium elnökségének állományába mint a törzstiszti becsületügyi választmány elnökét. 1929. július 1-jétől a legfelsőbb honvéd törvényszéken szolgált alelnökként. 1930. augusztus 1-én nyugállományba helyezték. Elhunyt Budapesten 1934. július 20-án.

Deschán Benő, vitéz hanzeni

1879. július 22-én született Versecen. Anyja erzsébetvárosi Issekutz Irma, apja Deschán Arthur földbirtokos, főszolgabíró. Vallása római katolikus. Hat gimnáziumi osztályt végzett, majd 1898-ban „jeles” eredménnyel fejezte be a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát. 1898. augusztus 18-án avatták hadnaggyá és a magyar királyi szegedi 3. honvéd huszárezredhez osztották be. 1898. október 1-től 1899. május 1-ig Szegeden a dandártiszti iskola hallgatója (elmélet – „igen jó”, gyakorlat – „megfelelő” minősítés), majd október 5-ig Aradon alantos tisztt. 1899. október 5-től ismét a dandártiszti iskola hallgatója, melyet 1900. április 30-án fejezett be (elmélet – „igen jó”, gyakorlat – „jól megfelelő” minősítés). 1900. október 15-től 1901. július 31-ig felső tiszti tanfolyamot végzett Budapesten „igen jó” eredménnyel. Az ezredhez való visszatérte után ezredsegédtiszti beosztást kapott. 1907-ben ismét Budapestre vezényelték, a központi lovas iskola hallgatója, 1909 és 1911 között ugyanott már lovaglótanár volt. 1903. november 1-én főhadnaggyá léptették elő. 1913 és 1914 között már mint százados a honvéd lovassági felügyelő törzsben, 1914 és 1916 között a vezérkarban szolgált. Kitüntették a III. osztályú Vaskorona Renddel hadiszalagon a kardokkal. 1916-tól 1918-ig a 313. honvéd gyalogezrednél teljesített szolgálatot. 1918. február 1-jén őrnaggyá léptették elő. 1918–1919-ben mint őrnagy, majd mint vezérkari alezredes a Ludovika Akadémián harcászatot, hadseregszervezést tanított, egyben különleges alkalmazású tisztt, majd századparancsnok volt. 1922. november 20-án a Honvédelmi Minisztérium szárnysegédjévé nevezték ki. *1925. november 1-től 1927. szeptember 13-ig Nyíregyházán a 4. huszárezred parancsnoka volt.* 1927. november 1-én tábornokká léptették elő, s a debreceni 6. vegyesdandár beosztott tábornokává, 1928. november 1-től pedig az akkor szervezett 2. lovasdandár parancsnokává nevezték ki szintén Nyíregyházán. 1928. november 1-től mint legmagasabb rangú tisztt, Nyíregyháza állomásparancsnoka is volt. Horthy Miklós kormányzó a III. és II. osztályú Magyar Érdemkereszttel tüntette ki szolgálataiért. 1933 februárjától nyugállományba vonulásáig, 1934. május 1-jéig a magyar királyi „Örkény Vitéz” lovas tábor parancsnoka volt. 1934. május 23-án címzetes altábornaggyá nevezték ki. 1942. január 1-től december 31-ig mint tiszteletdíjas tábornokot a Vezérkar Főnöke felszerelési osztályánál alkalmazták.

Wack Károly

1883-ban született. Anyja Schmidt Mária, apja Wack Károly. Evangélikus vallású. A Ludovika Akadémián avatták hadnaggyá 1904. augusztus 18-án (1903. szeptember 1-től számítandó ranggal) és szolgálatra a császári és királyi 15. huszárezredhez helyezték (MKHLA 1930. 931.). 1910-ben főhadnaggyá léptették elő, 1911 és 1913 között ezredsegédtisztt volt. Az I. világháborúban ezredével teljesített frontszolgálatot. 1918-ban századosná léptették elő. 1920. október 1-én őrnaggyá, 1924. augusztus 20-án alezredessé léptették elő. A Monarchia összeomlásától Nyíregyházán élt. 1930. tavaszán ezredessé léptették elő. Az 1923. július 10-én megalakított nyíregyházi helyőrségi tiszti kaszinó egyesület első elnöke volt. *1927. szeptember 13-tól 1932. március 1-ig volt a 4. huszárezred parancsnoka.* Parancsnoksága alatt honosodott meg az ezredben a lovaspóló sport, megalakult

a Hadik Huszárok Polo Clubja és akkor létesítették a lovaspóló pályát is (1930) a szerencsi és záhonyi vasútvonal között 12 hold 600 négyszögöl területen. Nyugállományba vonulása után Szolnokon telepedett le. Ott halt meg 1943. január 4-én.

Gorondy-Novák (1932-ig Novák) Elemér

Budapesten született 1885. február 23-án. Anyja Dillmont Matild, apja Gorondy Jenő törvényszéki albíró. Vallása görög katolikus. A Ludovika Akadémia elvégzése után 1905. augusztus 18-án mint hadnagy az 1. honvéd gyalogezrednél kezdte meg tényleges katonai szolgálatát. Két év elteltével a lovassághoz helyezték át, s az első világháború előtti és alatti években a császári és királyi 6. huszárezredben szolgált. 1910. május 1-én főhadnaggyá, 1915. július 1-én századossá léptették elő. A tanácskormány alatt a vörös hadsereg 1. hadosztályának vezérkari főnöke. 1919. szeptember 1-től őrnagy. 1920 és 1921 között elvégezte a Hadiakadémiát. Ezt követően előbb a Honvédelmi Minisztérium 1. osztályán beosztott tiszt, majd 1928. X. 1-től ugyanott az 1. b. osztály vezetője volt. 1921. szeptember 1-én alezredessé, 1925. május 1-én ezredessé léptették elő. *1932. március 1. és 1934. május 1. között a 4. huszárezred parancsnoka volt.* Ezután 1935. február 1-ig az „Örkény Vitéz” lovas tábor parancsnoka, majd 1937. október 1-ig az 1. lovasdandárt vezette. 1934. november 1-től tábornok, 1938. május 1-től pedig altábornagy. 1937. október 1. és 1938. május 1. között a nyíregyházi 2. lovasdandár parancsnoka volt. 1938. május 1-től a Honvédség Főparancsnoka gyorsan mozgó csapatainak, 1938. december 31-től pedig a lovas- és gyorscsapatoknak volt a szemlélője. 1940. október 22-től magyar királyi titkos tanácsos, 1941. május 1-től pedig lovassági tábornok (vezérezredes). 1940. március 1-től 1941. november 1-ig a délvidéki hadműveletben részt vevő 3. hadsereget irányította. 1942. február 1-én nyugállományba vonult. 1943-ban titkos diplomáciai megbízatásokat látott el Isztambulban. 1945 után Argentínába emigrált. Cosguinban halt meg 1954. május 15-én (SZAKÁLY 2001. 113–114.).

Rády József, vitéz

Szekszárdon született 1884. szeptember 22-én. Anyja Günter Ida, apja Katzenbach József királyi törvényszéki jegyző. Vallása református. Rády János fogadta örökbe, így változott a neve Rádyra. 1899 és 1902 között a soproni honvéd főreáliskola tanulója, 1902 és 1905 között a Ludovika Akadémia hallgatója volt. 1905. augusztus 18-án avatták hadnaggyá (1904. szeptember 1-től számítandó ranggal) és a magyar királyi 6. honvéd huszárezredhez vonult be. 1915. május 1-jén századossá léptették elő. Az I. világháború idején a III. osztályú Katonai Érdemkereszttel hadiszalagon a kardokkal, 1936-ban a Magyar Érdemrend Középkeresztjével tüntették ki. 1925. április 1. és 1932. május 1. között a Magyar Királyi Sportoktatási tanfolyam parancsnoka volt Budapesten, majd Nyíregyházára helyezték a 4. huszárezred visszamaradó különítménye parancsnokának. *1934. május 1-től 1936. augusztus 1-ig a 4. huszárezred parancsnoka volt,* majd Szabolcs vármegye testnevelési és népgondozó felügyelője

1938. március 15-ig. Ezekben az években minősítése „igen jó” volt. 1930. május 15-én vitézzé avatták. Sportolóként két olimpián vett részt. 1924-ben Párizsban az ezüstérmes kardcsapat, 1928-ban Amszterdamban pedig az olimpiai kardcsapat és az 5. helyezett törőcsapat tagja volt. A párbajtőr csapattal a selejtezőben, párbajtőr egyéniben a legjobb 18 között esett ki. Európa-bajnokságokon 1 arany- (kardcsapat, 1930. Liège) és 1 ezüstérmes (törőcsapat, 1931. Bécs) szerzett. „Tizenkétszeres magyar bajnok. A húszas évek legnagyobb vívóinak egyike, a párbajtőrvívás meghonosításában úttörő szerepe volt. Versenyzői pályafutásának befejezése után a Magyar Vívószövetségben tevékenykedett. Huszártiszt, katonai tehetségét és tudását tábormoki rendfokozattal ismerték el. Olimpikonjaink közül egyedül ő érdemelte ezt ki aktív tisztként.” (GYÖR–KLÉSZ 2002. 30.) 1939. július 20-án nevezték ki címzetes tábormokká. Visszavonulása után évekig volt a Magyar Vívó Szövetség egyik vezetője. Balatonkenesén hunyt el 1957. október 11-én. Emlékét Balatonkenesén iskolai diák sportegyesület és tornacsarnok őrzi. Hamvai a rákoskeresztúri temetőben nyugszanak.

Béldy (1918-ig Bruckner, 1927-ig Béli) Alajos, vitéz

Budapesten született 1889. július 8-án. Anyja Hassman Katalin, apja Bruckner Alajos vendéglős. Vallása római katolikus. A bécsiújhelyi Katonai Akadémia elvégzése után 1910. augusztus 18-án avatták hadnaggyá, és a császári és királyi 10. huszárezredhez helyezték. Ezredével vonult el a hadszíntérre. 1914. augusztus 1-én főhadnaggyá, 1917. május 1-én századossá léptették elő. 1916-tól 1917. május 17-ig a császári és királyi 32. gyaloghadosztály, 1917. augusztus 19-ig a császári és királyi 4. lovashadosztály, 1918. április 1-ig a császári és királyi 32. gyaloghadosztály, azután pedig a Monarchia összeomlásáig az 1. népfőlkelő gyalogdandár vezérkari tisztje volt. 1917. február 2. és májusa között Laibachban elvégezte a vezérkari tanfolyamot. 1918 novemberétől 1919 márciusig a Honvédelmi Minisztériumban szolgált, azután pedig a tanácsköztársaság bukásáig a 2. vörös hadosztály vezérkari főnöke volt. 1919–1920-ban a Honvédelmi Minisztérium 9.

osztályán szolgált, 1920–1921-ben elvégezte a Hadiakadémiát, 1921–1922-ben pedig a Műszaki és Közgazdaságtudományi Egyetemet. 1921. szeptember 1-től ismét a Honvédelmi Minisztériumban szolgált, előbb az anyagi csoportfőnökségen, majd az Elnökség D. osztályán. 1923. április 1-től 1924. január 1-ig tényleges szolgálatát megszakította. 1924. január 1-től csapatszolgálatot teljesített, 1926. márciustól 1927. november 1-ig a varsói magyar katonai attasé szakelőadója, 1931. február 15-ig pedig katonai attasé Londonban (1930. június 28-tól washingtoni attasé is londoni székhellyel). 1925. május 1-én őrnaggyá, 1929. november 1-én alezredessé léptették elő. Tökéletesen beszélt németül, angolul és franciául, gyengébben lengyelül és olaszul. Hazatérte után a 3. huszárezrednél teljesített csapatszolgálatot, 1931. december 1-től 1932. augusztus 1-ig mint az 1. vegyesdandár parancsnokság vezérkari személyi tartalékát a Honvédelmi Minisztérium elnöksége B. csoportjához vezényelték. 1932. augusztus 1-től 1936. augusztus 1-ig ugyanazon csoport vezetője volt. 1934. november 1-én ezredessé léptették elő. 1936. augusztus 1. és 1937. május 1. között a 4. huszárezred parancsnoka volt. Ezt követően 1940. december 24-ig a nyíregyházi 2., majd az átszámolás után 1. lovasdandár parancsnoka. 1939. november 1-én tábormokká, 1941. november 1-én pedig altábornaggyá léptették elő. 1940. december 24-től a Magyar Királyi „Toldi Miklós” Honvéd Sporttanár és Vívómestereképző Intézet parancsnoka (1941. február 1-től beosztása mellett a legfelső honvéd törvényszék alelnöke is),

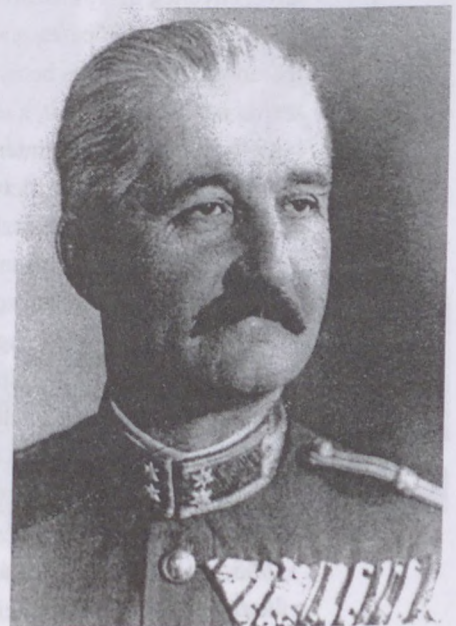
1941. augusztus 11-től a Honvédelmi Minisztérium VIII. csoportfőnöke és az „Ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője”. 1943. február 1-től már csak az utóbbi posztot töltötte be. 1944. január 1-én vezérezredessé léptették elő. 1944. szeptember 26-tól október 16-ig a Nemzetőrség országos parancsnoka. Ezt követően november 20-ig német fogságban volt, majd Vác környékén bujkált. 1945. január 19-én Debrecenben szolgálatra jelentkezett az Ideiglenes Nemzeti Kormányánál. „Feltételeken igazolták”, és az új Honvédelmi Minisztérium fegyverszüneti bizottságának katonai elnökévé nevezték ki, s személye szóba került a béke delegáció katonai vezetőjeként is. 1945. február 12-én letartóztatták, június 19-én lefokozták és a honvédségből kicsapták, július 20-án pedig a Budapesti Népbíróság mint háborús bűnöst kötél általi halálra ítélte. A Nemzeti Főtanács ezen ítéletet augusztus 3-án életfogytig tartó kényszermunkára, politikai jogai 10 évre történő felfüggesztésére és vagyonelkobzásra módosította kegyelemből. A lefokozott, s a honvédségből kicsapott tábornok a budapesti börtönkórházban halt meg 1946. december 22-én.² Az ellene igazságtalanul meghozott ítéletet 1994-ben semmissé nyilvánították.

Béldy Alajos kiemelkedő sportember, országos úszóbajnok volt. Sokat tett a honvédség életében alapvető fontosságú hivatásos altiszti kar életkörülményeinek javításáért. Nyíregyházi szolgálata alatt – 1937 tavaszán – az ő támogatásával alakult meg a huszár és tüzér tiszthelyettesek Hadikfalva Bajtársi Egyesülete, s még abban az esztendőben a város 31 telket (egyét az altiszti kaszinó számára) mért ki a Hősök temetője mellett a mai Hadik András, Dugonics és Kinizsi utcák által határolt területen, hogy ott egységes tervek alapján 15 ikerlakást építhessenek az altisztek. Ez a terület lett a Hadikfalva. Az első hat ház 1937. augusztus 20-ára készült el, s ugyanazon a napon 12 altiszt költözhetett családjával új, saját lakásba (BENE 1991. 71–72.). Szintén Béldy szorgalmazta Nyíregyháza város polgármesteri hivatalánál és a közgyűlésnél egy versenyszoda létesítését is a Széchenyi út nyugati végén a mai Petőfi téri autóbuszállomás környékén. E terv a háborús viszonyok miatt már nem valósult meg. Az 1. lovasdandár élére kerülve jelentős érdemeket szerzett az elcsatolt kárpátaljai területek visszavételében. Az alárendeltségébe tartozó 3. huszárezredet 1939. március 13-án a munkácsi korridor kibővítésére vezényelte, majd a Vereckei-hágó irányába a 15-én meginduló támadás során, 16-án 13 óra 30 perckor seregtestével már kijutott az ezeréves határhoz.

Kitüntetései közül a Magyar Érdemrend Középkeresztje a csillaggal, a Kormányzói Különös Dicsérel Elismerés Magyar Koronás Nagy Aranyérem, s a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje érdemel említést.

Bezerédj Tibor, bezerédi

Temerinben született 1888. június 10-én. Anyja Rátay Eszter, apja Bezerédj István. Vallása római katolikus. 1908. augusztus 18-án avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, majd a császári és királyi 16. huszárezredhez helyezték. 1914. május 1-én főhadnaggyá, 1916. november 1-én századossá léptették elő. Mint a 16/4. lovasszáhad arcvonal mögötti tisztje kezdte meg frontszolgálatát 1914. augusztus elején. 1915-ben már századparancsnok. Az I. világháború után 1920 és 1927 között a budapesti 1. huszárezredben századparancsnoki teendőket látott el. 1925. május 1-én őrnaggyá léptették elő. 1927 és 1929 között Kecskeméten az I/II. huszárosztály, majd 1933-ig Budapesten az ezred karpaszományos iskolájának parancsnoka volt. 1931-ben alezredessé, 1937. november 1-én pedig

² Az életrajz forrása: SZAKÁLY 2001. 48–49.

ezredessé léptették elő. 1934. május 1-től Nyíregyházán szolgált. Előbb a város, illetve Szabolcs-Ung vármegye testnevelési és népgondozó kirendeltségének vezetőjeként és lótenyésztési előadójaként, majd 1937. május 1-től 1939. november 1-ig a 4. huszárezred parancsnokaként teljesített szolgálatot. Ezt követően 1940. november 20-ig az örkénytábori lovas gyakorló- és kiképzőtábor parancsnoka, majd 1943. február 1-i nyugállományba vonulásáig a IX. hadtestparancsnokság személyügyi osztályvezetője volt. Hivatalában továbbra is megmaradt, s 1944 nyarán annak állományával a Nyugat-Dunántúlra települt át. 1938. június 23-án a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjével tüntették ki. Csepregen (Gyertyánoson) halt meg 1945. január 28-án.

Ehrlich Géza

Resicabányán született 1890. február 15-én. Anyja Szalay Karolin, apja Ehrlich Ágoston postai és távírdai felügyelő. Vallása római katolikus. A Ludovika Akadémia elvégzése után 1911. augusztus 18-án a 9. honvéd huszárezrednél kezdte meg tényleges katonai szolgálatát. Az I. világháborúban 1914. augusztus 10-től 1916. július 6-i (fogságba eséséig) mint alakulata szakasz-, majd századparancsnoka teljesített frontszolgálatot. A kelet-szibériai orosz hadifogságból 1918. április 10-én 9000 km-t megtéve sikerült társaival hazaszöknie. A román megszállás alatt egykori alakulata összekötő tisztje volt, majd 1920. március 11-től a 6. vegyesdandár parancsnokságon az anyagi vezérkari tiszt helyettesének teendőit látta el. 1926-ban letette a vezérkari törzstiszti vizsgát, s a vegyesdandár vezérkari főnökének helyettese lett. 1930. május 1-én csapatszolgálatra Miskolcra helyezték át, ahol három évig a VII. csendőrlovas alosztály parancsnokaként tevé-

kenykedett. Ezt követően a budapesti törzstiszti tanfolyamon harcászatot tanított. 1937. augusztus 1-től az 1. huszárezredhez osztották be, de tartós vezénnyelssel 1938. február 1-ig még a törzstiszti tanfolyamon maradt. 1938. október 1-én ezredessé léptették elő. 1938. november 1. és 1939. február 18. között ismét elvezényelték az 1. huszárezredtől, ezúttal a lovassági szemlélő szervezési és kiképzési előadója, illetve a Honvéd Főparancsnokság lovas ügyek előadója lett. Mikor újból visszatért ezredéhez, az ezredparancsnok-helyettesi beosztást kapta. 1939. november 1. és 1941. augusztus 10. között a 4. huszárezred parancsnoka volt, s részt vett az erdélyi bevonulásban és az 1941. áprilisi délvidéki hadműveletben. A keleti hadszíntérre súlyos lumbágója miatt már nem tudott ezrede élén elvonulni, s 1943. augusztus 1-ig beteg-, illetve kényszernyugállományba helyezték. Rehabilitálását követően 1943. márciusában a keleti hadszíntérre vezényelték. Egy hónapig a Keleti Magyar Megszálló Csoportparancsnokság személyi tartaléka, majd júniusig a 46. gyalogezred, azt követően a 21. könnyű hadosztály parancsnoka volt. 1943. október 4-én visszavették a tényleges állományba, s 1943. augusztus 1-től vezérőrnaggyá léptették elő. A hadszíntérről 1944. márciusában visszatérve saját kérésére rövidesen nyugállományba helyezték. Budapest ostroma alatt 1945. február 2-án egy szovjet GPU különítmény elhurcolta lakásáról, s 11 és 1/4 év után térhetett csak haza, ugyanis 1947. október 25-én a szovjet katonai törvényszék, mint háborús bűnöst, 25 évi kényszermunkára ítélte. A közel sem bizonyított vád az volt, hogy alakulatai 1943. májusában a Dnyeper és a Deszna folyók közötti területen büntető akciókban vettek részt, békés lakosokat löttek le, s házakat gyújtottak fel. A szibériai lágerekből 1955. november 20-án adták át a magyar igazságügyi szerveknek, s csak 1956. június 5-én szabadult Jászberényből. Budapesten halt meg 1968. november 26-án.

Ireghy (Furman) Imre, vitéz

Zselickislakon született 1895. január 20-án. Anyja Körmendy Margit, apja Furman Antal erdőmérnök. A Ludovika Akadémián 1914. október 15-én avatták hadnaggyá, majd 1919. május 1-ig a marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezredben szolgált. 1918 márciusig az első világháború keleti, majd olasz hadszínterén teljesített frontszolgálatot alakulatának szakasz-, majd századparancsnokaként. Ezt követően 1920. május 1-ig a kaposvári körletparancsnokság tisztje, 1929. november 4-ig pedig a budapesti 1. huszárezred századparancsnoka volt. 1932. augusztus 1-ig a Honvédelmi Minisztérium Elnökség segéd-tisztje, majd 1937. augusztus 1-ig a Koronaőrség parancsnokhelyettesi teendőit látta el. 1937. november 1-én alezredessé léptették elő. 1937. augusztus 1. és 1940. április 1. között a debreceni VI. önálló huszárszázad, ezt követően a 4/I. huszárosztály parancsnoka volt. *1941. június 28-tól augusztus 27-ig a 4. huszárezred megbízott parancsnokaként*, majd a 4/I. huszárosztály parancsnokaként Ukrajnában frontszolgálatot teljesített. 1941. augusztus 6-án kitűnt Golovanevszknél, majd az augusztus 15–16-i Ingul menti harcokban. 1942. április 1-én ezredessé léptették elő. *1942. október 1-től 1943. november 1-ig a 4. huszárezred parancsnoka volt.* Ezután az örkénytábori Huszár és Kerékpáros Központi Iskola parancsnokaként tevékenykedett. 1945. május 13-án szovjet fogságba esett, ahonnan 1948. július 22-én tért vissza. 1949. február 9-én nyugállományba helyezték, de nyugdíját 1950. szeptember 1-től már nem kapta meg. A polgári életben kezdetben mint vagyongőr, majd mint erdőrendészeti alkalmazott helyezkedett el. Budapesten halt meg 1986. március 29-én.

Makay István, vitéz makói és geleji

1891. január 14-én született Budapesten. Anyja Baán Margit, apja dr. Makay Béla miniszteri osztálytanácsos. Vallása római katolikus. 1911. augusztus 18-án a Ludovika Akadémián avatták hadnaggyá, majd a 9. honvéd huszárezredhez helyezték. 1913-ban lovastishti lovaglótanfolyamot, 1915-ben pedig géppuskás tanfolyamot végzett. 1914. március 1-én főhadnaggyá, 1919. szeptember 1-én pedig századossá léptették elő. Az első világháborúban, 1914-ben ezrede egyik géppuskás szakaszparancsnokaként, 1915-től az 1. népfelkelő lovasdandárban teljesített frontszolgálatot. 1916 nyarán, a Bruszilov-offenzíva idején orosz fogságba esett, ahonnan 1918 májusában hazaszökött. 1919. március 1-től Szolnokon lónyilvántartó tiszt, majd a Dunántúli 2. huszárezred beosztott tisztje volt. 1921-től a debreceni vámörkerület állományába tartozott. 1924. július 26-án felvették a honvédség tényleges állományába és tartósan Örkénytáborba, a Lovagló- és Hajtótanárképző Iskolára vezényelték. 1927. december 1-ig szolgált ott, majd a 2. huszárezredhez helyezték át. 1929. május 1-én őrnaggyá léptették elő, majd törzstiszti tanfolyamra vezényelték. 1929. november 1-től a 2. huszárezred vezetési- és törzskülönítmény parancsnoka, 1930. október 20. és 1931. május 20.

között pedig a komáromi lovas altisztképző iskola parancsnoka volt. 1932. augusztus 1-től a 2/II. huszárosztály parancsnoki teendőit látta el, majd 1933. november 1-től ismét Örkénytáborban, a Lovagló- és Hajtótanárképző Iskolán szolgált. 1934. április 8. és 28., valamint július 8. és 28. között Gödöllőn lovas törzstiszti tájékoztató tanfolyamot végzett. 1935. május 1-én alezredessé léptették elő. 1936. augusztus 1-től mint az 1. huszárezred visszamaradó különítmény parancsnoka, 1937. október 1-től pedig mint az 1/I. huszárosztály parancsnoka teljesített szolgálatot. 1939. január 1-től az „Örkény Vitéz” honvéd lovas gyakorló és kiképző tábor állományaiba tartozott, majd 1940. augusztus 1-én a fenti vezénylés megtartása mellett Budapesten az I. hadtestparancsnokságra osztották be. 1939. november 1-én ezredessé léptették elő. 1941. február 1-én a gyorshadtest parancsnokságra helyezték át, s az ukrajnai hadműveletek alatt 1941. június 30-tól előbb mint a gyorshadtest-parancsnokság hadműveleti összekötő tisztje, majd *augusztus 27-től mint a 4. huszárezred parancsnoka* frontszolgálatot teljesített. 1942. szeptember 30-án vezérőrnaggyá léptették elő, *október 1-én átadta az ezredparancsnokságot*. 1942. november 15-től a szombathelyi 8. könnyű hadosztály parancsnoki, 1943. augusztus 10-től pedig az 1. lovashadosztály lovasparancsnoki (hadosztályparancsnok-helyettesi) teendőit látta el. 1942-ben a Magyar Érdemrend Középkeresztjével, 1943-ban pedig a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével tüntették ki. 1944. június 21-én Luninecnél, a Pripjaty-mocsarak környéki hadműveleti területen egy szemrevételezési út során gépkocsijával aknára futott és hősi halált halt. 1944 szeptemberében posztumusz altábornaggyá léptették elő. Haláláról a szemtanú, Schell Zoltán ezredes, a 2. huszárezred parancsnoka így számolt be: „... Az én gépkocsim az oszlopban a harmadik volt. Elöttünk Makay vezérőrnagy gépkocsija haladt. És ekkor történt... Makay vezérőrnagy gépkocsija hirtelen eltűnt egy hatalmas fekete füstfelhőben és erős, tompa robbanás hangja reszketette meg a levegőt. Az előttünk haladó gépkocsi aknára futott. Az akna a kocsi jobboldali, középső kereke alatt robbant fel, hol Makay vezérőrnagy ült és felszakította a kocsi alját. Az ülés hiányzott, a robbanás ereje kidobta a gépkocsiból... Makay vezérőrnagy azonban még mindig nem került elő. Magam is keresésére indultam és hamarosan rá is bukkantam. Eszméletlenül feküdt az út baloldali árkában, pontosan 17 és fél méterre a robbanás színhelyétől. A hátán feküdt, jobb alsó lábszára és lábfeje több szögben megtörve ki volt fordulva. Homlokát és halántékát vér borította, orrából és szájából szivárgott a vér. Lemostam arcát és láttam, hogy homlokán hosszú seb húzódik végig, jobb halántékán pedig seb tátong. Bekötöztem fejeseit, majd lábát vizsgáltam meg. Jobb alsó lábszára több helyen el volt törve, boka ízülete és lábfej csontjai péppé voltak zúzódva. Nekiláttam, hogy rögtönzött sínbe tegyem tört lábát. 'Makay Pista'... e néven ismerte őt mindenki. Neve fogalom volt a lovasság körében. Előjárói és alárendeltjei egyaránt szerették, tisztelték. Kimagasló szellemi, jellembeli, katonai és emberi tulajdonságaival díszre volt a magyar lovasság tiszt karának. Most roncokban feküdt előttem a homokban, orvtámadás áldozataként, igen kevés reménnyel arra, hogy életben maradhasson... Ekkor Widibor felől jövet egy tehergépkocsiból rögtönzött német sebesültszállító gépkocsi érkezett. A gépkocsivezetőtől megtudtam, hogy a legközelebbi faluban, Dubojon – tőlünk 5-6 kilométerre – egy német egészségügyi állomás van. Makay vezérőrnagyot és a két sebesült táborig csendőrt feltettük a tehergépkocsira, amelyen 4 hordágy is volt. Reznek ezredes és Matuskovich őrnagy is felszálltak melléjük. Én gépkocsimmal elindultam előre Dubojra, hogy előkerítsem az orvost, mire a sebesültjeinket szállító gépkocsi odaérkezik. Dubojon hamarosan megtaláltam a német egészségügyi állomást és teljes orvosi felkészültséggel, türelmetlenül vártuk sebesültjeink megérkezését. Elsőnek Matuskovich őrnagy szállt le a gépkocsiról és halálsápadtan jelentette: 'A vezérőrnagy úr 10 perccel a gépkocsi elindulása után meghalt.' Vitéz Makói és geleji Makay István vezérőrnagy bevonult a nagy égi kaderhez.” (SCHELL 1974. 295–296.)

Makay Attila, makói és geleji

Marosvásárhelyen született 1897. február 17-én. Anyja Illyés Ilona, apja Makay Gyula nyugállományú ezredes. A Ludovika Akadémia elvégzését követően 1916. augusztus 18-án avatták hadnaggyá. Az első világháborúban 1917. január 1. és 1918. november 30. között a 3. honvéd huszárezred géppuskás szakasz-, majd századparancsnokaként vett részt. 1917. augusztus 18-án főhadnaggyá léptették elő. 1919. augusztus 5-től 1935. május 1-ig a 2. huszárezredben századparancsnoki, illetve ezredsegédtiszti teendőket látott el. 1925–26-ban Győrött szabályzatismertető, 1934–35-ben pedig Budapesten törzstiszti tanfolyamot végzett. 1927. május 1-én századossá léptették elő. 1935. május 1. és 1939. szeptember 1. között Örkénytáborban a lovas kiképző tábor parancsnokának segédtisztje volt. 1937. május 1-én őrnaggyá léptették elő. 1939. szeptember 1-től a Honvédelmi Minisztérium kiképzési osztályán lovas előadó, majd 1940. március 1-től a Vezérkar Főnöke 5. osztályán teljesített szolgálatot. 1941. november 1-től Szabadkán az 1/I. huszárosztály parancsnokságával bízták meg. 1941. november 1-én alezredessé, 1942. november 1-én pedig ezredessé léptették elő. 1942. október 1-től Szabadkán a szervezési változások folytán a 2/II. huszárosztály parancsnoki, majd 1943. november 1-től Nyíregyházán a 4. huszárezred parancsnoki teendőit látta el. 1944. június 13-tól ezredével a belorusz, majd a lengyelországi hadműveleti területen frontszolgálatot teljesített. 1944. szeptember 1-én az 1. lovas(huszar)hadosztály lovasparancsnoki (parancsnokhelyettesi) tisztségével bízták meg. 1945. május 10-én osztrák területen amerikai fogságba esett, ahonnan szeptember 15-én tért haza. Szolgálataiért a háború idején a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével és a Magyar Érdemrend Középkeresztjével hadiszalagon a kardokkal tüntették ki. 1946. december 6-án nyugállományba helyezték. Ezt követően Szendre költözött, ahol mint mezőgazdasági idénymunkás, majd útépítő segéd munkás kereste kenyerét. 1949 és 1954 között a szőkepusztai állami gazdaság alkalmazottja volt, majd mint területrendező a mezőszilasi, illetve a bakonyzombathelyi gazdaságban tevékenykedett. Budapesten hunyt el 1983. szeptember 21-én.

Kókay Pál

Szegeden született 1898. június 8-án. Anyja Kiss Gizella, apja dr. Kókay István ügyvéd. Vallása római katolikus. 1916. szeptember 1-én a Ludovika Akadémián avatták hadnaggyá, majd a 3. honvéd huszárezredhez került. 1918. november 1-én főhadnaggyá léptették elő. 1920-tól a kaposvári gyaloghadosztály lovasságánál szolgált, s ebben az évben egy géppuskás tanfolyamot is elvégzett. 1922-ben a pécsi katonai körletparancsnokságra vezényelték. 1926. június 5. és december 5. között a 4. huszárezred állományában lovastiszti lovaglótanfolyamot végzett. Ezután 1929. február 1-ig az V. vegyesdandár huszárszázad, június 15-ig pedig az 1. huszárezred állományába tartozott. 1927. május 1-én századossá lépett elő és ebben az évben elvégezte a szabályzatismertető tanfolyamot. 1929. június 15. és 1931. október 1. között a 2. huszárezredben szolgált, majd a Lovagló- és Hajtótanárképző Iskola olimpiai lovagló csoportjához vezényelték. Örkénytáborban 1932. október 1-től 1942. augusztus 1-ig teljesített szolgálatot. 1937-ben törzstiszti tanfolyamot végzett, s 1938. november 1-én őrnaggyá,

1942. március 31-én pedig alezredessé léptették elő. 1942. augusztus 1-én a 4/I. huszárosztály, majd a pótezred, 1944. szeptember 1-én pedig a 4. huszárezred parancsnokává nevezték ki. 1944. január 1-én ezredessé léptették elő. 1945 februárjában Budapest ostromakor esett szovjet hadifogságba, ahonnan 1950. december 6-án tért vissza. Szatymazon halt meg 1976. március 2-án.

Darnay Hubert, szentmártonkátai

Kassán született 1897. április 25-én. Anyja Döry Olga, apja Darnay Károly. A Ludovika Akadémiát 1918-ban végezte el, hadnaggyá viszont már 1916. szeptember 1-én felavatták. 1918. augusztus 17. és 1919. április 25. között a 9. huszárezred szakaszparancsnokaként szolgált, majd 1920. március 13-ig román hadifogságban volt. Ezután előbb a nyíregyházi 4. huszárezredhez vezényelték, majd 1921. május 1-től december 31-ig őrsparancsnokként a vámőrségnél szolgált. 1920-ban elvégezte az alantostiszi tanfolyamot is. 1922. január 1-től mint szakaszparancsnok előbb a 4., majd február 10-től a 2. huszárezredben szolgált. 1922. június 10-től 1927. november 1-ig Debrecenben a 6. vegyesdandár parancsnokságon parancsőrtiltként tevékenykedett. 1922. szeptember 1-én főhadnaggyá léptették elő. 1924-ben lovasanfolyamon vett részt. 1927. november 1-től 1938. május 1-ig a 4. huszárezred szakasz-, majd századparancsnoka, később osztálysegéd tisztje volt. 1928. május 1-én századossá léptették elő.

A törzstiszti tanfolyamot 1938-ban végezte el, s ezt követően 1938. május 1-től 1940. március 1-ig a nyíregyházi 1. lovasdandár parancsnokság fegyverzeti és személyügyi előadója volt. Ezután 1943. január 1-ig a 4. huszárezred ezred elsősegéd tisztjei teendőit látta el. 1940. május 1-én őrnaggyá, 1942. szeptember 29-én pedig alezredessé léptették elő. 1943. január 1. és október 15. között a 4/II. huszárosztály parancsnoka és a törzstiszti tanfolyam harcászat tanára volt. 1943. október 15-től 1945. január 18-ig a Huszár Központi Iskola (Örkénytábor, Ozora, Nagyvázsony, Felsőszeli) tanulmány vezetőjeként tevékenykedett, majd mint a 4. huszárezred parancsnoka ismét frontszolgálatot teljesített. Ezredével 1945. március 29-én lépte át a határt, s május 9-én az Enns melletti Krottendorfban amerikai fogságba esett. Az ezred 1945. szeptember 18-án zárt szállítmányban tért haza. Néhány hónap vizsgálati fogság után segédmunkásként, majd műszaki rajzolóként dolgozott. 1951 és 1953 között családjával együtt Körösladányba telepítették ki. Ezt követően a műszaki rajzoló munkahelyekre Sződligetről járt be. Ott hunyt el 1972. november 18-án.

Irodalom

BENE 1991.

Bene János: A nyíregyházi huszárok. JAMK 31. 1991.

GYÖR–KLÉSZ 2002.

Győr Béla – Klész László: Magyar hivatásos katonák az újkori olimpiai játékokon. A Honvédelmi Minisztérium Honvéd Vezérkar Hadműveleti Csoportfőnökség Kiadványa, Budapest 2002.

MKHLA 1930.

Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia története. Szerk. Bachó László. Budapest 1930.

MARJAY 1931.

Marjay Keresztély: Nyíregyházi katonaság. In: Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei (Magyar városok monográfiája VIII.) Szerk. Hunek Emil. Budapest 1931. 195. 195–200.

SCHELL 1974.

Schell Zoltán: A Huszár(lovas) Hadosztály hadműveletei az orosz hadszíntéren. In: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt. II. kötet. Szerk. Dálnoki Veress Lajos vezérezredes. München 1974. 277–458.

SZAKÁLY 2001.

Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Ister Kiadó, Budapest 2001.

SZ.N. 1919.

Nyírvidék 40. 1919. 7. (január 10.) 2.

SZ.N. 1928.

Nyírvidék 49. 1928. 29. (február 5.) 6–7.

BENE János

Jósa András Múzeum

Nyíregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: benej@jam.nyirbone.hu

Die Befehlshaber des 4. königlich-ungarischen Honvéd-Husarenregiments von Nyíregyháza (1920–1945)

Die militärpolitischen Verhältnisse im Zeitraum zwischen dem Friedensvertrag von Trianon und dem Ende des Zweiten Weltkrieges formten Nyíregyháza zu einem ernstzunehmenden militärischen Zentrum, war in der Stadt doch nicht nur ein ganzes Husarenregiment stationiert, sondern hier residierten unter den jeweils höchsten Militärkommandos zwischen 1928 und 1942 das Kommando einer Kavalleriebrigade und ab dem 1. Oktober 1942 auch das des einzigen Reiterkorps des königlich-ungarischen Heeres, das Kommando der 1. Kavalleriedivision. Die vorliegende Zusammenstellung listet die biographischen Daten der zwischen 1920 und 1945 eingesetzten Befehlshaber des 4. Husarenregiments auf, der Stationen ihrer militärischen Laufbahn und auch jener – nicht weniger wichtigen – Momente gedenkend, durch welche der eine oder andere Befehlshaber auch im gesellschaftlichen Leben der Stadt und des Komitats eine wichtige und oftmals sogar initiiierende Rolle gespielt hat. Im oben genannten Zeitraum haben den Posten des Oberkommandierenden des 4. königlich-ungarischen Husarenregiments „Hadik András“ folgende Offiziere bekleidet: Ritter Tivadar Dienes-Oehm, Baron Gyula Skerlecz, Ritter Benő Deschán, Károly Wack, Elemér Gorondy-Novák, Ritter József Rády, Ritter Alajos Béldy, Tibor Bezerédj, Géza Ehrlich, Ritter Imre Ireghy, Ritter István Makay, Attila Makay, Oberst Pál Kókay und Oberstleutnant Hubert Darnay.

Übersetzt von Gotlind B. Thurmann

János BENE

Jósa-András-Museum

Nyíregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: benej@jam.nyirbone.hu

Ötven éve hunyt el Barzó Endre

Máriás József

„...kedvező csillagok alatt indult”

1953. augusztus 25-én, 55 éves korában hunyt el Barzó Endre, nyíregyházi születésű festőművész Nagykállóban, abban a kórházban, „melyet a századforduló első éveiben édesapja alakított át a régi vármegyeháza előregedett épületéből.” (BÖRCSÖK 2000. 35.) A nyíregyházi Néplap hasábjain ez a tény nem számított említésre méltó eseménynek.¹ Hosszú időnek – közel másfél évtizednek – kellett eltelnie ahhoz, hogy megtörjön a csend Barzó Endre körül. Koroknay Gyula művészettörténész emlékeiben a visszavonultan élő, beteg festőművésszel való személyes megismerkedés elmulasztása lelkiismereti kérdéssé, lerovandó adóssággá vált: „...nem tettem meg akkor néhány lépést, de azóta hosszú utakat bejártam, hogy műveivel megismerkedhessek (...) egyre súlyosabb lett a mulasztásom terhe.” (KOROKNAY 1967. 99.) Az adósságtörlesztés gyümölcseként született meg az 1967-ben közölt elmélyült tanulmány (KOROKNAY 1967.), amelyben felidézti a művész életútját, méltatja munkássága jelentőségét: „...mikor már ez a belső számvetés kész volt, akkor olyan formát vett fel ez a gondolat, hogy ez már nem is magánügy többé, hanem egyúttal bizonyos szempontból Nyíregyháza városnak, az ő szülőhelyének is az ügye, sőt, a legújabb magyar művészet szempontjából sem közömbös.” (KOROKNAY 1967. 99.)

Koroknay tanulmányával megalapozta azt a kultuszt, amely azóta Barzó Endre személyiségét méltán övezi; munkája a későbbi Barzó-kutatás szempontjából sarokkövé vált. A művész halálának huszadik évfordulóján ugyancsak a város adósságaira figyelmeztet, mondván: „...*azok a szépségek, az ő világának tájai, azok a megtisztult mély emberi érzések, az emberi felmagasztosulás pillanatai, melyeket művei nyújtanak, itt maradtak (...) a város, hol született, melyet sokszor megfestett, hol élt, szenvedett, s hol nyugszik, neki sokkal többel tartozik.*” (K. 1973.)

E gondolat sarkallja mostani megemlékezésünket, méltatásunkat is, felidézendő a megyeszékhely művészeti életének korabeli eseményeit, azt a miliőt, amelyben az oly korán derékba tört életpálya megfogant, az életutat, amely oly sok szállal kötődik a Nyírséghez, Nyíregyházához, számot adva az életmű utóéletéről, beépüléséről a megye kulturális értékei közé.

1.

Ha a Nyírség – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye – művészeti értékeiről esik szó, mindenki a csodálatos középkori templomokra, a XVIII. század első felében alkotott Krucsay-oltárra gondol. Joggal! Hisz a megye „egyházi épületei a fafaragás, a szobrászat, a festészet mesterművei, a falusi templomok az építészet remekbe szabott alkotásai.” (SZATMÁRYNÉ 2000. 3.) A megye ugyanakkor számos kimagasló

¹ A korra jellemző, hogy e napokban A.A. Zsdanov halálának 5. évfordulója (augusztus 31.) és Julius Fučík emlékezete (szeptember 8.) jelenti a szellemi tájékozódás sarokpontjait.

1. kép

Azonosítatlan szerző portréja Barzó Endréről
(karton, olaj 33x25cm)
Jósa András Múzeum
(Boros György reprodukciója)

Abb. 1

Unbekannter Künstler: Porträt von Endre Barzó
(Öl auf Karton, 33 x 25 cm),
Jósa-András-Museum
(Reproduktion von György Boros)

képzőművészeti személyiség szülőhelye, elindítója. Ezúttal is Koroknay Gyula segít abban, hogy a kép kiteljesedjen. A *Képzőművészet Szabolcs-Szatmárban* című tanulmányában hosszan sorolja azon jeles alkotók nevét, akik itt születtek, innen indultak el a hírnév útjára: 1794-ben Kislétán született Telepy György, 1844-ben Nyíregyházán Benczúr Gyula; ugyancsak szülőhelye révén kötődik ehhez az országrészhez Berky Ferenc festő, aki Kisszekeresen, a romantikus Somogyi Dániel, aki Nyíregyházán, Hosszúfalussy Róza és Ábrányi Lajos, akik Nyírábrányban, Korányi Anna festőnő és Dávid András szobrász, akik Nagykállóban látták meg a napvilágot. Nábrádon született, s onnan indult Nagybányára Bornemissza Géza, Császlóról Tagyosi Rátz Péter, Jándról Jándi (Léderer) Dávid. Említésre méltó továbbá az is, hogy a nagykállói gimnáziumban, a megye egyik legrégebb iskolájában tanított több éven át Forberger Miklós, Greguss Imre és tizenegy tanévben Kassai Nándor, a művészet-történetben is számon tartott művészek; a nyíregyházi Kossuth Lajos gimnáziumban tanított a XIX. század utolsó évtizedében Gróh István, a budapesti Iparművészeti Iskola későbbi tanára és igazgatója (KOROKNAY 1977.).

A lendületes fejlődésnek indult megyeszékhely nem csupán csodálatos építészeti alkotásokkal gyarapodott. A megyeháza falát Szent István és Szabolcs vezér szobrai díszítik. A millenniumhoz kötődő nemzeti megújulási törekvés szülte az első nyíregyházi köztéri szobrot, amellyel a megye nagy szülőltének, Bessenyei Györgynek kívánt emléket állítani. „A szoboralkotás gondolata már 1889-ben felmerült. (...) A vármegyeház építésével járó kiadások (1891–1892) késleltették a tervet, de 1894-ben meghirdették a pályázatot.” (KOROKNAY 1971. 53.) A zsűri, amelynek Benczúr Gyula is tagja volt, a pályázat nyertesévé Kallós Ede műalkotását hirdette ki. A 29 éves szobrászművész az 1892-ben Nagykárolyban emelt Kölcsey-szoborral már jó hírt szerzett magának, s később is számos igen szép szoborral gyarapította a magyar városok közttereit. A szobrot látványos ünnepség keretében 1899. május 9-én leplezték le a megyeháza előtti téren. (Mai helyére, a Hősök szobra felállításakor, 1928-ban vitték át. (KOROKNAY 1971. 54.)

2. kép

Erdey Dezső: Barzó Endre portréja

(terrakotta)

Jósa András Múzeum

(Boros György reprodukciója)

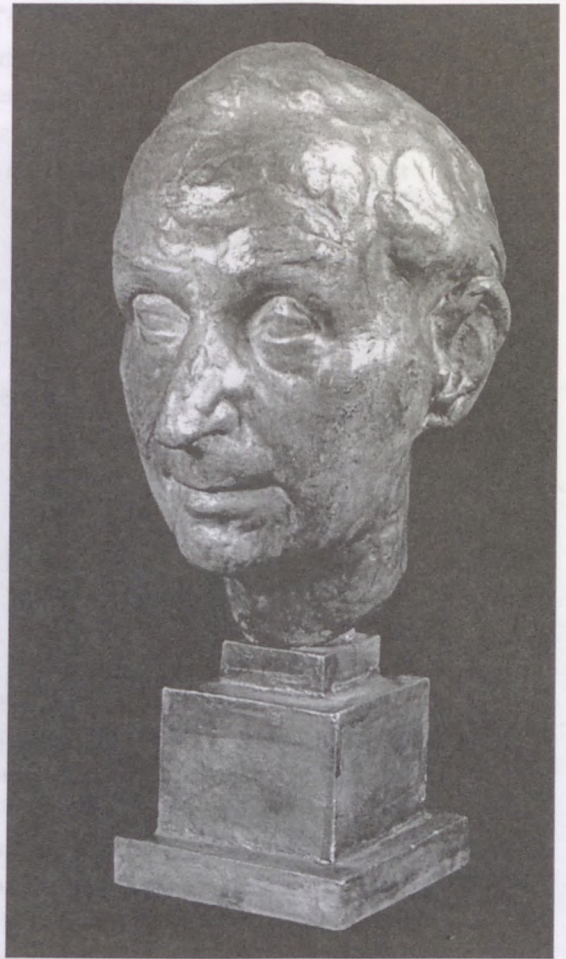
Abb. 2

Dezső Erdey: Porträt von Endre Barzó

(Terrakotta),

Jósa-András-Museum

(Reproduktion von György Boros)

1902-ben, Kossuth Lajos születésének 100. évfordulója alkalmából a megye és a város együttesen hátróztta el, hogy „a 48-as szabadságharc eszméinek és ezek megtestesítőinek” a város közepén szobrot emelnek (KOROKNAY 1971. 54.). A szobrot, Betlen Gyula alkotását, tíz év múlva, 1912. szeptember 29-én leplezték le.

A megyeszékhely művelődési, művészeti élete kibontakoztatásában fontos szerepe volt az 1898-ban megalakult Bessenyei Körnek. „Lelkes emberek, irodalom és zenebarátok egyesültek és virágoztatták fel a Kört az első világháború kitöréséig (...) célja az volt, hogy központja legyen a város kulturális életének.” (xxx 1948.) Ennél jóval gazdagabb és hatásosabb munkát fejtett ki a háború után. Erről a korszakról, jelesebben a kör művészeti szakosztálya tevékenységéről Spányi Géza számol be előbb a Szabolcsi Szemle hasábjain egy adatgazdag ismertetőben (SPÁNYI 1934.), később pedig hosszabb-rövidebb tudósításokban. Tőle tudhatjuk meg, hogy a Bessenyei Kör művészeti szakosztálya céljaként fogalmazta meg a művészetek ismertetését, megkedveltetését és pártolását, vetítettképes előadások, kiállítások szervezését. Ennek adott különös lendületet a Benczúr Kör létrejötte 1932-ben. A kiállítások rendszeressé váltak. A Szabolcsi Szemlében megjelent írásokból kitűnik, hogy 1933 és 1938 között több csoportos, illetve egyéni kiállítás színezte a megyeszékhely kulturális életét. Már első közlésében utal arra, hogy „a művészetek megkedveltetésének nagy munkáját ezenkívül a középiskolák és tanítóképző intézetek igen jeles művésztanárai végezték művészettörténeti előadásaik sorozatával.” (SPÁNYI 1934. 30.) Kik voltak ezek a lelkes művésztanárok? Muraközi Ágota *Művésztanárok a régi Nyíregyházán* című tanulmányában ismerkedhetünk meg velük (MURAKÖZI 1986.). Említsünk közülük néhányat! Kozák István a Kossuth Gimnáziumban tanított. „A művelt, sokat utazó tanár tevékenyen részt vett a város képzőművészeti életének szervezésében; akvarelljeit több ízben is kiállította, művészettörténeti előadásorozatot tartott a nagyközönség számára.” (MURAKÖZI 1986. 350.) Ő meghatározó szerepet játszott Barzó Endre pályaválasztásában is. A Leány-Kálvineumban tanított 1936-tól Boross Géza, aki 1936-ban és 1938-ban a debreceni Déri Múzeumban rendezett

önálló tárlatot (MURAKÖZI 1986. 352.). A Benczúr Körben eredményes tevékenységet kifejtő művésztanárok közül különös figyelmet érdemel Z. Szalay Pál, aki „ötven esztendőn át tanított a Polgári Fiúiskolában és Tanítóképzőben” (MURAKÖZI 1986. 354.).

A harmincas évek igen fontos képzőművészeti eseménye a Rudnay Gyula tanítványaiból szerveződött, 1931 és 1934 között létrejött és a sóstói szódagyár épületében működött művésztelep. A Jósa András Múzeum áldott emlékü igazgatója, „Kiss Lajos járta ki a városnál, hogy nyaranta lássanak vendégül néhány fiatal festőt a Sóstón. Dédelgetett álma itt az ‘új hazában’, Nyíregyházán megteremteni egy vásárhelyihez hasonló alkotótelepet. Rudnay Gyulát, a mestert és tanítványait hívták meg. (...) Boross Géza, Koffán Károly, Csáky-Maronyák József, Czene Béla, Konecsni György és Kun István töltöttek hosszú időt Sóstón.” (MURAKÖZI 1986. 352.) A résztvevők névsora a későbbiekben nyilván változott. Spányi Géza tudósításai közt is olvashatunk róluk 1935-ben (SPÁNYI 1935.).

Ebben az időszakban Nyíregyháza új köztéri szoborral gyarapodott: Kisfaludy Stróbl Zsigmond alkotását, *A Hősök Emlékművét* 1928. október 21-én leplezték le. Országos hírű esemény volt. Méreteiben, jelentőségében ehhez hasonlítható művészeti megnyilvánulás volt az 1940. május 4-én megnyílt Művészeti Hetek. „A megnyitóra csak úgy özönlik a közönség. Mindenkit érdekel Hóman Bálint kultuszminiszter művelődési politikájának e nagyszerű akciója, értékes célkitűzése, (amely) művészeti felfrissítő vérkeringést indít messze vidéki városok művészi életébe. A közönség égő kíváncsisággal jött a megnyitóra. Szeretettel, de némi büszkeséggel nézi, hogy a város három fia, Barzó Endre, Boross Géza és zalai Szalay Pál festőművészek résztvettek az országos kiállításon.” (SZALAY 1940. 159.) Barzó Endre három alkotással volt jelen. A hét teremben olyan kiválóságok alkotásai szerepeltek, mint Kallós Ede, Kisfaludy Stróbl Zsigmond, Benkhard Ágost, Molnár C. Pál, Iványi Grünwald Béla, Márffy Ödön, Gaál Ferenc, Bernáth Aurél. A krónikás méltatta a Művészeti Hetek másik nagy eseményét is: „A modern mai festőművészeti kiállítást nyomban követte városunk nagy szülöttének, Benczúr Gyulának gyűjteményes kéпкиállítása. Egy legendás hírű magyar mesternek, egy avatott kezű festőnek fejlődését látjuk. (...) Ez alkalommal most már másodízben látta városunk közönsége Benczúr Gyula műveit és összegyűjtött rajzait, s nem kis büszkeséggel elmondhatjuk, hogy a bemutatott rajzok és festmények csaknem a fele városunk tulajdonát képezi.” (SZALAY 1940. 161.)

A Bessenyei Körnek a háborút követő harmadik működési periódusában, 1946-ban hozták létre a Bessenyei György Képzőművészeti Népfióiskolát. „Célunk volt, hogy magyar lelket, magyar kultúrát adjunk a magyar nép széles rétegeinek Szabolcs vármegyében.” (DIÓSZEGI 1948. 13.)

2.

„Abban az 1898-as esztendőben, amikor május 5-én Barzó Endre a Kossuth u. 22. szám alatti házban megszületett, a városnak még távolról sem volt városias arculata. Emeletes épülete alig van: a megyeháza, a városháza, a Nagykorona, a Kossuth gimnázium és a négyéves színház. A Kossuth téren ferdén beékelve még áll a régi róm. kat. templom, de még nincs a Széchenyi utcán egyetlen nagyobb épület sem. A Takarékpálota sem áll helyén, csakúgy, mint a város szívében, azok a kis falusi házak vannak, melyek ma már a város széléről is eltűnnek lassan, ahová éppen Barzó Mihály építőmester működése következtében húzódtak.” (KOROKNAY 1967. 99–100.)

Barzó Endre építővállalkozó és Kelemen Anna házasságából hét gyermek született, másodikként Endre, a legidősebb az öt fiú közül. Gyermekkora polgári jómódban telt, ami azt követően sem változott, hogy édesapját oly korán, 1909-ben elvesztette.

„Abban az evangélikus elemi iskolában kezdte meg diákéveit, melyet édesapja épített. Második és harmadik osztályos korában Poprád mellé, Szepesszombatra került – ahogy mondani szokták – német szóra. (...) Hazatérése után, édesapja mesterségének újabb nevezetes helyszínén, a Kossuth

3. kép

Barzó Endre:

Házak a patakparton
(Nagybánya) 1918
(karton, olaj 29x35 cm)
Jósa András Múzeum
(Boros György
reprodukciója)

Abb. 3

Endre Barzó:

Häuser am Bachufer
(Nagybánya) 1918
(Öl auf Karton, 29 x 35 cm)
Jósa-András-Museum
(Reproduktion
von György Boros)

Gimnáziumban folytatja tanulmányait. Csendes, halk szavú gyermek volt. Tízéves korában kezdett zongorázni. (...) A diákevek alatt a zene mellett egy másik művészeti ág iránt is érdeklődött, vonzotta a rajz, a festészet.” (BÖRCSÖK 2000. 20.)

Érettségi után válaszáút előtt állt: édesanyja azt szeretete volna, ha elhunyt édesapja nyomába lép, építőmérnöknek tanul. Őt a zene és a képzőművészet vonzotta. Rajztanára, Kozák István ösztönzésére az utóbbit választotta. 1916–1922 között tanult a Képzőművészeti Főiskolán, megszerezve a rajztanári képesítést is.

A főiskolán előbb Révész Imre (1859–1945) tanítványa volt. Mestere 1918-ban a nagybányai művésztelepen alkotott, ahova magával vitte fiatal növendékét, Barzó Endrét is. Az ott töltött idő gyümölcse a Jósa András Múzeum tulajdonában levő *Házak a patakparton (Nagybánya)* című Barzó-alkotás, amely a Hollóssy-féle iskola stílusjegyeit hordozza: a plein air derűs, lágy színei, a tájba simuló házak harmóniája, életteliése a mai nézőt is lenyűgözi (3. kép). Barzó Endre a főiskola átszervezését követően Benkhard Ágost (1882–1961) növendéke lett, aki ugyancsak sok szállal kötődött a nagybányai iskolához, Hollóssy-tanítványnak vallotta magát. 1920-tól két évtizeden át a miskolci művésztelep vezetője, a Miskolci Művészek Társaságának elnöke volt. Miért e részletes ismeretetés? Mert annak minden eleme meghatározó volt a fiatal művésznövendékre, aki hat nyáron át – előbb tanítványként, 1922-től pedig Benkhard Ágost tanársegédjeként – vett részt a művésztelep életében. Mestere által kötődik az 1907-ben alakult Magyar Képzőművészek és Iparművészek Egyesülete tagjait felölelő KÉVE-csoporthoz. 1928-ban – ugyancsak mestere révén – alapító tagja lett a Miskolci Művészek Társaságának.

Miskolc közel egy évtizeden át meghatározó szerepet töltött be Barzó Endre művészi kibontakozásában. „Ismerős” környezetbe került, hisz az ott érvényesülő művészi irányzat sok szállal kötődik az általa is megismert nagybányai iskolához. Egyfelől a művésztelep vezetője, Benkhard Ágost révén, akit Miskolcon is úgy tartanak számon, „mint a nagybányai hagyományok egyik legjelesebb folytatóját”

4. kép

Barzó Endre: Csendélet 1920

(papír, vízfesték 29x25,5 cm)

Jósa András Múzeum

(Boros György reprodukciója)

Abb. 4

Endre Barzó: Stillleben 1920

(Aquarell auf Papier, 29x25,5 cm),

Jósa-András-Museum

(Reproduktion von György Boros)

(KOROKNAY 1967. 101.); másfelől „a nagybányai szellem 1920 előtt sem volt idegen Miskolcon. Balogh József (1874–1951), a ‘nagybányai úttörő’ 1904-től közel négy évtizedig tartott fenn iskolát a városban, ahol is a plein air látásmód szerint foglalkozott tanítványaival, szinte egyidőben a nagybányai szabadiskola működésével” (GODA 1997. 764.). Goda Gertrúd szerint „a nagybányaiságot Miskolcon tanuló fiatal nemzedék kiemelkedő tehetsége volt Barzó Endre. (...) Elmélyült természetszeretetet árasztanak korai művei, majd megérintette Rudnay tájbrázolásának drámája. Ebből az időből való a Dudujkát, a városszéli domboldalakat (jelenleg egyetemváros) megörökítő műve. A viharfelhők árnyékában a föld és az ég egymás kompozíciós szimmetriáját adja. Azonos hangsúlyt kap a nyár zöldjeibe öltöztetett táj és a nehéz felhők takarta égbolt. Minden változik, a fényjárta pást színei visszatükröződnek a rohanó felhőkre s a két sféra megkapóan szép pillanatnyi képét tükrözi.” (GODA 1997. 765–766.)

Barzó Endre „pályájának ez a kezdeti szakasza festészetének legaktívabb, életének legreményteljesebb korszakát jelenti” – állapítja meg Muraközi Ágota (MURAKÖZI 1989. 100.). Rendszeres részvételét ösztöndíjjal támogatták „...ebből a korszakból származnak a Jósa András Múzeum tulajdonában levő *Tanya Miskolc mellett* és *Országút* című olajfestmények és a magántulajdonban lévő *Köcsögök*, *Nő fazékkal*, *Ablak előtt*, *Falusi utca*, *Négy jegenye*, *Táj templomtoronnyal* és *Akt fekete macskával*. (...) Sokat és lendületesen tudott itt dolgozni, a művésztársak inspiratív közeget jelentettek számára. A tájképek felépítése hagyományos: az elő- és középtérben a talaj zöldjéből kimagasló fehér-sárga falú kis házak, piros-szürke tetővel erős ellenfényben húzódnak meg. A tágas égboltozatot takaró felhőkön átszűrődik a nap sárga korongja fényeiben fürdetve a kanyargó országutat és a távoli dombokat (*Országút* – 5. kép). A *Tanya Miskolc mellett* c. képen a lombok zöld reflexei felkúsznak az égboltra, ahonnan súlyos, sárgászöld felhőgomolyként ereszkednek alá, drámai hangsúlyt adva a jelenetnek. A *Táj templomtoronnyal* c. képen a túlságosan erős ellenfényben eltűnnek a színek, kissé egyhangúan sötétek a lombok, házfalak és tetők. Mégis megsejtetnek velünk valamit a későbbi Barzó-képek lendületes ecsetkezeléséből, álomittas hangulataiból. Az *Akt fekete macskával* c. kép kompozíciója már bonyolultabb: az átlós irányban fölfelé futó szeszélyes erővonalak – a fekvő akt – alakítják a teret.

5. kép

Barzó Endre:

Országút 1927

(vászon, olaj 48x80 cm)

Jósa András Múzeum

(Boros György reprodukciója)

Abb. 5

Endre Barzó:

Landstraße 1927

(Öl auf Leinwand, 48x80 cm)

Jósa-András-Museum

(Reproduktion)

von György Boros)

Kifinomult festőiség árad a képből.” (MURAKÖZI 1989. 106.) Ezzel az értékeléssel egybecseng Koroknay Gyula megállapítása is: Barzó Endre Miskolcon festett képein – Benkhard Ágost alkotásaihoz hasonlóan – „gyakori az ősszel, tavasszal, vagy a késődélután megfogalmazott tájkép, mikor az omlós, híg fény valami különös poézist von a bokrok, a fák köré. Barzó tájainak szereplői a természetnek egyébként igénytelen gyermekei, egy jellegtelen útkanyar, facsoport, vagy bokros rét, néhány házzal, amely mellett mindenki érdektelenül megy el. Tájai különös nyugalmat, békét árasztanak, mely tele van költészettel, melynek hangulati szépségére a művész hívja fel a figyelmet. Egy bizonyos felfedezés, egy bizonyos szelídhangú, de mélyenérző természetköltészet Barzó ekkori piktúrája. Az 1927-ben Miskolcon festett *Országút* című olajképe művészetének egyik elismert és reprezentáns alkotása. (...) Kevés kép van a magyar festészetben, mely színben és vonalban ilyen mesteri módon van megkomponálva, s mely a táj nyugalmaiban annyi révéletet tud érzékeltetni.” (KOROKNAY 1967. 102–103.)

Fentebb jeleztük, Miskolcon kerül kapcsolatba az ugyancsak nagybányai gyökerekből sarjadt KÉVE művésztársulattal, amelynek neve „különböző művészeti ágak és stílusok egybefogására utal és szimbolikus jellegénél fogva a társulat szecessziós irányultságát tükrözi.” (PLESZNIVY 1982. 282.) Barzó Endre ettől a művésztársulattól kapja az első elismeréseket: 1922-ben a *Diákkotthon*, 1924-ben a *Tájkép* című festményét a KÉVE Nagydíjával jutalmazták, elismerésképpen 1925-ben a KÉVE tagjai közé fogadták, ami azt jelenti, hogy őt is meghívták a Nemzeti Szalon kiállításaira. A KÉVE 1925. november 29. és december 31. között rendezett XVI. kiállításán Barzó Endre is jelen volt, úgyszintén a művésztársulat által Miskolcon szervezett, 1926. február 28-án megnyílt XVII. kiállításon, továbbá a Benczúr Társaság, a Céhbeliek, a KÉVE (XVIII.), a Magyar Képzőművészek Egyesülete, a Paál László Társaság, a Szinyei Merse Társaság, a Szövetség csoportos részvételével 1927 áprilisában a Múcsarnokban rendezett Tavasz kiállításon (PLESZNIVY 1982. függelék).

1927 októberében immár országos hírnevű alkotóként látogatott haza, s a Bercsényi utcai családi házban magánkiállításon mutatkozott be szülővárosa közönségének. A Nyírvidék 1927. október 25-i számában megjelent interjú – *Beszélgetés Barzó Endre festőművésszel, aki nagy sikerei után rövid tartózkodásra hazaérkezett* – tudósított a rendhagyó művészi eseményről, a tizenhárom festményt bemutató házi tárlatról (FRENCH 1927.). A művész válaszai az alkotóműhelybe engednek bepillantani: „Tíz éve festek – kezdi képei között állva Barzó Endre – s mint ma már legtöbbször, én is a festészet minden ágában dolgozom. Vannak aktjaim, tájképeim, veszem a témákat a népeletből, sőt megrendelésre portrét is festek. Tanulmányaimat különben a Képzőművészetiben végeztem. Mint festő, a Bécsi

Múzeumot tanulmányoztam. Legutóbb a Szépművészeti Múzeum kiállításán vettem részt.” Megtudhatjuk az interjúból, hogy kiállított képei közül a *Szeptember utója* című képét a Szépművészeti Múzeum vette meg, a *Napsütés a völgyben* című alkotását pedig Krakkóban is kiállították. A fiatal művész törekvéseiről szólva említi meg, hogy „ma már az irodalmi piktúra megszűnt”. Nem részletezi, de szavaiból kiérződik, hogy tovább akar lépni, hogy új kifejezési formákat keres, mintegy előre jelezve azt a fordulatot, amely munkásságában az elkövetkező években hangsúlyozottabbá válik. Párizsba készül. A tervezett út valószínűleg elmaradt. A Szépművészeti Múzeum számára 1929. június 10-én benyújtott életrajzi adataiban (BARZÓ 1929.) minden bizonnyal szót ejtett volna róla. A magyarázatot dr. Szentiványi Gyula múzeumi titkárnak beküldött adatai adják meg: „1928-ban a Szinyei Merse Pál Társaság ‘Nemes Marcell-féle utazási ösztöndíj’-át nyertem.” (BARZÓ 1929.) Párizs helyett Olaszországba utazott, ahol a reneszánsz alkotásait tanulmányozta, új művészeti irányzatokkal ismerkedett. Ez az út megerősítette kísérletező szándékát, „a Benkhard-féle posztnagybányai szellem nem elégítette ki” (KOROKNAY 1967. 104.). Ennek a törekvésnek a gyümölcsei a *Ruhatergetők*, a *Bánya közelében* és a *Falu vasárnapja* című alkotásai. „Barzó itt már nemcsak festő, költő is. Az előző korszakának az áhítata, mellyel a világot nézte, emóció lesz, erőt vesz rajta a megindultság. A valóságot már nemcsak leírja, hanem erős érzelmi szálakkal át- meg átszövi. (...) A valóság átalakul: kedvesek a házak, mint a mesében, a fák kecsesen, s kissé érzelmesen magasodnak az ég felé, az emberek is inkább csak jelképek, a fény azonban uralkodik mindenben, előnt, megszépít, beborít mindent.” (KOROKNAY 1967. 105.) Hogy mennyire eredményes ez a kísérletezés, leginkább az bizonyítja, hogy a *Falu vasárnapja* című képét 1929-ben Barcelonában aranyéremmel tüntették ki. „A korszak összegező művének (...) tekinthetjük, mely kontúros foltfelülettel kialakított kompozíciójával, fénytűz színeivel még első alkotóperiódusához kapcsolódik, de lebegő könnyedsége, álomittas hangulata a későbbi Barzó-képeket idézi.” (MURAKÖZI 1989. 107.)

A Magyar Nemzeti Galéria könyvtárában megtalálható katalóguskollekciók révén nyomon követhetjük a későbbi évek során Barzó Endre szereplését az Ernst Múzeum kiállításain.

Kezdjük mindjárt a legfontosabbal, az 1931 novemberében megnyílt CXXI. csoportkiállítással, amelyen Biai Föglein István, Diener Dénes Rudolf, Jobbágyi Gaiger Miklós és Orbán Dezső festőművészekkel, továbbá Gárdos Miklós szobrászművész társaságában Barzó Endre 26 képet állíthatott ki; közöttük volt a *Vihar*, a *Favágó felesége*, a *Holdfényes éj*, az *Önarckép*, a *December*, a *Múlt és jelen* (6. kép), az *Elképzelt város*, az *Éjféli látogatás*, a *Táncospár*, a *Műterem-csendélet*, a *Rohan a nyár*, a *Vacsora után*, a *Bölcsődal*, az *Álomváros* című alkotás. Lázár Béla igazgató – a „forrongó fejlődésük lázában” alkotó fiatal művészekről szólva – méltatta Barzó Endre művészetét: „Barzó Endrét nem egyszer láttuk kiállításokon, mindenkor feltűnt sajátos természetlátásával. Most egyszerre nagyobb gyűjteménnyel jelentkezik s mindenkit meglep majd fantáziája dús és eredeti szárnyalásával, kifejező módjának eredetiségével és látományai gazdag változataival. A világot fantasztikus elképzelésekkel írja át. Az ég, a föld, a víz, minden átalakul a lelkében, álomszerű elképzelésekké. Apró alakok népesítik be előtereit, mesealakká válik a szemében minden nagyobb figurája s mindenre gyöngyház tónusának finom fátyolát borítja, mely alatt fény cikázik, égnek a színek, fantasztikummal lesz a felhő s alakjai megnyúlnak, majd összezsugorodnak, most vonal-, majd színhatásokká alakulva át – egy, a formákat mesévé alakító fantáziával megáldott művészt ismerünk meg. Barzó Endre művészi pályája most kezdődik, – képzelete megnyílt és ki tudja mely magasságokig fogja elragadni?” (AZ ERNST 1931.) Hasonlóképpen elismerő kritika jelenik meg a Nyugat című folyóiratban is (FARKAS 1931.). A pozitív fogadtatás, az elismerés jeleként kell értékelnünk, hogy a Rátky Zoltán és Stazimir Oszkár szerkesztésében 1932-ben Budapesten megjelent *A Magyar Legújabb Kor Lexikona* terjedelmes szócikkben ismertette Barzó Endre életét és munkásságát. Alkotásai közül a *Rohan a nyár*, a *Bölcsődal*, a *Múlt és jelen*, a *Külvárosi virradat* című festményeit említi, utal bel- és külföldi sikereire is (A MAGYAR 1932. 25.).

6. kép

Barzó Endre: Múlt és jelen 1931

(vászon, olaj 94x124 cm)

Jósa András Múzeum

(Boros György reprodukciója)

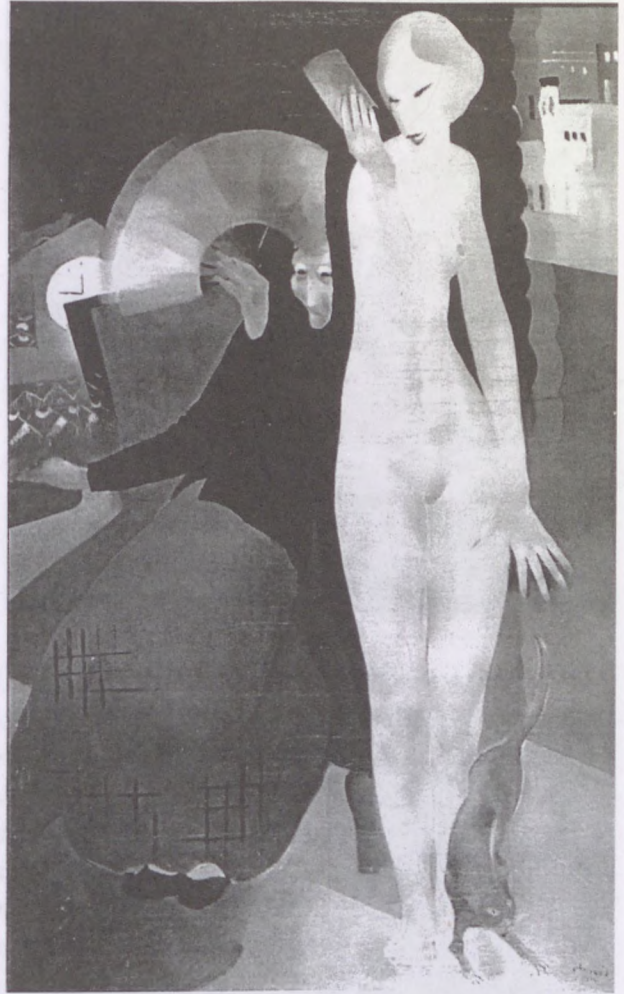
Abb. 6

Endre Barzó: Vergangenheit und Gegenwart 1931

(Öl auf Leinwand, 94x124 cm),

Jósa-András-Museum

(Reproduktion von György Boros)

A Magyar Nemzeti Galéria katalógustárában található dokumentumokból kitűnik, hogy Barzó Endre a későbbiekben is rendszeresen részt vett a Nemzeti Szalon kiállításain: az 1932 áprilisában megnyílt VII. Tavasz Szalon katalógusában a Szinyei Merse Pál Társaság kitüntetett elismerésben részesült művészeinek sorában olvashatjuk a nevét. Az 1928-ban alakult Munkácsy Céh sorsolással egybekötött reprezentatív kiállításain

1932-ben a *Pesti udvar*, 1933-ban a *Csendélet*, a *Lovasok* és a *Buda*, 1934-ben az *Utcarész*, a *Szegény ember* és a *Március* című képeivel szerepelt; az 1935. márciusi kiállítás katalógusa Barzó Endrét a művésztagek sorában tartja számon. Ott találjuk az Ernst Múzeum fennállásának XX. évfordulója alkalmából – 1932 májusában – Ernst Lajos és dr. Lázár Béla tiszteletére rendezett CXXXI., jubiláris kiállításon, amelyen a *Tavas* és a *Bölcsődal* című képeit láthatta a közönség. A katalógus megjegyzi, hogy Barzó Endre az Ernst Múzeumban állított ki kollektíve először; a Modern Művészeti Egyesületek Szindikátusa (Képzőművészek Új Társasága, Új Művészek Egyesülete) 1932. novemberi kiállításán a *Csendélet* című olajfestményével vett részt; a katalógusok tanúsága szerint 1937 novemberében három képét láthatta a Képzőművészek Új Társasága jubiláris kiállításának közönsége – az *Áprilisi idő*, az *Alföldi város* és a *Tanyaudvar* című olajfestményeit.

Mindeközben a szülőváros közönsége is hírt hallhatott róla. A Nyírvidék 1928-ban írta: „Barzó Endre festőművész, aki művészi munkásságával eddig is számos sikert ért el s általa szülővárosának is büszkeségévé lett, most újabb sikeréről számolhat be. A Szinyei Merse Társaság most tartja Budapesten harmadik kollektív kiállítását, melyen a fiatal művészek sorában ott találjuk elsősorban Barzó Endre nevét is. A fővárosi műbírálók ítélete szerint Barzó Endre erősfényű és dús színhatású tájképei igazi értékei a kiállításnak.” (xxx 1928.)

De nemcsak szép szavak sugároztak felé. A városi tanács közgyűlési határozatban döntött „a városépítő polgármester”, Bencs Kálmán dr. arcképeinek megörökítéséről (8. kép). „Az arckép megfestésével Nyíregyháza híres festőművész szülöttjét, Barzó Endrét bízták meg, aki kiválóan oldotta

7. kép

Barzó Endre:

Tihanyi táj 1930-as évek második fele

(vászon, olaj 70,5x70,5 cm)

Jósa András Múzeum

(Boros György reprodukciója)

Abb. 7

Endre Barzó:

Landschaft bei Tihany, zweite Hälfte 1930er Jahre

(Öl auf Leinwand, 70,5x70,5 cm),

Jósa-András-Museum

(Reproduktion von György Boros)

8. kép

Barzó Endre:

Bencs Kálmán polgármester portréja 1936

(vászon, olaj 143x85 cm)

Jósa-András Múzeum

(Beregszászi János reprodukciója)

Abb. 8

Endre Barzó:

Porträt des Bürgermeisters Kálmán Bencs 1936

(Öl auf Leinwand, 143x85 cm),

Jósa-András-Museum

(Reproduktion von János Beregszászi)

meg feladatát. A kép polgári ruhában ábrázolja Bencs Kálmán dr.-t, aki komoly méltósággal tekint le a nézőre. Arca kifejező, lélekkel telített, a művész nagyszerűen oldotta meg nehéz feladatát, amikor nem élő modellről készítette képét, de emlékezve elevenen az élő ember arcára, olyan művet készített, amelyről nem gondolná senki, hogy nem az élő után készült.” (xxx 1937.) Barzó Endre a negyvenes évek első felében három alkalommal, csoportos kiállítás keretében, lépett a közönség elé. 1940. március 31. és április 14. között a Nemzeti Szalonban az Új Művészek Egyesülete által Vaszary János UME-díszelnök emlékére szentelt kiállításon a *Gyümölcsös kertek*, a *Falu*, a *Vihar után*, az *Egyedül*, a *Csendélet*, a *Szeptemberben*, a *Csendes délután*,

9. kép

Barzó Endre: Öreg juhász 1943

(papír, kréta 27x26 cm)

Jósa András Múzeum (Boros György reprodukciója)

Abb. 9

Endre Barzó: Alter Schäfer 1943

(Kreide auf Papier, 27x26 cm),

Jósa-András-Museum (Reproduktion von György Boros)

a *Tihany* című olajfestményekkel, a *Kapások*, az *Estefelé*, a *Falusi kép*, a *Krumpliszedők*, a *Várakozók* című pasztellekkel, továbbá a *Tanya*, a *Dombos vidék*, az *Őszi napsütés*, a *Kertben*, a *Magyar falu* című szénrajzokkal vett részt. 1942. április 5–19. között, ugyancsak az Új Művészek Egyesülete rendezésében hat olajfestményt – *Búcsú*, *Szentendrén*, *Március elején*, *Szegény asszony*, *Egyedül*, *Alkonyatkor*; huszonegy pasztellt – köztük található a *Vasárnap délután*, a *Szomorúság*, a *Várakozók*, a *Naplemente után*, a *Hazafelé*, az *Őszi séta*, a *Krumpliszedők*, *A szomszédok*, a *Falusi kép*, *A tornác*on, az *Őszi délután*, a *Dombos vidék* című alkotás –, valamint két vízfestményt – *Az erdőben* és a *Találkozó* – állított ki.² Az *Őszi délután* című képét a Kultuszminisztérium megvásárolta – tudhatjuk meg a *Művészet* című folyóirat tudósításából, amely elismeréssel írt róla: „a barna és szürke színek, mélyérzésű, nagytudású, a maga által tört utat biztosan járó poétájának műve” (RÓNAY 1943. 156.). 1944. március 19-én az Almási-Teleki Éva Művészeti Intézetben rendezett kiállításon Ilosvai Varga István, Fónyi Géza, Benedek Jenő, Miháltz Pál festő, valamint Kerényi Jenő, Borberek Kovács Zoltán és Jálics Jenő szobrász társaságában 29 művel – pasztellekkel, akvarellel és szénrajzokkal – szerepelt. A kiállítás sorsát jelentősen befolyásolták a történelmi események; a németek e napon szállták meg az országot.

A budapesti kiállítás visszhangja kedvező volt Barzó Endre számára. A *Szépművészet* című folyóiratban Rónay Kázmér méltatta a közös kiállítást, elismerőleg írt Barzó Endréről: „nem ‘keresi’, de nagyszerű ösztönösséggel rátalál a táj, azaz bármely látott élmény lelkére. Áhítatos, lelkes átélés minden ecsetvonása. Művei – egy-kettő kivételével – pasztellek, de ezzel a gyöngéd festékanyaggal annyi erőt tud belevarázsolni képeibe, ami még olajfestékes ecsetnek is becsületére válnék. De ezt az erőt magától értetődővé teszi a látottakban való művészi gyönyörködés nemes őszintesége, a kifejezés ihletettsége és keresetlen igazsága.” (RÓNAY 1944. 139.) Dicsérettel teli az Új Magyarországon megjelent kritika is: „Barzó Endre művészkarakterével évekkal ezelőtt ismerkedett meg a budapesti tárlatlátogató közönség. Kiállított pasztellképein a törekennyé finomodott nagyvárosi művészet igényeivel lép fel. A puha pasztellszínekbe ágyazott formák felbomlanak, légiessé, anyagtalanná válnak. Szegényes, szomorú figurái fantomokká, félelmetes víziókká lényegülnek. Barzó Endre művészegyeniségében lehetetlen észre nem venni azt a részvétet, amellyel a szenvedő embereket ábrázolja. Ezek az érzések adnak tragikus, döbbenetes keretet művészetének.” (G.S. 1944.)

² A kiállított alkotások címét a Magyar Nemzeti Galériában megtalálható Nemzeti Szalon katalógusai őrizték meg.

A tragikus keret nemcsak művészetében, hanem életében is kitapintható. A kiállítás megnyitását követő napokban hazajött; gyógyíthatatlan betegsége miatt elzárkózott a világtól.

Z. Szalay Pál a nyíregyházi alkotóművészeket számba vevő írásában 1948-ban Barzó Endrét is „nagy magyar építőmunka napszamosai közé” sorolta, aki „napsütéses Tuskulánumban élő, de igen szorgalmasan dolgozó művész. Filozófus. Festményein, rajzain mélységes emberi érzelmek, beethoveni muzsika motívumai törnek elő, kompozíciói megrázó erővel hatnak.” (Z.Sz.P. 1948.) Mennyire másképp látja a művész utolsó éveit Koroknay Gyula: „...ahogy a háború alatt hazajött, s itt élt, azóta sem voltak vidám napjai. 50 éves korában már emberi roncs volt, túl azon, hogy dolgozhatott volna.” (K. 1973.) Pedig nem feledkeztek meg róla. „Benkhard, a régi mestere, aki mindig szeretettel gondolt vissza rá, újjászervezte a miskolci művésztelepet s ezt egy kiállítással kezdte, és ezen való részvételre Barzót is meghívta. Néhány képét el is küldte, de személyesen nem ment el. Ekkor már meg is szűnt alkotó művész lenni.” (KOROKNAY 1967. 109.)

Barzó Endre a nyíregyházi Morgó temetőben nyugszik. „A családi sírbolt fekete obeliszkjén az ő neve lett a negyedik.” (BÖRCSÖK 2000. 35.)

3.

Utaltunk arra, hogy, halálát követően Barzó Endre nevét, munkásságát hosszú ideig hallgatás övezte. „A múltat végképp eltörölni” szándékozó hatalom, az osztályalapokra helyezkedő művelődéspolitikai a hagyományápolást, az elődeink által alkotott értékek megbecsülését háttérbe szorította. A szellemi élet legjobbjai kitartó törekvésének köszönhető, hogy szemléletváltás következett be, hogy nemzeti, polgári értékeink – lassú léptékben, kompromisszumok árán – ismételten teret nyertek a köztudatban, önismeretünk nélkülözhetetlen építő elemeivé váltak.

E törekvésnek köszönhető Barzó Endre művészetének újrafelfedezése is. Koroknay Gyula, a 2003 tavaszán elhunyt jeles művészettörténész – amint bevezetőnkben utaltunk rá – „lelkiismereti kényszer”-től indítva írta, majd jelentette meg *Barzó Endre (1898–1953)* című, elmélyült tárgyismeretről, szakmai kompetenciáról és a művész iránt érzett lelki-érzelmi affinitásról bizonyosságot tevő, monográfia-értékű tanulmányát a Szabolcs-Szatmári Szemle hasábjain 1967-ben (KOROKNAY 1967.). E közlés rendkívül sokat jelentett a művész kultusza ébresztésében, megalapozásában.

A folytatás nem váratott sokat magára. 1969-ben „Soltész Albert lelkesedésének eredményeként sor került (Barzó Endre) gyűjteményes tárlatának megrendezésére a budapesti Nemzeti Galériában és Nyíregyházán.” (K. 1973.) A Kelet-Magyarország napi hírben tudósított a fővárosi kiállításról: „Megnyílt Barzó Endre emlékkiállítása szombaton (1969. augusztus 2-án – M.J.) Budapesten a Nemzeti Galériában. A sokáig nyilvánosság előtt nem szereplő nyíregyházi művész már-már feledésbe menő alkotásait a közönség augusztus 25-ig tekintheti meg.” (xxx 1969.)

A budapesti emlékkiállítás igen gazdag anyagot vonultatott fel: 40 festményt és 41 grafikát. Rendezője: Pogány Ö. Gábor főigazgató; a művész életét és munkásságát F. Mihály Ida művészettörténész ismertette, méltatta. A kiállított képek sorában ott találjuk Barzó Endre legismertebb alkotásait: *Nagybányai táj, Diákothron, Nő fazékkal, Miskolci táj, Országút, Tanya Miskolc mellett, Akt fekete macskával, Falusi utca, Négy jegenye* című olajfestményeit; *Tihany, Beszélgetők, Nő gyermekkel, Őszi táj, Szobabelső három női alakkal* című pasztelljeit (BÖRCSÖK 2000. 34.).

A fővárosi megnyilvánulást a nyíregyházi kiállítás követte. „Vasárnap nyílik meg (1969. október 19. – M.J.) Barzó Endre kiállítása. Ünnepélyes keretek között a Nyírségi Ősz programjában (...) a megyei művelődési központ nagytermében megnyitják (...) a szabolcsi Barzó Endre nyolcvan festményéből álló és a fővárosban már korábban bemutatott képzőművészeti kiállítását. (...) Barzó Endre munkásságát és a műveket F. Mihály Ida, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa, művészettörténész ismerteti.” (xxx 1969b.) A kiállítás anyaga – amint az újsághírből is kiténik – azonos volt a budapesti tárlatával.

10. kép

Barzó Endre: Asszonyok tehénnel 1947

(papír, pasztell 60,5x43 cm)

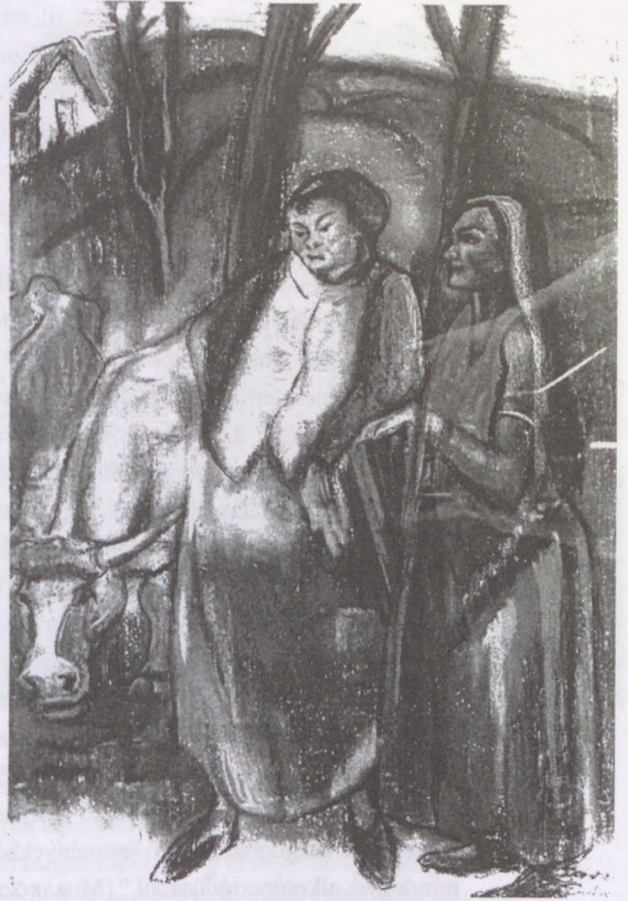
Jósa András Múzeum (Boros György reprodukciója)

Abb. 10

Endre Barzó: Frauen mit Kuh 1947

(Pastell auf Papier, 60,5x43 cm),

Jósa-András-Museum (Reproduktion von György Boros)

A hazai bemutatás lehetőséget nyújtott arra, hogy Barzó Endre monográfiusa, Koroknay Gyula immár a több tízezres példányszámú napilapban ismertesse, méltassa az életművet, újjólag a város adósságaira figyelmeztessen: „Ez a mostani kiállítás alapján más, mint mind-egyik, mely eddig városunkban volt. Ebben van valami

olyasmi, mely nem adódik gyakran, mely szebb és szomorúbb. Van benne egy kis büntudattól való megszabadulás, egy kis kései elégtétel, egy nagy adósságtörlesztés, egy lépés a már-már megingott önbizalom, a magunkra találás és öneszmélés útján. Mert Barzó Endre nyíregyházi volt.” (KOROKNAY 1969.)

A kiállításokat követően „megszólt” azok kitaró szorgalmazója, rendezője, Soltész Albert festőművész is. „Hétéves gyűjtőmunkám során sokan tették fel azt a kérdést, hogy miért kutatok, harcolok Barzó Endre művészetének feltárásáért, elismeréséért, holott sokirányú elfoglaltságom mellett ez egy igen nagy feladat. Mi az, ami engemet Barzó művészetének hívévé tett? Elsősorban képeiből sugárzó szuggesztív embersége hatott meg és előadásmódjának modernsége. (...) Képei együttes mondanivalója nem csak egy zseniális festőt, hanem egy nagyszerű gondolkodót és kritikust mutatnak, aki ismeri és szereti hazáját, s aki át tudja érezni népe gondjait, szenvedéseit. (...) Társadalmi, emberi mondanivalóján túl megdöbbenett szakmai virtuozitásával, egyéni magyaros színvilágával.” (SOLTÉSZ 1969.)

Azt hinnénk, hogy a nemes szándék megvalósulása csupán idő és elhatározás kérdése volt. „Végtelenül örülök annak – írta Soltész Albert –, hogy végre létrejöttek az emlékkiállítások a budapesti Nemzeti Galériában és itt, szülőházájában, Nyíregyházán, de hosszú volt az út idáig. Sok meg nem értéssel, közömbösséggel találkoztam.” (SOLTÉSZ 1969.) De mindez bizonyára hamar elfelejtődött s megmaradt az, hogy a kiállítást „Nyíregyházán 1700-an nézték meg és 18 tárlatvezetést tartottam, ahol a résztvevők lelkesen fejezték ki örömeiket: még sok ilyen színvonalas kiállítást szeretnének látni.” (SOLTÉSZ 1969.)

Ugyancsak 1969-hez köthető az emléktábla-állítás eseménye is. A Kossuth utca 22. szám alatti – azóta, sajnos, lebontott – szülőház falán elhelyezett márványlapon ez volt olvasható: „Ebben a házban született BARZÓ ENDRE (1898–1953) Barcelonai világkiállítás aranyérmese. Állította Nyíregyháza Város Tanácsa és a Megyei Idegenforgalmi Hivatal 1969.” (BÖRCsök 2000. 34.)

Barzó Endre születése 75., illetve halálának 20. évfordulója jó alkalom volt arra, hogy képei ismét a nyilvánosság elé kerüljenek. A Barzó-irodalomban olvashatunk arról, hogy „halálának 20. évfordulóján a nyíregyházi művelődési központ emlékezett meg a festőről egy szerényebb tárlattal”... (MURAKÖZI 1989. 99.), részletes beszámolóra azonban nem találtunk. Ugyanakkor hírt olvashatunk a Magyar Nemzetben egy másik kiállításról: „A tragikus sorsú magyar festőnek, a KÚT művészcsoport tagjának, Barzó Endrének műveiből rendeztek kiállítást Debrecenben, a TIT Csokonai-klubjában.” (XXX 1973.) A kiállítás megnyitójáról a Hajdú-Bihari Napló tudósított: „... a művész munkásságát dr. Tóth Ervin művészettörténész ismertette. A kamarakiállítást a Magyar Nemzeti Galériában (1969-ben – M.J.) szerepelt festményekből és pasztellekből Soltész Albert festőművész válogatta és rendezte.” (XXX 1973b.)

Koroknay Gyula ezt az alkalmat is fölhasználta arra, hogy megszólaljon, ébressze a szunynyadó lelkismeretet: „Nehéz meghatottság nélkül a nyíregyháziaknak megnézni ezt a kiállítást. Legelőször is azért, mert a művésznek főleg érett korából kiállított anyaga olyan szenvedélyes, hogy felkorbácsolja az érzéseket. Izgatottan száguldó ecsetvonásai, expresszív, olykor vad színakkordjai mindenkire mély hatással vannak. Ugyanakkor ez a lázas festészet csodálatos rendet áraszt. A festményeken túl, azok mögött egy rendkívüli tehetséggel megáldott művész és – amit művészeknél nem szoktak mindig tekintetbe venni – egy kivételesen értékes és gazdag emberi egyéniség körvonalai sejlenek ki. Ezért van, hogy Barzó képei első meglátáskor is olyan súlyosak, hogy szinte ‘fejbe vágják’ a nézőt, évek múltán pedig, mint az a nagy művészet sajátja, hatásuk nem csökken, hanem egyre több szépséget fedezünk fel rajta, esztétikai tartalmában is színeződik, gazdagodik: él.” (KOROKNAY 1973.)

A Barzó-kultusz ébrentartásában, erősítésében fontos állomás a Jósza András Múzeum 1983-as gyűjteményes kiállítása, amelyen 51 festményt és 65 grafikát láthatott a közönség. „A tárlat anyagát a múzeum 70 darabos Barzó-gyűjteményéből, s a művész családtagjainak, egykori barátainak, tisztelőinek tulajdonában lévő festményekből válogattuk, hogy ily módon keresztmetszetet adhassunk mindegyik alkotóperiódusából.” (MURAKÖZI 1983.)

A kiállítás rendezője s a katalógus szerkesztője, Muraközi Ágota áttekintést adott Barzó Endre életéről és pályafutásáról, szemelvényeket közölt a Barzó-irodalomból, bemutatta a kiállított alkotások adatait, tizennégy műmelléklettel nyújtott betekintést az alkotói műhelybe.

A múzeum tulajdonában levő képállomány – bár csak az életmű töredékét öleli fel – alapját képezheti a Barzó-életmű elmélyült tanulmányozásának, művészettörténeti értékelésének. E tekintetben a kiállítást szervező Muraközi Ágota jelentős lépést tett azzal, hogy közölte a *Barzó Endre és a régi miskolci művésztelep* című tanulmányát, amely az alkotó legtermékenyebb, legsikeresebb életszakaszát, a művészi kibontakozás folyamatát tárja fel (MURAKÖZI 1989.).

A feledés homályát kívánta oszlatni, az érdeklődést ébren tartani Reményi Mihály is, amikor 1995-ben a 75 évvel ezelőtt elhunyt, 1909-ben Nyíregyháza Díszpolgára címmel megtisztelt Benczúr Gyulára emlékezve írt a város XX. századi művészegyéniségeiről, köztük Barzó Endréről is (REMÉNYI 1995.). Ugyancsak az emlékidézést szolgálja a három évvel később, Barzó Endre születése centenáriumán megjelent *A két Barzó* című írásában is (REMÉNYI 1998.).

Az elhintett magvak jó talajra hullottak. 1998-ban Madarassy György Tamás festőművész kezdeményezésére Nyíregyházán megalakult a Barzó Endre Művészeti Társaság, amely „a megyében élő képző- és iparművészek, művészeti írók szakmai munkájának elősegítése”, „a vizuális kultúra fejlesztése” érdekében kívánt munkálkodni. A társaság az elmúlt években negyedszáznál is több kiállítást szervezett a megyeszékhelyen és más városokban, 2001-ben pedig reprezentatív albumot jelentetett meg tagjai életrajzával, színes reprodukciókkal adva ízelítőt munkájukról is (XXX 2001. 128.).

A születési centenáriumhoz kötődik a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemlében megjelent, két fotóval és öt műmelléklettel illusztrált megemlékezés, mellyel tisztelegtek „Barzó Endre maradandó értékeket létrehozó tehetsége előtt” (MATITS 1998.).

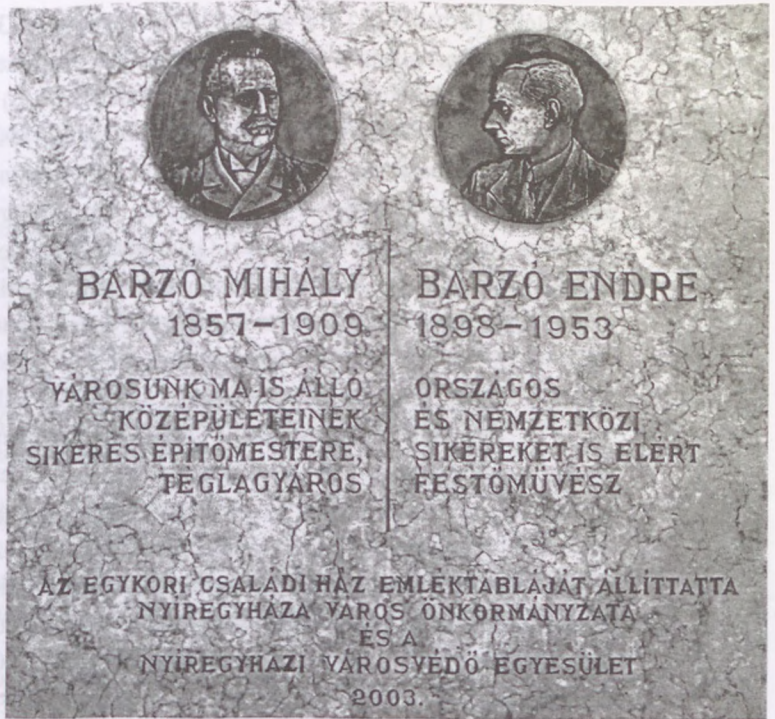

11. kép

Barzó Mihály és Barzó Endre
emléktábla Nagy Lajos
szobrászművész plakettjével
a Bercsényi utca 13. számú ház falán
(Hudivók Róbert reprodukciója)

Abb. 11

Gedenktafel für Mihály und Endre Barzó
mit einer Plakette des Bildhauers
Lajos Nagy an der Wand
des Hauses Bercsényi Str. 13
(Reproduktion von Róbert Hudivók)

Az eddigi Barzó Endre-kiállítások sorát a Nyíregyházi Városi Galériának 2002 decemberében nyílt, a festőművész alkotásaiból válogatott tárlata zárja, amelyen 25 művet láthatott a közönség. A művész életműve iránt érdeklődők igen nagy haszonnal forgathatják a szép kivitelezésű katalógust (xxx 2002.), amely számos információval segít a megismerésben, színes reprodukcióival a későbbiekben is felidézi a tárlatlátogatóban a művész reprezentatív alkotásait: *Házak a patakparton (Nagybánya)*, *Falusi utca*, *Akt fekete macskával*, *Nő fazékkal*, *Múlt és jelen*, *Tihanyi táj*, *Domboldalon*, amelyek az előző kiállításokon is a törzsanyaghoz tartoztak.

A kiállítások megnyitóin, a krónikákban Barzó Endre életútjának bemutatásával, pályája főbb jellegzetességeinek ismertetésével kívánták a tárlatlátogató, az olvasó számára méltatni munkásságát, bemutatni pályája szakaszait, alkotásai értékeit. A Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállításról olvashatjuk: „Barzó Endre festőművész kiállítása egy elfelejtett életmű állomásain vezet végig a látogatókat a Nemzeti Galéria dísztermében; huszonöt évnyi hallgatás után újabb – s az utolsó tárlat óta eltelt két és fél évtized távlatának köszönhetően valóban új élményt adó – találkozást biztosítva a festő képeivel és rajzaival.” (H.GY. 1969.) Telepy Katalin Szabolcs-Szatmár képzőművészetét a Művészet című folyóiratban bemutató írásában utalt Barzó Endre személyiségére és a budapesti kiállításra: „Barzó Endre a megye művészettörténetének a harmincas években feltűnt csillaga. Ez a jó képességű, sokáig elfelejtett festő nemrégén a Magyar Nemzeti Galériában rendezett emlékkiállításán szenvedélyes, friss, erőteljes hangjával szinte a valóságban is jelen volt, szellemi erejét képei szuggesztíven sugallták.” (TELEPY 1969.) A Kelet-Magyarország az 1969-es nyíregyházi kiállítást „a Nyírségi Ősz egyik kiemelkedő művészeti eseménye”-ként üdvözölte, hangsúlyozva, hogy Barzó Endre „emlékkiállításával a magyar festészet régi adósságát törleszti”. A szerző utal a kiállítás létrehozásáért oly sokat fáradozó Soltész Albert festőművész és Koroknay Gyula művészettörténész érdemeire (P 1969.). Az 1973-ban rendezett debreceni tárlatmegnyitón Tóth Ervin művészettörténész is utalt arra, hogy „Barzó Endre (akinek) művészeti hagyatékát nagyon sokáig méltatlanul kezelte a művészettörténet (...) nemcsak olajképeivel, hanem pasztellműveivel is beírta nevét az új magyar festészet

történetébe” (TÓTH 1973.). A Jósa András Múzeumban 1983-ban rendezett emlékkiállítás méltatásában olvashatjuk: Barzó Endre művészete „az alföldi festészet egy látomásosabb változatát képviseli, realitás és vízió különös keveréke elegyedik munkáiban (...) Megejtő varázsa, tünékeny, megfoghatatlan könnyedsége maradandó emléknymot hagy bennünk, visszaemlékezünk képeire. Barzó művészete kiállja az idő próbáját: ma is friss, egyéni hangvételi.” (MURAKÖZI 1983.) Megszívlelendő az a javaslat, amelyet Szatmári Gizella művészettörténész – Barzó Endre művészetének bemutatását és méltatását követően – tett a nyíregyházi Városi Galériában 2002. december 5-én megnyitott kiállításon: „úgy látszik, szükség volna Barzó Endre munkásságának szélesebb körű megismertetésére, a nagyobb publicitásra. Könyv vagy album foglalhatná össze méltó módon a ma még fellelhető műveinek reprodukcióját és adatait. Ez a művészettörténet-írás egyik igen fontos feladata lenne – nem vagyunk olyan gazdagok, hogy egy ilyen tehetséget a feledésbe süllyedni hagyjunk!” (SZATMÁRI 2003.)

A javaslat eszünkbe juttatja Soltész Albert festőművész harminc évvel előbb közölt írásának zárómondatát: „És most egy kis lélegzetvétel után következik az újabb nagy feladat, harc a magasabb elismerésért, a Barzó Endréről szóló könyvek megjelentetéséért.” (SOLTÉSZ 1969.)

A nyíregyházi Barzó-kultusz új mozzanattal gazdagodott: 2003. augusztus 25-én – a festőművész halála 50. évfordulóján – Nyíregyháza város önkormányzata és a Nyíregyházi Városvédő Egyesület kettős emléktáblával jelölte meg a Bercsényi utca 13. szám alatti egykori családi házat, eképp örökítve meg a városépítő Barzó Mihály (1857–1909) és az országos és nemzetközi sikereket elért festőművész, Barzó Endre nevét (11. kép). A márványtáblán látható portrékat Nagy Lajos szobrászművész készítette. Az egyesület az ünnepi alkalomra jelentette meg a Városvédő Füzetek 5. kiadványát (MESÉLŐ 2003.), amely újraközli Koroknay Gyula 1967-ben megjelent *Barzó Endre (1898–1953)* című tanulmányát, színes reprodukciókkal nyújt betekintést a művész alkotó műhelyébe, közli a frissen leleplezett márványtábla fotokópiáját. A szép számú érdeklődő jelenlétében lefolyt ünnepségen – amelyen képviseltette magát a város vezetősége is – Margócsy József, a Bessenyi György Tanárképző Főiskola nyugalmazott főigazgatója mondott ünnepi beszédet, melynek záró gondolatait idézzük: „Az apa emlékét hirdeti megannyi nyíregyházi elegáns épület – immáron több mint egy évszázada; az Endre fiú munkássága több hazai múzeum féltett művészettörténeti értéke – ezt ismerteti a most kiadott füzet is. Kettejük közmegebecsülését igazolja az imént felavatott tábla a 110 éve tervezett és valósággá épült családi házon – egykor mindkettőjük közös hajlékán is. Holtukban is kísérelje pihenésüket áldás és tiszteletet kifejező emlékezet!”

Irodalom

- BARZÓ 1929.
Barzó Endre levele – adatszolgáltatás Szentiványi Gyulának. Magyar Nemzeti Galéria Adattára 2361/1929.
- BÖRCSÖK 2000.
Börcsök Ágnes: „Játszik a sors szalonzenekara...” A Barzó-család története. Diplomadolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2000. 20–35.
- DIÓSZEGI 1948.
Diószegi Balázs: A nyíregyházi Bessenyei György Képzőművészeti Népfőiskola. *Vándortűz*. Nyíregyháza 1948 február. 13–14.
- AZ ERNST 1931.
Az Ernst Múzeum kiállításai CXXI. csoportkiállítás. A kiállítást rendezték: Ernst Lajos és dr. Lázár Béla. Az Ernst Múzeum kiadása, Budapest 1931. november.
- FARKAS 1931.
Farkas Zoltán: Kéпкиállítások. *Nyugat* II. 1931. 546.
- FRENCH 1927.
French: Beszélgetés Barzó Endre festőművésszel, aki nagy sikerei után rövid tartózkodásra hazaérkezett. *Nyírvidek* XLVIII: 242. 1927. október 25. 7.
- GODA 1997.
Goda Gertrúd: Gondolatok Miskolc és Nagybánya művészeti vonatkozásairól. *HOMÉ* XXXV–XXXVI. 1997. 759–772.
- G.S. 1944.
G.S.: Gyűjteményes kiállítás. *Új Magyarország* 1944. március 23. oldal
- H.GY. 1969.
h.gy.: Barzó Endre emlékkiállítás a Nemzeti Galériában. *Magyar Nemzet* 1969. augusztus 13.
- K. 1973.
(K.) (Koroknay Gyula): Húsz éve halt meg Barzó Endre. *KMo* 30. 1973. 199. (augusztus 26.) 9.
- KOROKNAY 1967.
Koroknay Gyula: Barzó Endre (1898–1953). *SzSzSze* II: 2. 1967. 99–113.
- KOROKNAY 1969.
Koroknay Gyula: Barzó Endre kiállítására. *KMo* 26. 1969. 249. (október 26.) 9.
- KOROKNAY 1971.
Koroknay Gyula: Szobrok és nagyobb képzőművészeti alkotások az első világháború előtt. In: Nyíregyháza művészettörténeti emlékei. Nyíregyházi Kiskönyvtár 6. Szerk. dr. Ördögh János. Nyíregyháza 1971. 51–81.
- KOROKNAY 1973.
Koroknay Gyula: Barzó Endre emlékkiállítás Debrecenben. *KMo* 30. 1973. 71. (március 25.) 8.
- KOROKNAY 1977.
Koroknay Gyula: Képzőművészet Szabolcs–Szatmárban. *Művészet* 9. 1977. 18–22.
- A MAGYAR 1932.
A Magyar Legújabb Kor Lexikona (Életrajzi adatok). Szerk. Rátky Zoltán – Stazimir Oszkár. Budapest 1932.
- MATITS 1998.
Matits Ferenc: Barzó Endre centenáriuma. *SzSzBSz* XXXIII: 4. 1998. 538–542.
- MESÉLŐ 2003.
Mesélő Nyíregyháza. Városvédő Füzetek 5. A két Barzó. Megjelent az emléktábla felavatása alkalmából 2003. augusztus 25-én Nyíregyházán. Kiadja: Nyíregyházi Városvédő Egyesület, Kiadásért felelős: Labossa Gusztáv egyesületi elnök. Nyíregyháza 2003.
- MURAKÖZI 1983.
Muraközi Ágota: Barzó-kiállítás Nyíregyházán. Realitás és vízió. *KMo* 40. 1983. 285. (december 3.)

- MURAKÖZI 1986.
Muraközi Ágota: Művésztanárok a régi Nyíregyházán. Különnyomat. 1986. 347–356.
- MURAKÖZI 1989.
Muraközi Ágota: Barzó Endre és a régi miskolci művésztelep. [Barzó Endre und die alte Miskolcer Künstlerniederlassung.] *HOMÉ XXVII*. 1989. 99–108.
- P 1969.
(p) (Páll Géza): Barzó Endre festőművész emlékkiállítás. *KMo* 26. 1969. 245. (október 21.) 5.
- PLESZNIVY 1982.
Plesznivy Edit: A KÉVE művésztársulat 1907–1914 közötti működése. *Művészettörténeti Értesítő XXXI*: 4. 1982. 269–291.
- REMÉNYI 1995.
Reményi Mihály: A festőművész díszpolgár. *KMo* 52. 1995. 165. (július 15.) 12.
- REMÉNYI 1998.
Dr. Reményi Mihály: A két Barzó. *KMo* 55. 1998. 117. (május 20.) 18.
- RÓNAY 1943.
Rónay Kázmér: Művészeti hírek. *Művészet IV*: 8. 1943. augusztus. 156.
- RÓNAY 1944.
Rónay Kázmér: Gróf Almásy-Teleki Éva Szalonja kiállításáról. *Szépművészet V*: 4. 1944. április. 139.
- SOLTÉSZ 1969.
Soltész Albert: Barzó Endre elismeréséért. *KMo* 26. 1969. 272. (november 23.) 8.
- SPÁNYI 1934.
Spányi Géza: Nyíregyháza művészeti viszonyai. A Bessenyei Kör művészeti tevékenysége. *SzSz I*: 1. 1934. 29–30.
- SPÁNYI 1935.
Spányi Géza: A Rudnay-tanítványok kéпкиállítás. *SzSz II*: 9. 1935. 317.
- SZALAY 1940.
Szalay Pál: Művészeti Hetek Nyíregyházán. *SzSz* 5–10. 1940. 159–161.
- SZATMÁRI 2003.
Szatmári Gizella: Barzó Endre (1898–1953). *SzSzBSz XXXVIII*: 1. 2003. 96–98.
- SZATMÁRYNÉ 2000.
Középkori templomok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Írta és összeállította: Szatmáryné Mihucz Ildikó. Szerk. Kopka János. Kelet Press Kiadó, Nyíregyháza 2000.
- TELEPY 1969.
Telepy Katalin: Szabolcs–Szatmár megye múltja és jelene képzőművészetünkben. *Művészet X*: 10. 1969 október. 45.
- TÓTH 1973.
Dr. Tóth Ervin: Barzó Endre emlékkiállításáról (1898–1953). *Hajdú-Bihari Napló* 1973. március 27. 5.
- Z.Sz.P. 1948.
Z.Sz.P. (Zalai Szalay Pál): Nyíregyháza képzőművészete. *Vándortűz* 1948 február. 11–12.
- xxx 1928.
Barzó Endre festőművész sikere. *Nyírvidék XLIX*. 1928. 95. április 26. 1.
- xxx 1937.
A holnapi közgyűlésen leplezik le Bencs Kálmán polgármester arcképét. *Nyírvidék Szabolcsi Hírlap V*. 1937. 46. február 26. 2.
- xxx 1948.
A harmincéves Bessenyei Kör. *Vándortűz* 1948 február. 18.
- xxx 1969.
Megnyílt Barzó Endre emlékkiállítás. *KMo* 26. 1969. 179. (augusztus 5.) 8.
- xxx 1969B.
KMo 26. 1969. 242. (október 18.) 8.

xxx 1973.

Magyar Nemzet 1973. március 21. 4.

xxx 1973B.

Barzó Endre emlékkiállítás nyílt. *Hajdú-Bihari Napló* 1973. március 21. 8.

xxx 2001.

Barzó Endre Művészeti Társaság Albuma. Nyíregyháza 2001.

xxx 2002.

Mesterek és mesterművek 4. Válogatás Barzó Endre (1898–1953) festőművész alkotásaiból. Városi Galéria – Nyíregyháza 2002. december 5. – 2003. január 30. A kiállítást rendezte és a katalógust összeállította: Szatmári Gizella művészettörténész. Nyíregyháza 2002.

MÁRIÁS József

Jósa András Múzeum

Nyíregyháza

H-4400 Pf. 57.

e-mail: mjozsef@hotmail.com

Vor fünfzig Jahren starb Endre Barzó

An einem Jahrestag verspürt man immer den Drang, Bilanz zu ziehen und sich zu erinnern. Am Todestag des in Nyíregyháza geborenen bekannten Malers Endre Barzó wollten auch wir das tun: ein Bild von seiner Persönlichkeit, seinem Lebensweg und seiner Begabung zeichnen, angefangen bei den ersten Pinselstrichen bis hin zur vollen Entfaltung seines Talents.

Nyíregyháza gewinnt an der Wende vom 19. auf das 20. Jahrhundert wirklich urbanes Gepräge, damals entstehen die ersten öffentlichen Skulpturen. Die Familie, ausgezeichnete Schulen sowie das rege geistige und kulturelle Leben hier formen das Bewusstsein des Jünglings und seine Weltanschauung gleichermaßen. Am Kossuth-Gymnasium lenkt der Zeichenlehrer István Kozák seine ersten Schritte in Richtung Künstlerlaufbahn. Nach der Reifeprüfung studiert er an der Budapester Hochschule für Bildende Kunst: zunächst bei Imre Révész, später bei Ágost Benkhárd. Der Besuch 1918 in Nagybánya und die in den zwanziger Jahren in der Miskolczer Künstlerkolonie verbrachten Sommer sind für ihn nicht nur in Bezug auf die Themenwahl oder das Aneignen der Geheimnisse der Landschaftsmalerei entscheidend. Hier erntet er auch seine ersten Erfolge, seine Bilder *Diákkotthon* (Studentenwohnheim) und *Tájkép* (Landschaftsbild) werden mit dem Großen Preis prämiert. Die Miskolczer Künstlergesellschaft bedeutete für ihn eine schöpferische Gemeinschaft, die ihm den Auftritt in der Öffentlichkeit und die ständige Präsenz bei Ausstellungen erleichterte. Den Miskolczer Jahren verdankte er auch die erste Anerkennung im Landesmaßstab: 1928 gewann er ein Stipendium der Szinyei Merse Pál-Gesellschaft, das ihm eine Studienreise nach Italien ermöglichte. Im darauffolgenden Jahr prämiert man in Barcelona sein Gemälde *Falu vasárnapja* (Dorfsonntag) mit einer Goldmedaille.

Zu dieser Zeit öffneten sich ihm die Ausstellungsräume der Hauptstadt, in denen er gemeinsam mit verschiedenen Künstlergruppen seine Werke präsentiert und damit Anerkennung gefunden hat. Bei Gruppenpräsentationen des Ernst-Museums oder des Nationalsalons konnte man seine Bilder mit jährlicher Regelmäßigkeit betrachten. Bis zur Ausstellung im März 1944, nach der er in seine Geburtsstadt zurückkehrte, wo er bis zu seinem Tod zurückgezogen lebte.

In Nyíregyháza verfolgte man seine künstlerische Laufbahn mit Aufmerksamkeit und Interesse. Hier stellte er sich 1927 zum ersten Mal vor, worüber die Zeitung „Nyírvidék“ ihren Lesern mit Anerkennung, das Schaffen des Künstlers würdigend, berichtete. 1937 gab der Stadtrat bei ihm ein Porträt des Bürgermeisters und Stadterbauers Kálmán Bencs in Auftrag, 1940 nahm auch er an der großangelegten Ausstellung der Kunstwochen von Nyíregyháza teil.

Nach seinem Tod, im Jahre 1967, begann die Neubewertung des künstlerischen Schaffens von Endre Barzó, der Kult um ihn wurde geboren. Besondere Verdienste darum erwarben sich der Kunsthistoriker Gyula Koroknay, die Kunsthistorikerin und Mitarbeiterin des Jósza András-Museums Ágota Muraközi sowie der Maler András Soltész. Was ihm zu seinen Lebzeiten nicht vergönnt war, nun erfüllte es sich: Eine eigene Ausstellung in der Budapester Nationalgalerie sowie mehrere in Nyíregyháza und Debrecen präsentierten seine Werke, die in der Presse wohlwollende Erwähnung fanden und so dazu beitrugen, dass der Name Endre Barzó bekannt wurde.

Der Verein der Stadtschützer von Nyíregyháza enthüllte anlässlich seines 50. Todestages eine Gedenktafel an dem Haus in der Bercsényi utca 13, wo der Künstler seinen Lebensabend verbracht hat.

Übersetzt von Gotlind B. Thurmann

József MÁRIÁS

Jósza-András-Museum
H-4400 Pf. 57. Nyíregyháza
e-mail: mjozsef@hotmail.com

A Neolithic Skeleton from Mezőcsát–Csemetekert (NE Hungary)

László Szathmáry

In 1960, in the territory of Mezőcsát–Csemetekert, Géza Megay excavated a skeleton buried 30–35 cm deep in a contracted position accompanied by pieces of Neolithic pottery. All the findings got to Herman Ottó Museum in Miskolc (HOM Archaeological Documentation Department, No. 229–268). According to KALICZ–MAKKAY 1977's attribution, the ceramics (HOM Archaeological Collection, Inv. No.: 60.19.1–4.) may be dated either to the end of the earlier phase or to the beginning of the later phase of Alföld Linear Pottery culture (ALP).

General Biological Features

Each bone, namely, a fragmentary brain case, a mandible, a left humerus, two clavicles, a right radius and a right femur, set in the osteological collection of Herman Ottó Museum is labelled as "Neolithic Skeleton". Their anatomical habits, the decompositional criteria and the characteristic features of the articular surfaces equally convince us that they belong to one and the same individual.

The sex is male and the degree of sexualization is +1.0 (cf. ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963). Of the secondary sex characteristics, the glabella and the superciliary arch, the mastoid process, the supraorbital margin and the orbit, the mandibular angle, the femoral head and the linea aspera are found hypermasculine. The external occipital protuberance, the squama occipitalis, the mental protuberance, the head of mandible and also the clavicle can be characterised as masculine. At the same time the frontal and the parietal eminences, the malar surface and the body of the mandible can be considered indifferent.

The age of death determined by NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960's methods and SJØVOLD 1975's charts, is 50–55 years. (The endocranial suture closure is of degree III, while there can be found deformations of degree II induced by the age in the proximal epiphysis of the humerus and deformations of degree III of the same type in the proximal epiphysis of the femur.)

Cranial Traits

The ascertainable measures of the skull after MARTIN 1928's numbers are as follows: 1=186, 1c=179, 2=182, 2a=176, 3=181, 3a=179, 5=105, 7=37, 8=139, 10=118, 11=118, 12=115, 13=104, 16=31, 17=133, 20=110, 23=517, 24=298, 25=365, 26=121, 27=130, 28=114, 28/l=60, 29=108, 30=115, 31=96, 31/l=56, 65=116, 65/l=97, 66=96, 67=42, 68=85, 69=27, 69/l=31, 70-r=71, 71-r=39, 71-l=37, 79=114. According to Lee-Pearson (cit. in MARTIN 1928), it is euencranial (1397 cm³). Considering the proportions it can be determined as a dolichocephalic, orthocephalic and metriocephalic variant (Fig. 1–3).

The skull looks sphenoid from the temporal and vertical view and it shows a house-shape from the occipital view. The profile of the forehead is domed and the temporal line shapes its course to the coronal suture. Primarily the mastoidal and the tympanal regions are expressed. The occiput is curve, the lambdoid flattening is moderate, the shape of the foramen magnum is oval and the condyle projection is high and kidney-shaped. The mandible assumes a parabolic shape and the digastric groove seems to be marked. The standard-form of the mandible is of type II of KEITER 1935's, and the genial tubercle in a view from above is of type KEITER 1935's (=K) V. The cross-section of the corpus resembles the K-C103 variant at the symphysis, it is of type K-Cu65 at the digastric groove and type K-Cu232 between the second and the third molar. The posterior cross-section resembles the first type of SCHULZ 1933's (=SCH), the coronoid process is of type SCH III and the semilunar notch is of type SCH-3. The andoalveolar crest (LENHOSSÉK 1920) appears expressed while the buccinatorial crest is undeveloped. The posterior subalveolar groove looks especially deep.

Of the alternative non-metric traits, the following ones are manifest: highest nuchal line, parietal foramen (r), frontal foramen, posterior condylar canal (patent), exsutural mastoid foramen, stylo-mastoid foramen, supraorbital sulcus. The non-manifest ones are as follows: coronal ossicle, ossicle at bregma, sagittal ossicle, ossicle at lambda, os Inca, parietal notch bone, asterionic bone, auditory torus, supraorbital foramen (complete), metopic suture, mandibular foramen (double), mylophyoid groove (closed), mandibular torus, accessory mental foramen, foramen of Huschke, anterior condylar canal (bipartite), paramastoid process (independent), digastric groove (double), sagittal crest, central trema.

It is only the left back molars of the teeth that could be examined. Their abrasion by Körber's (cit. in FARKAS 1972) can be graded as follows: $M_1=3$, $M_2=2$, $M_3=1$. In the mandible no tooth was lost during the lifetime except for the right second premolar (Fig. 4).

As a consequence, it can be laid down that the skull is characterised by definite masculinity without showing particular robusticity or any archaic features. In general, the longitudinal and altitudinal dimensions are mediocre while the lateral dimensions are relatively small. Taxonomically, the skull represents an atypical (non-gracile) Mediterranean variant (Fig. 1–4).

Previously, we accomplished the comparative analysis of the Neolithic cranial finds dug up in Hungary (GUBA-SZATHMÁRY-ALMÁSI 1997A), including the anatomical assignment of the skull from Mezőcsát as well. Of the results, now I am laying emphasis on the details which refer to the findings from either the Körös Culture or the Alföld Linear Pottery Culture. The analysis was carried out by relying upon nine cranial measurements, which were as follows, according to MARTIN 1928's numbers: 1, 8, 9, 20, 48, 51, 52, 54, 66. Missing values were substituted by applying Dear's principal component method (GUBA-SZATHMÁRY-ALMÁSI 1997B).

Table 1 records the classification of cranial finds, for which we performed a principal component analysis, applied a non-hierarchical cluster analysis, also the K-means clustering of SPSS for Windows 7.0 version, on the basis of the individuals' factor scores weighed by eigenvalue. For this method the distance measure used between cluster centres was the Euclidean distance.

The Mezőcsát skull belongs to cluster E, which can be characterised by a small bigonial distance and a low, wide and short brain case (Table 2). In addition, this cluster consists of three individuals from the Körös Culture and the Zaránk find (ALP).

The individual from Mezőcsát may represent a generalized (or hybrid) population, which may have occupied an intermediate position and formed a transition between the populations of different origin and different adaptation in the northern and southern regions in the Carpathian Basin (cf. SZATHMÁRY 1982, SZATHMÁRY 1983, ZOFFMANN 2001).

The individuals in Cluster C can be identified in similar proportion in the two cultures demonstrated. The latter cluster, however, could be characterised by a broader forehead and a wider mandible.

There is no doubt that the Mezőcsát male skull is an atypical representative of ALP Culture. Typical ALP individuals primarily belong to Cluster A due to their larger cranial dimensions.

Postcranial Traits

The tuberculum conoideum and the tuberosity of the *clavicles* seem to be expressed. Their proportions also show them to be robust, their measures are: 1 (r) = 144, 1 (l) = 152, 6 (r) = 37, 6 (l) = 39.

The *humeri* are characterised by robust habitus. The supracondyloid process and the perforation are missing. The deltoid tuberosity appears marked. The shape of the coronoid groove is of type 3 by KNUSSMANN 1967's (=KN), the form of the lateral border is also of type KN 3, the medial epicondyle is of type KN-c and the lateral epicondyle is of type KN-3. The cross-section shows Hrdlička's (=H) variation 4 (STEWART 1952). The measures are as follows: 1 (l) = 314, 2 (l) = 309, 4 (l) = 65, 5 (l) = 24, 6 (l) = 23, 7 (l) = 70, 9 (r) = 46, 9 (l) = 43, 10 (r) = 49 and 10 (l) = 47. The humerus therefore seems eurybrachic and robust, in compliance with its proportions.

Of the *radii*, only the right one can be examined. The tuberosity looks mediocre and the ulnar notch is of type KN-3. The interosseal crest is medium developed. The head seems to be a variant of type KN-1. The measures are: 1=250, 1/b=247, 2=239, 4=18, 5=13.

The *ulnae* are fragmentary and incomplete. The profile of the olecranon is of type KN-1, the trochlear notch is of type KN-3, the head is of type KN-3, the crest appears expressed and the cross-section is an H-4 variant.

The left *femur* available misses the third trochanter. Both the hypotrochanteric line and the hypotrochanteric groove are moderate and the dyaphyseal inclination is mediocre. The cross-section is of type H-R. The head looks proportionate and large. The measures are: 1=441, 2=439, 3=310, 6=33, 7=30, 8=97, 9=35, 10=27. The left femur is metrically middle pilasteric and platymeric.

The *stature* has been reconstructed by applying eight methods (Table 3). The results are as follows: 168 cm (MANOUVRIER 1893), 165 cm (PEARSON 1899), 168 cm (BREITINGER 1938), 171 cm (STEVENSON 1929), 166 cm (TELKKÄ 1950), 172 cm (DUPERTUIS–HADDEN 1951), 169 cm (TROTTER–GLESER 1952), 166 cm (SJØVOLD 1990).

The stature in ancient populations in the Carpathian basin was last reconstructed by ÉRY 1998, who applied SJØVOLD 1990's method. The Mezőcsát male with its 166 cm stature does not significantly differ from the average (165 cm) calculated from the 100 Neolithic data. Surprisingly, this observation is similar to the one which was made with the application of a different method (BREITINGER 1938) or on the basis of far fewer skeletal finds (SZATHMÁRY 1978) twenty-five years ago.

Regarding the stature of the male from Mezőcsát, it is the length of the forearm that can be deemed characteristic. This is emphasized by the fact that the stature calculated from the radius is the highest according to all of the eight methods. On the grounds of Éry's results, this feature can be considered characteristic of the Neolithic population. With males, higher statures can be determined on the basis of the measures of the upper limb even in the Copper Age.

References

- BREITINGER 1938
Emil Breiting: Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. *Antropologischer Anzeiger* 14. 1938. 249–284.
- DUPERTUIS–HADDEN 1951
Wesley C. Dupertuis – Johan A. Hadden: On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology* 9. 1951. 15–53.
- ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963
Éry Kinga – Kralovánszky Alán – Nemeskéri János: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. [A representative reconstruction of historic populations.] *AntrK* 7. 1963. 41–90.
- ÉRY 1998
Kinga Éry: Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestiensis* 26. 1998.
- FARKAS 1972
Farkas Gyula: Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1972.
- FARKAS 1975
Farkas Gyula: A Dél-Alföld őskorának paleoantropológiája. Kandidátusi értekezés Manuscript. Szeged 1975.
- GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A
Zsuzsanna Guba – László Szathmáry – László Almási: Craniology of Neolithic Hungary. *Papers of Anthropology* VII. 1997. 90–104.
- GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997B
Zsuzsanna Guba – László Szathmáry – László Almási: Treatment of missing data in principal component analysis. *Acta Biologica Szegediensis* 42. 1997. 55–58.
- KALICZ–MAKKAY 1977
Nándor Kalicz – János Makkay: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
- KEITER 1935
Friedrich Keiter: Unterkiefer aus Australien und Neu-Guinea aus dem Nachlasse Rudolf Pöchs. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 33. 1935. 190–226.
- KNUSSMANN 1967
Rainer Knussmann: Humerus, Ulna und Radius der Simiae. *Bibliographica Primatologica* 5. 1967.
- LENHOSSÉK 1920
Mihály Lenhossék: Das innere Relief des Unterkieferastes. *Archiv für Anthropologie* 46. 1920. 49–59.
- MANOUVRIER 1893
Leon Manouvrier: La détermination de la taille d'après les grands os des membres. *Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 4. 1893. 347–402.
- MARTIN 1928
Rudolf Martin: Lehrbuch der Anthropologie. 2. Band, 2. Auflage, 1928. Fischer, Jena 1928.
- NEMESKÉRI 1944
Nemeskéri János: A vaskúti neolitikori (Körös kultúra) csontváz embertani ismertetése. In: Kutzián Ida: A Körös kultúra. DissPann II. 23. Budapest 1944. 149–152.
- NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960
Nemeskéri János – Harsányi László – Acsádi György: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Antropologischer Anzeiger* 24. 1960. 70–95.

A Neolithic Skeleton from Mezőcsát–Csemetekert (NE Hungary)

- PEARSON 1899
Karl Pearson: On the reconstruction of the stature of prehistoric races. *Philosophical Transactions of Royal Society*, A/192. London 1899. 169–244.
- SCHULZ 1933
Adolph, Hans Schulz: Ein Beitrag zur Rassenmorphologie des Unterkiefers. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 32. 1933. 275–364.
- SJØVOLD 1975
Thorstein Sjøvold: Tables of the Combined Method for Determination of Age at Death Given by Nemeskéri, Harsányi and Acsádi. *AntrK* 19. 1975. 9–22.
- SJØVOLD 1990
Thorstein Sjøvold : Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5. 1990. 431–466.
- STEVENSON 1929
Paul Huston Stevenson: On racial differences in stature long bone regression formulae for Chinese. *Biometrika* 21. 1929. 303–321.
- STEWART 1952
Thomas Dale Stewart: *Hrdlička's Practical Anthropometry*. 4th ed., Wistar Institute of Anatomy and Biology, Philadelphia 1952.
- SZATHMÁRY 1978
László Szathmáry: Reconstructed statures of historical populations in Hungary. *Acta Biologica Debrecina* 15. 1978. 339–342.
- SZATHMÁRY 1980
László Szathmáry: The Neolithic Skeleton from Zaránk. *Folia Historico-naturalis Musei Matrensis* 5. 1980. 135–146.
- SZATHMÁRY 1982
László Szathmáry: Wirkung der ökologischen Faktoren auf die Siedlungsverhältnisse der neolithischen Bevölkerungen in der östlichen Region des Karpatenbeckens. *DMÉ* 1980. (1982) 73–86.
- SZATHMÁRY 1983
László Szathmáry: Immigrant and autochthonous components during the transition period between the Mesolithic and the Early-Neolithic in the Carpathian Basin and the Balkan. *Anthropos* 10. 1983. 329–340.
- SZATHMÁRY 1986
Szathmáry László: Az ongai és vadnai középső-neolitikus csontvázak. [Die mittelneolithischen Skelettfunden von Onga und Vadna (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén).] *Natura Borsodiensis* 1. 1986: 74–97.
- TELKKÄ 1950
Antti Telkkä: On the Prediction of Human Stature from the Long Bones. *Yearbook of Physical Anthropology* 6. 1950. 206–219.
- TROTTER–GLESER 1952
Mildred Trotter – Goldine Gleser: Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology* 10. 1952. 463–514.
- ZOFFMANN 1984–85
Zsuzsanna Zoffmann: Neue anthropologische Funde der neolithischen Körös-, und Theiß-Kultur aus Südungarn. *MFME* 1984–85. (1985) 39–64.
- ZOFFMANN 1993
Zoffmann Zsuzsanna: Kelet-Kárpát-medence neolitikus és rézkori népességeinek embertani vázlata. Kandidátusi értekezés. Budapest 1993. (Manuscript)

ZOFFMANN 2000

Zoffmann Zsuzsanna: Az alföldi Vonaldíszes kerámia Felsővadász–Várdomb lelőhelyén feltárt kettős temetkezésének embertani leletei. [Die Anthropologischen Funde eines freigelegten Doppelgrabes am Felsővadász–Várdomb. Fundort der Linienverzierten Keramik des Tieflandes.] *HOMÉ* 39. 2000. 103–115.

ZOFFMANN 2001

Zsuzsanna K. Zoffmann: Anthropological Structure of the Prehistoric Populations Living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. *ActaArchHung* 52. 2001. 49–62.

Translated by the author

László SZATHMÁRY

Vasvári Pál Museum

Tiszavasvári

P.O.B. 56, H-4440

Debrecen University

Department of Evolutionary Zoology and Human Biology

Debrecen

P.O.B. 6, H-4010

e-mail: szathmary@tigris.klte.hu

A Neolithic Skeleton from Mezőcsát–Csemetekert (NE Hungary)

Table 1

Classification of the compared male cranial finds according to GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A
(K= Körös Culture; ALP= Alföld Linear Pottery Culture)

1. táblázat

Az összehasonlított férfi leletek besorolása GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A szerint
(K= Körös kultúra; ALP= Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrája)

Locality Lelőhely	Culture Kultúra	Grave No Sírszám	Reference Hivatkozás	Cluster Besorolás
Csorvás–Orosházi útfél	K	1	ZOFFMANN 1984–85	C
Endrőd “1936”	K	-	FARKAS 1975	G
Hódmezővásárhely–Bodzáspart	K	-	FARKAS 1975	C
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	3/3	FARKAS 1975	E
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	3/5	FARKAS 1975	B
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	3/8	FARKAS 1975	F
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	78	FARKAS 1975	C
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	V/1	FARKAS 1975	C
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	A/1	FARKAS 1975	E
Hódmezővásárhely–Kotacpart– Vata tanya	K	5/1	FARKAS 1975	H
Vaskút–Hiesl kert	K	-	NEMESKÉRI 1944	E
Mezőberény–Laposi kertek alja	ALP	1	ZOFFMANN 1993	C
Mezőberény–Laposi kertek alja	ALP	3	ZOFFMANN 1993	C
Mezőberény–Laposi kertek alja	ALP	5	ZOFFMANN 1993	F
Mezőcsát–Csemetekert	ALP	-	Present study	E
Tiszaluc–Sarkadpuszta	ALP	9	ZOFFMANN 1993	A
Vadna	ALP	1	SZATHMÁRY 1986	A
Felsővadász–Várdomb	ALP	1/A	ZOFFMANN 2000	C
Felsővadász–Várdomb	ALP	1/B	ZOFFMANN 2000	F
Zaránk	ALP	-	SZATHMÁRY 1980	E
Csanytelek–Újhalastó	ALP	6	ZOFFMANN 1993	A
Csanytelek–Újhalastó	ALP	188	ZOFFMANN 1993	C
Csongrád–Bokrospuszta	ALP	6	ZOFFMANN 1993	A
Körösldány–Kengyelköz	ALP	1	ZOFFMANN 1993	B

Table 2

Statistics of the main variants of males in discriminative cranial dimensions from the Neolithic civilizations in Hungary (N>3) after GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A

2. táblázat

Magyarország jellegzetes férfikoponya variánsainak statisztikai paraméterei a neolitikumban (N>3) GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A szerint

Measurement numbers after MARTIN 1928	Cluster A A csoport			Cluster C C csoport			Cluster E E csoport			Cluster H H csoport		
	N	Mean Átlag	SD	N	Mean Átlag	SD	N	Mean Átlag	SD	N	Mean Átlag	SD
A MARTIN 1928 féle méretek számai												
1	8	194.5	7.1	13	185.3	4.8	10	184.0	4.2	9	190.9	6.2
8	8	136.3	9.7	14	139.9	3.6	10	140.6	5.4	9	128.8	5.6
9	7	97.0	3.2	15	97.7	2.3	8	93.9	3.8	10	95.2	3.2
20	8	125.5	3.1	12	116.1	2.8	9	116.2	3.2	5	120.6	3.0
66	4	98.5	4.2	8	102.1	3.7	7	93.8	3.4	1	95.0	-

Table 3

Reconstruction of the stature of the Neolithic skeleton from Mezöcsát by comparing the results (cm) of various methods

3. táblázat

A mezöcsáti neolit csontváz testmagasságának rekonstrukciója különböző módszer szerint (cm)

Method Módszerek	Postcranial elements Végtaglemek			Mean Átlag
	Humerus	Radius	Femur	
	BREITINGER 1938	166.3	170.3	
DUPERTUIS–HADDEN 1951	169.6	175.1	170.4	171.7
MANOUVRIER 1893	165.4	171.7	167.6	168.2
PEARSON 1899	161.5	167.7	164.2	164.5
SJÖVOLD 1990	164.1	169.2	165.4	166.2
STEVENSON 1929	169.8	173.5	169.2	170.8
TELKKÁ 1950	163.3	171.3	164.4	166.3
TROTTER–GLESER 1952	167.0	173.5	166.3	168.9

Mezőcsát–Csemetekert neolitikus csontváza

1960-ban Megay Géza az Erdőgazdaság Mezőcsáti Faiskolája területén egy 30–35 cm mélyen fekvő, zsugorított pozíciójú csontvázat tárt fel újkőkori kerámiával együtt. A leletek a Herman Ottó Múzeumba (Miskolc) kerültek (HOM Régészeti Adattár, 229-68.). A kerámia (HOM Régészeti Gyűjtemény, Inv. 60.19.1–4.) KALICZ–MAKKAY 1977 alapján az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrájának idősebb fázisa végére vagy a fiatalabb fázis elejére keltezhető.

A Herman Ottó Múzeumban őrzött csontvázleletek egy egyénhez tartoznak.

Neme férfi. Elhalálozási kora 50–55 év közé tehető.

A kraniológiai összehasonlító vizsgálatok (GUBA–SZATHMÁRY–ALMÁSI 1997A) eredményei alapján e lelet nem tipikus képviselője az AVK népességének. Inkább egy olyan generalizált (vagy hibrid) népességhez tartozhatott, amely átmenetet képezett a Kárpát-medence északi és déli régióinak eltérő eredetű és eltérő adaptációjú néprészei között (vö. SZATHMÁRY 1982).

Ezt a meglátást a végtagelemek alapján rekonstruálható termetbeli és alkati jellemzők is alátámasztják (vö. ÉRY 1998).

SZATHMÁRY László

Vasvári Pál Múzeum
Tiszavasvári
H-4440 Pf. 56.

Debreceni Egyetem, TTK
Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék
Debrecen
H-4010 Pf.6.
e-mail: szathmary@tigris.klte.hu

Fig. 1
Mezőcsát–Csemetekert:
skull – lateral view
1. kép
Mezőcsát–Csemetekert:
koponya – oldalnézet

Fig. 2
Mezőcsát–Csemetekert:
skull – semi-lateral view
2. kép
Mezőcsát–Csemetekert:
koponya – félprofil nézet

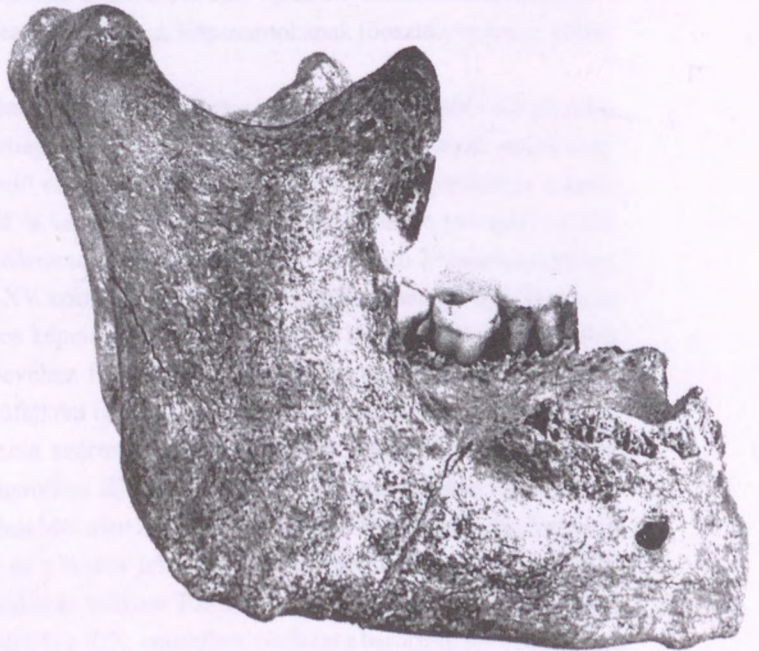

Fig. 3

Mezőcsát–Csemetekert:
skull – occipital view

3. kép

Mezőcsát–Csemetekert:
koponya – nyakszirti nézet

Fig. 4

Mezőcsát–Csemetekert:
skull – mandible

4. kép

Mezőcsát–Csemetekert:
koponya – alsó állkapocs

A vajai Vay Ádám Múzeum grafikai gyűjteménye IV. Látképek I.

A Vay Ádám Múzeum kiadványa, Vaja 2003. ISBN 963 206 365 1¹

Bakó Zsuzsanna

Egy művészettörténész számára mindig örömteli feladat, ha egy múzeum új, képzőművészethez kapcsolódó kiadványát ismertetheti, biztos jelét látva annak az optimista véleménynek, hogy a megnehezült anyagi feltételek között is vannak nagyszerű, új eredmények kulturális életünk e viszonylag szűk világában. Az örömet az sem csökkenti, ha tudjuk, hogy egy-egy jelentősebb múzeumi gyarapodás mögött – legyen ez mennyiségi vagy minőségbeli – többnyire jó szándékú mecénás áll. Ez történt ebben az esetben is, amikor Karl Vey úr adományaként nem csekély műtárgyállománnyal – mintegy 500 metszettel – gyarapodott a vajai Vay Ádám Múzeum. Ilyen jelentős grafikai gyűjteménnyel kevés vidéki múzeum büszkélkedhet, s az intézmény meg is tett mindent annak érdekében, hogy az anyag ne maradjon feldolgozatlanul. A metszetgyűjteményt tematikus részekre bontva több egységben mutatja be a kiadvány, amely méltó folytatásként kapcsolódik az előző háromhoz, az eseményábrázolásokat egy, a térképeket pedig két füzetben bemutató sorozathoz.

E negyedik kötet az anyag leglátványosabb és – a nagyközönség szempontjából – minden bizonnyal a legnépszerűbb része. A feladatra ezúttal is, miként az első – eseményábrázolásokat ismertető – füzet esetében Basics Beatrix, a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának fősztályvezetője vállalkozott, a tőle megszokott hozzáértéssel.

A tájfestészet önálló műfajjá válása némileg összefügg az ember természettől való elszakadásának folyamatával. Denis Diderot, a felvilágosodás egyik nagy gondolkodója szerint az ember a tájképpel kárpótolja magát a természettől való eltávolodásért. Kezdetben a táj megörökítése csupán háttérként tűnt fel, elsősorban mitologikus és vallásos jelenetekben. Lényegesebb szerephez a XV. században jutott óraskönyvekben, kalendáriumokban az évszakokat bemutató képsorozatokként, majd kódexek, imakönyvek miniatúráin. A XV. század folyamán a táblaképfestészetben Wolf Huber és Jan van Eyck, majd Pieter Bruegel vallásos képein láthatunk jelentősebb tájábrázolásokat. Az első önálló tájképbábrázolás Albrecht Dürer nevéhez fűződik, aki akvarell-sorozatban örökítette meg utazásainak helyszíneit. A tájkép önálló műfajként igazán csak a XVIII. században nyert polgárjogot Claude Lorrain és Nicolas Poussin francia származású, de Rómában működő festők korábbi tevékenysége nyomán. Az idealisztikus, heroikus tájfelfogás a XVII. századi holland tájfestőknél realiztikusabb szemlélettel bővült, elsősorban Meindert Hobbema, Jacob van Ruijsdael és Jan Vermeer munkássága révén. A továbblépést a fény és a légkör jelenségeit érzékeltetni tudó, XVIII. századi angol festők, köztük elsősorban John Constable és William Turner festészete jelentette. Ez az irányzat továbbfejlődve a francia festészetben teljesedett ki a XIX. században, elsőként a barbizoni művésztelepen

¹ Elhangzott a II. Rákóczi Ferenc születése 327. évfordulójának alkalmából Vaján rendezett megemlékezésen 2003. március 27-én.

dolgozó Camille Corot és Jean-François Millet festészetében. Tovább lépve a fény és a tiszta színek mindent elsöprő új értelmezése – az impresszionizmus – Claude Monet festészetében érte el csúcst. Eltávolodva az optikai látvány illetén értelmezésétől, a színekből való konstruktív építkezés nagy mestere Paul Cézanne volt, míg a színek expresszív erejét – belső indulatainak kifejezésére – Vincent van Gogh munkásságában tapasztalhatjuk meg.

A magyar festészetben az önállósodás jóval később indult és kisebb lépésekkel haladt, de a XIX. század végére már hasonló eredményeket mutatott fel. A középkori táblaképfestészet díszlet-háttereként induló tájfestészet évszázadokon át állandósulni látszott, majd látványosan, de kulisszaszerű tájképekben bontakozott ki a XVIII. századi kastélyokat díszítő falképfestészetben. A hazai táj iránti érdeklődést leginkább a sokszorosított grafikai sorozatok keltették fel. A sort Schrött Erasmus 1798–99-ben megjelent Tátrát ábrázoló színezett rézmetszetei indították el Erdélyben. Neuhauser János 1807-ben kiadott rézkarcai folytatták a sort. A megfigyelés pontosságát és tapasztalatait hangsúlyozták Petrich András és id. Markó Károly várábrázolásai a XIX. század 20-as éveiben. Ezt a szemléletet vitte tovább Müller János és Libay Károly Lajos klasszicizálóan távolságtartó tájfestésze a század első felében. A hidegen mérlegelő tájleírás érzelmekkel telítődött akkor, amikor a szülőföld történelmi emlékeinek megőrkítésére került sor, s ez a romantika beköszöntését jelezte. Telepy Károly, Ligeti Antal, és Markó Károly fiai főként ifj. Markó Károly és Markó András, valamint Brodsky Sándor és Lotz Károly képviselik azt a generációt, akik a táj hangulatainak megőrkítését tűzték ki célul, kifejezésre juttatva egyúttal saját érzelmeiket is. A század 70-es éveitől kezdve a barbizoniak nyomán egy olyan szemléletmód alakult ki a tájképfestészetben, amely a való élet ábrázolása mellett a fény-árnyék effektusok érzékeltetésére és olykor drámai hatások elérésére is hangsúlyt helyezett. Ez nálunk elsőként Paál László és Munkácsy Mihály realisztikus, de sokszor még romantikus elemekkel átszőtt tájfestészetében érvényesült. A továbblépést a fény és légköri viszonyok érzékeltetésének irányába Mészöly Géza finom plein air festésze, majd Szinyei Merse Pál erőteljes színvilágú, közvetlen hangulatú tájfestésze jelentette. Eredményeiket egy napsütötte festői világ megteremtésével a XIX. század végén Iványi Grünwald Béla, Réti István, Hollósy Simon fejlesztette tovább, majd velük párhuzamosan, olykor erőteljesebb, máskor líraiabb hangvétellel ugyanez a szemlélet érvényesült a szolnoki művésztelep képviselőinél, többek között Deák Ébner Lajos, Bihari Sándor, Mednyánszky László festészetében.

Karl Vey látékgyűjteménye elsősorban a sokszorosított grafika kategóriájába sorolható darabokat tartalmaz. A sokszorosított grafika – melynek legfontosabb fajtái az itt is gyakorta előforduló acélmetszet és litográfia, rézmetszet, rézkarc, fametszet – bizonyult a legalkalmasabbnak arra, hogy népszerűsítsen egy-egy műfajt a nagyközönség körében. A látépek túlnyomó része a XIX. században készült, annak a pontos, részletező, a tájat aprólékosan leíró szemléletnek a jegyében, amely még a XVIII. század végén, a felvilágosodás idején alakult ki és hódított e műfajban egészen a század végéig. A gyűjtemény külön érdekessége és értéke is egyben, hogy zömmel magyar tájakat ábrázoló darabokból áll, melyek elsősorban külföldi művészek munkái. A két neves német mester Jacob Alt és Ludwig Rohbock főként városokról készült metszetei jól kiegészítik – hangulatukkal is – a már említett magyar művészek (Neuhauser János és Ferenc, Petrich András, id. Markó Károly, valamint Müller János és Jakab) munkásságát. Átaluk teljes képet kaphatunk e tájrajzoló, tájleíró stílus legfőbb jellemzőiről, amely éppen pontossága, aprólékossága miatt mentes minden érzelmtől, közvetíti a klasszicizmus lényegét: hűvös, távolságtartó, racionális felfogását. Bár a gyűjteményben nem szerepel, csak kiegészítésként említem Thomas Ender nevét, aki – bizonyítva e stílus továbbélését – az 1860-as években készített hasonló szemléletű tájrajzokat (nevezetesen akvarelleket) Erdély és a Felvidék városairól, többek között Trencsén, Árva, Drevnik és Szepes váráról. A mintegy 220 Thomas Ender alkotást számláló csodálatos gyűjtemény az MTA Kézirattárának tulajdona. A sorozat egy nagyszabású programhoz kapcsolódott, amelynek alapját történelmi, földrajzi és régészeti kutatások képezték.

A Karl Vey úr gyűjteményében lévő látképek, amelyeknek jelentős részét ismeretlen, illetve külföldi művészek magyar és külföldi tájakat ábrázoló lapjai képezik, nem ilyen célzattal készültek, pontosságuk alapján azonban akár szolgálhattak volna hasonló célokat is. Különösen igaz ez a városokat megörökítő lapok esetében, mint pl. Ludwig Rohbock Marosvásárhely főpiacáról készült lapjai, Huszt várát, Balatonfüredet vagy Egert ábrázoló metszetei. E típushoz sorolhatók James Gray Bahcsiszerájt, Joseph Poppel Belgrádot bemutató művei vagy Rudolf Alt Pesti látképei, hogy csak néhányat említsünk a gazdag együttesből.

Szemléletében egy másik csoportot alkotnak azok a művek, amelyek hegyeket, völgyeket ábrázolnak, nem egyszer életképi jelenetekkel gazdagítva az ábrázolásokat. Ezek inkább már romantikus szemléletű művek, mint Michael Mayr és Alfred Eugen Payer közös műve az Erzbachtról, Christian Reiss Güttensteini hegyszorosának ábrázolása vagy Ludwig Rohbock hangulatos csíksomlyói lát- és életképek kombinációja.

Eltekintve most a szebbnél szebb munkák részletesebb említésétől, két érdekességet emelek ki. Az egyik az egyelőre ismeretlen mester munkájaként számon tartott, Dévény váráról készült metszetsorozat, amely talán előképe lehet Hofbauer János romantikus szemléletű, Dévény várát ábrázoló 1830 körül készült festményének. Utóbbit a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. A másik érdekesség Balaklava látképe – ugyancsak ismeretlen művész alkotása –, amelynek kompozíciós megoldásai, a sötét és világos sávok egyenletes elosztása emlékeztet id. Markó Károly Visegrád c. képének szerkezeti felépítésére és festői megoldásaira.

A füzet bevezető szövege Basics Beatrix munkája, aki a jelentősebb mesterek kiemelése és a legfontosabb művek ismertetése után szakszerű és pontos áttekintést ad a műfaj és a korszak fontosabb irányzatairól, tendenciáiról kiemelve a stílári hasonlóságokat és különbségeket. Rámutat arra, hogy a gazdag anyag egyik legfőbb értéke dokumentatív jellege, hiszen sok hely, sok város vagy épületegyüttes ma már nem látható az ember sok esetben romboló vagy legalábbis kétes értékű tevékenysége nyomán.

A tájképeket ismertető füzet különösen nagy értéke a szerző tudományos igényességgel elkészített katalógusa. Itt minden egyes műről megismerhetjük a hozzá illeszkedő adatbázist, amely a kutatás számára áttekinthetővé és használhatóvá teszi a gyűjteményt. Nagy lehetőség és gazdag kincstár ez a későbbi kutatómunka szempontjából is, hiszen e metszetek számos esetben híressé és ismertté vált tájképek előképei vagy változatai lehettek.

Végezetül őszintén gratulálok mind Basics Beatrixnek, mind azoknak, akik lehetővé tették azt, hogy ez a kiadványsorozat megjelenhessen, így elsősorban természetesen Molnár Sándor múzeumigazgatónak és munkatársainak és további eredményes jó munkát kívánok!

BAKÓ Zsuzsanna

Magyar Nemzeti Galéria
H-1014 Budapest
Szent György tér 2.
Budavári Palota B. épület
e-mail: bako.zsuzsa@mng.hu

Imreh István, Erdélyi eleink emlékezete (1550-1850) társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok

Teleki László Alapítvány, Budapest
Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 1999, 372 oldal

ISBN 973 9257 56 4, ISSN 0865-3925

Vofkori Mária

A recenzió vagy recensio ismertetés, bírálat, könyvről, műalkotásról, tudományos műről. Aki recenziót – bírálatot ír, ismertet, legalábbis ezt mondja az idegen szavak szótára, ezt mondják a lexikonok. Az utóbbi évek (vagy talán már évtizedek?) lelkes recenzió olvasója – ha még van ilyen – azonban valami egészen mással szembesül. Többnyire hiába várja a ledorongoló, kárörömmel olvasható bírálatot, vagy a ritkábban előforduló esetleges felmagasztalást, az elmarad. Hiába várja, hogy legalább megtudjon valami alapvetőt a szerzőről és/vagy legújabb, bírálatnak kitett, odavetett művéről, ez sem következik be. Ehelyett szabadon szárnyaló gondolatokat olvashat a recenzens tollából, variációkat egy témára, amelyek esetenként lehetnek jók, elgondolkodtatók, de igen keveset nyújtanak magáról a műről és annak szerzőjéről, annál többet a recenzens adott időbeni olvasottságáról, általános műveltségéről, íráskészségéről és hangulatáról. Ilyenkor a lelkes recenzió olvasó eltűnődhet saját tudatlanságán, műveletlenségén, eszébe juthat, hogy mit kellene még elolvasnia, de a cél, az eredendő, szótárakban, lexikonokban szócikkbe zárt cél – valahogyan nem valósul meg.

Jelen sorok írója lelkes recenzióolvasó, és a fenti tudománytalan sorokat saját tapasztalataira is alapozta. Természetesen az utóbbi évek alatt születtek, születhettek jó recenziók, a szó valódi értelmében vett ismertetések, ahonnan a hozzá nem értő, a dilettáns, a műélvező is megtudhatott valamit a műről és szerzőről egyaránt (merthogy elvileg nemcsak a beavatottaknak szólnak a dolgok), valami olyat, amelynek hatására talán kézbe vette a kérdéses művet, vagy ha nem, akkor talán a szerzőnek egyéb alkotásait, vagy ha idő és érdeklődés híján egyik sem eshetett meg vele, és maradt csak maga a recenzió, akkor is birtokában maradt néhány, már-már cédlázható alapszöveg. Ez az írás valami hasonlót szeretne nyújtani.

Tudjuk, hogy recenziót általában frissen megjelent könyvekről szokás írni, jelen esetben mégis eltérünk ettől a szabálytól. Nem azért, mert erről a könyvről még úgysem írtak és megérdemel egyet, hanem elsősorban azért, mert szerzőjének ez az utolsó kötete. Imreh István, a székely falutörvények kutatója ebben az esztendőben távozott közülünk és már nem fog megörvendeztetni minket egy újabb közzel, újabb művel, újabb elemzéssel vagy felfedezéssel. Ezért jelen recenzió valamivel több kíván lenni egyszerű könyvismertetésnél és hosszabb is lesz, ezért már itt az elején számít az olvasó türelmére. Bemutatója szeretne lenni egy, a tudomány- és közszolgálat jegyében eltöltött életútjának, amit ennek a könyvnek a kapcsán annál is inkább megtehet, mivel ez mintegy keresztmetszete az Imreh-i életműnek. Úgy és annyit tudhatunk meg belőle és általa az életmű lényegéből, mint ahogy és amennyit az évszázadok árulnak el a fáról.

Egykori discipulusaként tőle is tanultam azt, hogy mennyire fontos tartozéka a társadalomtudományoknak a közérthetőség. Ő nemcsak székely eleinkről, hanem székely eleinknek is írt. Vallotta, hogy a sepsibodokiaknak érteniük kell azt, amit a sepsibodokiakról mond. Ennek a gondolatnak a jegyében indítanám ezt a könyvismertetőt egy rövid Imreh István életrajzzal, majd folytatnám a módszeréről szóló ismertetővel, ami után végül magáról a könyvről, az *Erdélyi eleink emlékezetéről* szólnánk, erről a társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányokat magába foglaló kötetéről, amelynek válogatása nem véletlenül lett olyan, hogy az Imreh-i életmű keresztmetszetét adja. Úgy véljük, a szerző tudta, hogy ezt a könyvét már nem követi egy következő.

Életrajz

1919. szeptember 12-én született a háromszéki Sepsiszentkirályon. Az apa, akitől a nevét örökölte, falusi polgár volt. Pennás embernek készült, de felsőbb iskola hiányában be kellett érnie a maga szerzette műveltséggel. Benkő Samu – nagyon érzékletesen – a reneszánsz embert megtestesítő Colas Breugnon regénybeli figurájához hasonlította (BENKŐ 1999. 7.). Idősebb Imreh István autodidakta volt több területen is. Cséplőgéppel bírt és ő vezette a faluban az első saját tulajdonú személygépkocsit. Családjára – különösen elsőszülött fiára – maradandó hatást gyakorolt erős, nem szokványos egyénisége.

Idősebb Imreh István a nagy hírű kolozsvári Unitárius Kollégiumba adta tanulni a fiát és nyugodt is volt fölöle egészen a negyedik osztályig. „A negyedik osztály után azonban édesapám tudomására jutott *piktorkodásom*, és hogy bohémmá ne zülljek, a brassói református kereskedelmi iskolába íratott be” – emlékezett Imreh István (DÁVID 1999.). 1938-ban fejezte be középiskolai tanulmányait a „brassói keriben”, de érettségi vizsgát csak 1940-ben, a bécsi döntést követően tehetett. (Az érettségi elmaradása az akkori román tanügyigazgatás „áldásos” működésének volt köszönhető, ami abban merült ki, hogy az egyetemekre való felvételi vizsga hiányában – azért, hogy bizonyos rétegek fiainak és elsősorban a magyar diákság előmenetelének valahogy mégis útját állja – az érettségi vizsgán idegen biztosokkal sorra buktatta meg a felekezeti iskolák végzetjeit.) (BENKŐ 1999. 7.)

Már jóval korábban élt benne a múlt, a történelmi előzmények megismerésének szükségessége, hisz egyetemi hallgatóként kutatott az Erdélyi Múzeum Levéltárában, a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában, felmérte a háromszéki Sepsibodok társadalmát, de valószínűnek tűnik, hogy a megismeréstől a felismerésig vezető út megtételéhez a bálványosváraljai kutatás adta meg a végső lökést. 1944-ben már gazdaságtörténeti témájú – a székely közbirtokossággal foglalkozó – disszertációval szerezte meg doktori címét. 1947-ben pedig megjelent nyomtatásban az a műve, amelyet az Imreh-i életmű határkövének, vagy ha zenei asszociációval szeretnénk élni, akkor az Imreh-i életmű alaphangjának leütéseként, megszólalásaként tarthatunk számon: a *Székely falutörvények*.

Az a két év, amely a gimnázium elvégzése és az érettségi, illetve az egyetemre való beiratkozás közé esett, a gyakornokoskodás ideje volt, a „praxi évek” ideje, egy brassói, szász tulajdonban lévő vállalatnál. Két évi gyakornokság és egy sikeres érettségi vizsga után végre beiratkozhatott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem közgazdaságtudományi szakára. Az egyetem a szellemi fejlődés korlátlannak tűnő lehetőségeit és egy minden szempontból tágabb keretet kínált a sepsiszéki diáknak, aki magában hordozta Sepsiszék és tágabb szülőföldje, a Székelyföld több évszázados emberformáló hagyományait. Kolozsvár a maga pezsgő szellemi életével, az egyetem a maga kitűnő oktatóival eszményi terep volt ahhoz, hogy valaki rátaláljon a saját útjára. Hogy milyen is volt ez a közeg, amelyben Imreh István útkereső időszakát töltötte, azt érzékletesen írja le Benkő Samu, Imreh István 80. születésnapjára írt laudációjában: „...most olyan tanárok előadásait hallgathatta, mint a népesedés-politikában kitűnő statisztikus Schneller Károly, a konjunktúrakutatásokat kezdeményező és amerikai szakkörökben is

nagyra becsült Boér Elek, a gazdasági elméletek történetét kutató Kislégyi Nagy Dénes, az erdélyi jogtörténet mélyrétegeibe leásó Bónis György, és figyelhetett a magántanárként időnként Kolozsvárra látogató Bibó István jogbölcseleti kollégiumában hallottakra.” (BENKŐ 1999. 8.) A kitűnő tanári gárda mellett azonban Kolozsvár az intézményi kereteket is tágabbra nyitotta az egyetem falainál. 1940 után Teleki Pál szorgalmazására megalakult az Erdélyi Tudományos Intézet, az ETI, melynek Imreh István először ösztöndíjasa (1943–1945), majd tanársegéde (1945. október 25.), később pedig aligazgatója lett (1946). Az ETI sok mindenre keretül szolgált, fősege alatt folyt a Venczel József által irányított bálványosváraival falukutatás is. A bálványosváraival falukutatás azzal a Venczel Józseffel, aki a monográfia tárgyát, „a falut nemcsak időbeli egységként, hanem jelenbeli összefüggési totalitásként szemlélte” (IMREH 1980. 18.), azzal a Venczellel, aki fel volt vértézve a szociológia tudományának teljes kelléktárával, meghatározó volt az ETI berkeiben munkálkodó Imreh István életében.

Az 1944–1947 közötti évek azonban háborús és háború utáni évek voltak, olyanok, amelyek nem kedveztek kimondottan a tudományok művelőinek. A tudományos pálya kezdeti szakaszán – bármennyire tisztán látszott is a megteendő szellemi út – a történelem megkövetelte, hogy mindenki járja végig a XX. század kiterőit. Imreh István közgazdász barátaival megszervezte Kolozsváron a Munkások Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezetét, a MÁGISZ-t, amelyet igazgatósági tagokként ők maguk vezettek, és amelynek nem kevesebb volt a feladata, mint a város lakosságának élelemmel, ipari áruval való ellátása, a kereskedelemnek egy szövetkezeti, de korszerű forma felé való irányítása. A MÁGISZ azonban a történelem másik és egyre közeledő kiterőjének köszönhetően nemsokára Victoria névre hallgatott és az Imreh Istvánék terveitől valami teljesen eltérőt, valami egészen mást valósított meg.

1948-ban, a román tanügyi reform után pályája kevesebb kiterővel, áttekinthetőbben alakult tovább. Tanár lett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen. A közgazdaságtudományi karon gazdaságtörténetet és statisztikát oktatott, a jogtudományin pedig jogtörténetet. 1950-től 1959-ig, a különálló Bolyai Egyetem megszüntetéséig a történettudományi karon adott elő egyetemes újkort és legújabb kort. Az egyesített Babeş-Bolyain ugyanezeknek a tárgyaknak volt a tanára, egészen 1983-ig, nyugdíjba vonulásáig.

A közel négy évtizedes oktatói-nevelői pálya hivatásnak bizonyult számára. Jó előadó volt és kitűnő nevelő. Képes volt kölcsönös respektuson alapuló viszonyt kialakítani bármely korosztállyal. Tanítványainak gyerekei, unokái, sok-sok generáció járt „vissza” hozzá szakmai eligazításért vagy sokszor egyszerűen csak emberiért. Az egyetemen eltöltött negyven évnek azonban megvoltak az árnyoldalai, mi több, a sötét oldalai is. Mert olyan volt maga a kor – egy nagy vargabetű –, amely a mindennapok egyszerű gondjaitól, a tudomány magasztosabb útjaitól és céljaitól mindenre rányomta a bélyegét. Imreh István így summázta tárgyilagos szomorúsággal a korszakot: „Jó volt a Bolyain tanárnak lenni. Először a közgazdasági és jogi, majd a történelem karon. S mint a jó bor, idő múltával tisztult, nemesedett ez a mi Universitasunk is. De azt az időszakot is át- meg átszötte, beárnyékolta a rendszer. Sorsommá vált, de korjelzővé is az, hogy elsorvasztott, megszüntetett intézmények kísérték utamon. A MÁGISZ-nál voltam közgazdász, a négy alapító fiatal egyike. Victoria lett és jellegét veszítette. A Móricz Zsigmond Kollégiumot diákok választotta tanárfelelősként igazgattam: megszüntették. Az Erdélyi Tudományos Intézetnek dolgoztam: szétfoszlatták, elenyésztették. A Bolyai-egyetem tanára voltam, annak kapuit becsukták. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület szétverése után annak a levéltárát igazgattam, de az is csatolódott, központosítódott, gleichschaltolódott. A munkalehetőségeket ez is befolyásolta, nem csupán a marxi történelemszemlélet uralma.” (DÁVID 1999.)

Ilyen volt a kor, amelyben Imreh István tudományt művelt, székely történelemmel foglalkozott – ma már mondhatjuk, mert divatos ez a terminológia – európai módon és iskolát teremtett. Az 1989-es decemberi fordulat után is aktívan részt vett az erdélyi tudományos életben, az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésében addig, ameddig ereje engedte. Könyvei jelentek meg, és átvehette azokat

a tudományos elismeréseket, amelyek a régiek mellett (a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja – 1977. június 25., a Román Akadémia „Nicolae Bălcescu-díja” az *Erdélyi hétköznepok. 1750–1850.* című munkájáért – 1981. július 16.) méltán megillették őt. 1990. május 21-én külső tagjai közé választotta őt a Magyar Tudományos Akadémia, ahol *A székely faluközösség alkonya* című székfoglaló beszédét 1992. szeptember 24-én tartotta meg. 1995. május 30-án díszdoktorává avatta a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1998-ban pedig az EME tiszteleti tagja lett, és ugyanabban az évben a *Látom az életem nem igen gyönyörű* című munkájáért az EME és a Gróf Mikó Imre Alapítvány „Entz Géza díj”-ban részesítette (1998. március 3.). 2001. február 23-án egy nem akármilyen élet méltó megkoronázásaként átvehette a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét.

2003. január 31-én távozott végleg közülünk.

(2003. június 22-én, munkásságáért posztumusz Magyar Örökség díjjal tüntették ki.)

Módszer

„Régóta vallottam azt, hogy *az önismeretre törekvő ember, aki rendezni kívánja viszonyát a természettel és a társadalommal, aki elgondolkodik afőlött, hogy milyen értékrend szolgálatába szegődve emberre szabott az élet – az nem menekedhet az ősökkel való párbeszédétől.* Nos, nekem falusi, sepsiszentkirályi, bodoki, márkosfalvi, szolokmai székely eleimmel kellett elkezdenem a disputát. Így indultam, s kezemet fogták a sok nemzetekbéli nagy szociológusok, a kiváló magyar agrártörténészek, kollégáim és olvasóim. El is jutottam az önrendelkező, önmagukat kormányozó közösségek, s főként a székely faluközösség autonómiát építő világáig. Azokig az alakulatokig, amelyeknek, ‘mint egy balladának, olyan szigorú a formája. De emberi számítás szerint legalább biztos, megtartó és erős.’ Tamási Áron szavai ezek, és azt is ő mondja, hogy a népi életformának ez az ezeréves testi és lelki szervezete, amelyben a *közösség* az első és legfőbb személy. Ezt a közösséget kutattam, szívtam fel magamba, s próbáltam elvesző erdélyi magyar intézményekben új táptalajhoz juttatni” (DÁVID 1999.) – mondotta a 80 éves, étellel és pályával számot vető Imreh István.

Válóban az ősökkel való párbeszéd volt az, amellyel – a legtágabb értelemben és a legközérthetőbben szólva – foglalkozott vagy, valamivel tudományosabb szóhasználattal élve: a *hétköznepok történetével*, a történelemnek egy olyan szeletével, amelyet egészen a XX. század elejéig a történetírás nem tartott igazán feldolgozásra méltó témának. A századforduló azonban világ- és hazai viszonylatban egyaránt változást hozott. A még pozitivistá történetírás szellemében felnevelkedett francia történelemszemlédek gondolkodását (amelynek legnevesebb képviselői nem mások, mint Marc Bloch és Lucien Febvre, az *Annales* megalapítói) már megtermékenyítették a századforduló szellemi életének más áramlatai, különösen a francia emberföldrajz és a durkheimi szociológia.

A századforduló és a XX. század első negyede volt az idősza számos szellemi mozgalom intézményesülésének is, amelyeknek általában egy folyóirat megalapítása és a köréje való tömörülés volt az első lépése. Ilyen volt a szociológusok számára a Durkheim által indított *L'Année Sociologique*, a földrajztudomány számára az *Annales de Géographie*, a történészek számára pedig a ma már csak *Annales* néven emlegetett folyóirat, teljes nevén az *Annales d'Histoire Économiques et Sociales*. De ugyanekkor jelent meg nemzetközi síkon is a legelső között (két évvel megelőzve az 1896-an alapított *L'Année Sociologique*-ot) a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, amely nem kevesebbet tűzött ki céljául, mint agráréletünk múltjának feltárására mozgósítani a kutatókat.

Már a folyóirat első számában egy olyan tanulmány látott napvilágot magának a szerkesztőnek, Tagányi Károlynak a tollából, amely addig járatlan, de ugyanakkor felbecsülhetetlen fontosságú utat nyitott meg a magyar gazdaságtörténet és ezen belül a magyar agrártörténet számára: *A földközösség*

története Magyarországon. Azt, hogy Tagányi tanulmánya és maga a folyóirat milyen fontossággal bírt a magyar gazdaságtörténetben, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy évszázaddal később, minden általa felvetett probléma ugyanolyan időszerű volt, mint a *Szemle* megindításának pillanatában, és az időközben a magyar kutatók által bejárt utat Wellmann Imre a *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig* cím alatt összegezhette (WELLMANN 1989.). Egy évszázad alatt a hétköznapi történetével, a paraszti mindennapok feltárásával való foglalkozás szükségé és – egyes vélemények szerint – divattá vált. Több világviszonylatban is elismert kutató, például Fernand Braudel munkái is bizonyították, hogy a mindennapi élet története nélkül az emberiség történelme csak hiányosan értelmezhető. Imreh István az otthonról hozott hagyományok és tudományos eszmélése időszakának hatásai alatt – úgy tűnik – nem választhatott másként, a székely mindennapok krónikásává kellett válnia, mégpedig egyszerre székely módra (*more siculorum*) és európai módra. Munkásságát Wellmann Imre ugyanúgy határkönek és úttörő jellegűnek tekinti, mint Tagányi egy évszázaddal ezelőtt megjelent tanulmányát: „Közel egy évszázaddal ezelőtt méltán lehetett fölfedezésként értékelni, ahogy Tagányi a magyarországi földközösség hajdani meglétét az ismeretlenség homályából a napvilágra hozta. Napjainkban Imreh továbbhaladva ugyancsak már-már veszendőbe ment nagy értékű kútfőegyüttest óvott meg a fenyegető enyészettől, tett hozzáférhetővé és beszédessé. ... Egészen bizalommal reméljük teljessé tévő folytatását Imreh művének, melyben a múltba néző tudomány eredményességének a földközösségtől a faluközösségig kitaruló fejlődése megragadóan, történelmet és néprajzot egyképp gazdagítva tetőződik.” (WELLMANN 1989. 299.)

Ez volt tehát az út, amelyet ő, hogy a tőle kölcsönzött és szívesen használt szófordulattal éljünk, nem társtalanul, de – legalábbis egy ideig – egyedül járt végig, mert, ahogy találoán állapítja meg Benkő Samu, csak a Sztálin halálát követően juthattak el hozzá a modern nyugat-európai gazdaságtörténet-írás jeles művei, és azok sem a jó szerencsének, hanem inkább a hű barátoknak köszönhetően (BENKŐ 1999. 14.). Akkor viszont „jóleső érzéssel vehette tudomásul, hogy az általa választott ösvény nem is esik oly messzire például attól az úttól, amelyen a francia Annales körének historikusai világra szóló tudományos dicsőséget szereztek maguknak.” (BENKŐ 1999. 14–15.)

Ezt a hosszasan tűnő felvezetést azért iktattuk ide, mert úgy véljük, hogy a kutatási terület és a kor – tágabb és szűkebb – szakmai köreiben és irányzataiban elfoglalt helyének megjelölése nélkül aligha beszélhetünk egy kutató társadalomtudós által használt módszerről.

A paraszti mindennapok feltárása pedig mindjárt a kezdetekben legalább kettős kérdést vet fel: a rendelkezésre álló forrásanyag milyenségének a kérdését és a megszólaltatásukhoz szükséges *módszerét*. Ez utóbbit tekintve az Imreh István által használtat nehéz lenne egyetlen szóba – még egyetlen mondatba – sűrítve is elmondani anélkül, hogy ki ne maradjon valami lényeges belőle. Talán az lenne a legszerencsésebb, ha kronológikusan, az idő folyása mentén nyomozva haladnánk előre és a menetközben megtalált részekből próbálnánk összerakni az Imreh István által használt kutatói módszer építményét, de mivel itt végső soron nem az Imreh-i életmű elemzéséről, hanem egy könyvrecenzióról van szó, nem tesszük még jobban próbára az olvasó türelmét és megpróbálkozunk egy összefoglalóval.

Imreh Istvánnak szerencsés indulása volt, mert közzgazdászként kezdve pályáját a hétköznapi történetének kutatásához nélkülözhetetlen ismereteket sajátíthatott el. Alapos gazdaságtörténeti és statisztikai ismeretekkel felvértezve hagyta el az egyetemet, elsajátította a történeti-statisztikai kutatás teljes kellékárát úgy – mint ahogy ezt a későbbi munkája során igazolta –, hogy képes volt figyelni a statisztikai módszerek buktatóira is.

A szerencsés indulást szerencsés folytatás is követte, mert ezt a tudását az ETI ösztöndíjasaként már a bálványosváraljai falukutatás során kamatoztathatta és ki is bővíthette azzal a szociológiai látásmóddal és módszerrel, amelyet Venczel Józseftől ennek a kutatásnak a során és azon kívül

is megtanulhatott. A Dimitrie Gusti¹ legjobb magyar tanítványaként számontartott Venczel a monográfia tárgyát, a falut egy összefüggési totalitásként szemlélte, nem pedig a jelenben rekedt, elszigetelt léte-sítményként. A Venczel József vezette kutatás munkaközösségben folyó kutatás volt, olyan, amelynek során minden diszciplína képviselőinek figyelmeznie kellett arra, hogy bár előtérben a saját diszciplínájával, de azért teljes összefüggésben lássa a faluélet minden problémáját, mert csak így lehetett elkerülni a szociológia tudományának buktatóit, az olyanokat például, hogy ne előre felállított *a priori* tételekhez gyűjtsenek bizonyító anyagot, hanem valóban hagyják „beszélni” a falut. Ha végigtekintünk az Imreh műveken, akkor valamennyiben megtaláljuk – ha egy némelyben még csak törekvésként is – a szerkezet és a funkció együttvalóságát, azt, hogy a struktúra analízise nála soha nem válik el a legfőbb erővonalak működését és szerepét feltárni igyekvő elemzésektől. Azt, hogy a strukturáltságot vizsgálva is csak dinamikus szerkezetekben érdemes gondolkodni, Imreh István már itt, a „Venczel-iskolában” megtanulta.

Végül pedig Egyed Ákos szerint Imreh Istvánt „a szerencse kísérte akkor is, amikor már fiatalon, az erdélyi magyar történetírás nagy öregjének, Kelemen Lajosnak a közelébe került az Erdélyi Múzeum-Egyesület történeti levéltárába, amelynek egy ideig igazgatója volt (1950–1953). Ez, valamint a Kelemen Lajos történeti iskolával (Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond, Pataki József és mások) való további kapcsolatai nem maradtak hatás nélkül munkásságára.” (EGYED 1994.) Kelemen Lajosnak és ennek a „történeti iskolának” nagy szerepe volt abban, hogy Imreh István felismerte: a módszertani újítás csak felületes máz marad, ha nem párosul kitartó feltáró munkával a történelmi források terén, tehát az úgynevezett „mélyfúrásokra” elengedhetetlenül szükség van. És az is nyilvánvalóvá vált számára, hogy az új módszerek addig kevésbé használt forrástípusok bevonását igénylik. (Imreh István meg is találta azokat: a falutörvénytől, a falujegyzőkönyvön át a beszédessé tett különböző conscriptiókig.)

Sokszor használtuk itt a szerencse szót, de a szerencse önmagában nem volt elég. Imreh Istvánnal párosult az a kitartó és – ezt a tévedés különösebb kockázata nélkül mondhatjuk – időnként a megszállott munkával. Mivel a történelmi hely és idő, ahol és amelyben élnie adatott, nem kínált túl sokat a szakmai tapasztalatszerzés gyakorlati terén (nem lehetett elutazni nyugatabbra élő kollégákhoz, igaz keletiekhez se igazán, nem lehetett „élőben” eszmét cserélni, tudást megosztani, vitázni), kihasználta és gyakorlatba ültette mindazt, amit az elmélet nyújtott számára. „Keresni, kísérletezni szükséges” – vallotta már az ötvenes években, és ez a keresés, kísérletezés végigvonul egész életművén, amelyben az a megejtő (az is!), hogy mindazt, amit elmondunk róla, tulajdonképpen vele is elmondathatnánk, mert több helyütt – nyilván mindenhol vizsgált és elemzett témához kapcsolódóan – elmondja célkitűzéseit, törekvéseit, megjelöli módszereit, mi több, igyekszik úgy elénk tárni az általa vizsgált, általa látott és értelmezett történelmi valóságot, hogy ne hagyjon bennünk túl sok kétséget a felmerülő kérdések, kérdéskörök miérettől és miérettől sem. Imreh István több mint 200 tanulmányából és tucatnyi könyvéből bármelyiket kiragadhatnánk, és az nem volna híján az általa használt módszer rövidebb-hosszabb leírásának. Ha egyetlen szóval szeretnők kifejezni azt, hogy milyen módszert ajánl a jelen gazdaságtörténete, agrártörténete számára, amely hozzásegítheti ahhoz, hogy elkerülhesse tudományágának buktatóit, akkor talán azt mondhatnánk, hogy egy *interdiszciplináris* módszert, hisz „az egyes agrárgazdasági tényezők együttes vizsgálata éppen azt a célt szolgálja, hogy ne csupán rögzíteni, hanem értelmezni is tudjuk a jelenségeket.” (IMREH 1970. 164.) Évtizedekkel később más terminológiával így foglalja össze módszertani vívódásait: „...Dimitrie Gusti monografikus szociológiai

¹ Dimitrie Gusti (1880–1955) – román szociológus és filozófus, a bukaresti monografikus szociológiai iskola megalapítója. Új, monografikusnak nevezett módszerét, amelyet elsősorban a falukutatásban alkalmazott, többen átvették. Volt tanügyminiszter (1932–1933), tagja volt számos hazai és külföldi akadémiának, tudós társaságnak. Több folyóiratot is alapított. Követői közé tartozik Venczel József és H.H. Stahl.

iskolájának egyik számottevő rendszerelméleti tézisének én is megkíséreltem gyakorlatban működtetni. Azt nevezetesen, hogy még csak egy falu életében sincs egyetlen jelenség, egyetlen életmegnyilvánulás sem, amely elszigetelt, önállóan működő és önmagában magyarázható volna. A szociológiai parallelizmus elvének megfelelően tulajdonítottam tehát nagy fontosságot a történelmi kerettényezőnek, majd mind szilárdabbá vált a hitem abban, hogy a történelemben a múlt szociológiáját kell látnom. A szinoptikus, a holisztikus vagy *interdiszciplináris*nak nevezett kutatás szintén olyan utakra kalauzolt, ahol 'mérni és számolni', történeti statisztikát művelni, kvantifikálni kellett a struktúra megismerése érdekében. A módszertani, az elméleti vívódások, de legfőképpen a gyakorlati múlt-rekonstrukció mindinkább szükségessé tette a keretek tanulmányozását. Tudnom kellett az osztályok, rendek, rétegek súlyát, idősorokba kellett rendeznem adataimat, hogy tendenciákat láthassak, de mindinkább nélkülözhetetlenné vált a folyamatok, a történések kereteinek, formációinak jobb megismerése, tehát az a morfológiai rekonstrukció, amely a történeti-társadalmi alakulatok formatanál lehetne. Mind bizonyosabba vált Émile Durkheim igaza – az, hogy 'minden valamelyes jelentőségű társadalmi processzus kezdetét a belső társadalmi miliő alkatában kell keresnünk.' Ugyanakkor Georg Simmel látásmódjának egyik alapigazsága is mind világosabbá vált, az nevezetesen, hogy a társadalmi élet mindig valamilyen csoporthelyzetben játszódik le." (IMREH 1999. 101.)

Az Imreh István által használt módszerről szóló jelen mondandónk lezárásakor tehetünk egy kísérletet arra, hogy kulcsszavakkal is elmondjuk, összefoglaljuk annak lényegét: úgy *interdiszciplináris*, hogy egy társadalmi alakulat tanulmányozása során – amely az emberrel foglalkozó tudományok *egységének* jegyében történik – mindenekelőtt a *szociológiához*, *szociográfiához* és *történeti statisztikához* fordul segítségül, de úgy, hogy közben egy pillanatra sem feledkezik meg tudományágának, a történettudománynak arról az alapvető követelményéről, amely szerint „mélyfúrások” nélkül, azaz a történelmi források kitartó feltárása terén végzett munka nélkül az igazi múlt-rekonstrukció lehetetlen.

Erdélyi eleink emlékezete

Egyszer, nem is olyan régen Imreh István azt mondta nekem, hogy amikor már csak a művei lesznek közöttünk, és valóban alkalmunk lesz elgondolkodni azok igazi jelentőségén, egyet biztosan látni fogunk: azt, hogy sokhelyütt megbontotta azt a bizonyos falat, amely eltakarja még előlünk a múltat. Utolsó könyve, amellyel lezárta az életművét, nemcsak beszédes, hanem – patetikusabban szólva – kiáltó példája ennek. Úgy véljük, hogy ezt szerette volna közölni az olvasóval – a beavatottal és nem beavatottal egyaránt –, mégpedig a következőképpen:

A kötet valamennyi dolgozata gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmány. Ez volt a történettudománynak az a szelete, amellyel Imreh István behatóan foglalkozott. A kötet valamennyi tanulmánya az erdélyi társadalomról és azon belül a székely társadalomról szól, mert Erdély és mindenekelőtt a Székelyföld volt az a földrajzilag is definiálható hely, amelyet a sepsiszéki Imreh István kutatási területnek a maga számára behatárolt. A kötet valamennyi tanulmánya a XVI. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő háromszáz esztendőben vizsgálja erdélyi eleink gazdasági és társadalmi habitusát, mert ez volt az az időszak, amelyet a történelmi időből a saját kutatásai számára kimetszett, kiválasztott. A kötetet úgy osztotta négy fejezetre, hogy az elsöben – *I. A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében* – jelen legyen Imreh István, a gazdaságtörténész, a másodikban – *II. Rendtartó erdélyiek* – Imreh István, a rendtartó székely falu történésze, a harmadikban – *III. Agrár-evolúciók* – Imreh István, az agrártörténész, a negyedikben pedig – *IV. Emberek, intézmények, történések* – „a polgári reformokon munkálni vágyó hajdani erdélyiek tábora”-ról” szóló történész (IMREH 1999. 300.).

A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében – a könyv első fejezete – először 1992-ben, az EME által gondozott Erdélyi Tudományos Füzetekben jelent meg. Már az első oldalán megfogalmazódik egy olyan törekvés, amely különböző intenzitással ugyan, de az Imreh-i életmű egészén végigvonul. Ennek lényege, hogy – bár a XVI–XVII. században a fejlettség viszonylatában megállapítható egy Erdélynek nem kedvező rangsor, amelynek kimunkálásán akarva-akaratlanul a hazai történészek is munkálkodtak – talán mégis bizonyítható, hogy a helyzet nem volt épp olyan rossz, az Erdélyt beborító „középkor-alkonyi szürkület” nem volt épp olyan nagymértékű. „A XVI. században azonban hajnalosabb színek is fel-feltűntek” – mondja Imreh István. „Az általános európai fellendülés függvényében ugyanis Erdélyben is megfigyelhető valaminő olyan növekedési tendencia, amely, ha nem is jelzi a termelési viszonyok forradalmasodását, tanúsítja a termelőerők körének kiszélesedését, különösképpen a mezőgazdaságban. S ha nem is ígéri a nyugathoz való ugrásszerű felzárkózást, megcsilllogtatja az ipari–városi–polgári felemelkedés biztató jövőbeli lehetőségeit.” (IMREH 1999. 9.) Azért idéztük itt Imreh Istvánt, mert több mint érdekes olvasni évszázadokkal ezelőtti történésekkel kapcsolatban a „nyugathoz való ugrásszerű felzárkózás” mára már szlogenné változott mondatát. Imreh Istvánnak az a permanens törekvése, amit itt kiemeltünk, nem más, mint hogy egykori hátrányos helyzetünk elismerése mellett – források és módszerek sokaságának felsorakoztatásával – megpróbálja megmérni, hogy valójában mekkora is volt az a hátrány, mert a reális önértékeléshez, a reális történelmi tudathoz reális történelmi kép kell. Olyan, amely ismeri ugyan a mítoszokat, tudja azok helyét és szerepét a történelemben, de tudja azt is, hogy a mítosz – nem történelem.

A második fejezet kilenc tanulmánya közül hét a székelyekről szól. Az első a székelyföldi rendtartó, öngazgató közösségek általános bemutatása. Egy bemutatás, amelyet elméleti alapvetésként odaképzeltünk a nagy áttörést jelentő Imreh művek, a *Rendtartó székely falu* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973.) és a *Törvényhozó székely falu* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1983.) elé is. Szó van itt a rendtartás kapcsán államról és szabadságról, jogról és szabadságról, a faluközösségi öngazgatás constitutióiról, széki státútumokról, földesúri instrukciókról. Ezzel az elméleti bevezetővel mintha csak kedvet akarna csinálni a fejezet többi tanulmányához (és nemcsak azokhoz, hanem titkoltan a csak *Rendtartó*ként és *Törvényhozó*ként becézett Imreh művekhez), Udvarhelyszék legrégebbi falutörvényéhez vagy a háromszéki Hilib törvényeihez. A kilenc tanulmányból természetesen nem maradhattak ki a falusbírák számadásai és a határőr-katonai rendtartások sem. És van két olyan, amelyeknél talán a legszembeszökőbb Imreh István „falbontó” tevékenysége: a *Természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban*, valamint a *Szociálpolitika a rendtartó székely faluban*. Ez utóbbit már maga a szerző elnevezte „modernül”, de az előbbire divatos szóhasználattal azt mondhatnánk: történelmi ökológia. „A természettel békességes, értelmes és hasznos szimbiózisra törekedő faluközösségek ugyanis megalkotói, kibocsátói, a falutagok pedig ugyanakkor címzettjei voltak olyan norma-együtteseknek, státútumoknak, amelyek ökológiai szemléletmódról is árulkodó parancsolatokat tettek kötelező erejű szabályokká, tilalmakat szabva ki, cselekvésmódokat rendelve el. Természetesen vigyázva szólhatok csupán tudatos elméleti képzetekről, rendszerbe fogott tudományos nézetekről. A székelyek valójában tették, amit kell, kiaknázták a nekik szűkösen jutott természeti javakat, s szolgálták az ökoszisztémákat; itt-ott kevéssé módosítva, még inkább féltőn őrizve a régi rendet. Megvalósítva azonban ily módon valami nagyra becsülendőt, amit korai ökológiai kultúrának is tekinthetünk.” (IMREH 1999. 181.) Az erdőt a falu őseitől megőrzésre kapta. Ezért az erdőt takarítják, az aszott fa kihordható, az élő fát védi a falutörvény. Tilos vadgyümölcsfát kivágni, lombtakarmányt csinálni, olykor pedig makkoltatni is. És ez csak az erdő védelme. De szabályozva, így védve volt a rendtartó székely faluban a föld, a víz, az utak használata is és még sok más, kevésbé fontosnak tűnő dolog is.

Bármilyen furcsa, de a múltban, amikor gyakran voltak éhínséges esztendők és pestisjárványok, és az államapparátus, a széki közigazgatás még kézbe sem vette ezt az életszektort, már léteztek és működtek a szolidaritás intézményei, létezett mindaz, amit ma szociálpolitikának nevezünk. „A múltban talán kevesebbet beszéltek az emberszeretetből fakadó szolidaritásról, de életre keltek s meggyökeresedtek olyan szokások, magatartásformák, sőt paraszti szokásjogi normák is, amelyek a kölcsönös segítséget szolgálták.” (IMREH 1999. 191.) A koldusinspektor összegyűjti és kiosztja az adományokat, hogy a szükségét szenvedőknek ne kelljen személy szerint, szegyenben kéregetni. A katonaaasszonynak, aki katonának vitt urát nélkülözi a gazdaságban, megszabott segítség jár, legtöbbször erdőlés vagy kaláka. De kaláka jár az árváknak, özvegyeknek, megnyomorodottaknak is. A tűzkárt szenvedetteket a szomszéd falubeliek is segítik. Ha tolvajlásnak kitett ember hívja egybe – „egybecsengeti” – a falut, mindenkinek azonnal mennie kell segíteni, különben bottal üthetik a rablott marha nyomát.

Még tovább sorolhatnánk a példákat mindkét tanulmányból, de akkor mi marad az olvasóra? A második fejezetet, amely voltaképpen egyszerre szól a rendtartó székely faluról és annak történéseiről, *A székely faluközösség alkonyával* zárja Imreh István. Ez volt akadémiai székfoglaló beszéde is, amelyből megtudhatjuk, hogy miért, mikor és hogyan jött el a hagyományos forma alkonya, melyek voltak a romlás belső okai, és végül, melyek a továbbélő formák a székely faluközösség világában, merthogy olyanok is vannak.

A harmadik fejezet mindössze négy tanulmányt foglal magába, de négy reprezentatív tanulmányt. Ez elég ahhoz, hogy megmutatkozzék bennük az agártörténész, aki értő kézzel nyúl majdnem bármelyik kérdéskörhöz, amelyet az általa vizsgált területen és történelmi időben ez a szaktudomány felvet. Az első tanulmányban megpróbálja megvilágítani az erdélyi földközösség életútjának néhány kérdését, ezért is kapja a tanulmány *A faluk birodalmának módjáról* címet. Utána viszont már *A falu szénafüve* és az *Erdélyi terméseredmények* következnek. Ez utóbbi első olvasatra egy nem beavatott számára meghökkentő kísérlet, ugyanis a szerző nem kevesebbet kíván nyomon követni, mint azt, hogy Erdély különböző vidékein egy elvetett gabonaszem hányat hoz, azaz mennyi a hozam egy barázdába hulló mag után. Ezt a tanulmányt már elég végigforgatni, és avatatlan szem is láthatja, hogy képzett történelmi statisztikussal áll szemben. A fejezet még tartalmaz egy érdekességként tételelezhető, az agrártörténelmi részt mintegy megfűszerező írást is, *A koronkai székely szabadrendiek és a Toldalagiak perét*.

A negyedik fejezettel már a XIX. századba jut az olvasó. *Bölöni Farkas Sándor közhasznú életével* ismerkedhetik, egy olyan emberével, aki „a felvilágosodás fényekkel átszőtt századának végén, 1795-ben született”, sepsiszéki, *primipilus* rendbéli ember volt, a Gubernium hivatalnok, az *Utazás Észak-Amerikában* szerzője, amelyben „erdélyi honfitársai elé állítja a testet öltött célt, a szabad társulások világát, a megvalósult ideáltípust, a hétköznapi gyakorlatában működés közben megfigyelt modellt, a vonzó mintaképet.” (IMREH 1999. 277.)

Bölöni Farkas közhasznú életéhez a reformkori Erdély hitelintézet-alapítási törekvéseit társítja, majd felvonultat két – Erdély és a székelység történetében is meghatározó – személyiséget: Kossuth Lajost és Orbán Balázst. *A Kossuth Lajos és negyvennyolc a bálványosváraljai emlékezetében* című tanulmány felhasználja még a bálványosváraljai falukutatók anyagát is és megmutatja azt az interdiszciplináris módszert, amelyet Imreh István használni kívánt és használt is, és amelyben egyaránt jelen van a szociológiai kérdőív, a néprajzi gyűjtés és a történész levéltári kutatása. A kötetet a legnagyobb székely írásában való tallózással zárja, amelyben felvillantja Orbán Balázst, a tudóst, a közéleti embert, a politikust, azt az Orbán Balázst, aki több volt, mint a *Székelyföld leírásának* szerzője, azt az Orbán Balázst, aki meg szeretne volna állítani a székely elvándorlást, oltalmazni szeretne volna az álló népfélesleget és belső iparosodással, iparpártolással szeretne volna segíteni a székely gazdaságot.

Az Imreh István által ebben a könyvben felvetett kérdéskörök is számosak, csakúgy, mint az Imreh-i életmű kérdéskörei, és számosak azok továbbgondolási lehetőségei ugyanúgy, ahogy azok az általa használt forrásfajták is – a lustráktól és különböző típusú conscriptióktól a falutörvényekig. A használt forrásokat – vagy ahogy Marc Bloch találóan nevezi – a történelem tanúit, úgy véljük, ő sikeresen állította elő, és – mivel a tanúkat nem elég csak előállítani – sikeresen is bírta szóra őket.

A könyv hátsó címlapján a szerző fényképe és a saját maga által írt fülszöveg található, amellyel – akárcsak magával a könyvvel – mintha fel akart volna mutatni és pontot szeretett volna tenni valamire. A könyvben és a könyvvel summásan felmutatta egy életmű keresztmetszetét, a könyv fülszövegében pedig egy életet, amelynek az utolsó akkordja így hangzik:

„Éltem a népszerűsítő, tudatformáló kis írások adta lehetőségekkel is. Cikkeim száma meghaladja a kétszázat. Eredményként azonban rendszerint az tétetik mérlegre, ami könyvbe foglaltatott; kevésbé vagy egyáltalán nem például a tanári, nevelői buzgalom, a szolgálatteljesítési szándék, a jóra való konok törekedés vagy az elvetélt álom. Az e sorokban önmaga számadoltatására készített erdélyi ember, mindent összegezve sem zárhatja le derűs elégedettséggel *maga mentségét*. Legfeljebb annak örülhet, hogy – mind e mai napokig – bizakodott és bizodalmat sugalmazott.”

Irodalom

BENKŐ 1999.

Benkő Samu: A múltidéző titka: az élmény és a biztos tudás. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1999. 7–17.

DÁVID 1999.

Igyekeztem jó tanár lenni, s igazat írni. Születésnap beszélgetés *Imreh István* professzorral. Kérdezett: Dávid Gyula. *Szabadság* 11: 218. 1999. 9.

EGYED 1994.

Egyed Ákos: Szakma és szolgálat. Imreh István köszöntése. *Kelet–Nyugat* 5: 9. 1994. 7.

IMREH 1970.

Imreh István: Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése. *Aluta* 1970. 157–167.

IMREH 1980.

Imreh István: Venczel József öröksége. In: Venczel József: Az önismeret útján. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980. 5–25.

IMREH 1999.

Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850). Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár 1999.

WELLMANN 1989.

Wellmann Imre: Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia* 100: 1–4. 1989. 278–301.

Imreh István könyvei

Székely falutörvények. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet,
Kolozsvár 1947.

Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea.
Editura Academiei RPR, București 1955.

Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a XVIII. sz. eleji
székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról.
Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bukarest 1956.

A rendtartó székely falu. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1973.

Erdélyi hétköznapok 1750–1850. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus
időszakáról. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1979.

Erdély változó társadalma. 1767–1821. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1980. Társszerző: Csetri Elek.

Viața cotidiană la secui 1750–1850. Editura Kriterion, București 1982. Fordította: Gelu Păteanu.

A törvényhozó székely falu. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1983.

Székelyek a múlt időben. Magvető Kiadó, Budapest 1987.

A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Erdélyi Tudományos Füzetek 211.
Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1992.

Kászonszéki krónika 1650–1750. Európa Könyvkiadó–Kriterion Könyvkiadó,
Budapest–Bukarest 1992. Társszerző: Pataki József.

Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1764.
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994.

Erdélyi eleink emlékezete (1550–1850) társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.
Teleki László Alapítvány–Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár 1999.

VOFKORI Mária

Rétközi Múzeum
Kisvárdra

H-4600 Csillag u. 5.

e-mail: vofkori@hotmail.com

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak 2002. évi publikációi

Összeállította Mohácsi Endre

Almássy Katalin

1. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLIV. 2002. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. JAM, Nyíregyháza 2002. 422 p.
2. Kiscsere, Ispán-mező, Forrástanya. In: 100 falu – Kállósemjén. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 17–22.
3. Földrajz és régészet. Az együttműködés lehetőségei. In: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 2002. 65–70.
4. The Bronze Find of Máriapócs–Páskum. In: *Archaeological Reports* 1997. – *RégFüz* I. 51. 1998. (2001.) 15–23. Társszerzők: Bocz Péter–Istvánovits Eszter–Kurucz Katalin
5. A Jósza András Múzeum. In: Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, felelős kiadó: Matskási István. Budapest 2002. 157–160. Társszerző: Istvánovits Eszter

Bene János

1. A nyíregyházi páncélosok a II. világháborúban. [Das Panzerbattalion von Nyíregyháza im Zweiten Weltkrieg.] *Ny. JAMÉ* XLIV. 2002. 305–328.
2. Ahol a nemzet imája született. Függelék. In: 100 falu – Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 117–119., 168–169. Társszerző: Molnár József
3. A csonka vármegye székhelye. „...csatlakozni kívánunk Ukrajnához”. Tanácsvilág Tarpán. Föld és népe. Kuruc volt, és az is marad. Az eklézsia és pásztorai. Függelék. In: 100 falu – Tarpa. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 86–141., 152–174., 202–206.
4. Az uradalom árnyékában. Ahol a legtöbb Révész lakik. A szocializmus útján. Lónyayak és Odescalchiak. In: 100 falu – Tuzsér. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 60–116., 129–151. Társszerző: Nemes Csaba
5. Dr. v. Várady-Szabó Ádám: Az utolsó huszár (Huszáremlékek 1. szám) Szerk., bevezető: Bene János. Nyíregyháza 2002. 8 p.

6. 75 éves a geszterédi önkéntes tűzoltóság. Geszteréd Község Polgármesteri Hivatala, Geszteréd 2002. 48 p.
7. Adatok Szakoly történetéhez. In: Szakoly. Képes helytörténet, gazdasági, társadalmi változások. Szakoly 2002. 7–38.
8. Fehérvári Béla. (1945–2002) *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 9–10.

Bodnár Zsuzsanna

1. „Áll a baba áll, mint egy kismadár”, Gyermekélet, gyermekjátékok a hagyományos paraszti életben. A Sóstói Múzeumfalvi időszaki kiállításainak vezetői 11. (Sorozatszerkesztő: Dr. Páll István.) Nyíregyháza–Sóstófürdő 2002.
2. Ha teszünk a kamrába. In: 100 falu – Kállósemjén. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 176–193.
3. Korszakok és életformák tükre. Múzeumban a Galambos Dezső-féle néprajzi gyűjtemény. [Spiegel der Epochen und Lebensformen. Die ethnographische Sammlung von Dezső Galambos im Museum.] *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 229–256.
4. Tavasz ünnepkör. *Futár* XIII. 2002. 12. (III. 29.) 10.
5. Babamúzeum Keszthelyen. (Viselettörténet és népi építészet.) *Pedagógiai műhely* 2002. 1. 93–94.
6. Kiállítás a régmúlt idők játékaiból. *Pedagógiai műhely* 2002. 2. 38–39.
7. VIII. Nagykállói Napok. *Forgó* 2002. 4. 7.
8. Népi gyermekjátékok a könyvtárban. *Forgó* 2002. 4. 8.

Cservenyák László

1. A magyar kocsizásról és a szatmári szekerekről. In: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 2002. 233–238.
2. Katalógus a Gábor Marianne festőművész 85. születésnapja alkalmából rendezett kiállításához. Szerk. Cservenyák László. Mátészalka 2002. 20 p.
3. A mátészalkai szekér-, kocsi- és hintógyűjtemény szakkatalógusa. Szerk. dr. Cservenyák László. Mátészalka 2002. 16 p.

Dám László

1. Lakóházak a Zempléni-hegységben. In: Szerencs és környéke. Szerk. Frisnyák Sándor – Gál András. Szerencs–Nyíregyháza 2002. 287–292.
2. Séta a ház körül. In: 100 magyar falu – Nyíracsa. Szerk. Ujváry Zoltán. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest 2002. 88–100.
3. Az Alföld a 20. század második felében. In: „Szép vagy Alföld” Képes krónika a Nagyalföldről. Szerk. Rakonczai János. Békéscsaba 2002. 132–160.
4. Konyár települése és népi építésze. In: Konyár falukönyve. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen 2002. 199–252.

Felhősné Csiszár Sarolta

1. XVII. és XVIII. századi templomi textíliák a kárpátaljai református egyházakban. Határon Túli Magyar Református Egyházak javainak tára. A kárpátaljai református egyház iparművészeti emlékei 5. kötet. Szerk. Küllös Imre. Budapest 2002. 392 p.
2. Csiszár Árpád: Néprajzi emlékek Beregből és Szatmárból. Az anyagot válogatta a Beregi Múzeum adattárából Felhősné Csiszár Sarolta. Szerk. Ujvári Zoltán. Ethnica, Debrecen 2002. 210 p.

Istvánovits Eszter

1. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XLIV. Szerk. Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. JAM, Nyíregyháza 2002. 422 p.
2. The Bronze Find of Máriapócs–Páskum. In: *Archaeological Reports* 1997. – *RégFüz* I.51. 1998. (2001.) 15–23. Társszerzők: Almássy Katalin–Bocz Péter–Kurucz Katalin
3. A Jósa András Múzeum. In: Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése. Pulszky Társaság–Magyar Múzeumi Egyesület, felelős kiadó: Matskási István. Budapest 2002. 157–160. Társszerző: Almássy Katalin
4. Akikre már csak a Nagyhegy emlékszik. In: 100 magyar falu – Tarpa. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 19–25.
5. Ungarn. Tabula Imperii Romani M-34-Kraków. Hrsg. Piotr Kaczanowski – Urszula Margos. Kraków 2002. 495–513. Mitarbeit: K. Elschek–J. Kopal–E. Kolník–T. Kolník–B. Komoróczy–R. Madyda-Legutko
6. Római kori barbárok (Kr. születése körül – 5. század első harmada) In: Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Kr.e. 400000–Kr.u. 804. Szerk. Kovács Tibor – Garam Éva. Magyar Nemzeti Múzeum, Helikon Kiadó, Budapest 2002. 105–113. Társszerző: Kulcsár Valéria
7. A Rétköz honfoglaláskori településhálózata. In: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 2002. 71–80.

Kurucz Katalin

1. The Bronze Find of Máriapócs–Páskum. In: *Archaeological Reports* 1997. – *RégFüz* I. 51. 1998. (2001.) 15–23. Társszerzők: Almássy Katalin–Bocz Péter–Istvánovits Eszter
2. Az őskor és népvándorlás kor emlékei Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye értékei. A megye történelme. Szerk. Nagy Ferenc Nyíregyháza 2002. 7–18.
3. Kovács István (1941–2002). *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 11.

Lakatos Sarolta

1. Pápai érdemrendek. In: A numizmatika és a társtudományok IV. Szerk. Torbágyi Melinda. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Numizmatikai Társulat. Argumentum, Budapest 2002. 227–240.
2. Község az úrbéri egyezés után. Még burgonyával sem tudnak jóllakni. Két rendszerváltás között. A település és a Kállayak. Ahol felekezeti béke honol. Függelék. In: 100 magyar falu – Kállósemjén. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 71–175., 201–205.
3. Makai Ágnes: „Hű vitézségért...” Osiris, Budapest 2001. Könyvismertetés. *Az Érem* 58. 2002. 1. 47.
4. Az önálló magyar kitüntetések a szabadságharcból. *KMo* 59. 2002. 4. (I. 5.) 9.
5. Fordulat a választások második fordulójában. *Kállósemjén* 8. 2002. 7. 3.

Molnár Sándor

1. Kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Válogatás egy könyv kéziratából. In: Írott és tárgyi emlékek kutatója (emlékkönyv Bánkuti Imre 75. születésnapjára) Szerk. Molnár Sándor – Kovács Gy. Lászlóné. Magyar Nemzeti Múzeum – Budapesti Történeti Múzeum – Hadtörténeti Múzeum, Budapest 2002. 197–221.

Németh Péter

1. Semjén, Egyházás-, Ó-, Kis-, Nagy-, Tót- és Kállósemjén. Balsorsban és szerencsében. In: 100 magyar falu – Kállósemjén. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 23–41.
2. A királyné jobbágysai. A nyíri-szamosközi parasztháború. Szatmár gyümölcsöse. Épített örökségünk. In: 100 magyar falu – Tarpa. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 26–44, 188–192. Társszerzők: Takács Péter–Páll István.
3. Ahol Cseke, az erdőőr élt. A Himnusz költőjének emlékezete. Összefoglaló. In: 100 magyar falu – Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 14–23, 170–180, 131–138. Társszerző: Takács Péter.
4. Honfoglalók a boszorkány hegyen. „A sors szeszélyeinek kitéve”. Tuzsér, Gőstuzsér és Kálonga. Mostoha örökség. Függelék. Összefoglaló. In: 100 magyar falu – Tuzsér. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 17–36., 152–160., 167–170., 172–182.
5. Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szatmár in dem frühen Zeitalter der Árpáden. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Szerk. Papp Klára – Barta János. Debrecen 2002. 84–91.
6. Arhitectura religioasă din comitatele Szabolcs și Satu Mare. [Ecclesiastical Architecture of Szabolcs and Szatmár Counties in the Early Árpadian Age.] In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. II. Ed. Adrian Andrei Rusu – Péter Levente Szöcs. Satu Mare 2002. 13–20.
7. Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyék története a népvándorlás korától 1526-ig. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye értékei. A megye történelme. Szerk. Nagy Ferenc. Nyíregyháza 2002. 26–59.

8. A kántor-uradalom földrajzi képe a 13–15. században. In: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Szerk. Frisnyák Sándor. Nyíregyháza 2002. 81–85.
9. Szatmár vára. In: Thesaurus solemnus. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen–Nyíregyháza 2002. 43–49.
10. Búcsú Farkas Józseftől. *KMo* 59. 2002. 83. (IV. 10.) 5.
11. Dr. Farkas József néprajzkutató (1931–2002). *Múzeumi Hírlevél* XXIII. 2002. 5. 167.
12. In memoriam: Farkas József (1931–2002) *Ethnica* IV. 2002. 2. 87–88.
13. Selmeczi László 60 éves. *Ethnica* IV. 2002. 3. 150–151.
14. Szabolcs vezér arcvonása. Szellemedben tesszük dolgunkat. In: Nehéz hűségben. Emlékkönyv dr. Zilahi Józsefről. Szerk. Angyal Sándor. Nyíregyháza 2002. 185–187., 256–258.

Németh Péterné

1. A volt koalíciós pártok újjáalakulása 1956-ban. [Wiedergründung der ehemaligen Koalitionsparteien 1956 im Komitat Szabolcs-Szatmár.] *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 339–354.

Páll István

1. Épített örökségünk. In: 100 falu – Tarpa. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 175–195. Társszerző: Németh Péter
2. Túlvilági csónakok magyar bajusszal. In: 100 falu – Szatmárcseke. Szerk. Németh Péter. Száz magyar falu könyvesháza, Budapest 2002. 120–130.
3. Drevené zvonice v Mad'arsku / Hungarian Bell Towers. In: Cestujeme Karpatami – drevené kostolíky a zvonice / Traveling the Carpathians. The Wooden Churches and Bell Towers. Vydateľ'stvo AN Prešov for the Association Region Karpaty and the Slovak Office of the Carpathian Euroregion. Prešov 2002. 18–27. Társszerző: Sisa Béla
4. Falusi templomépítéset; skanzenek. In: „Szép vagy, Alföld...” Képes krónika a Nagyalföldről. Szerk. Rakonczai János. Békéscsaba 2002. 94., 152–153.
5. A népi építéset esztétikája. *Futár* XIII. 2002. 12. (III. 29.) 10.
6. Немешська печать Андрія Бачинського. In: Кириличні уббіжники мукачовського єпископа Андрія Бачинського. / Bacsinzky András munkácsi megyéspüspök cirillbetűs körlevelei. Szerk. Udvari István. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 12. Nyíregyháza 2002. 192–194.
7. Tájházak és szabadtéri múzeumok Magyarországon 2001-ben – ahogy a szakfelügyelők látják. *Téka* 2002.1. 47–56. Társszerzők: Cseri Miklós–T. Bereczki Ibolya

Ratkó Lujza

1. A magyar néptánc tartalmi elemzése. [Die inhaltliche Analyse des Volkstanzes.] *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 257–265.

Szathmáry László

1. Az Alföld (Sarmatia) és a Dunántúl (Pannónia) népességének elkülönülése a Kr. utáni első négy évszázadban. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadásai. Szerk. Sikolya László – Páy Gábor. Nyíregyháza 2002. 64–68. Társszerzők: Guba Zsuzsanna–Marcsik Antónia
2. A népességfejlődés és a kettős honfoglalás feltevése. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadásai. Szerk. Sikolya László – Páy Gábor. Nyíregyháza 2002. 69–73. Társszerzők: Holló Gábor–Guba Zsuzsanna
3. Eltérő demográfiai típusú népességek az Észak-Tiszántúlon a 10–11. sz.-ban. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadásai. Szerk. Sikolya László – Páy Gábor. Nyíregyháza 2002. 74–79. Társszerző: Hüse Lajos
4. Artificial deformed skulls in the Carpathian Basin from the 4–6th century. In: Inter-Congress of IUAES, Program and Abstracts. Ed. Keiichi Omoto. Tokyo 2002. 136. Társszerző: Marcsik Antónia
5. Paleopatológiai elváltozások a szarmata korból, a gepida időszakból és az avar korból. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadásai. Szerk. Sikolya László – Páy Gábor. Nyíregyháza 2002. 80–84. Társszerző: Marcsik Antónia
6. Multiple myeloma metastatic skeletal lesions in osteoarchaeological samples. In: 14th European Meeting of the Paleopathology Association. Program – Abstracts. Ed. Departamento de Antropologia Faculdade de Ciências e Tecnologia Universidade de Coimbra Portugal Coimbra 2002. 94. Társszerzők: Marcsik Antónia–Michael Finnegan
7. Multiple myeloma and metastatic skeletal lesions in osteoarchaeological samples. *Journal of Paleopathology* 14. 2002. 77–86. Társszerzők: Marcsik Antónia–Michael Finnegan
8. A honfoglaló magyarság adaptációja. In: I. Kvantitatív Ökológiai Szimpózium, Abstrakt kötet. Szerk. Tóthmérész Béla–Petruska Iván. Debrecen 2002. 34. Társszerző: Guba Zsuzsanna
9. Human adaptation in the 7th–11th century. *Acta Biologica Szegediensis* 46. 2002. 91–94. Társszerző: Guba Zsuzsanna
10. Pastoralist and Early Urban Population Structure in the Carpathian Basin in the Middle Ages. In: Inter-Congress of IUEAES, Program and Abstracts. Ed. Keiichi Omoto. Tokyo 2002. 132. Társszerző: Marcsik Antónia
11. Az Alföld Kr. utáni első fél évezrede – embertani előtanulmány. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete tudományos ülésének előadásai. Szerk. Sikolya László – Páy Gábor. Nyíregyháza 2002. 85–89. Társszerzők: Marcsik Antónia–Kövári Ivett
12. A halálokok bejegyzésének változása az anyakönyvekben (Túrrice, 1778–1982). In: XXIV. Biológiai Vándorgyűlés, Előadások összefoglalói. Szerk. Surányi Dezső–Korsós Zoltán. Magyar Biológiai Társaság – Fővárosi Állat- és Növénykert, Budapest 2002. 23–25. Társszerzők: Szilágyi Katalin–Tóth Ilona
13. Munkácsi Péterné (1920–2002). *NyJAMÉ* XLIV. 2002. 17–18.

Ulrich Attila

1. Járdánháza története (a kezdetektől napjainkig). Járdánháza 2002. 212 p.
2. A tokaji evangélikus egyház története. In: Tokaj várostörténeti tanulmányok III. Szerk. Bencsik János. Tokaj 2002. 265–283.
3. Az újfehértói aranykincs. *Élet és Tudomány* LVII. 2002. 28. 870–872.
4. Naptár az újfehértói aranykincsről. Kísérőszöveg. Nyírpressz kiadó. Nyíregyháza 2002.
5. Pénzügyi megosztottság a magyar királyságban a 17. század második felében. In: A Numizmatika és a Társtudományok IV. Szerk. Torbágyi Melinda. Nemzeti Múzeum – Magyar Numizmatikai Társulat. Argumentum, Budapest 2002. 115–121.

Vofkori Mária (Tamás Tímea)

1. egy kelet-európai. Esszék, jegyzetek. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2002. Kovács András Ferenc utószavával. 158 p.
2. Rokonlelkek. *A Hét*. XXXII.: 46. 2002. 6. Könyvismertetés

Rövidítések Abkürzungen Abbreviations

<i>ActaAnt</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>ActaArchHung</i>	Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>Acta Biologica Szegediensis</i>	Acta Biologica Szegediensis, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
<i>Acta Musei Cibalensis</i>	Acta Musei Cibalensis, Vinkovci
<i>Acta Musei Napocensis</i>	Acta Musei Napocensis, Cluj/Kolozsvár
<i>Acta Praehistorica Universitatis Lodziensis</i>	Acta Praehistorica Universitatis Lodziensis, Societatis Scientiarum Lodziensis, Łódź
<i>Agria</i>	Agria, az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
<i>Alba Regia</i>	Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
<i>Aluta</i>	Aluta, a Kovászna Megyei Múzeum Évkönyve, Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe
<i>Antaeus</i>	Antaeus, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
<i>Anthropos</i>	Anthropos, Athens
<i>AR</i>	Archeologické Rozhledy, Praha
<i>Archaeological Investigations in Hungary</i>	Archaeological Investigations in Hungary, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>Archaeologia Iugoslavica</i>	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
<i>Archaeological Reports</i>	Archaeological Reports, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>Archéologie</i>	Archéologie, Dijon
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő, Budapest
<i>ArchHung</i>	Archaeologica Hungarica, Budapest
<i>ArchMold</i>	Arheologia Moldovei, București
<i>AT</i>	Antik Tanulmányok – Studia Antiqua, Budapest
<i>AUBSH</i>	Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Budapest
<i>BMMK</i>	Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
<i>BRGK</i>	Bericht der Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

<i>ComArchHung</i>	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
<i>Dacia</i>	Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
<i>DissArch</i>	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae, Budapest
<i>DMÉ</i>	A Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
<i>Dolg.</i>	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár / Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged
<i>Élet és Tudomány</i>	Élet és Tudomány, Budapest
<i>Az Érem</i>	Az Érem, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest
<i>Ethnographia</i>	Ethnographia, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
<i>Ethnica</i>	Ethnica, Debreceni Egyetem Néprajzi Intézete, Debrecen
<i>FA</i>	Folia Archaeologica, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>Forgó</i>	Forgó, Nagyálló
<i>Fundberichte aus Österreich</i>	Fundberichte aus Österreich, Wien
<i>Futár</i>	Futár, Nyíregyháza
<i>Hajdú-Bihari Napló</i>	Hajdú-Bihari Napló, Hajdú-Bihar megye független napilapja, Debrecen
<i>HOMÉ</i>	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
<i>IPH</i>	Inventaria Praehistorica Hungariae, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>JPMÉ</i>	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
<i>JAMK</i>	Jósa András Múzeum Kiadványai, Nyíregyháza
<i>Journal of Paleopatology</i>	Journal of Paleopatology, London
<i>Kállósemjén</i>	Kállósemjén, Kállósemjén Önkormányzati Hivatala
<i>Kelet–Nyugat</i>	Kelet–Nyugat, Nagyvárad
<i>KMo</i>	Kelet-Magyarország, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye független napilapja, Nyíregyháza
<i>Magyar Nemzet</i>	Magyar Nemzet, polgári napilap, Budapest
<i>Magyar Nyelv</i>	Magyar Nyelv, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
<i>Magyar Szemle</i>	Magyar Szemle, kulturális és politikai havilap, Budapest
<i>Materiale</i>	Materiale și Cercetări Arheologice, București
<i>Memoria Antiquitatis</i>	Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis – Revista Muzeului Arheologie Piatra-Neamț
<i>MFME</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
<i>MFME–Stud.Arch</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
<i>MittArchInst</i>	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
<i>Múzeumi Hírlevél</i>	Múzeumi Hírlevél, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest
<i>Múzeumok Kp. Prop. Irod.</i>	Múzeumok Központi Propaganda Irodája
<i>Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében</i>	Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, Bács-Kiskun Megyei Önkorm. Múzeumainak Igazgatósága, Kecskemét
<i>Műveltség és Hagyomány</i>	A Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve
<i>Művészet</i>	Művészet, Magyar Képzőművészek Szövetsége, Budapest
<i>Művészettörténeti Értesítő</i>	Művészettörténeti Értesítő, Budapest

<i>Natura Borsodiensis</i>	Natura Borsodiensis, Miskolc
<i>The New Hungarian Quarterly</i>	The New Hungarian Quarterly, Budapest
NK	Numizmatikai Közlöny, Budapest
<i>Nyírvidék</i>	Nyírvidék, Szabolcs vármegyei hetilap, Nyíregyháza
<i>NyJAMÉ</i>	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
<i>Nyugat</i>	Nyugat, irodalmi folyóirat, Budapest
<i>Ősrégészeti Levelek</i>	Ősrégészeti Levelek / Prehistoric Newsletter, Ősrégészeti Társaság, Budapest
<i>Pápai Múzeumi Értesítő</i>	Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa
<i>Papers of Anthropology</i>	Papers of Anthropology, Tartu
<i>Praehistoria</i>	Praehistoria, Miskolc
<i>Praehistorica</i>	Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae, Praha
<i>Pedagógiai műhely</i>	Pedagógiai műhely, Nyíregyháza
PZ	Praehistorische Zeitschrift, Berlin
<i>Ráckevei Múzeumi Füzetek</i>	Ráckevei Múzeumi Füzetek, Ráckeve
<i>RégFüz. I.</i>	Régészeti Füzetek Ser. I., Budapest
<i>Satu Mare</i>	Satu Mare, Studii și comunicări, Satu Mare
<i>Savaria</i>	Savaria, a Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SlA	Slovenská Archeológia, Bratislava/Nitra
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
<i>Szabadság</i>	Szabadság, Kolozsvár
<i>Szépművészet</i>	Szépművészet, Budapest
<i>SzMMÉ</i>	A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
<i>SzSz</i>	Szabolcsi Szemle, Nyíregyháza
<i>SzSzBMÖLt</i>	Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár, Nyíregyháza
<i>SzSzBSz</i>	Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, Nyíregyháza
<i>SzSzSze</i>	Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza
<i>A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei</i>	A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei, Tapolca
<i>Téka</i>	Téka, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre
<i>Tisicum</i>	Tisicum, A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
TM	Tractata Minuscula, a szerző (Makkay János) magánkiadása, Budapest
<i>Új Magyarország</i>	Új Magyarország, Budapest
VAH	Varia Archaeologica Hungarica. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini
<i>Vándortűz</i>	Vándortűz, Nyíregyháza
<i>WMMÉ</i>	A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
<i>Zalai Múzeum</i>	Közlemények Zala megye múzeumaiból, Göcsej Múzeum, Zalaegerszeg.
ZmLt	A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Zemplén megyei Kazinczy Ferenc Fiókleveletára, Sátoraljaújhely

JÓSA NYÍREGYHÁZI ANDRÁS MŰZEMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTEKELÉSÉVEL